

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

(1818-1899)

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 190

ΣΟΦΙΑΣ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
(1818-1899)

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ



ΑΘΗΝΑΙ 1999

© Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72, Fax (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-93-X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προοίμιο	9
Πρόλογος	11
ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	
Νεανικά χρόνια – Σπουδές	15
Οικογένεια – περιουσία	24
Ἡ θητεία του στὸ Πανεπιστήμιο (1845-1886)	29
Πανεπιστήμιο	29
Ἡ διάσταση μετὰ τὸν Κ. Φρεαρίτη	36
Ἡ διάσταση μετὰ τὸν Κ. Κόντο	39
Κλασσικὴ φιλολογία	41
Ἡ περίοδος τῶν ποικίλων ἐνδιαφερόντων (1845-1859)	46
Αἰσθητικὴ παιδεία	47
Ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ – Ἡ ἐνασχόληση μετὰ τὴν ποίηση	49
Ἡ σύνταξη τῆς <i>Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας</i>	53
Ἡ ἐνασχόληση μετὰ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ	55
Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα	56
Ἡ ἱδρυση Ἀκαδημίας	62
Ἡ δημόδια ἑλληνικὴ	63
Προσωπικὸ ἡμερολόγιο – Περιηγήσεις	65
Ἡ περίοδος τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς (1859-1894)	68
Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία	69
Ἐπιγραφικὴ	80
Ἀθήναιον – Ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ – Ἡ κυριαρχία τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀσχολιῶν	85
Ἄλλες δραστηριότητες	90
Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία (1894-1899)	94
Ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία	94
Ἡ ζωὴ του μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία	97
Σκέψεις	99
Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους	99
Ἐθνικὰ θέματα	102
Πολιτικὴ	105
Ἡ διαμόρφωση τῆς ἰδεολογίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ	107
Βυζάντιο	108

Ίστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους	111
Κ. Παπαρρηγόπουλος	116
Τὸ κριτήριον τῆς ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης	119
Χριστιανισμός	126
Ἐπίλογος	130

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Σπουδές – Τετράδια σημειώσεων	137
Σπουδές	142
Πανεπιστήμιο	143
Λατινικὴ φιλολογία	146
Ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλολογία	154
Ποιητικοὶ διαγωνισμοί	158
Γλώσσα	161
Ἀκαδημία	168
Βιβλιογραφία	176
Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία – Ἀρχαιολογία	176
Ἐργογραφικά – προσωπικά	186
Ίστορία	201
Σκέψεις	213
Στιχουργήματα	262
Πίνακας κειμένων	281
Πίνακας φακέλλων	284
Εὐρετήριο	287

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Μεγάλο μέρος της ιστορίας της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας (1859-1894) κυριαρχείται από την προσωπικότητα του Γραμματέως της Στεφάνου Κουμανούδη, ο οποίος έδωσε, πρώτος, μορφή καὶ σκοπὸ στὴν 'Εταιρεία καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία. Παρὰ τὸ ὅτι ἐνωρὶς ὁ Κουμανούδης εἶχε τύχει καθολικῆς ἀναγνώρισης, ὡς πνευματικῆ καὶ ἐπιστημονικῆ μορφῆς, ὁ βίος του καὶ τὸ ἔργο του δὲν εἶχαν ἐξεταστῇ ὅπως ἄρμοζε. 'Η ἔρευνα τῶν χειρογράφων καταλοίπων του, ποὺ ἔγινε ἐντολῇ καὶ δαπάνῃ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τὰ ἔτη 1990-1993 φανέρωσε νέα στοιχεῖα γιὰ τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς του ἀπόψεις, τὴ στάση του ἀπέναντι σὲ σημαντικὰ ζητήματα τοῦ τόπου καὶ τὴ γνώμη του γιὰ τοὺς συγχρόνους του.

'Η 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία ἐτίμησε τὸν τέταρτο Γραμματέα της μὲ τὸν σχηματισμὸ τοῦ 'Αρχείου τῶν καταλοίπων του, τὴν ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου του *'Απικῆς 'Επιγραφαὶ 'Επιτύμβιοι* καὶ μὲ δημοσιεύματα. Μὲ τὴν παρούσα μελέτη τῆς κυρίας Σοφίας Ματθαίου, ποὺ ἐκδίδεται μὲ τὴ συμπλήρωση ἑκατονταετίας ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη, συμβάλλει στὴ γνώση τῆς ιστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ προσφέρει συνάμα ἐκτεταμένο ἀπάνθισμα ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του, χρήσιμο βοήθημα γιὰ τοὺς ιστορικοὺς τῆς νεώτερης 'Ελλάδος.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Γενικὸς Γραμματεὺς

τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας

Τὸ κύριο μέρος τοῦ προσωπικοῦ Ἀρχείου τοῦ Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη (1818-1899) ἀποτελοῦν οἱ συλλογές μὲ τὰ κατάλοιπά του ποὺ ἀπόκεινται στὸ τμήμα Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (74 φάκελλοι). Μικρὴ συλλογὴ φυλασσόμενη στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, 37 φάκελλοι) συμπληρώνει τὸ Ἀρχεῖο.

Τὸ Ἀρχεῖο περιλαμβάνει σημειώσεις ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν πρακτικούς σκοπούς, ὅπως εἶναι ἡ προετοιμασία ἄρθρων, ἐπιστημονικῶν ἢ ἄλλων, τὰ μαθήματα στὸ Πανεπιστήμιο ἢ σὲ ἰδιωτικὰ σχολεῖα ἢ ἀφοροῦσαν θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Περιλαμβάνει ἐπίσης σκέψεις σχετικὰ μὲ ὅλα τὰ θέματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν, χωρὶς νὰ προορίζονται κατ' ἀνάγκην γιὰ δημοσίευση, τὴν ἀλληλογραφία του, σχέδια δικῶν του ἐπιστολῶν, καθὼς καὶ ἐπιστολές ἄλλων πρὸς αὐτόν, καὶ τέλος, σκέψεις ὑπὸ τύπον ἡμερολογίου σὲ πεζὴ ἢ σὲ ἔμμετρη μορφή, οἱ ὁποῖες εἴτε λειτουργοῦσαν ὡς συναισθηματικὴ ἐκτόνωση εἴτε ἀπλῶς ἀποτύπωναν τὶς ἐμπειρίες τῶν ταξιδιῶν καὶ τῆς ζωῆς του γενικά, γιὰ νὰ διατηρηθοῦν στὴ μνήμη.

Τὸ 1990 τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπιθυμώντας νὰ τιμήσει καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ μνήμη τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἐπὶ τριανταπέντε ἔτη γραμματεὺς της καὶ ταυτίστηκε μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ζωντανές καὶ δραστήριες περιόδους τῆς ἱστορίας της, μοῦ ἀνέθεσε ἐπ' ἀμοιβῇ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου τοῦ Ἀρχείου του.

Τὸ σχεδίασμα βιογραφίας ποὺ ἀκολουθεῖ προέκυψε ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἐνασχόλησή μου μὲ τὸ Ἀρχεῖο κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἀναλυτικοῦ καταλόγου του καὶ ἐπομένως στηρίζεται κυρίως σὲ αὐτό, καθὼς καὶ στὸ δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Κουμανούδη.*

*Τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχει τὸ Ἀρχεῖο μὲ ὁδήγησε νὰ ἐπιλέξω τὴ βιογραφία τοῦ Κουμανούδη ὡς θέμα τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς. Τὸ σχεδίασμα ἀποτελεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ θέματος.

Τὰ κείμενα τοῦ παραρτήματος, προερχόμενα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο του, δὲν συνιστοῦν πλήρες δείγμα τῶν ἀπόψεων καὶ τῆς δράσης τοῦ Κουμανοῦδης, ἀλλὰ εἰκονογραφοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὰ ἀναπτυσσόμενα στὸ σχεδιάσμα. Εἶναι κείμενα ἢ σημειώματα, τὰ περισσότερα ἀδημοσίευτα, τοῦ ἰδίου καὶ ὀρισμένα ἄλλων προσώπων.

Εὐχαριστῶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερος τὸν Γ. Γραμματέα κ. Βασίλειο Χ. Πετράκο, ὁ ὁποῖος πρότεινε τὴν ἔκδοση τοῦ σχεδιασματος μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συμπλήρωσης ἑκατὸ ἐτῶν ἀπὸ τὸν θάνατο (1899) τοῦ Κουμανοῦδης. Στὸν ἴδιο ὀφείλω πολλές πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἑταιρείας καθὼς καὶ τὴ δυνατότητα πρόσβασης σὲ ὁποιοδήποτε ἔγγραφο τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης ἰδιαίτερος τὴ διευθύντρια τοῦ τμήματος Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης κ. Καίτη Κορδούλη, καθὼς καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ τμήματος, τὸν κ. Ἀρη Κεραμίδα καὶ τὸν κ. Ἰωσήφ Παθιάκη, γιὰ τὶς ἰδανικὲς συνθήκες ἐργασίας ποὺ μοῦ προσφέρουν πάντοτε. Τὸν καλλιτέχνη φωτογράφο κ. Λεωνίδα Ἀνανιάδη γιὰ τὶς ἐξαιρετικὲς φωτογραφίες πολλῶν ἐγγράφων. Τοὺς συναδέλφους καὶ φίλους μου ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ ποὺ δὲν ἀρνήθηκαν νὰ προσφέρουν τὴ βοήθειά τους, ὁποιαδήποτε στιγμή τοὺς τὴν ζήτησα, καὶ ἰδιαίτερος τὸν Κώστα Λάππα γιὰ τὶς παρατηρήσεις του καὶ γιὰ τὴν προθυμία, μὲ τὴν ὁποία ἀνταποκρίθηκε σὲ κάθε ἀπορία μου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴ Βούλα Μπαρδάνη, τὴ Γεωργία Μαλούχου καὶ τὸν Γιώργο Παπαδόπουλο γιὰ τὴν πολύμορφη βοήθειά τους. Τὴν κ. Γεωργία Παπαγεωργίου ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ προσφέρει τὴν πολυτιμὴ πείρα της στὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης. Τὸν σύζυγό μου Ἀγγελό Ματθαίου ποὺ εἶναι πάντοτε ὁ πιὸ αὐστηρὸς καὶ ἀπαιτητικὸς ἀναγνώστης τῶν γραπτῶν μου.

Εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἀντώνη Χριστοδούλου προϊστάμενο τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν πρόθυμη συνεργασία καὶ τὴ φροντίδα του. Τέλος, εὐχαριστῶ τὸν τυπογράφο κ. Βαγγέλη Μπουλοῦκο καὶ κυρίως τὴν κ. Ἐλεωνόρα Χαραλαμπίδου γιὰ τὴν εὐσυνειδησία, μὲ τὴν ὁποία διεκπεραίωσε τὴν ἠλεκτρονικὴ μετατροπὴ καὶ σελίδωση τοῦ κειμένου.

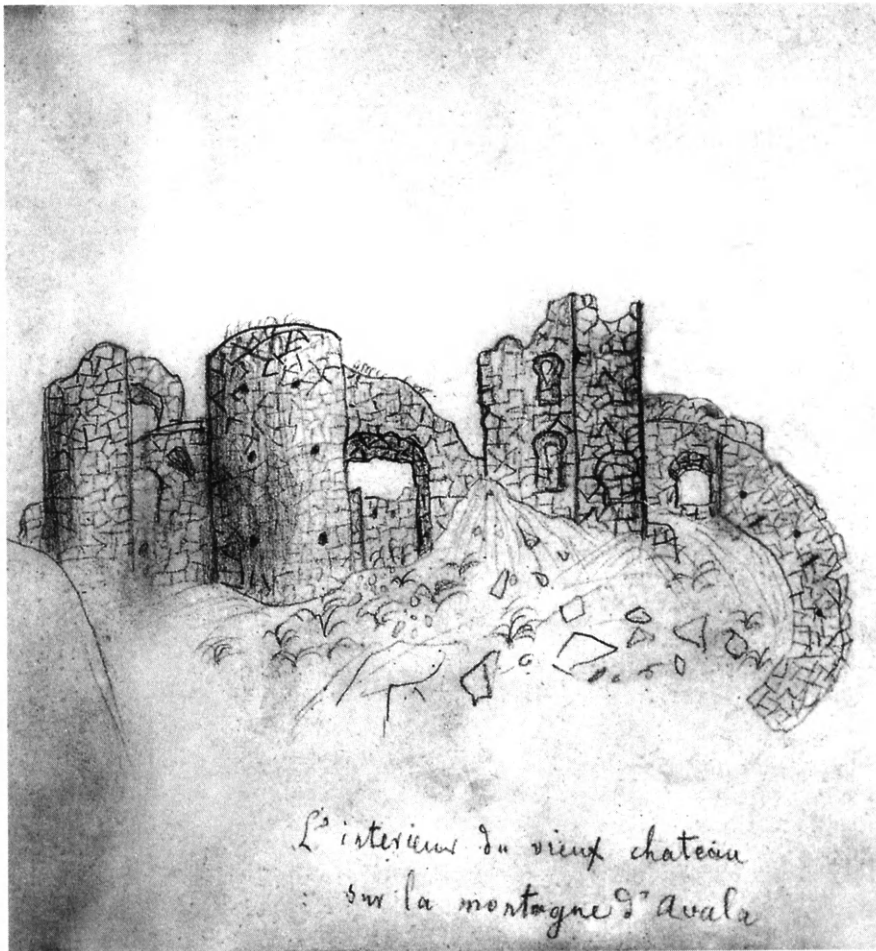
ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἡ παραπομπὴ στὰ κείμενα τοῦ παραρτήματος μέσα στὸ σχεδιάσμα γίνεται μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ κειμένου σὲ ἀγκύλη καὶ στὶς ὑποσημειώσεις μὲ τὴν ἑνδειξη Κ καὶ τὸν ἀριθμὸ τοῦ κειμένου.

Ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης γεννήθηκε στὴν Ἀδριανούπολη, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀστικά καὶ ἐμπορικά κέντρα τῶν Βαλκανίων,¹ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1818. Ὡς πρὸς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του τὸ Ἀρχεῖο δὲν προσθέτει καμμὶά νέα πληροφορία στὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ ὡς τώρα, πηγὴ τῶν ὁποίων εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὰ δύο λατινικά αὐτοβιογραφικά κείμενα τοῦ Κουμανούδη μὲ τίτλο *Vita auctoris* καὶ *Thema Latinum*.² Τὰ πρῶτα γράμματα διδάχθηκε στὴν Ἀδριανούπολη ἀπὸ τὴ γιαγιά του. Σὲ ἡλικία ἐπὶ τὰ χρόνια, ὅπως ἀναφέρει, ἐγκαταστάθηκε μὲ τὴν οἰκογένειά του στὸ Βελιγράδι τῆς Σερβίας, ἐξ αἰτίας τῆς ἀναταραχῆς ποὺ δημιούργησε στὴν

¹ Halil Inalcik, Ὁ σχηματισμὸς κεφαλαίου στὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία στὸν τόμο *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰῶνας)*, ἐπιμ. Σπ. Ἀσδραχᾶς, Ἀθήνα 1979, 515-520 καὶ Arno Mehlan, Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στὰ Βαλκάνια κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὁ.π., 394 (σημ. 68).

² Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 7, 17-19 καὶ Δ' 8, ἀρ. 8-9. Τὰ αὐτοβιογραφικά ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἀ. Π. Ματθαίου, βλ. *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Ἡμερολόγιον 1845-1867*. Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἐπιμέλεια-Ἐπιλεγόμενα Ἀγγελος Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990 (στὸ ἐξῆς *Ἡμερολόγιον 1845-1867*), 199-200 τὸ πρῶτο καὶ 201-203 τὸ δεύτερο, μὲ ἑλληνικὴ ἀπόδοση ἀντιστοίχως στὶς σελ. 204-205 καὶ 205-207. Τὰ κείμενα αὐτὰ καὶ τὸ ἀρχεῖο του γενικὰ ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ Πέτρος Σ. Κουμανούδης στὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε στὸν Δ. Καμπούρογλου τὸ 1928 μὲ διευκρινιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κουμανούδη, βλ. Τάκης Λάμπας, Γράμματα στὸ Ἀρχεῖο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Τὰ Ἀθηναϊκά* 53 (1972) 2-6. Οἱ πρὸ ἀναλυτικὲς βιογραφίες εἶναι οἱ ἐξῆς: Ἀλέκος Γ. Παπαγεωργίου, Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαντιν*, Ἀθήνα 1940, 331-350, Ν. Α. Βέης, Ἐμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη, *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* ΙΔ' (1947-1948) 336-347 καὶ Φάνης Μιχαλόπουλος, Βιβλιογραφία Ἑλλήνων λογίων καὶ ἐπιστημόνων, Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899), *Γενικὴ Βιβλιογραφία*, 1937, 17-24. Βλ. ἐπίσης Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς, 1837-1987*, Ἀθήνα 1987, 264-276 καὶ *Μέντωρ* 49 (Ἀπρίλιος 1999), 1-22.



Σχέδιο του Κουμανούδη, φάκ. 54 (1168).
Ερείπια φρουρίου στο όρος Ἀβάλα Δ. τοῦ Βελιγραδίου

Ἀδριανούπολη ἢ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση.³ ἐκεῖ φοίτησε στὴν ἀρχὴ σὲ σερβικὸ σχολεῖο καὶ μετὰ σὲ ἐλληνικὸ· δάσκαλοί του ἦσαν ὁ Πανταζῆς Μίσιος, ὁ Γεώργιος Κλειδῆς καὶ ὁ Γεώργιος Ζαχαριάδης.⁴ Γιά δύο χρόνια, ἀπὸ τὸ 1832 ὡς τὸ 1834, ἔζησε κοντὰ στὸν θεῖο του στὴ Σιλίστρια, ὅπου ἐργάστηκε ὡς γραμματέας καὶ διερμηνέας σὲ ρωσικὲς διοικητικὲς ὑπηρεσίες καὶ ἔμαθε τὴ ρωσικὴ γλῶσσα, ἢ ὁποία τὸν ἐνδιέφερε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ γιὰ τὸν βοηθοῦσε στὶς φιλολογικὲς σπουδὲς ποὺ τὸν εἴλκυαν ἰδιαίτερα.⁵ Ὁ πατέρας του ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸν στείλει στὴν Αἴ-

³ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 199, 204. Βλ. καὶ Ἰωάννης Α. Παπαδριανός, *Οἱ Ἕλληνες ἀπόδημοι στὶς γιουγκοσλαβικὲς χώρες (18ος-20ὸς αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1993, 38-39. Γιά τὴν οἰκογένεια Κουμανούδη συγκεκριμένα βλ. σελ. 45, 68, 126-128, 141.

⁴ Στὰ αὐτοβιογραφικὰ του κείμενα ἀναφέρει μόνον τὸν πρῶτο, βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 202, 206. Γιά τοὺς ἄλλους βλ. φάκ. 39 (1153), ἀρ. 27 καὶ ἀρ. 41. Γιά τὸν Πανταζῆ Μίσιο βλ. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1936, 378. Γιά τὸν Γεώργιο Ζαχαριάδη, βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, ὁ.π., 378, 380, Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, 63 καὶ Ioannis Papadrianos, *Der griechische Gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum slawischen Schrifttum im 19. Jahrhundert*, *Balkan Studies* 17 (1976) 79-91. Γιά τὸν Γεώργιο Κλειδῆ βλ. Τρ. Εὐαγγελίδης, ὁ.π., 378, 380, Π. Ἀραβαντινός, ὁ.π., 87, Παναγιώτης Ν. Λιούφης, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, Ἀθήνα 1924, 313 καὶ Νικόλαος Π. Δελιαλῆς, *Ἀναμνηστικὴ εἰκονογραφημένη ἔκδοσις Παύλου Χαρίση μετὰ ἱστορικῶν σημειώσεων περὶ τῶν ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρία ἐλληνικῶν κοινοτήτων*, τ. Α', Κοζάνη 1935, 127. Γιά τὰ παιδικὰ του χρόνια ἔχει ἐνδιαφέρον ἐπιστολὴ τοῦ Κουμανούδη στὴ σερβικὴ γλῶσσα ποὺ ἔστειλε στὸν Σέρβο συγγραφέα βιβλίου ταξιδιωτικῶν ἀναμνήσεων Sreten L. Popovic, βλ. Μαριάννα Δήτσα, *Νεολογία καὶ κριτικὴ στὸν 19ο αἰῶνα. Νεόπλαστοι λογοτεχνικοὶ ὅροι ἀπὸ τὴ «Συναγωγὴ» τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη*, Ἀθήνα 1988, 86-88. Γιά τὰ σχολεῖα στὶς σερβικὲς περιοχὲς βλ. Ἰωάννης Α. Παπαδριανός, ὁ.π., 122-139. Γιά τὴν ἐκπαίδευση στὴ διασπορὰ μὲ ἐπίκεντρο τὸ θέμα τῆς πολυγλωσσίας βλ. Ὁλγα Κατσιαρδῆ-Hering, *Ἐκπαίδευση στὴ διασπορά. Πρὸς μιὰ παιδεία ἐλληνικὴ ἢ πρὸς «θεραπεία» τῆς πολυγλωσσίας; Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένον στὴ μνήμῃ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, 153-177.

⁵ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 199-200, 204. Οἱ παραδουνάβιες Ἡγεμονίες τέθηκαν ὑπὸ ρωσικὴ διοίκηση βάσει τῆς συνθήκης τῆς Ἀδριανούπολης τὸ 1829, καθεστὼς ποὺ διατηρήθηκε ὡς τὸ 1834, βλ. Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Cambridge University Press, 1983, Vol. 1, 265. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κουμανούδη τὸ 1837 πρὸς τὸν θεῖο του, K8 (ἀρ. 8 στὸ παράρτημα κειμένων).

γίνα, γιὰ νὰ σπουδάσει κοντὰ στὸν Νεόφυτο Δούκα, ἀλλὰ δὲν κατάφερε νὰ τὸν συναντήσει τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Δούκας θὰ βρισκόταν στὸ Ρουχ-τσούκι κατευθυνόμενος στὴν Ἑλλάδα μέσῳ τῆς Βουλγαρίας.⁶ Σὲ πρόχειρο σχεδιάσμα τῆς αὐτοβιογραφίας του ὁ Κουμανούδης σημειώνει ἀργότερα *οὐ πρόφθασις Νεοφύτου Δούκα*.⁷ Ἐτοί τὸ 1834 τὸν κάλεσε πίσω, γιὰ νὰ τὸν στείλει νὰ σπουδάσει στὴ Δ. Εὐρώπῃ.⁸ Ὁ Κουμανούδης παρέμεινε στὸ Μόναχο ἀπὸ τὸ 1835 ὡς τὸ 1840, στὸ Βερολῖνο ἀπὸ τὸ 1840 ὡς τὸ 1842 καὶ στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1842 ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1844.⁹

Σπούδασε φιλολογία μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια ποὺ εἶχε ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ βεβαίως στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια τῆς ἐποχῆς. Παρακολούθησε μαθήματα ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς φιλολογίας, ἀρχαιολογίας, ἐπιγραφικῆς, ἀρχαίας καὶ νεώτερης ἱστορίας, γεωγραφίας, αἰσθητικῆς, φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς. Δάσκαλοί του στὸ Μόναχο ἦσαν οἱ Friedrich Thiersch καὶ Leonard Spengel στὴ φιλολογία, ὁ Fr. Wilhelm Joseph Schelling καὶ ὁ Got. Heinrich von Schubert στὴ φιλοσοφία, ὁ Joseph Görres καὶ ὁ Neumann στὴν ἱστορία, ὁ Siebert στὴ φυσικὴ, ἐνῶ στὸ Βερολῖνο ὁ August Böckh στὴν ἑλληνικὴ φιλολογία καὶ ἐπιγραφικὴ, ὁ Johann Franz στὴ λατινικὴ φιλολογία, ὁ Theodore S. Panofka στὴν ἀρχαιολογία, ὁ Carl Ritter στὴ γεωγραφία, οἱ Ranke καὶ Schmidt στὴν ἀρχαία καὶ νεώτερη ἱστορία καὶ ὁ Hotho στὴν αἰσθητικὴ.¹⁰

⁶ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 202, 206.

⁷ Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 41.

⁸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 200, 204.

⁹ "Ο.π., 202-203, 206-207. Γιὰ τὶς ἀκριβεῖς ἡμερομηνίες ἐγγραφῆς στὰ πανεπιστήμια τοῦ Μονάχου καὶ τοῦ Βερολίνου βλ. φάκ. 128' (11148), ἀρ. 7, 8, 15. Γιὰ τὴν ἀφιξὴ του στὸ Παρίσι βλ. φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1 (Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ), ἐγγραφή τῆς 6 Φεβρουαρίου 1843 (στὸ ἐξῆς Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ) καὶ γιὰ τὴν ἀναχώρησή του βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, Μέρος τρίτον. Ἐπιστολαὶ πρὸς Θεόφιλον Καΐρην*, Β' 1839-1845, "Ἄνδρος 1998, 216.

¹⁰ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 200, 204-205. Ὁ Κουμανούδης δὲν φαίνεται νὰ διατήρησε ἀργότερα ἰδιαιτέρες σχέσεις μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του. Ὅταν τὸ 1841 συνάντησε τὸν Böckh, τὸν ἐνόχλησε

Τὸν γοήτευε τὸ *ἱστορικὸν μέρος τῆς φιλολογίας*, ἡ ἀρχαιολογία, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματολογία καὶ ὄχι ἡ στατική, σχολαστικὴ φιλολογικὴ κριτική, τὴν ὁποία ὁμως γνώριζε καὶ ἐφάρμοζε ἀργότερα στὶς καθαρὰ φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μελέτες του. Ἡ γοητεία ποὺ ἀσκοῦσε ἐπάνω του ἡ ἱστορικὴ πλευρὰ τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις του γενικά, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ συνειδητὴ ἀπόφασή του νὰ συνεισφέρει στὴ διαμόρφωση τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς παιδείας τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους. Τὸ 1841 σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: *Καὶ ἱστορίαν τῆς γραμματείας καὶ μυθολογίαν ἴσως δυνηθῶ νὰ παραδώσω καὶ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων ἴδια καὶ κοινά. Ὅμως νὰ ὑπαγορεύω δὲν θέλω ... ἡ δὲ τάσις μου θὰ εἶναι πάντοτε πρακτική. Θὰ ζητῶ νὰ ἀναζωπυρήσω τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἰς κατάληψιν τῆς οὐσίας του καὶ τοῦ καλοῦ.*¹¹

Ὁ Κουμανούδης εἶχε μιὰ ἔμφυτη καλλιτεχνικὴ τάση· τὸ χάρισμα νὰ σχεδιάζει πολὺ καλὰ εἶναι ἐμφανὲς σὲ ὅλα τὰ σχέδια ποὺ ὑπάρχουν στὸ Ἀρχεῖο. Λάτρευε ἐξ ἄλλου τὴ μουσικὴ καὶ ἔπαιζε κιθάρα, ἐνῶ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του καταλαμβάνουν οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ παραστάσεις ὀπερας.¹² Ἐπίσης διατύπωνε πολὺ

ἡ ἀγνοία του γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες καὶ τὴν Ἑλλάδα, βλ. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 15 Δεκεμβρίου 1841. Πάντως ὁ Böckh εἶχε δεῖξει ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπανάστασης καὶ εἶχε προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν Κ. Ἀσώπιο· ὁ Ἀσώπιος τὸν βοήθησε νὰ συγκεντρώσει τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου του *Corpus Inscriptionum Graecarum*, τοῦ ὁποίου τὸν πρῶτο τόμο ἐξέδωσε τὸ 1828, βλ. Ἑλένη Ι. Κοντιάδη, Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἐνα κεφάλαιο: Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, *Ὁ Ἑρατιστὴς* 15 (1979) 165-171. Ὁ Κουμανούδης εἶχε κάποια ἐπικοινωνία μόνο μὲ τὸν Thiersch, βλ. τῆς ἰδίας, Ἡ συμβολὴ τοῦ Friedrich Thiersch στὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία*, ὅ.π., 147. Βλ. ἐπίσης Ἑμάνουελ Τουρτσούνσκι, Περὶ τῆς ιδεώδους σχέσης μεταξὺ δασκάλου καὶ φοιτητῆ: Φρίντριχ Τίρς, οἱ Ἕλληνες φοιτητὲς καὶ μετέπειτα φίλοι του, ἀνακοίνωση στὸ συμπόσιο στὸ Ἰνστιτούτο Goethe μὲ θέμα *Ὁ Φρίντριχ Τίρς καὶ ἡ γένεσις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τὴν σκοπιά τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1990, 118-119, ὅπου ἀναφέρεται μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὸν Thiersch τὸ 1845.

¹¹ Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 24 Ὀκτωβρίου 1841.

¹² Βλ. δύο ἐπιστολὰς τοῦ φίλου του Δημητρίου Ι. Ψυχάρη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὸν Κουμανούδη στὸ Μόναχο, ὅπου ἐκφράζει τὴ χαρὰ του ποὺ ὁ

συχνά τις σκέψεις του με στιχουργήματα. Κατὰ τὸ τέλος τῆς παραμονῆς στὴ Γερμανία ἐκφράζει τὴν ἀνησυχία του ποὺ δὲν ὀλοκλήρωσε σπουδὲς στὴ μουσικὴ, ποὺ δὲν πρόλαβε νὰ διδαχθεῖ χορὸ, καὶ θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ διδαχθεῖ *ἰκνογραφίαν*.¹³ Ἡ ἀγάπη μάλιστα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν τέχνη τὸν ὁδήγησαν τὴν ἴδια ἐποχὴ νὰ ἀναρωτηθεῖ μήπως ἔπρεπε νὰ ἔχει ἐπιλέξει στὴ ζωὴ του τὶς σπουδὲς καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ζωγράφου.¹⁴ Ἡ δημιουργία ἐθνικῆς ζωγραφικῆς ἀποτέλεσε ἄλλωστε τὸ ἀντικείμενο τοῦ πρώτου δημοσιευμένου δοκιμίου του με τίτλο *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον* τὸ 1845.

Ἡ παιδεία κατὰ τὸν Κουμανούδη δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πολὺ-πλευρῇ. Τὸν ἐνοχλεῖ λοιπὸν ἡ μονομέρεια τῶν συμφοιτητῶν του καὶ ἰδιαίτερα ἡ καλλιτεχνικὴ τους ἀπαιδευσίς: ... *ἀφ' ἧς ὥρας ἔγινε ἐγὼ Kunst-sinnig ὅλους σχεδὸν τοὺς ἄλλους Ἕλληνας τοὺς εἰς τὴν Γ(ερμανίαν) σπουδᾶσαντας τοὺς ἡῦρα ἀμούσους, ἀπειροκάλλους, μερικοὺς μάλιστα ὅλως διόλου ἀναισθητοὺς*.¹⁵ Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα σχολιάζει τὴν ἀδιαφορία τοῦ συμφοιτητῆ του τότε καὶ καθηγητῆ ἀργότερα τῆς φυσιογραφίας στὸ Πανεπιστήμιο, Ἑρακλῆ Μητροπούλου γιὰ τὰ θέματα τῆς τέχνης, ὁ ὁποῖος σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο θέμα ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ τῆς σπουδῆς του, *προσπαθεῖ νὰ κλείῃ τρόπον τινὰ τὰς ἀκοάς του, διὰ νὰ μὴ τύχῃ καὶ ἔμβη ἐπιστήμη ἀνωφελῶν τάχα πραγμάτων εἰς τὴν ψυχὴν του*.¹⁶ Ἀλλοτε ὅμως, παρὰ τὴν ἐκφραζόμενη πεποίθησή του στὴν πολὺπλευρῇ παιδεία, ὁ Κουμανούδης κατακρίνει τὸν ἑαυτοῦ του,

Κουμανούδης μαθαίνει μουσικὴ καὶ διδάσκεται τὴν κιθάρα, φάκ. 5 (1107), ἀρ. 7 καὶ 8. Τὴν πληροφορία ὅτι διδάχθηκε μουσικὴ δίνει καὶ ὁ Π. Σ. Κουμανούδης στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Καμπούρογλου σχετικὰ μετὰ τὴ βιογραφία τοῦ πατέρα του, *Τὰ Ἀθηναϊκά*, ὁ.π., 3. Βλ. καὶ Ἄννα Καφέτση, Ἀνδρέας Μπελεζίνης, Σωτῆρης Σόρογκας, «Αἱ νεανικαὶ φαντασίαι» τοῦ Στ. Ἀθ. Κουμανούδη, *Σπείρα*, τρίτη περίοδος, τευχὸς δεῦτερο, Φθινόπωρο 1991, 33-34. Βλ. ἐπίσης τὸ αὐτοβιογραφικὸ κείμενο *Ἐγεννήθην, ἐθήλασα ...* δημοσιευμένο στὸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 191 ὅπου σημειώνει: *ἔμαθα μουσικὴν ᾠδικὴν καὶ κιθάραν καὶ χορὸν ὀλίγον ὥς καὶ κλειδοκύμβαλον*.

¹³ Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 20 Δεκεμβρίου 1841.

¹⁴ Ὁ.π., 14 Ἰουλίου 1841 καὶ 16 Ἰανουαρίου 1842.

¹⁵ Ὁ.π., 8 Δεκεμβρίου 1840. Πρβ. καὶ τὴν ἐγγραφή τῆς 12 Ἰουνίου 1845.

¹⁶ Ὁ.π., 4 Δεκεμβρίου 1840.

που δὲν κατάφερε νὰ ὁλοκληρώσει, ὅπως οἱ ἄλλοι συμφοιτητές του, ἓναν κύκλο σπουδῶν μὲ ὅλες τὶς συνεπαγόμενες τυπικὲς ὑποχρεώσεις, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ ἐκπόνηση συστηματικῆς διατριβῆς γιὰ ἓνα θέμα.¹⁷

Ἐκτὸς τῶν καλλιτεχνικῶν τὰ ποικίλα ἐνδιαφέροντα ποὺ θὰ τὸν ἀκολουθοῦν σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ διαμορφώθηκαν στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του. Στὰ χαρτιά του τῆς ἐποχῆς αὐτῆς συνυπάρχουν σημειώσεις φιλολογικὲς, ἀρχαιολογικὲς, προβληματισμοὶ γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ, τὴ νεοελληνικὴ ποίηση, τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα, συλλογὴ παροιμιῶν, σκέψεις γιὰ τὸν χριστιανισμὸ καὶ τὴ θρησκευτικὴ πίστι γενικά, καθὼς καὶ σημειώσεις ἀνασκευαστικὲς τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλλμεράϋερ.¹⁸ Ὁ Κουμανούδης εἶχε διαβάσει τὰ ἔργα τοῦ Φαλλμεράϋερ στὴ Γερμανία καὶ εἶχε συντάξει ἀναλυτικὸ ἐπικριτικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο σκεπτόταν νὰ δημοσιεύσει, ὅπως τὸν συμβούλευαν οἱ φίλοι του.¹⁹ Τὰ ἴδια ἐνδιαφέροντα καταγράφονται καὶ στὸ ἡμερολόγιο αὐτῆς τῆς περιόδου· τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1841 σημειώνει τὶς πληροφορίες ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ Εὐθ. Καστόρχης γιὰ τοὺς λογίους ποὺ σκοπεύουν νὰ ἐκδώσουν συλλογὲς παροιμιῶν στὴν Ἀθήνα, ἐπειδὴ εἶχε κατὰ νοῦν νὰ ἐπιχει-

¹⁷ Ο.π., 6 Φεβρουαρίου 1843.

¹⁸ Βλ. τὸν φάκ. 1559 τοῦ Ἀρχείου. Στὸ παράρτημα παρατίθεται ἡ περιγραφὴ ὀρισμένων ἀπὸ αὐτὲς τὶς σημειώσεις, βλ. Κ 1-7.

¹⁹ Βλ. φάκ. 1559, ἀρ. 1 καὶ Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 23 Σεπτεμβρίου 1840 καὶ 8 Ἰουλίου 1842. Βλ. ἐπίσης Pantelis Carelos, Stephanos Koumanoudes und die Widerlegung des Jakob Philipp Fallmerayer, *Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, Berlin. New York 1998, 319-331. Γιὰ τὸν Φαλλμεράϋερ καὶ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε στοὺς Ἑλλήνες λογίους βλ. Γιώργος Βελουδῆς, *Ὁ Jakob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ ιστορισμοῦ*, Ἀθήνα 1982. Ὁ Κουμανούδης γνώριζε τὸν Ἑμμανουὴλ Βυβλάκη τὸν πρῶτο Ἑλληνα ποὺ σὲ ἔργο του τὸ 1840 ἐξέθεσε ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ Φαλλμεράϋερ. Εἶχαν γνωριστεῖ στὸ Μόναχο, βλ. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 10 Ὀκτωβρίου 1838. Τὸ 1840 βρισκόταν στὸ Βερολίνο, ὅπως καὶ ὁ Κουμανούδης (τὸν ἀναφέρει ἐξ ἄλλου σὲ κατάλογο συμμαθητῶν του, βλ. φάκ. 36 (1150), ἀρ. 32). Γιὰ τὸν Βυβλάκη βλ. Γιώργος Βελουδῆς, ὁ.π., 46-50 καὶ Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844)*, München 1995, 173-176.

ρήσει καὶ ἐκεῖνος μιὰ τέτοια ἔκδοση.²⁰ Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1842 καταγράφει τὴν ἐπιθυμία του νὰ συγκεντρώσει τραγούδια καὶ παραμύθια τῆς πατρίδας του Ἀδριανούπολης, διότι ἤδη ἄρχισαν καὶ βλάχικα παραμύθια νὰ συνάζωνται ἀπὸ τινά.²¹

Μετὰ ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια στὴ Γερμανία, ἀποφάσισε νὰ ζήσει γιὰ λίγο στὸ Παρίσι, περισσότερο, ὅπως λέει ἀργότερα ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ δῶ τὸν μεγάλο, καθὼς λένε κόσμος, νὰ ἐπισκεφθῶ τὶς πλούσιες βιβλιοθήκες καὶ τὰ φημισμένα μουσεῖα, παρὰ γιὰ νὰ συμπληρώσει τὶς σπουδές του. Στὸ Παρίσι ἔφθασε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1842 καὶ παρακολούθησε μαθήματα στὴ Σορβόνη καὶ στὸ Collège de France χωρὶς ἐπίσημη ἐγγραφή.²²

Ἡ σκέψη νὰ ζήσει στὴν Ἀθήνα εἶχε κατασταλάξει μέσα του ἤδη ἀπὸ τὸ 1841. Ἡ ἐγκατάσταση στὴν Ἑλλάδα ἄλλωστε ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἡ φυσικὴ συνέχεια τῶν σπουδῶν του [9].²³ Δὲν ἦταν διατεθειμένος ὅμως νὰ ζήσει στὴν Ἀθήνα ἀσκώντας ἓνα ὁποιοδήποτε ἐπάγγελμα. Ἡ πλέον ἀρμόζουσα ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση γι' αὐτὸν ἦταν μία καθηγητικὴ ἔδρα στὸ Πανεπιστήμιο ἢ μιὰ θέση ἀρχαιολογική. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1841 σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: Ἰδοὺ ἀποφασίζω σήμερον ἀπόφασιν οὐχὶ παιδαριώδη. Ἀφοῦ τελειώσω τὴν σπουδὴν μου εἰς τὴν Γερμανίαν νὰ πασχίσω νὰ ἐπισκεφθῶ τοὺς Παρισίους ἢ ἀντ' αὐτῶν (ἂν ὄχι μετ' αὐτῶν) τὰ σημαντικώτατα μέρη τῆς Ἰταλίας, καὶ ἔπειτα ἐπισκεπτόμενος τοὺς γονεῖς μου νὰ καταβῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἂν ἐκεῖ φανῇ ἐλπίς νὰ γίνω διδάσκαλος τοῦ πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν ἢ νὰ με δοθῇ καμμία ἄλλη θέσις ἀρχαιολογική, καλῶς, μένω ἐκεῖ, εἰδὲ μὴ εἰς γυμνάσια καὶ ἄλλα μικρότερα σχολεῖα νὰ μὴν πέσῃ τὸ μάτι μου, ἀλλὰ νὰ ὑπάγω εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ ἐκεῖ νὰ διδάσκω τοὺς συμπατριώτας μου ὅ,τι εἰμφορῶ, ἐκτός ἂν εἰμφορῶ νὰ μείνω εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ χωρὶς θέσιν τινά, δηλ. ἂν ἔχω τὰ μέσα. Συλλογιζομαι δηλαδὴ οὕτω. Εἰς τὸ πανεπιστήμιον ἐνεργῶν ὠφελῶ περισσότερο τὸ ἔθνος καὶ τὸ δοξάζω ἴσως. Εἰς τὰ κατώτερα σχολεῖα στενότερος ὁ κύκλος μου· λοιπὸν κάλλιον τότε αὐτὸ τὸ μικρότερον στάδιον νὰ τὸ διανύσω πρὸς ὄφελος τῆς ἰδίας πατρίδος μου Ἀδριανουπόλεως.²⁴

²⁰ Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 25 Δεκεμβρίου 1841.

²¹ Ὁ.π., 3 Φεβρουαρίου 1842.

²² Βλ. σημ. 9.

²³ Οἱ ἀριθμοὶ σὲ ἀγκύλες παραπέμπουν στὸ παράρτημα κειμένων.

²⁴ Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 24 Ὀκτωβρίου 1841.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ – ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἦταν πλούσιος, παρόλο ποὺ καταγόταν ἀπὸ μιὰ εὐκατάστατη ἀστική οἰκογένεια. Ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἔζησε καὶ ἔκανε οἰκογένεια στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὰ ἀδελφία του, ἐκτὸς τοῦ Κορνηνᾶκη καὶ τῆς Πολυξένης ποὺ πέθαναν σὲ νεαρὴ ἡλικία, ὅταν ὁ Κουμανούδης σπούδαζε στὴν Εὐρώπη,²⁵ ὁ μεγαλύτερος, ὁ Ἰωάννης (1812-1866) ὑπῆρξε πετυχημένος ἐπιχειρηματίας²⁶ καὶ πολιτικὸς παράγων στὴ Σερβία.²⁷ Ὁ μικρότερος, ὁ Κωνσταντῖνος (1826-1865), ὁ ἀγαπημένος τοῦ

²⁵ Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ πατέρα του Ἀθανασίου στὶς 11 Ἰουνίου 1842 πρὸς τὸν Κουμανούδη στὸ Βερολίνο, φάκ. 1 (1103)β', ἀρ. 68.

²⁶ Ἰωάννης Α. Παπαδριανός, ὁ.π., 68, 141 καὶ Ioannis A. Papadrianos, *Serbian epitaphs of Greeks from Belgrade (XIXth-XXth century)*, *Balkan Studies* 21 (1980) 117-120. Τὸ 1848 προσέφερε στὸ Πανεπιστήμιο 72 τόμους σλαβικῶν βιβλίων, βλ. Λογοδοσία Ἰωάννου Α. Σούτσου, *Φιλολογικὸς Συνέκδημος*, 10 Ὀκτωβρίου 1848, 99. Μὲ τὴ διαθήκη του κληροδοτεῖ ἕνα ποσὸ στὸ Πανεπιστήμιο, βλ. *Διαθήκαι καὶ δωρεαὶ ὑπὲρ τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τῆς ιδρύσεως αὐτοῦ μέχρι τέλους τοῦ 1899*, Μέρος δεύτερον, Ἀθήνα 1900, 398 καὶ ἕνα ποσὸ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, βλ. Μητρώον μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας) καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 324-326. Βλ. ἐπίσης ἐπιστολὴ τῶν ἐπιτρόπων τῆς διαθήκης του πρὸς τὸν Κουμανούδη στὶς 22 Ἀπριλίου 1868, φάκ. 1 (1103)α', ἀρ. 46.

²⁷ Ἡ σερβικὴ κυβέρνησις τοῦ εἶχε ἀναθέσει τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν Ὅθωνα καὶ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὸ 1862 στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνοσερβικῆς προσέγγισης, βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, Ἀθήνα 1985, 177, 184. Τὸ 1866 ἀπηύθυνε ἐπιστολὴ στὸν Βασιλέα Γεώργιο, τὴν ὁποία διαβίβασε ὁ Κουμανούδης μέσω τοῦ Ἐπ. Δεληγεώργη ὑπουργοῦ τῆς τότε ἑλληνικῆς κυβέρνησης, βλ. Κωνσταντῖνος Ράδος, *Ἐκλογὴ ἐγγράφων ἐκ τοῦ γραμματοφυλακίου τοῦ Στ. Κουμανούδη*, *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολογικῆς Ἑταιρείας*, νέα σειρὰ Α', τευχ. Β (1928) 131. Γιὰ τὸν κλάδο τῆς οἰκογένειας ποὺ παρέμεινε στὴ Σερβία βλ. Ν. Α. Βέης, ὁ.π., 337.



Ἡ Δέσποινα Α. Κουμανούδη.
Σχέδιο τοῦ Κουμανούδη, φάκ. 54 (1168)

Κουμανούδη, είχε πνευματικά ενδιαφέροντα, έγραφε ποίηση,²⁸ αλλά ήταν ασθενικός από την παιδική του ηλικία και πέθανε νέος στην Αθήνα, αφού έζησε τον τελευταίο χρόνο με τη φροντίδα του αδελφού του.²⁹ Μετά τον θάνατο του πατέρα του το 1849 ο Κουμανούδης ανέλαβε την προστασία της μητέρας του, η οποία εγκαταστάθηκε στην Αθήνα ως τον θάνατό της το 1869.³⁰ Ανέλαβε επίσης για ένα διάστημα την κηδεμονία και εκπαίδευση στην αρχή του εξαδέλφου του Δημητράκη³¹ και αργότερα του άνηψιού του Ανδρέα, γιου του Ιωάννη, τουλάχιστον ως τον Δεκέμβριο του 1864.³² Ο Ανδρέας Ι. Κουμανούδης θα αναμειχθεί το 1869 σε πολιτικές κινήσεις με στόχο τη Βαλκανική Όμοσπονδία (εκδίδει στη Γενεύη το κεντρικό όργανο της οργάνωσης *Δημοκρατική Ανατολική Όμοσπονδία*).³³

Παρά τις προσφερόμενες δυνατότητες για επαγγελματική αποκατάσταση στη Σερβία, ο Κουμανούδης επέλεξε να ζήσει στην Ελλάδα ασκώντας το επάγγελμα του καθηγητή του Πανεπιστημίου που του προσέδιδε κύρος, αλλά δεν ήταν ιδιαίτερα προσοδοφόρο.³⁴ Παντρεύτηκε με συνοι-

²⁸ Ποιητικά κείμενα του Κωνσταντίνου σώζονται στο Αρχείο, βλ. φάκ. 25 (1139), άρ. 1, 1α', 1β' και 2.

²⁹ Φάκ. 26 (1140), άρ. 92, φάκ. 1 (1103)β', άρ. 80, 81, 82 και φάκ. 1 (1103)α', άρ. 15, 30, 35, 38 και 40.

³⁰ *Ημερολόγιον 1845-1867*, 112. Βλ. επίσης φάκ. 1 (1103)α', άρ. 43 και Κ 89.

³¹ *Ημερολόγιον 1845-1867*, 52, φάκ. 1 (1103)α', άρ. 13 και φάκ. 1 (1103)β', άρ. 77.

³² Βλ. φάκ. 1, άρ. 8α (ως προς την άφιξή του στην Αθήνα το 1861) και φάκ. 1 (1103)α', άρ. 30.

³³ Έρασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανās (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Αθήνα 1987, 88-89. Για την έθνική δράση του αργότερα βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Λεξικογραφία και Ίδεολογία*. Προλεγόμενα στην ανάπτυξη του έργου του Κουμανούδη *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών*, Αθήνα 1980, Ιviii. Πρβ. φάκ. 11 (1113), άρ. 25, όπου ο θεός της συζύγου του Κουμανούδη Διονύσιος Έλληνας εκφράζει τη δυσαρέσκειά του, γιατί ο Ανδρέας έγινε *έφημεριδογράφος*.

³⁴ Για τους μισθούς των καθηγητών βλ. *Περί του νέου κανονισμού του Πανεπιστημίου και της τύχης των εν Ελλάδι διδασκόντων κρίσεις τινές*, Αθήνα 1860. Βλ. επίσης Σπύρος Ν. Τρωϊάνος, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών*, όπως το είδε ένας Γερμανός επισκέπτης, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Πανεπιστήμιο: Ίδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Αθήνα 1989, Α', 110-111.

κέσιο τὸ 1850 τὴν Αἰκατερίνη Νικολοπούλου ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο,³⁵ ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε κάποια προίκα.³⁶ Ἀπέκτησε τέσσερα παιδιά, τὸν Ἀθανάσιο τὸ 1851,³⁷ τὸν Πέτρο τὸ 1854, τὸν Ἰωάννη τὸ 1859 καὶ τὴν Ἄννα τὸ 1862.³⁸ Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν Ἀθήνα στηριζόταν στὴν οἰκονομικὴ συνδρομὴ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη.³⁹ Γιὰ νὰ συμπληρώσει τὸ εἰσόδημά του ἀργότερα, δίδαξε ὡς καθηγητὴς ἑλληνικῶν ἢ λατινικῶν σὲ ἰδιωτικὰ σχολεῖα· ἐργάστηκε στὸ Ἑλληνικὸ Ἐκπαιδευτήριον τοῦ Γρ. Γ. Παππαδόπουλου, στὸ Λύκειο Βάφα, στὴ σχολὴ Ἀντωνιάδου καὶ στὴ Ριζάρειο ἐκκλησιαστικὴ σχολή.⁴⁰ Παρέδωσε ἐπίσης ἰδιαίτερα μαθήματα σὲ πολλούς,⁴¹ ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καταλέγεται ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος τὸ διάστημα 1863-1870 καὶ ἡ σύζυγός του Ὀλγα τὸ διάστημα 1868-1870.⁴² Ἀνέλαβε ἐπίσης τὴν ἐπιστημονικὴ ἢ τὴν τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια ἐκδόσεων, καὶ ἀμείφθηκε γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συνεισφορά του σὲ ἄλλες, π.χ. γιὰ τὶς ἐπανεκδόσεις τοῦ λατινικοῦ λεξικοῦ τοῦ Οὐλερίχου τὸ 1854 καὶ τὸ 1864⁴³ καὶ γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ λεξικοῦ τῶν Pape – Benseler, ὅπου ἡ συνεισφορά του σημειώνεται μὲ ἓνα Κ στὸ τέλος τοῦ λήμματος, στὸ ὁποῖο

³⁵ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 112, 121 καὶ φάκ. 1 (1103)β', ἀρ. 103.

³⁶ Στὸ Ἀρχεῖο σώζεται τὸ προικοσύμφωνο, βλ. φάκ. 10 (1112), ἀρ. 2.

³⁷ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 177 καὶ φάκ. 11 (1113), ἀρ. 16.

³⁸ Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 11.

³⁹ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 54, 93, 120. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη οἱ κληρονόμοι του ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὰ κληροδοτούμενα στὸν Κουμανοῦδη χρήματα τὸ ποσὸν τοῦ χρέους, βλ. φάκ. 1 (1103)α', ἀρ. 46.

⁴⁰ Γιὰ τὴ Ριζάρειο βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 178 καὶ φάκ. 10 (1112), ἀρ. 1, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 117 καὶ 114 καὶ φάκ. 1 (1103)α', ἀρ. 19. Γιὰ τὰ ἄλλα σχολεῖα βλ. σημ. 100 καὶ 101.

⁴¹ Κατέγραφε συχνὰ τὶς σχετικὲς ἀμοιβὲς ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, βλ. π.χ. φάκ. Δ' 1, ἀρ. 14, φάκ. 37 (1151), ἀρ. 19 καὶ φάκ. 35 (1149), ἀρ. 213.

⁴² Φάκ. 1 (1103)α', ἀρ. 16, φάκ. 12α' (1114α), Κ 89 καὶ 90.

⁴³ Βλ. Κ 100. Στὸ Ἀρχεῖο σώζεται ἰδιωτικὸ συμφωνητικὸ τοῦ Κουμανοῦδη καὶ τοῦ Κ. Ἀντωνιάδη ἀναφερόμενο στὴ διόρθωση τῆς β' ἐκδόσης τοῦ Λατινοελληνικοῦ λεξικοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀναλάβει νὰ τυπώσει ὁ δεύτερος· καθορίζεται τὸ ποσὸν καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀμοιβῆς, βλ. φάκ. 4 (1106), ἀρ. 8.

είχε συνεισφέρει.⁴⁴ Επίσης αμείφθηκε, όπως θα δοῦμε, γιὰ τὸ β' μέρος τῆς βιβλιογραφίας τοῦ Ἀνδρέα Παπαδόπουλου Βρετοῦ, καθὼς καὶ γιὰ τὴ συμμετοχὴ του σὲ κρατικὲς ἐπιτροπές.⁴⁵ Ἀπὸ τὸ 1871 εἰσέπραττε ἐπιμίσθιο καὶ γιὰ τὴν ἐπιμελητεία τοῦ μουσείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,⁴⁶ πιθανῶς ὡς τὸν διορισμὸ τοῦ γυιοῦ του Ἀθανασίου τὸ 1877. Ἀντιπαθοῦσε τὴν πολυτελῆ καὶ ἐπιδεικτικὴ ζωὴ καὶ ἔτσι, ζώντας μιὰ ζωὴ μετρημένη, ἴσως καὶ σφιχτή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διαρκῆ ἔγνοια του γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τῆς οἰκογένειας,⁴⁷ συγκρότησε μιὰ μέτρια μᾶλλον περιουσία, ποῦ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ζήσει ἀξιοπρεπῶς. Τὴν κινητὴ περιουσία του, ἀποτελούμενη ἀπὸ μετοχές, ὁμολογίες καὶ ἓνα ποσὸ ποῦ δάνειζε μὲ τόκο, περιγράφει στὴν πρώτη ἀναλυτικὴ διαθήκη του τὸ 1873, τὴν ὁποία ἐπικυρώνει καὶ τὸ 1876, τὸ 1878, τὸ 1881, τὸ 1883, τὸ 1887 καὶ τὸ 1890.⁴⁸ Στὴ σύσταση τῆς ἀκίνητης περιουσίας του, συνέβαλαν σημαντικὰ τὰ προικῶα χρήματα. Ἀπὸ τὸ 1862 κατοικοῦσε σὲ ιδιόκτητο οπίτι στὴν ὁδὸ Ζαλοκώστα, ἐνῶ τὸ 1863 ἀγόρασε ἄλλη μία ιδιοκτησία.⁴⁹

⁴⁴ W. Pape - G. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, 1863-1870. Βλ. ἐπίσης φάκ. 40 (1154), ἀρ. 23 καὶ φάκ. 21 (1135), ἀρ. 142, ὅπου καταγράφει πάνω στὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου ὀνόματα συγγραφέων, τόπων, ἐφημερίδων ποῦ ἔδωσε ἐκεῖνος στοὺς ἐκδότες. Τὴ συνεισφορά του περιλαμβάνει ἐπίσης στὸν κατάλογο τῶν φιλολογικῶν ἐργασιῶν του ποῦ συντάσσει τὸ 1880 ἀγανακτισμένος γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Κ. Κόντου στὴ θέση τοῦ διευθυντῆ τοῦ Φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου, βλ. Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, *Κωνσταντῖνος Στ. Κόντος 1834-1909*, Α', Ἀθήνα 1979, 85-86, Κ 92 στὸ παράρτημα κειμένων.

⁴⁵ Φάκ. 37 (1151), ἀρ. 19 καὶ Κ 100.

⁴⁶ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 128.

⁴⁷ Συνήθιζε νὰ καταγράφει τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα τῆς οἰκογένειας, βλ. π.χ. φάκ. 16 (1130), ἀρ. 39, φάκ. 32 (1146), ἀρ. 4 καὶ φάκ. 5 (1107), ἀρ. 151.

⁴⁸ Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5. Στὴν πρώτη διαθήκη ἀναφέρεται μὲ λεπτομέρειες στὰ χαρτιά του (νὰ δωρηθοῦν ἢ νὰ πωληθοῦν σὲ ιδιώτες), στὰ βιβλία, στὰ ἔπιπλα κτλ. Τὸ 1893 συντάσσει δευτέρη ἐξαιρετικὰ ὀλιγόλογη διαθήκη, τὴν ὁποία ἐπικυρώνει καὶ τὸ 1897. Ἡ δευτέρη διαθήκη εἶναι δημοσιευμένη, βλ. Β. Χ. Πετράκος, *Εἰδήσεις γιὰ τὸν Στέφανο Α. Κουμανοῦδη, Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ΕΔΑΕ)* 2 (Δεκέμβριος 1988) 21-22. Φωτογραφία τοῦ χειρογράφου δημοσίευσε ἡ Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, στὴν ἔκδοσι *Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1837-1987, ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Κατάλογος ἐκθεσῆς ἐνθυμημάτων*, Ἀθήνα 1987, 135 καὶ ὁ Konstantin Kotsowilis, ὁ.π., 199.

⁴⁹ Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 11 καὶ φάκ. 10 (1112), ἀρ. 8.

Η ΘΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ (1845-1886)

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν σπουδῶν τοῦ μεσολαβεῖ ἓνα διάστημα παραμονῆς στὸ Βελιγράδι, ἀπὸ τὸν Μάϊο τοῦ 1844 ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1845, ὁπότε ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, συνεπῆς στὴν ἀπόφαση ποὺ ἔχει λάβει ἤδη ἀπὸ τὸ 1841, παρὰ τὶς ἐπαγγελματικὲς προτάσεις ποὺ ἔχει δεχθεῖ.⁵⁰

Πανεπιστήμιο. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1845 ἐγκαθίσταται στὴν Ἀθήνα, ὅπου διορίζεται ὑφηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας, χωρὶς νὰ ἐξεταστῇ, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ προσκομίσει κανένα ἀποδεικτικὸ σπουδῶν, ἀφοῦ ποτὲ δὲν εἶχε τυπικὰ ἐξεταστῇ σὲ κανένα στάδιο τῶν σπουδῶν του, πράγμα ποὺ ἀντιμετώπιζε μὲ χιοῦμορ ἀργότερα καὶ προέβαλλε στὰ αὐτοβιογραφικὰ του σημειώματα. Ἀπέδιδε στὴν τύχη αὐτοσαρκαζόμενος τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδέποτε ἐξετάστηκε ἀπὸ τὴ μικρὴ ἡλικία μέχρι καὶ τὸν διορισμὸ τοῦ στὸ Πανεπιστήμιο.⁵¹ Στὶς 14 Σεπτεμβρίου σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι γνώρισε τοὺς καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο,

⁵⁰ Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ πατέρα τοῦ τῆς 29 Ἰανουαρίου 1841, φάκ. 1 (1103)β', ἀρ. 99 καὶ Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 26 Φεβρουαρίου 1841 καὶ 20 Μαΐου 1845. Τὸν διακαῆ πόθο νὰ ἔρθει στὴν Ἀθήνα ἐκφράζει ἀνάγλυφα καὶ ἓνα στιχοῦργημα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, βλ. Κ 167.

⁵¹ Τὸ λατινικὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα μὲ τίτλο *Thema Latinum* περιγράφει σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὶς συγκυρίες ποὺ ὁδήγησαν σὲ αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα, βλ. σημ. 2. Βλ. ἐπίσης τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα *ἐγεννήθην, ἐθήλασα ...* στὸ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 197, ὅπου σημειώνει: *Δὲν ἐξητάσθην ποτὲ ἐπὶ ζωῆς μου ὑπὸ διδασκάλου ἐνός ἢ πλειόνων*, καθὼς καὶ τὸ στιχοῦργημα στὸ Κ 185. Πρὶν ἀπὸ τὸν διορισμὸ τοῦ εἶχε ἀρνηθεῖ θέσῃ στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν, βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 33 καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Π. Σ. Κουμανοῦδη πρὸς τὸν Δ. Καμπούρογλου, *Τὰ Ἀθηναϊκά*, ὁ.π., 4.

Κωνσταντίνο Σχινᾶ, Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβῇ καὶ τὸν τότε Πρωθυπουργὸ καὶ Ὑπουργὸ Παιδείας Ἰωάννη Κωλέττη· ὁ τελευταῖος τὸν ρώτησε γιὰ τὶς σπουδές του καί, ἐνῶ ὁ Κουμανούδης ἐτοιμαζόταν νὰ ὑποβληθεῖ σὲ ἐξετάσεις γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀποδεικτικοῦ σπουδῶν, μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες, τὸν διόρισε ὑφηγητὴ τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ Ὁθώνειο Πανεπιστήμιο [10]. Ὁ Κουμανούδης αἰσθάνεται μεγάλο τὸ βάρος τῆς εὐθύνης ποὺ ἀναλαμβάνει, ἀφοῦ ἡ ἐπιλογή του στηρίχθηκε μόνο στὴν προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κωλέττη καὶ στὶς συστάσεις παλαιῶν φίλων του, τῶν Σταύρου Σταθόπουλου, Δημητρίου Χαραμῆ, Ἡρ. Μητσόπουλου, καθὼς καὶ στὶς καλές ἐντυπώσεις ποὺ προξένησε στὸν καθηγητὴ τῆς ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Γεώργιο Γεννάδιο ποὺ μόλις πρὸ ἡμερῶν εἶχε συναντήσει γιὰ πρώτη φορά.⁵² Ὁ Κωλέττης ἀντιπαρέχεται τὴν ἀπουσία τυπικῶν ἀποδεικτικῶν σπουδῶν τοῦ Κουμανούδη, γιὰτὶ θέλει νὰ καλύψει τὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὸν τομέα τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο ἐξ αἰτίας τῆς ἀπόλυσης τὸ 1843 τοῦ πρώτου καθηγητῆ τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ Ἑνρίκου Οὐλερίχου μετὰ τὴν καθιέρωση τοῦ συντάγματος.⁵³ Τὴν ἴδια θέση διεκδίκησε καὶ ὁ Εὐθύμιος

⁵² *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 34, 35-36. Ὁ Σταῦρος Σταθόπουλος (1820-1852) καθηγητὴς τῆς Γεωγραφίας στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν καὶ στὸ Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτήριον τοῦ Γρ. Γ. Παππαδόπουλου, ἦταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας γεωγράφος ποὺ αὐτονόμησε τὴ γεωγραφία ὡς ἐρευνητικὸ ἀντικείμενο καὶ μὲ τὸ διδακτικὸ ἐγχειρίδιον *Στοιχειώδης σειρά γεωγραφικῶν μαθημάτων* ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1850 εἰσήγαγε τὴ θεωρίαν τοῦ Carl Ritter γιὰ τὴ γεωγραφία, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα (1834-1914). Γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ ἰδεολογικὲς προεκτάσεις. Ἀνθολόγιον κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικῶν ἐγχειριδίων*, Ἀθήνα 1988, 27-28. Ἦταν συμφοιτητὴς στὸ Μόναχο καὶ φίλος τοῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε νεκρολογία του στὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἑλλάς* τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1852 (τὸ ἀπόκομμα στὸ Ἀρχεῖο στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 17), ἐνῶ τὸ 1854 ἐπιμελήθηκε τὴν ἐπανεκδόσιν τοῦ βιβλίου του, βλ. φάκ. 1 (1103)α', ἀρ. 24. Γιὰ τὸν Σταθόπουλο βλ. ἐπίσης Konstantin Kotsowilis, ὁ.π., 188-189. Ὁ Δημ. Χαραμῆς (γεν. 1815) ἦταν ἐπίσης συμφοιτητὴς τοῦ Κουμανούδη στὸ Μόναχο καὶ διετέλεσε καθηγητὴς τῆς ἱστορίας στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων στὸν Πειραιᾶ, βλ. ὁ.π., 195-196.

⁵³ Ἰ. Πανταζίδης, *Χρονικὸν τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου*, Ἀθήνα 1889, πίνανξ Γ' (δ' καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς). Ἡ ἀπουσία τυπι-

Καστόρχης, ὁ ὁποῖος ὡς ὑπότροφος τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης στὴ Γερμανία εἶχε λάβει τὴν υπόσχεση ὅτι θὰ διοριζόταν στὸ Πανεπιστήμιο μετὰ τὴν ἐπιστροφή του, καὶ διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Κουμανούδη ἀντὶ τοῦ ἰδίου.⁵⁴ Οἱ καθηγητὲς ποὺ κάλεσε τὸ Ὑπουργεῖο νὰ ἐξετάσουν τὸν Κουμανόδη, ὁ Κ. Ἀσώπιος, ὁ Φίλιππος Ἰωάννου καὶ ὁ Ἰωάννης Βενθύλος, ἀρνήθηκαν νὰ τὸ κάνουν· οἱ δύο πρῶτοι ἐπικαλέστηκαν τὴν ἀναρμοδιότητα νὰ κρίνουν αὐτοὶ *ἄνδρα ἐκ προθέσεως περὶ ταύτην* [τὴν λατινικὴν φιλολογίαν] *ἀσχοληθέντα καὶ κρίνοντα ἑαυτὸν ἱκανὸν νὰ διδάξῃ αὐτὴν ἀπὸ καθεῶρας*, καὶ ὁ τρίτος δὲν ἀνταποκρίθηκε καθόλου στὴ σχετικὴ πρόσκληση.⁵⁵

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1846 διορίζεται στὴ θέση ἐκτάκτου καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.⁵⁶ Τὸ θέμα τοῦ διορισμοῦ του τέθηκε στὴ Βουλὴ μὲ ἀφορμὴ τὸν παραγκωνισμὸ τοῦ Καστόρχη, ὅπου ἀκούστηκαν

κοῦ ἀποδεικτικοῦ σπουδῶν δὲν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο γιὰ τὸν διορισμὸ στὸ Πανεπιστήμιο. Χωρὶς ἀποδεικτικὸ διορίστηκε καὶ ὁ Καστόρχης τὸ 1848, γεγονὸς ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος στὸ ὑπόμνημα, μὲ τὸ ὁποῖο διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὸ ὅτι δὲν ἔγινε δεκτὴ καὶ ἡ δική του αἴτηση τὸ 1848, *ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δὲν ἔχει δίπλωμα*, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου (1849), *Ὁ Ἑρασιστής* 21 (1966) 65-79.

⁵⁴ Ἐλνίς, ἀρ. 338, 5 Σεπτεμβρίου 1846, σελ. 1376. Ὁ Καστόρχης ζήτησε νὰ διορισθεῖ ὑφηγητὴς καὶ τὸ 1846, βλ. Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Παιδείας, Θ. 104, φ. 4 καὶ Ἐλνίς, ὅ.π. Τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὀφείλω στὸν Δαυὶδ Ἀντωνίου ποὺ τὸ ἐντόπισε καὶ τὸ ταξινόμησε καὶ τὸν εὐχαριστῶ. Τελικῶς τὸ 1848 διορίζεται καὶ ὁ Καστόρχης ὑφηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας καὶ τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιολογιῶν καὶ τὸ 1852 *ἐπίτιμος* καθηγητὴς, βλ. Ἰ. Πανταζίδης, ὅ.π. Ὁ Καστόρχης, τὸν ὁποῖο ὁ Κουμανόδης γνώρισε στὸ Βερολίνο τὸ 1841, αἰσθανόταν ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν τοὺς νὰ ἀπειλεῖται ὡς πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴ του ἀποκατάσταση ἀπὸ τὸν Κουμανόδη, γι' αὐτὸ καὶ τὸν ρωτοῦσε ἐπίμονα γιὰ τὸ ἀντικείμενο ποὺ θὰ ἤθελε νὰ διδάξῃ στὴν Ἑλλάδα, βλ. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 16 Ἰανουαρίου 1842 καὶ 23 Ἰουνίου 1842.

⁵⁵ Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Παιδείας, Θ 104, φ.1. Γιὰ τὸν διορισμὸ του βλ. ἐπίσης ὅ.π., Θ. 94, φ. 1. Στὰ σχετικὰ ἔγγραφα ὁ Κουμανόδης φέρεται ἄλλοτε ὡς Κουμανούδης καὶ ἄλλοτε ὡς Κομανούδης καὶ Κομνηνίδης.

⁵⁶ Ὁ.π.

ἀπόψεις ὑπὲρ καὶ κατὰ τοῦ διορισμοῦ του στοῦ Πανεπιστήμιου.⁵⁷ Ὁ Ὅθων στοῦ σχετικὸ Β.Δ. ποὺ τοῦ ὑπέβαλε ὁ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ Ὑπουργὸς Παιδείας Ἰωάννης Κωλέττης, ἀπάντησε ἐκφράζοντας τὴν ἀμφιβολία του σχετικὰ μὲ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Κουμανοῦδῃ ὡς πρὸς τὸν Καστόρχη. Πρότεινε μάλιστα νὰ ἐξετασθοῦν καὶ οἱ δύο ἐνώπιον ἐπιτροπῆς, ὥστε καὶ τὸ Πανεπιστήμιον νὰ ἀποκτήσῃ καθηγητὴν τὸν ἐναποδείκτως ἱκανώτερον καὶ πᾶσα ἀφορμὴ παραπόνων νὰ ἀρθῇ, ὡς παραγκωνιζομένου δῆθεν τοῦ αὐτόχθονος καὶ προτιμωμένου τοῦ ἐτερόχθονος.⁵⁸ Ὁ Κουμανοῦδης ἀντιλαμβανόμενος τὴν πολιτικὴ διάσταση τοῦ θέματος σημειώνει στοῦ ἡμερολόγιό του: *Νομίζω δὲ ὅτι εἰς τὸν διορισμόν μου πολὺ συνετέλεσεν καὶ ἡ κομματικὴ διένεξις καὶ ἡ φιλησυχία μου, τὴν ὁποίαν δὲν χρεωστῶ τόσον εἰς τὴν φύσιν μου ὅσον εἰς τὴν ἀπὸ παιδὸς ἀγωγὴν μου· ὁ πατὴρ μου ἠθικώτατος ὢν μὲ ἐπαίδευσεν ὁμοίως· ἂν ἤμην ἀνακατωσουρῆς, ἡ κυβέρνησις δὲν ἤθελε μὲ εὐνοήσῃ.*⁵⁹ Τὸ ἐναρκτήριο μάθημά του τὴν 21 Ὀκτωβρίου 1846 ἔχει ὡς θέμα τὴν ἐλευθερία στὴν ἄσκησις τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης.⁶⁰

Ὁ Κουμανοῦδης ἔγινε τακτικὸς καθηγητὴς τὸ 1854 καὶ δίδαξε ὡς τὸ 1886.⁶¹ Παρέδιδε κάθε χρόνο τρία ἀντικείμενα· τὸ πρῶτο ἦταν ἐρμηνεία ἐνὸς Ρωμαίου συγγραφέα, διαφορετικοῦ κάθε ἐξάμηνου, δύο φορές τὴν ἐβδομάδα· παράλληλα δίδασκε καὶ τὸν βίο τῶν Ρωμαίων ἢ ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Γραμματολογίας ἐναλλάξ ἀνὰ δύο χρόνια, δύο φορές τὴν

⁵⁷ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 52 καὶ *Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς* 1846, 2289-2293. Τὸ θέμα τοῦ Καστόρχη εἶχε συζητηθεῖ καὶ σὲ παλαιότερη συνεδρίαση μὲ ἀφορμὴ τὸν μὴ διορισμό του στὴ Ριζάρειο, βλ. ὅ.π., 2256-2257.

⁵⁸ *Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν*, 1837-1987, ὅ.π., 135-137. Τὸ ἔγγραφο δημοσιεύει ἡ Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου.

⁵⁹ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 54. Γιὰ τὸν διορισμὸ καὶ τὴν ἐξάρτησις τῶν καθηγητῶν ἀπὸ τὸ κράτος βλ. Κώστας Λάμπας, *Τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ τοῦ Πανεπιστημίου, Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου, Πανεπιστήμιον: Ἰδεολογία καὶ Παιδεία*, ὅ.π., 138-141.

⁶⁰ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 63. Τὴν ἐναρκτήρια παράδοσή του τοποθετοῦν ἐσφαλμένα οἱ Ἀλ. Παπαγεωργίου, ὅ.π., 332-333 καὶ Ν. Α. Βέης, ὅ.π., 341, τὸ 1854, ὅταν ἔγινε τακτικὸς καθηγητὴς, ἐνῶ ὁ Π. Σ. Κουμανοῦδης τὴν τοποθετεῖ τὸ 1845, ὅταν ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ ὑφηγητῆ στοῦ Πανεπιστήμιου, βλ. τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Δ. Καμπούρογλου, *Τὰ Ἀθηναϊκά*, ὅ.π., 4.

⁶¹ Φάκ. 43 (1157), ἀρ. 5 καὶ ἀρ. 3.

έβδομάδα· τέλος, μιὰ φορὰ τὴν ἑβδομάδα ἀπασχολεῖται στὸ Φιλολογικὸ Φροντιστήριο. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἴσχυσε τουλάχιστον ὥς τὸ 1868, ὅποτε οἱ αὐξημένες ὑποχρεώσεις του τὸν ἀνάγκασαν νὰ ζητήσει ἀπὸ τὴ σχολὴ τὴν ἀπαλλαγὴ του ἀπὸ τὴν ἑρμηνεῖα συγγραφῆς καθὼς καὶ τὸν βίο Ρωμαίων, τὴ διατήρηση ἐπομένως μόνο τοῦ μαθήματος τῆς Ρωμαϊκῆς Γραμματολογίας καὶ τῶν ἀσκήσεων στὸ Φιλολογικὸ Φροντιστήριο, γιὰ τὶς ὁποῖες ἦταν διατεθειμένος νὰ ἀφιερῶσει περισσότερο χρόνο [90]. Οἱ ὑποχρεώσεις, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται, εἶναι ἡ διδασκαλία ἑλληνικῶν στὸν Βασιλέα Γεώργιο καὶ ἀπὸ τὸ 1868 καὶ στὴ σύζυγό του Ὑόλγα, καθὼς καὶ τὰ καθήκοντά του ὡς γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1859-1894) ποὺ περιελάμβαναν καὶ τὴν ἐπιστάσι τοῦ μουσείου της.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς σχετικὲς σημειώσεις, σταμάτησε πράγματι νὰ διδάσκει τὸ μάθημα μὲ θέμα τὸν βίο τῶν Ρωμαίων μετὰ τὸ 1868,⁶² ἐνὼ τὴν ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Γραμματολογίας δίδαξε τουλάχιστον ὥς τὸ 1874.⁶³ Δὲν σταμάτησε ὅμως ποτὲ τὴ διδασκαλία τῆς ἑρμηνείας Ρωμαίων συγγραφέων,⁶⁴ θέμα τὸ ὁποῖο μάλιστα ζήτησε τὸ 1881 νὰ εἶναι τὸ μόνο ἀντικείμενό του.⁶⁵ Ἐνῶ ὥς τὸ 1868 οἱ ὥρες ἀπασχόλησής του στὸ Πανεπιστήμιο ἦσαν πρωινές, μετὰ ἔγιναν ἀπογευματινές, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1859 ἀφιέρωνε τὰ πρωῒνὰ καὶ στὰ ἀρχαιολογικά του καθήκοντα.⁶⁶

⁶² Φάκ. 3(1117), ἀρ. 3-132.

⁶³ Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὶς πρυτανικὲς λογοδοσίες ὥς τὸ ἔτος αὐτό. Οἱ σχετικὲς σημειώσεις του στὸ Ἀρχεῖο φθάνουν ὥς τὸ 1883. Βλ. ἐπίσης φάκ. 1 (1115), ἀρ. 1-146, ὅπου παρατίθενται οἱ παραδόσεις ὥς τὸ 1883. Παραδόσεις Λατινικῆς Γραμματολογίας (1865-1866, 1869-1870) τοῦ Κουμανούδη σώζονται στὸ Ἀρχεῖο Σπ. Λάμπρου, βλ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Ἀρχεῖον Σπ. Λάμπρου, *Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 25 (1974-1977) 338-339.

⁶⁴ Φάκ. 16 (1130), ἀρ. 118, φάκ. 2 (1116), ἀρ. 55, φάκ. 10 (1124), ἀρ. 3, φάκ. 2 (1116), ἀρ. 43 καὶ K 25.

⁶⁵ Φάκ. 4 (1106), ἀρ. 15. Κατὰ τὸ ἔτος 1881-1882 εἶναι πράγματι τὸ μόνο, βλ. *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ... τὴν 19 Δεκεμβρίου 1882 ὑπὸ Νικολάου Δαμασκοῦ τοῦ τακτικοῦ καθηγητοῦ τοῦ γαλλικοῦ δικαίου ...* Ἀθήνα 1884, 48.

⁶⁶ K 90 καὶ φάκ. 34 (1148), ἀρ. 163.

Ὁ Κουμανούδης δίδασκε στὸ Φιλολογικὸ Φροντιστήριον εὐθὺς μετὰ τὸν διορισμὸν του στὸ Πανεπιστήμιον τὸ 1845, στὴν ἀρχὴ ὡς μόνος συνεργάτης τοῦ διευθύνοντος Κ. Ἀσωπίου καὶ στὴ συνέχεια μαζί με ἄλλους ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἀσωπίου ὡς τὸ 1866 καὶ τοῦ Φ. Ἰωάννου ὡς τὸ 1880.⁶⁷ Ἀντικείμενόν του ἦταν ἡ εἰς βάθος διδασκαλία κάποιου λατινικοῦ κειμένου καὶ ἡ μετάφραση ἑλληνικοῦ θέματος στὰ λατινικά.⁶⁸

Κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς πανεπιστημιακῆς του θητείας ἀνέλαβε τέσσερις φορὲς τὸ ἀξίωμα τοῦ κοσμήτορος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, τὰ ἀκαδημαϊκὰ ἔτη 1855-1856, 1866-1867, 1877-1878 καὶ 1884-1885 καὶ ἔγινε μέλος τῆς Συγκλήτου μόνον κατὰ τὸ ἔτος 1860-1861.⁶⁹ Τὸ 1870 ὁ Κουμανούδης ἐξελέγη στὸ πρυτανικὸ ἀξίωμα μετὰ 20 ψήφους, ἐνῶ οἱ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος καὶ Κωνσταντῖνος Βουσαῆς ἔλαβαν τὴ δευτέρην καὶ τὴν τρίτην θέσιν μετὰ 18 ψήφους.⁷⁰ Ὁ Κουμανούδης παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα «μὴ κρίνας ἑαυτὸν ἱκανὸν ὅπως ἐκπληρώσῃ τὰ πρυτανικὰ καθήκοντα τὸ πλεῖστον ὄντα πᾶν ἄλλο ἢ ἐπιστημονικά», καθὼς λέει ὁ γυιὸς του Πέτρος.⁷¹

Ὡς πρὸς τὴν ἀντίδρασίν του σὲ θέματα τοῦ Πανεπιστημίου ἀξίζει νὰ

⁶⁷ Κ 90. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸν διορισμὸν του *Λόγοι ἐκφωνηθέντες τὴν 29ην Σεπτεμβρίου 1846 ὑπὸ τοῦ πρώην Πρυτάνεως κ. Θ. Μανούση ...* Ἀθήνα 1846, 10 καὶ Ἰ. Πανταζίδης, ὁ.π., 121, 235.

⁶⁸ Κ 90. Στὶς σημειώσεις του καταγράφει μετὰ συγκεκριμένα σύμβολα τὸ εἶδος τῆς συμμετοχῆς τῶν φοιτητῶν, ἂν ἀνέγνωσαν ἂν ἐρμήνευσαν κτλ., βλ. π.χ. φάκ. 5 (1119), ἀρ. 1 (1). Ἀπὸ τὶς ἀναλυτικὰς σημειώσεις ποὺ κρατοῦσε μπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς τὸ ἀντικείμενον καὶ τὴν πορείαν ποὺ ἀκολουθοῦσε στὰ μαθήματα.

⁶⁹ Ἰ. Πανταζίδης, ὁ.π., πίνανξ Δ'. Βλ. ἐπίσης φάκ. 2 (1104), ἀρ. 99, 89, 68, 73. Τὴν κοσμητείαν ἀνέλαβε τὸ 1884, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Ὑπουργείου, παρόλο ποὺ εἶχε πλειοψηφήσῃ ὁ Χρ. Παπαδόπουλος, βλ. Κ 15.

⁷⁰ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 78 καὶ 122. Γιὰ τὴν πρυτανικὴν ἐκλογὴν τῆς χρονιᾶς αὐτῆς καὶ τῆς ἐπόμενης βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Πλαισίωση τοῦ 1872, *Νέα Ἑστία* 106 (1979) 471-472 καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - Τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, 249-254. Ὑποψήφιος γιὰ τὸ πρυτανικὸ ἀξίωμα ἦταν καὶ τὸ 1861, ὅποτε διορίστηκε ὁ Κ. Ἀσώπιος, βλ. *Λόγοι ἐκφωνηθέντες τῇ Ἀ' Ὀκτωβρίου 1861 ... ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἱατρονομικῆς Ἀλ. Πάλλη ...* Ἀθήνα 1861, 37.

⁷¹ Ἐπιστολὴ τοῦ Π. Σ. Κουμανούδη πρὸς τὸν Δ. Καμπούρογλου, *Τὰ Ἀθηναϊκά*, ὁ.π., 4. Ἐπίσης Ἀλ. Γ. Παπαγεωργίου, ὁ.π., 333. Βλ. καὶ φάκ. 2 (1104), ἀρ. 154 γιὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς παραίτησης ἀπὸ τὴν Πρυτανείαν.

αναφέρουμε την άπειλή τὸ 1850 ὅτι θὰ διακόψει τὶς παραδόσεις, ἂν δὲν ἀναφερθεῖ τὸ ὄνομά του ὡς διδάσκοντος στὸ Φροντιστήριον, τὸ ὁποῖο εἶχε παραλειφθεῖ στὴν πρυτανικὴ έκθεση τοῦ ἔτους.⁷²

Δύο φορές πάντως κατὰ τὴν πανεπιστημιακὴ του θητεία ἐξέφρασε μὲ ἔντονον τρόπο καὶ δημοσίως τὴ δυσαρέσκειά του γιὰ θέματα ποὺ θεώρησε ὅτι τὸν θίγουν προσωπικά. Τὸ 1863-1864 ἤρθε σὲ διάσταση μὲ τὸν Κωνσταντῖνον Φρεαρίτη καὶ τὸ 1880 μὲ τὸν Κωνσταντῖνον Κόντο.

Ἡ διάσταση μὲ τὸν Κ. Φρεαρίτη. Τὸ 1863 καὶ 1864 ἤρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου Κ. Φρεαρίτη, ὁ ὁποῖος κάλεσε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία νὰ ἀποσύρει τὶς ἀρχαιότητες ποὺ ὡς τότε φιλοξενούνταν σὲ αἶθουσα τοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ αἶθουσα αὐτὴ ἀποτελέσσει τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖο ἐγκατέλειψε ἀργότερα, γιατί χρησιμοποίησε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ πτέρυγα τοῦ Βαρβακείου Λυκείου.⁷³

Τὸ Πανεπιστήμιον εἶχε παραχωρήσει τὸ 1858 τὸ ἀμφιθέατρο τῆς ἀνατομίας στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, γιὰ νὰ στεγάσει τὸ μουσεῖο τῆς.⁷⁴ Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1863 ἡ Πρυτανεὶα ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἑταιρείαν νὰ ἀποσύρει τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τοὺς διαδρόμους μπροστὰ στὴν αἶθουσα ἀνατομίας, ἐπειδὴ ἐπρόκειτο νὰ ἀρχίσουν οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὸ Πανεπιστήμιον.⁷⁵ Σὲ ἔγγραφο τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1863 πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρείαν, στὸ ὁποῖο ὁ Πρύτανης ἀρχίζει μὲ τὶς φράσεις *Μετὰ λύπης, κύριε, βλέπομεν ὅτι ἐξακολουθεῖτε νὰ σωρεύετε ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Πανεπιστημίου τμήματα μαρμάρων ἀρχαιολογικῶν, ἅπερ εἶναι ἀδύνατον τοῦ λοιποῦ νὰ δεχθῶμεν*, ὁ Κουμανοῦδης ἀπάντησε ἐνοχλημένος ὅτι θὰ ἀπομακρύνει τὰ ἀρχαῖα, μόνον ἂν λάβει σχετικὴ ἐντολὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρείαν, θεωρώντας τὴν Ἑταιρεία κατὰ κάποιον τρόπο ἀρμοδιότερη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον γιὰ τὸ θέμα.⁷⁶

⁷² Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 60.

⁷³ Γιὰ τὸ μουσεῖο στὸ Πανεπιστήμιον καὶ στὸ Βαρβάκειον βλ. Ἀγγελικὴ Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977, 182-187.

⁷⁴ Ἀγγελικὴ Κόκκου, ὁ.π., 182.

⁷⁵ Τὸ πρῶτο ἔγγραφο ἀποστέλλεται τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1863, βλ. Ἀγγελικὴ Κόκκου, ὁ.π., 184.

⁷⁶ Κ 12. Βλ. ἐπίσης Ἀγγελικὴ Κόκκου, ὁ.π., 185. Μεταξὺ ἄλλων ὁ Κουμανοῦ-

Ἡ διαμάχη μεταξύ τοῦ Πρυτάνεως καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ δὲν περιορίστηκε στὸν «πόλεμο» ἐγγράφων, διήρκεσε ἕνα χρόνο σχεδόν, ὅποτε ὑποχρεώθηκε ὁ Κουμανούδης νὰ ὑποχωρήσει πιεζόμενος καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Στὴν *Παλιγγενεσία* ὁ Κουμανούδης ἀποκάλεσε τὸν Φρεαρίτη *Μισάρχαιο Μούμιο*, ἐνῶ μέσα στὸ Πανεπιστήμιο ἔχασε τὴν ψυχραιμία του καὶ ἐκδήλωσε δημόσια τὴν ἀπέχθειά του πρὸς τὸν Πρύτανη καὶ τὶς ἐνέργειές του. Κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Φρεαρίτη: ... Ἡμέραν τινὰ δηλονότι ἱστάμενος ὁ κ. Κουμανούδης ἐνώπιον τῶν Ἑρμῶν, παρόντων ἄλλων πολλῶν, ὑψῶν τὰς χεῖρας αὐτοῦ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἐξεφώνει, “Νενίκηκάς με Ναζωραῖε! Νενίκηκάς με Ναζωραῖε! Εἰς δὲ συνάδελφος παριστάμενος καὶ μὴ καταλαμβάνων τί λέγει. Τί ἐννοεῖτε, κύριε, τὸν λέγει. Οὕτω ποτέ, ἀποκρίνεται, ὁ Ναζωραῖος (ὁ Χριστός) κατέστρεφε τοὺς ναοὺς τῶν Ἑλλήνων. Οἱ κτίσται οὗτοι καὶ οἱ ἐργάται τοῦ Φρεαρίτου εἶναι οἱ κτίσται τοῦ Φαραῶ. Ὁ Ἰουλιανὸς ὤμοσε νὰ ἐκδικηθῇ τὸν Ναζωραῖον, ὅταν ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Περσίας; ἀλλ’ εἰς τὸν πόλεμον μετὰ τῶν Περσῶν ἐτρώθη ὑπὸ τινος βέλους καὶ ἔπεσεν ἄπνους. Τότε ὁ Ἰουλιανὸς λαμβάνων αἷμα ἐκ τῆς ρεούσης πληγῆς του ἔρριπτεν αὐτὸ μὲ τὴν χεῖρα του ἐξ ἀπελπισίας εἰς τὸν ἀέρα λέγων, Νενίκηκάς με Ναζωραῖε! Νενίκηκάς με Ναζωραῖε! Ὑμεῖς λοιπὸν εἴσθε ὁ Ἰουλιανός, ὁ δὲ κ. Φρεαρίτης ὁ Ναζωραῖος; Ναί! Ναί! τὸν λέγει καὶ φεύγει ... Ἡμέραν δὲ τινὰ ἄλλην μετὰ τοῦτο τὸ γεγονός, ἔρχεται ὁρομαίως ὁ ἐπιστάτης εἰς τὴν οἰκίαν μου πνευστιῶν καὶ ἀσθμαίνων, ζητῶν οἶωνεῖ νὰ σώσω αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἐπικειμένης καταδιώξεως τοῦ κ. Σ. Κουμανούδη, σφαδάζοντος καὶ ἀπειλοῦντος μεγαλοφώνως ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ Πανεπιστημίου (αὗται γὰρ ἦσαν τὸ πεδῖον τῆς μάχης τοῦ νεωτέρου ἡμῶν Ἰουλιανοῦ) τοὺς πάντας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ νὰ φυλακίσῃ καὶ νὰ καταστρέψῃ. Τί ἐκάμετε λοιπὸν; τὸν εἶπον. “Ἐπῆρα δύο στρογγυλὰ παλιολίθαρα χωρὶς γράμματα χωρὶς τίποτε καὶ τὰ ἔβαλα εἰς ταῖς πόρταις διὰ νὰ μὴ ταῖς χαλνοῦν τὰ κάρα”. Ἐκβαλέ τα λοιπὸν καλέ μου ἄνθρωπε, ἀπεκρίθην, ἀπόδος αὐτὰ εἰς τὸν κ. Κουμανούδην καὶ ἡσύχασε ...⁷⁷

δης καταγγέλλει στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τὴν καταστροφὴ ἀρχαίων ἐξ αἰτίας τῶν ἐργασιῶν ποὺ γίνονται στὸ Πανεπιστήμιο, βλ. φάκ. Γ΄ 7, ἀρ. 37 καὶ Κ. Φρεαρίτης, Ὁ μετὰ τὴν ἀνοπεράωσιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου φιλοσοφικὸς τῶν δέκα λίβελ-λος, Ἀθήνα 1865, 27-28.

⁷⁷ Κ. Φρεαρίτης, Ὁ μετὰ τὴν ἀνοπεράωσιν, ὁ.π., 26-27.

Τὸ 1864 ὁ Φρεαρίτης δημοσίευσε ἔκθεση σχετικὰ μὲ τὶς ἐργασίες ἀνακαίνισης τοῦ Πανεπιστημίου, στὴν ὁποία, μεταξὺ τῶν ἄλλων στρεφόταν ἐναντίον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ κυρίως τοῦ Κουμανούδη προσωπικά,⁷⁸ κάτι ποὺ ἐπανελάβε καὶ στὴν ἐτήσια λογοδοσία του.⁷⁹ Ἡ ἐκφώνηση τῆς λογοδοσίας προκάλεσε τὴν ἀγανάκτηση τοῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος μὲ ἀναφορά του πρὸς τὴν Πρυτανεῖα ἀπαίτησε νὰ μὴ δημοσιευθεῖ, ἂν δὲν ἀφαιρεθοῦν τὰ ἐπίμαχα σημεῖα, καὶ συγχρόνως διέκοψε τὴ διδασκαλία στὸ Πανεπιστήμιο. Ἡ Σύγκλητος, στὴν ὁποία διαβιβάσθηκε τὸ ἔγγραφο, δὲν ἀποδέχθηκε τὴ διαμαρτυρία τοῦ Κουμανούδη καὶ τὸν κάλεσε νὰ ἐπανεέλθει στὰ καθήκοντά του [12, 13]. Τὶς ἴδιες μέρες δέκα καθηγητὲς τῆς σχολῆς μαζί μὲ τὸν Κουμανούδη (Φίλιππος Ἰωάννου, Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Δημήτριος Βερναρδάκης, Ἰωάννης Παπαδάκης, Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, Δημήτριος Στροῦμπος, Δημήτριος Μαυροφρύδης, Βασίλειος Λάκων καὶ Δημήτριος Σεμιτέλος) ὑπέβαλαν στὴ Σύγκλητο ἀναφορά, μὲ τὴν ὁποία ἀνασκεύαζαν ὀρισμένα σημεῖα τῆς λογοδοσίας ποὺ στρέφονταν κατὰ τὴ γνώμη τους ἐναντίον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ τῶν καθηγητῶν τῆς γενικά, καὶ ζητοῦσαν νὰ συμπεριληφθεῖ τὸ κείμενό τους στὴ δημοσίευση τῆς λογοδοσίας.⁸⁰ Τὸ θέμα συζητήθηκε στὴ Σύγκλητο καὶ ἡ διένεξη δημοσιεύθηκε καὶ σὲς ἐφημερίδες.⁸¹ Μὲ ἀφορμὴ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὁ Κουμανούδης ἔφθασε

⁷⁸ Κ. Φρεαρίτης, *Τὰ κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*, Ἀθήνα 1864, 9-11 (σημ. α').

⁷⁹ *Λόγος καὶ εὐθύναι τοῦ Πρυτάνεως Κωνσταντίνου Φρεαρίου ...* Ἀθήνα 1864, 30-33. Ἡ λογοδοσία θίγει καὶ ἄλλα θέματα ποὺ ἐκθέτουν τοὺς καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

⁸⁰ Τὸ κείμενο δημοσίευσε ὁ Φρεαρίτης στὴ σχετικὴ ἀπάντησή του, *Ὁ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν*, ὅ.π., 11-18, ὅπου σημειώνεται ὅτι τὸ συνέταξε ὁ Βερναρδάκης.

⁸¹ Κ. Φρεαρίτης, *Ὁ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν*, ὅ.π., 8, *Λόγος καὶ εὐθύναι τοῦ Πρυτάνεως Κ. Φρεαρίου*, ὅ.π., 33 καὶ Ἰ. Πανταζίδης, ὅ.π., 172-173. Ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέρος, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Πρυτάνεως, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ Πανεπιστημίου ἐκφράζει καὶ ὁ Λύσανδρος Καραντιζόγλου, *Καλλιτεχνικὴ ἐξέτασις τῶν κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἔργων τοῦ πρώην πρυτάνεως Κ. Φρεαρίου*, Ἀθήνα 1865. Σὲ ἐκτενῆ ὑποσημείωση σὲς σελ. 72-73 ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη τοῦ Κουμανούδη στὸ ζήτημα τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο.

στο σημείο να υποβάλει την παραίτησή του από τη θέση του γραμματέως της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας, διαμαρτυρόμενος για τη μεταφορά των αρχαίων, των οποίων η θέση κατά τη γνώμη του ήταν στο Πανεπιστήμιο, κοντά στους φοιτητές, ώστε να έπιτελουν τον παιδαγωγικό τους σκοπό.⁸²

Ο Κουμανούδης δεν έπαψε ποτέ να αντιπαθεί τον Φρεαρίτη· στην πρόσκληση της Λέσχης των φοιτητών για την έορτή της 25ης Μαρτίου το 1875 με όμιλητή τον Φρεαρίτη σημειώνει: *Δέν έπηγα, ενώ ο γυιός του Πέτρος σχολιάζει: «Βεβαίως όχι, αφού έμελλε να 'δω και άκούση τον άγαπητόν του Φρεαρίτην!»*.⁸³

Ή διάσταση με τον Κ. Κόντο. Ή δεύτερη διαμάχη, στην οποία ένεπλάκη ό Κουμανούδης, είχε σχέση με το Φιλολογικό Φροντιστήριο. Τόν Μάιο του 1880 χωρίς γνωμοδότηση της Φιλοσοφικής Σχολής, με ύπουργική απόφαση, διοριζόταν ό Κωνσταντίνος Κόντος στη θέση του διευθυντή του Φιλολογικού Φροντιστηρίου καί παραγκωνιζόταν ό Κουμανούδης, πράγμα που προκάλεσε την έντονη δυσφορία του καί την παραίτησή του τόν Οκτώβριο από τά φροντιστηριακά καθήκοντα στη Σχολή.⁸⁴ Τήν όργή του για τόν γεγονός ό Κουμανούδης εξέφρασε σέ δύο στιχουργήμα-

⁸² Αγγελική Κόκκου, ό.π., 185. Παρατιούνται ό Κουμανούδης καί ό Ί. Παπαδάκης, όταν είναι πιά τελεσίδικη ή απόφαση του Ύπουργείου, βλ. τά χειρόγραφα Πρακτικά του Συμβουλίου της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας, 1858-1873, ΙΒ' συνεδρίαση 1864/65, 9 Ίανουαρίου 1865. Ανακαλούν την παραίτησή τους στην έπόμενη συνεδρίαση της 23 Ίανουαρίου 1865. Ο Ί. Παπαδάκης, φίλος του Κουμανούδη από την έποχή που σπούδαζαν μαζί στο Μόναχο, είναι καθηγητής της μαθηματικής έπιστήμης καί της άστρονομίας στο Πανεπιστήμιο, βλ. Ί. Πανταζίδης, ό.π., πίν. Δ', καί μέλος του Συμβουλίου της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας από τόν 1863 ως τόν 1876, βλ. Β. Χ. Πετράκος, *Η έν Αθήνας 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία*, ό.π., 315. Βλ. έπίσης Konstantin Kotsowilis, ό.π., 190-192.

⁸³ Φάκ. 2 (1104), άρ. 187.

⁸⁴ Γ. Α. Χριστοδούλου, ό.π., 85, όπου δημοσιεύεται ή έπιστολή της παραίτησης (φάκ. 43 (1157), άρ. 8 στο Ί Αρχείο). Ο διορισμός του Κόντου έγινε από την κυβέρνηση Τρικούπη, με την οποία ό Κόντος διατηρούσε στενούς δεσμούς, βλ. ό.π., 86. Βλ. έπίσης Ί. Πανταζίδης, ό.π., 235.

τα καὶ σὲ ἓνα κείμενο, ὅπου σὲ δύο στήλες παραθέτει τὶς δικές του φιλολογικὲς ἐργασίες παράλληλα μὲ αὐτὲς τοῦ Κόντου.⁸⁵

Ὁ Κουμανούδης πιθανῶς γνώριζε τὸν Κ. Κόντο (1834-1909) ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς φοίτησής του στὸ Πανεπιστήμιο, παρόλο ποὺ δὲν καταγράφεται στὸ μαθητολόγιο ποὺ τηρεῖ ἀπὸ τὸ 1852 κ.έ.⁸⁶ Ἀργότερα ὁ Κόντος δημοσίευσε δύο ἄρθρα στὸ τρίτο τεῦχος, τοῦ 1863, τοῦ περιοδικοῦ *Φιλίστωρ*, τοῦ ὁποίου συνεκδότης ἦταν ὁ Κουμανούδης. Ὅταν ὁ Κουμανούδης τὸν συνάντησε μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Κόντου ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1867, συζήτησε πολλὰ μαζί του καὶ τοῦ *ὑπέδειξε νὰ τραπῇ εἰς χρησιμώτερα ἔργα, εἰς ἔκδοσιν λ.χ. συγγραφέων*. Στὴν ἴδια συνάντησις ὁ Κουμανούδης σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοσις τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κόντου, *Λόγιος Ἑρμῆς*, τοῦ ὑπέδειξε νὰ τὸ ἐξακολουθήσει *μὲ περισσότεραν ποιικιλίαν* [35]. Ἀπὸ τὶς ὑποδείξεις αὐτὲς διαφαίνεται ἡ βασικὴ διαφωνία ποὺ εἶχε ὁ Κουμανούδης ὡς πρὸς τὴ φιλολογικὴ κατεύθυνσις ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ Κόντος, τὴ θεώρησις δηλαδὴ τῶν κειμένων ἀπὸ στενὰ γλωσσικὴ ἄποψις καὶ τὴ γραμματικο-συντακτικὴ ἀνάλυσις λέξεων, χωρὶς τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ, διαφωνία ποὺ θὰ ἐκφρασθεῖ μὲ πολὺ μεγαλύτερη ἔμφασις ἀργότερα. Ἀπὸ τὸ 1868, ὅποτε ὁ Κόντος κατέλαβε θέσιν στὸ Πανεπιστήμιο ὡς ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς φιλολογίας, συνεργάζονταν στὸ Πανεπιστήμιο κυρίως ὡς μέλη τῶν ἰδίων ἐπιτροπῶν.⁸⁷ Εἰρωνικὴ κριτικὴ τοῦ γλωσσικοῦ σχολαστικισμοῦ τοῦ Κόντου διατύπωσε ὁ Κουμανούδης γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1879 μὲ στιχουργήματα ποὺ δὲν προόριζε γιὰ δημοσίευσιν.⁸⁸ Τὴν ἴδια ἐποχὴ πάντως, ἀπὸ τὸ 1876, ὁ Κόντος δημοσίευε ἐργασίες στὸ περιοδικὸ *Ἀθήναιον* ποὺ ἐξέδιδαν οἱ Κουμανούδης καὶ Καστόρχης. Ἡ πλήρης διάστασις ἐπῆλθε μετὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Κόντου στὸ

⁸⁵ Γιὰ τὰ στιχουργήματα βλ. Κ 178 καὶ φάκ. 28 (1142), ἀρ. 41. Τὸ κείμενο εἶναι τὸ Κ 92 καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Α. Χριστοδούλου, ὁ.π., 85-86.

⁸⁶ Φάκ. 52 (1166), ἀρ. 1-95.

⁸⁷ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 125, 130, 134, 153, 156 καὶ 192. Βλ. ἐπίσης Γ. Α. Χριστοδούλου, ὁ.π., 83-84, σημ. 117, ὅπου παρατίθενται πληροφορίες ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

⁸⁸ Κ 177 καὶ Ν. Α. Βέης, ὁ.π., 307 (φάκ. 28 (1142), ἀρ. 20 (1) στὸ *Ἀρχεῖο*).

Φιλολογικὸ Φροντιστήριον τὸ 1880. Τώρα ὁ Κουμανούδης δὲν ἀρκεῖται στὰ εἰρωνικὰ σημειώματα ἢ στιχουργήματα ποὺ συνθέτει κατ' ἰδίαν,⁸⁹ ἀλλὰ τὸν ἐκθέτει καὶ δημοσίως ἐλέγχοντάς τον ὡς πρὸς τὴν τήρηση τῶν τυπικῶν τοῦ ὑποχρεώσεων στὸ Πανεπιστήμιον.⁹⁰ Ὁ Κόντος ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν ἐκφράζεται ποτὲ ἀρνητικὰ γιὰ τὸν Κουμανούδη.⁹¹

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1884, ὁ Κουμανούδης ἀπαλλάχθηκε ἐπισήμως ἀπὸ τὰ φροντιστηριακὰ καθήκοντα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1880 ποὺ παραιτήθηκε δὲν τὰ ἐκτελοῦσε οὕτως ἢ ἄλλως.⁹² Σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀκολούθησε ὁ ἐπαναδιορισμὸς τοῦ βάσει νέου κανονισμοῦ τοῦ Φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου.⁹³ Βάσει αὐτοῦ τοῦ κανονισμοῦ ὁ Κουμανούδης ἐκτὸς τῆς θέσης τοῦ καθηγητῆ ἀνελάμβανε ὡς ἀρχαιότερος καὶ τὴ θέσιν τοῦ διευθυντῆ μὲ ἀμοιβή· δὲν ἀποδέχθηκε καμμία ἀπὸ τὶς δύο ἀρμοδιότητες.⁹⁴

Κλασσικὴ φιλολογία. Ἡ λατινικὴ φιλολογία, τὴν ὁποία ὁ Κουμανούδης δίδαξε ἐπὶ 41 χρόνια, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ τὸ ἀγαπημένον θέμα του, γεγονὸς ποὺ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν πενιχρὴ συγγραφικὴ συνεισφορά του σὲ αὐτὸν τὸν τομέα. Θὰ προτιμοῦσε νὰ διδάσκει ἀρχαιολογία τῆς παλαιᾶς τέχνης, ὅπως σημείωνε στὸ ἡμερολόγιό του, ὅταν σπούδαζε στὴ Γερμανία, ἢ ἑλληνικὴ ἱστορία ὡς τὰ χρόνια τῆς ἐπανάστασης ἢ ἀρχαία γραμ-

⁸⁹ Κ 62, 188, 195 καὶ Ν. Α. Βέης, ὁ.π., 307, 315-316.

⁹⁰ Τὸ 1882 καὶ τὸ 1884 καλεῖται νὰ δώσει ἐξηγήσεις σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο διεξαγωγῆς κάποιων ἐξετάσεων. Στὴ μία περίπτωση ἡ ἐπέμβαση γίνεται ἀπὸ τὸν Κουμανούδη ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ κοσμήτορος, στὴν ἄλλη ὁ Κουμανούδης ἔχει ἐνημερώσει τὸν κοσμήτορα γιὰ κάποια παρατυπία τοῦ Κόντου, βλ. φάκ. 5 (1107), ἀρ. 79 καὶ 80.

⁹¹ Γ. Α. Χριστοδούλου, ὁ.π., 87.

⁹² Κ. 14. Οἱ ἐφημερίδες προέβαλαν ὡς αἰτία τῆς ἀπαλλαγῆς του τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀσκοῦσε τὰ καθήκοντά του, ὡς ὀφείλε, κατηγορία τὴν ὁποία ἀντέκρουσε ὁ Κουμανούδης ὑποστηρίζοντας ὅτι ἔχει παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ 1880.

⁹³ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 150.

⁹⁴ *Οἱ νόμοι τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου ἐκδιδόμενοι ἐπὶ τῆς Πρυτανείας Κ. Ν. Κωστῆ*, Ἀθήνα 1885, 115-116. Στὸ δημοσίευμα δὲν ἀναφέρονται τὰ γεγονότα τοῦ 1880.

ματολογία καὶ μυθολογία.⁹⁵ Τὸ 1849 σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: Φαίνεται δὲ ὅτι δὲν εὔρον στάδιον ὅλως ἀνάλογον τῶν ὁρέξεών μου. Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ἡ φιλολογία μοὶ εἶναι ἀγαπητή. Ἀλλὰ θέλω τὸ *flâner* ἐν αὐτῇ περισσότερο ἢ ὅσον τὸ ἔχω ὡς ἐκ τοῦ καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων μου ἤδη. Κάλιστα νομίζω θὰ ἤμην, ἂν ποτε κατώρθονα νὰ παραδίδω τρεῖς μόνον εἰς τὸ πανεπιστήμιον μάθημα τῆς ἐκλογῆς μου (λατινικὸν ἔστω) καὶ κατὰ τὴν ἣν θέλω μέθοδον, δηλ. ὅχι συντακτικοτεχνολογικὴν ἀλλὰ ἐρμηνευτικοκριτικοετυμολογικὴν.⁹⁶

Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο δίδασκε τὴ λατινικὴ φιλολογία, ἦταν πράγματι προσαρμοσμένος στὶς πεποιθήσεις ποὺ εἶχε διαμορφώσει σχετικὰ μὲ τὴ φιλολογικὴ ἐπιστὴμὴ καὶ τὴ λειτουργία της στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία.

Οἱ σπουδές του στὴ Γερμανία καὶ κυρίως ἡ διδασκαλία τοῦ August Böckh, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε μιὰ νέα ἀντίληψη, τὴν «ιστορική», στὴ μελέτῃ τοῦ κλασσικοῦ παρελθόντος, φαίνεται ὅτι τὸν ἐπηρέασαν σημαντικά. Ὁ Böckh ὅριζε τὴ φιλολογία ὡς *γνώσιν τῶν ἐγνωσμένων ἀντιδρώντας* στὴ μονομερῆ σχολαστικὴ ἐνασχόληση μὲ τὰ ἴδια τὰ κείμενα. Ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε ὡς πηγές τῆς ἱστορίας τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἐπιγραφές. Μὲ τὸ ἔργο του ποὺ ἀναφερόταν σὲ τομεῖς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ παρελθόντος, τοὺς ὁποίους δὲν εἶχε ἐρευνήσει ὡς τότε ἡ φιλολογία, στὴ δημόσια οἰκονομία π.χ., ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς γερμανικῆς σχολῆς τῆς ἀρχαιογνωσίας τῆς ὀνομαζόμενης *Altertumswissenschaft*. Ὁ ὅρος *Altertumswissenschaft* δήλωνε τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου παρελθόντος ὡς συνόλου μὲ τὴ χρῆση κάθε εἵδους μεθόδων, ἀρχαιολογικῶν, γλωσσολογικῶν κτλ., καὶ ὅχι ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση καὶ ἐρμηνεία κλασσικῶν κειμένων.⁹⁷ Τὸ παραδεδομένο ἀπὸ τὸ παρελθὸν κείμενο θεωρεῖται «μέσο» γιὰ τὴ σύλληψη τῆς κλασσικῆς ἀρ-

⁹⁵ Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 24 Ὀκτωβρίου 1841.

⁹⁶ Ἡμερολόγιον 1845-1867, 110.

⁹⁷ Σχετικὰ μὲ τὶς σχολές ποὺ διαμορφώθηκαν καὶ τὸν Böckh βλ. τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ U. von Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, Duckworth London 1982, καὶ τὶς σελ. ix-xi τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Hugh Lloyd-Jones καὶ 120-122 (τοῦ κειμένου) γιὰ τὸν Böckh. Γιὰ τὸν Böckh βλ. ἐπίσης Rudolf Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας*, προλεγόμενα Χαραλ. Σ. Φλωράτου, Ἀθήνα 1980, 208-209.

χαιότητας. Ἡ στροφή αὐτὴ πρὸς τὴν ἱστορικὴ ἀνάγνωση τοῦ κλασσικοῦ παρελθόντος συνδέεται μὲ τὸ κίνημα τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τὴν τάση στὸν ὥρο τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας γενικὰ ποὺ ὀνομάστηκε θετικισμός.

Τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη ἐξέθεσε ἀναλυτικὰ ὁ Κουμανούδης σὲ ἄρθρο του τὸ 1849:⁹⁸ *Καὶ λέγομεν λοιπὸν τὴν φιλογίαν, κατὰ τὴν πλατυτάτην καὶ μόνην ἀληθῆ σημασίαν τῆς λέξεως, γινώσκιν τῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοὸς ἤδη ἐγνωσμένων ... Δὲν εἶναι μόνον γραμματικὴ ἢ φιλογία, οὔτε μόνον κριτικὴ ἢ ἐρμηνευτικὴ, οὔτε μόνον ἱστορία τῆς γραμματείας καὶ τέχνης· ἀλλ' εἶναι ὅλα αὐτὰ συνάμα καὶ τι πρὸς· εἶναι δὲ ἱστοροῦσα ἐπιστῆμη. Διαφέρει δὲ τῆς ἰδίως ἱστορίας κατὰ τοσοῦτο, καθ' ὅσον ἡ μὲν ἱστορία ἀνιχνεύει τὰς πολιτικὰς καταστάσεις καὶ τὰ ἔργα τῶν ἐθνῶν, τὰ λοιπὰ μόνον τροχάδην διερχομένη καὶ ἐπιθεωροῦσα· ἡ δὲ φιλογία λεπτομερῶς ἐξετάζει τὴν ὅλην ἐνέργειάν τινος ἐθνους καὶ τὴν ἐναργεῖ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ δῆλωσιν, καὶ σκοπὸν προτίθεται νὰ ἀνοικοδομήσῃ, οὕτως εἰπεῖν, πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἱστορικῶς τὸν ἀνθρώπινον βίον, ὅστις εἶναι ἐν ταυτῇ καὶ τὸ παραγόμενον ἢ προῖον τῶν μελετῶν τῆς, ὥστε δὲν εἶναι αὕτη ποσῶς στεῖρά τις ἐπιστῆμη, ὡς τὴν ἐσυκοφάντησαν.*⁹⁹

Τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλογία δὲν δίδαξε παρὰ μόνον σὲ κάποια γυμνάσια. Εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ τὸ 1849 στὴν ἰδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου τοῦ Γρ. Γ. Παπαδοπούλου, σὶδ ὁποῖο παρέδωσε γιὰ ἓνα ἔτος λατινικά, ἀποχώρησε καὶ ἐπανῆλθε τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1857-1858, γιὰ νὰ διδάξῃ ἀρχαία ἐλληνικά.¹⁰⁰ Ἀρχαία ἐλληνικά παρέδωσε

⁹⁸ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Περὶ φιλογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς λατινικῆς, Φιλογικὸς Συνέκδημος* 7- 8 (31 Μαρτίου 1849) 230-247.

⁹⁹ *Ο.π.*, 232-233.

¹⁰⁰ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 110, Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Λόγος περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου ἐκφωνηθεὶς τῇ 29 Ἰουνίου 1850 ἐπὶ τῆς πρώτης διανομῆς βραβεῶν εἰς τοὺς ἀριστεύσαντας τῶν μαθητῶν*, Ἀθήνα 1850, 7, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 24 Ἰουνίου 1851 ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἐκπαιδευτηρίῳ ἐπὶ τῆς τὸ δεύτερον γενομένης διανομῆς τῶν βραβεῶν πρὸς τοὺς ἀριστεύσαντας τῶν μαθητῶν*, Ἀθήνα 1851, 21, *Ἐκθεσις περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1857-1858*, Ἀθήνα 1858, 20-21 καὶ *Ἐκθεσις περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1859-1860*, Ἀθήνα 1860, 4-5. Γιὰ τὸν Γρ. Γ. Παπαδόπουλο βλ. Διονύσιος Π. Στεφάνου, *Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873) στὸν τόμο Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Ἡ Δράσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν 1869-1969*, Ἀθήνα 1970, 13-40.

επίσης στα Λύκεια Βάφα καὶ Ἀντωνιάδου.¹⁰¹ Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλολογία ἦταν ὅμως παρούσα σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, ἀχώριστη σύντροφος καὶ ἀρωγὸς στὴν προσπάθειά του νὰ ἐρμηνεύσει τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀνέσκαπτε. Ἡ ἐρμηνευτικὴ του δεινότητα στηριζόμενη στὴν ἔξοχη φιλολογικὴ του κατάρτιση ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν καθιέρωσαν ὡς ἐπιγραφικὸ στὴ διεθνή ἐπιστήμη. Τὴ δεινότητά του ἐπέδειξε καὶ στὴν ἀποκάλυψη τῆς πλαστοτήτας τῶν χειρογράφων ποὺ εἶχε προσκομίσει πρὸς ἀγορὰν ὁ Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης τὸ 1848. Τὴν ὑπόθεσιν ἀνακίνησε ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης προτείνοντας τὴν ἵδρυση ἐπιτροπῆς γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ὑποτιθέμενων χειρογράφων ἀρχαίων συγγραφέων μὲ ἀνυπόγραφο ἄρθρο του τὸ 1848 στὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἑλλάς*.¹⁰²

Πέρα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα ποὺ ἦταν ἓνα εὐχάριστο ἀνάγνωσμα γι' αὐτόν, παρακολουθοῦσε τὴ σχετικὴ ἐπιστημονικὴ παραγωγή, τὶς ἐρμηνευτικὲς μελέτες ποὺ δημοσιεύονταν, γιὰ τὴν αὐξηση τῶν ὁποίων αἰσθάνονταν ὑπερήφανος, ἢ τὶς μεταφράσεις κειμένων στὴ νέα ἑλληνικὴ ποὺ τὶς θεωροῦσε ἀπαραίτητες. Ἡ στατιστικὴ ὡς βάση γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴ συναγωγή συμπερασμάτων, ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ περιεχομένου

¹⁰¹ Κ 92. Βλ. ἐπίσης φάκ. 37 (1151), ἀρ. 19.

¹⁰² Γιὰ τὴν ὑπόθεσιν Σιμωνίδη βλ. τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 6 (*Νέα Ἑλλάς*, 5 Δεκεμβρίου 1848 καὶ 20 Ἰανουαρίου 1849), ἀρ. 6-7 (*Νέα Ἑλλάς*, 28 Μαΐου 1849), ἀρ. 8 (*Νέα Ἑλλάς*, 7 Μαΐου 1850), ἀρ. 9-10 (*Νέα Ἑλλάς*, 27 Μαΐου 1850), ἀρ. 38 (*Augsburger Allgemeine Zeitung*, 18 Αὐγούστου 1857). Ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ συνέστησε τὸ Ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Θεόδωρο Μανούση, Φίλιππο Ἰωάννου, Θεόκλητο Φαρμακίδη καὶ Στέφανο Κουμανούδη, μόνον ὁ τελευταῖος γνωμοδοτεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ πλαστὰ χειρόγραφα καὶ ὑποβάλλει σχετικὴ ἔκθεσι τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1849, βλ. φάκ. 2 (1104), ἀρ. 111 καὶ φάκ. 32 (1146), ἀρ. 1. Βλ. ἐπίσης Ἰωάννης Χατζηφώτης, *Βίος καὶ πολιτεία Κωνσταντίνου Σιμωνίδη, Ἐπιστά*, 11 Αὐγούστου-27 Νοεμβρίου 1976, Olivier Masson, Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης καὶ Ἰωάννης Γεννάδιος, ὁ πλαστογράφος καὶ ὁ βιβλιόφιλος, *The Griffon*, σειρὰ 3, τομ. 1, ἀρ. 1, Ἰούνιος 1993, 9-20 καὶ τοῦ ἰδίου, *Le faussaire grec C. Simonides à Paris en 1854, avec deux lettres inconnues de Sainte-Beuve et un récit du comte de Marcellus*, *Journal des Savants*, Juillet - Decembre 1994, 369-379. Τὴ φιλολογικὴ του δεινότητα τονίζει καὶ ὁ μαθητὴς του Σπ. Βάσης, καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, στὴ νεκρολογία τοῦ Κουμανούδη, βλ. *Ἀθηνᾶ* 1Α' (1900) 409-413.

τῶν κλασσικῶν κειμένων καθὼς καὶ ἡ ἀναγωγή στὴν ἱστορία ἀποτελοῦσαν βασικὰ στοιχεῖα τῆς μεθόδου του [34, 36, 37, 40, 41, 42, 43]. Ἡ ἀρχαιογνώσις ἐξ ἄλλου ἀποτελοῦσε κατὰ τὴ γνώμη του ἀνάγκη καὶ θεμέλιο τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων [39].

Ἡ λατινικὴ φιλολογία ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι κατὰ τὸν Κουμανοῦδη ὑπηρετικὴ τῆς ἑλληνικῆς, *καθρέπτῃς*, μέσῳ τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ προσεγγίσει κανεὶς τὴν κατὰ πολὺ ἀνώτερη ἑλληνικὴ φιλολογία. Αὐτὴ ἡ αὐστηρὴ ἐπιστήμη ὅμως ἐπιτελεῖ διαφορετικὴ λειτουργία, ὅταν ἀσκεῖται ἀπὸ Ἕλληνες φιλόλογους ἢ διδάσκεται σὲ Ἕλληνες, ἀφοῦ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐπομένως ἀποκτᾷ μιὰ ἄμεση χρησιμότητα. Ἐχει ἐπίσης διδακτικὸ χαρακτήρα, εἴτε ὡς πρὸς τὴ μορφή, ἀφοῦ ἀποτελεῖ πολλὰς φορὰς πρότυπο λογοτεχνικόν, εἴτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἀφοῦ στὰ κείμενα μπορεῖ νὰ ἐντοπίσει κανεὶς παραδείγματα συμπεριφορᾶς ἢ προσωπικότητες εἴτε πρὸς μίμησιν εἴτε πρὸς ἀποφυγὴν. Στὴν ἐπεξεργασία τῶν λατινικῶν κειμένων καὶ τὴ διδασκαλία τους ἀκολουθοῦσε τις γενικὲς φιλολογικὲς ἀρχὲς ποὺ περιγράψαμε. Τὴν ἔστω καὶ ἐπιφανειακὴ ἐπαφὴ τῶν φοιτητῶν μὲ κείμενα τῆς λατινικῆς φιλολογίας θεωροῦσε, τέλος, ἀπαραίτητο στοιχεῖο μιᾶς γενικῆς παιδείας.¹⁰³

Αὐτὸ ποὺ τὸν ἐνδιέφερε ἰδιαίτερος ὡς δάσκαλο τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου ἦταν ἡ διδασκαλία τῆς μεθόδου: *Τοῦτο δὲ πράττω ὡς περὶ πλείστου ποιούμενος νὰ καταδεικνύω μᾶλλον εἰς τοὺς ἀκροατὰς τὸν τρόπον τῆς ζητήσεως καὶ εὐρέσεως, τὴν μέθοδον τὴν φιλολογικὴν, ἢ μόνον τὸ ὑλικὸν αὐτὸ πόρισμα τῶν εὐρημένων ἔτοιμον καὶ ὡς δόγμα ἐπιτακτικόν. Ἦδη καὶ ἄλλοτε πρὸς τοὺς ὁμιλητὰς ἐξεφράσθην περὶ τοῦ καλοῦ, τὸ ὁποῖον γεννᾷ ἡ τοιαύτη φιλολογικὴ μεταχείρισις καὶ ἡ ἀποκτωμένη φιλολογικὴ ἔξις καὶ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν τῶν ἄλλων σχολῶν οὐ μόνον τῆς φιλολογίας. Ἡ ἔξις αὕτη ἀναγκαιοτάτη εἰς πάντα ἐπιστήμονα ἀνεδείχθη, ἂν καὶ ἡ φιλολογία ὅλη δὲν πρέπει νὰ ζητηθῇ ἀπὸ πάντα ἐπιστήμονα [17].*

¹⁰³ Γιὰ τὴ λατινικὴ φιλολογία βλ. Κ 16, 18, 19, 20, 22-33. Τὴν ἀνάγκη ἐπαφῆς τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴ λατινικὴ φιλολογία ἀναλύει καὶ στὸ ἄρθρο του Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς λατινικῆς, ὁ.π., 245-247, ὅπου ἀναφέρει τὸν Κοραῖ ὡς ἐμπνευστὴ τῶν ἀπόψεών του.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΠΟΙΚΙΛΩΝ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΩΝ (1845-1859)

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του ὁ Κουμανούδης ἀφιέρωνε τὸν διαθέσιμο χρόνο του πέρα ἀπὸ τὴν ἀπασχόλησίν του στὸ Πανεπιστήμιο σὲ ὅλα τὰ ἐνδιαφέροντά του. Πίστευε ὅτι ὅλα εἶναι σημαντικὰ καὶ ὅτι σὲ ὅλα ἦταν σὲ θέση νὰ συνεισφέρει. Συνεκτικὸς κρίκος τῶν θεμάτων ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν ἦταν ἡ νεοελληνικὴ ταυτότητα. Αὐτὴ ἀφ' ἐνὸς ἔπρεπε νὰ προσδιορισθεῖ μὲ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν στοιχείων τῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔπρεπε νὰ διαπλασθεῖ μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ μπορεῖ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος νὰ σταθεῖ ὡς ἰσότιμο μέλος τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας.

Ἡ κοινοποίηση τῶν ἀπόψεών του γιὰ ποικίλα θέματα μέσῳ τῶν ἐφημερίδων εἶναι συχνὴ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ. Οἱ ἐφημερίδες, μὲ τίς ὁποῖες συνεργαζόταν, εἶναι ἡ *Νέα Ἑλλάς*, ὁ *Φίλος τοῦ Λαοῦ*, ὁ *Φιλόπατρις* καὶ ἡ *Ἀθηνᾶ*. Μὲ τίς τρεῖς πρώτες ἡ συνεργασία ἦταν τακτικὴ. Δημοσίευε πολιτικὰ ἄρθρα ἀναφερόμενα κυρίως στὰ ἐθνικὰ θέματα, βιβλιοκρισίες, μελέτες μὲ ἀντικείμενο τὴ λατινικὴ φιλολογία, βιβλιογραφικὰ ἄρθρα, ἀποκάλυψε τὴν πλαστογραφία χειρογράφων ποὺ ὁ Σιμωνίδης παρουσίασε ὡς γνήσια, πρότεινε λύσεις γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς Ἀθήνας, ἐξέθεσε τίς ἀπόψεις του σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση, τὴν ἵδρυση Ἀκαδημίας, καὶ δημοσίευσε ποιήματα. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν ἄρθρων σὲ ἐφημερίδες δημοσιεύεται χωρὶς ὑπογραφή ἢ μὲ τὰ ἀρχικὰ Κ. ἢ Π. ἢ Α.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Στὸ Ἀρχεῖο ὑπάρχει τετράδιο μὲ ἀποκόμματα καὶ ἀντίγραφα δημοσιευμάτων του, κυρίως τῶν πρώτων χρόνων, πολύτιμο γιὰ τὴν ταύτιση ἄρθρων τοῦ Κουμανούδη χωρὶς ὑπογραφή, βλ. φάκ. 51 (1165). Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ ἴδιος σχετικὰ μὲ τὰ δημοσιεύματά του, κατάλογοι ἐντύπων, τίτλων ἢ ἄλλες ἔμμεσες πληροφορίες, σχέδια ἄρθρων π.χ., καθιστοῦν ἐφικτὴ τὴ σύνταξη μιᾶς πλήρους ἐργογραφίας του.

Αίσθητική παιδεία. Ὡς ἀπόρροια τοῦ εὐρύτερου ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν τέχνη, ἓνα θέμα ποὺ θεωροῦσε ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ ἦταν ἡ αἰσθητική καλλιέργεια τῶν Ἑλλήνων. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς πρώτης δημοσιευμένης πραγματείας τοῦ Κουμανούδη τὸ 1845 μὲ τίτλο *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὅπου ἐκφράζει καὶ τὴν εὐρύτερη φιλοσοφία του. Στὸ ἔργο αὐτὸ διακηρύσσει ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ προσέγγιση τῆς ἐλληνικῆς τέχνης στὴν εὐρωπαϊκὴ, ὥστε νὰ οἰκειωθοῦν ξανὰ οἱ Ἕλληνες τὸν ἀρχαῖο πολιτισμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπομακρύνθηκαν νοερῶς διὰ τὸ ἀδυσώπητον τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν ἄλλων περιστάσεων καὶ ἐπιρροῶν,¹⁰⁵ ἐξ αἰτίας δηλαδὴ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καὶ τῶν προλήψεων ποὺ δημιούργησε κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, τοῦ πνεύματος τῆς Ἀσιανῆς ἀποκλειστικότητος καὶ στασιμότητος, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει.¹⁰⁶ Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς εἰκαστικὰς τέχνες, στὶς ὁποῖες περιοριζόταν τὸ πρῶτο τοῦ ἔργο, δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἐνδιαφέρεται καὶ γιὰ τὴ μουσικὴ [133, 155], τέχνη πού, ὅπως εἶδαμε, ἀγαποῦσε ἰδιαίτερως. Τὸ 1879 δημοσίευσε ἄρθρο γιὰ τὴν Ἰνδικὴ Μουσικὴ,¹⁰⁷ ἐνῶ εἶχε πάντα κατὰ νοῦν νὰ δημοσιεύσει πραγματεία μὲ θέμα τὴ μουσικὴ ὡς συνέχεια τῆς πρώτης δημοσιευμένης ἐργασίας του [88]. Σὲ σημείωμα μὲ τὸν τίτλο *ἀνέκδοτα πονήματα τοῦ Στεφ. Α. Κουμανούδη* περιλαμβάνει καὶ τὴν ἀναγραφὴ μουσικῶν μελωδιῶν τοῦ ἔθνους ἡμῶν.¹⁰⁸

Μιὰ ἄλλη ὄψη λοιπὸν τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καλλιέργεια τῶν Ἑλλήνων ἀποτελεῖ ἡ συζήτηση ποὺ προσπάθησε νὰ προκαλέσει σχετικὰ μὲ τὴ διάπλαση τοῦ μουσικοῦ αἰσθητηρίου τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖο εἶχε διαστραφεῖ κατὰ τὴ γνώμη του ἀπὸ τὸν ἀνατολίτικο τρόπο

¹⁰⁵ Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, Βελιγράδι 1845, 7.

¹⁰⁶ Ὁ.π., 21.

¹⁰⁷ Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ὀλίγα τινὰ περὶ μουσικῆς ἰνδικῆς, Ἀπικὸν Ἡμερολόγιον, 1879, 172-179. Στὸ ἄρθρο περιγράφει τὶς ὁμοιότητες στὴν ὀνομασία τῶν τόνων μεταξὺ τῆς ἰνδικῆς καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ παραθέτει τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση αὐτῆς τῆς ὁμοιότητος.

¹⁰⁸ Φάκ. 37 (1151), ἀρ. 3.

πού είχε επιβληθεί στην εκκλησιαστική μουσική.¹⁰⁹ Ὡς ἀνώνυμος ἀναγνώστης ἀπὸ τῆς Θήβας δημοσίευσε ἐπιστολὴν στὴν ἐφημερίδα *Φιλόπατρις* τὸ 1857, ὅπου πρότεινε τὴν εἰσαγωγὴ τῆς πολυφωνικῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς στὴν ἐκκλησία. Ἐξ αἰτίας τῆς συχνῆς παρουσίας τῶν Ἑλλήνων ἐκεῖ, ὁ Κουμανούδης θεωροῦσε τὴν ἐκκλησίαν ὡς τὸν προσφορότερο χῶρο γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ μουσικοῦ αἰσθητηρίου τους, γιατί *ἡ ἔξις εἶναι πράγμα πολὺ σημαῖνον ἐν ταῖς τέχναις καὶ μαθήσεσι*.¹¹⁰ Σὲ δεύτερη ἐπιστολὴ ἐξέφραζε τὴ χαρὰ του, γιατί στὴ Ριζάρειο προσελήφθη ἓνα πρόσωπο κατάλληλο νὰ ἐπιφέρει τὶς σχετικὲς βελτιώσεις.¹¹¹ Σὲ τρίτῃ ἐπιστολὴ ὅμως, ἀπογοητευμένος, πληροφοροῦσε τὸ κοινὸ ὅτι, παρόλο ποὺ ὁ ἄνθρωπος ποὺ προσελήφθη ἦταν ὁ κατάλληλος, καμμιά ἀλλαγὴ δὲν τοῦ ἐπετράπη νὰ ἐφαρμόσει στὴν ψαλμωδία. Ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει ὡς ἐξῆς: *Αἰσθάνομαι δὲ ὅτι λυπηρὰ δι' ὑμῶν ἀναγγέλλω εἰς τὸ κοινόν, ἀνατολικὴν δηλ. στασιμότητα, οὐδόλως πρέπουσαν εἰς Εὐρωπαίους Ἑλληνας, τοὺς ἀνέκαθεν προσοδευτικούς ἐπὶ πᾶν καλόν. ... ἀπέβαλα πλέον πᾶσαν ἐλπίδα προσεχοῦς βελτιώσεως, καὶ οὕτω διατελῶ τοῦ λοιποῦ ἄμοιρος παρηγορίας καὶ εἰς μόνην τὴν ἐξῆς σκυθρωπὴν ἔννοιαν βυθισμένος, ὅτι οἱ παρ' ἡμῖν, ὄντες λίαν φοφοδεεῖς, δὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ ἐνεργῶσιν τὸ ὀρθόν καὶ πρέπον, ὅταν ἡ ἐνέργειά του χρήζει τινὸς ἀνδρείας. Ἐμπρὸς λοιπόν, ψαλμωδία τῆς μύττης μονόηχος, ἀνδρίζου καὶ κραταιοῦ!*¹¹²

¹⁰⁹ Γιὰ τὶς ἀπόψεις ὑπὲρ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς δυτικότερης τετραφωνίας στὴν ἐκκλησίαν βλ. Ἑλλῆ Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὁψεις τοῦ ἔθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Ἀθήνα 1988, 182-183. Βλ. φάκ. 51 (1165), ἀρ. 98, ὅπου ὑπάρχει ἀπόκομμα ἀνυπόγραφου ἄρθρου τοῦ Κουμανούδη σὲ ἄγνωστη ἐφημερίδα, σὺν ὁποίῳ ἐπικροτεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀναστ. Διομ. Κυριακοῦ ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα *Αἰὼν* τῆς 26 Φεβρουαρίου 1869 καὶ ὑποστηρίζει τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἁρμονίου στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσική.

¹¹⁰ *Φιλόπατρις*, 2 Φεβρουαρίου 1857 μὲ ὑπογραφή Α (τὸ ἀπόκομμα σὺν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 48). Βλ. καὶ Κ 125.

¹¹¹ *Φιλόπατρις*: τὸ κείμενο ἔχει ἔνδειξη Θήβα, 26 Ἀπριλίου 1857 καὶ ὑπογραφή Α (τὸ ἀπόκομμα σὺν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 50).

¹¹² *Φιλόπατρις*: τὸ κείμενο μὲ τὴν ἔνδειξη Θήβα, 21 Μαΐου 1857 δὲν ἔχει ὑπογραφή (τὸ ἀπόκομμα σὺν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 51). Στὸ φύλλο τῆς 11 Ἰανουαρίου 1858 τῆς ἐφημερίδας δημοσιεύεται ἐπιστολὴ ἐκ *Θηβῶν* μὲ τὴν ὑπογραφή Σ.Κ., στὴν ὁποία μεταξὺ ἄλλων σημειώνει: *Παράδοξος ἴσως σὰς φαίνεται ἡ μετὰ τόσους μῆνας διάλυσις*

Ποιητικοί διαγωνισμοί – ‘Η ένασχόληση με την ποίηση. Κατά την περίοδο αυτή ο Κουμανούδης συμμετέχει επίσης στις κριτικές επιτροπές του Ράλλειου ποιητικού διαγωνισμού (1851-1860): δεν αποτελεί μέλος της επιτροπής το 1851, όταν συμμετέχει ως διαγωνιζόμενος με τον *Σιράτι Καλονίχειρο*, το 1855, όταν διαγωνίζεται και πάλι με συλλογή ποιημάτων, και τα έτη 1859 και 1860.¹¹³ Λίγο μετά την ανακοίνωση του ‘Αμβροσίου Ράλλη τον Αύγουστο του 1850 και πριν ακόμη λάβει συγκεκριμένη μορφή ο πρώτος ποιητικός διαγωνισμός, ο Κουμανούδης σημειώνει τις απόψεις του σχετικά με τα προσόντα των κριτών· ο κριτής πρέπει και ο ίδιος να είναι ποιητής, να ξέρει να χειρίζεται τη νεοελληνική γλώσσα, να γνωρίζει την ποίηση όχι μόνο των αρχαίων, –άρα δεν αρκεί να είναι δάσκαλος της φιλολογίας–, αλλά και των νεωτέρων εθνών, και τα δημοτικά τραγούδια. Κρίνει λοιπόν ανεπαρκείς τους πιθανούς υποψήφιους καθηγητές-κριτές, Γεώργιο Μαυροκορδάτο, Μισαήλ ‘Αποστολίδη, Κωνσταντίνο ‘Ασώπο, Φίλιππο ‘Ιωάννου και ‘Ιωάννη Βενθύλο, αφού δεν ανταποκρίνονται στα παραπάνω κριτήρια [44].

‘Ως εισηγητής το 1857, έτος κατά το οποίο δεν βραβεύεται κανένα έργο, προκαλεί αίσθηση κυρίως με το πολεμικό ύφος του έναντι του ρομαντισμού.¹¹⁴ ‘Ο Κουμανούδης απεχθάνεται την προβολή των υπερβολικών και έξωπραγματικών παθών, τις φλύαρες περιγραφές, την πέρα από τη λογική συμπεριφορά των ήρώων, καθώς και τον υπερβολικό

της σιωπής μου, και έννοείτε ότι πρέπει να υπήρξε ισχυρόν τι πλήκτρον διά να με αναγκάση να επαναλάβω αλληλογραφίαν, την οποίαν απόφασιν είχα να μη επαναρχίσω ποτέ, κεχολωμένος ότι δεν είσηκούσθησαν παντελώς όσα περί εισαγωγής ευρωπαϊκής μουσικής εις τους ήμετέρους ναούς είχα γράψει ... Θέμα της επιστολής είναι ή συμβουλή προς την έφημερίδα να μη θίγει το ζήτημα της διαδοχής του θρόνου.

¹¹³ Για τους ποιητικούς διαγωνισμούς αναλυτικά βλ. Panayotis Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Athènes 1989. Για τη συμμετοχή του Κουμανούδη στην κριτική επιτροπή βλ. τις σελ. 76, 82, 89, 107, 114, 127. Το 1861 δεν πραγματοποιείται ο διαγωνισμός, βλ. ό.π., 41-42. Στο ‘Αρχείο σώζονται αρκετές σημειώσεις από τη συμμετοχή του στην κριτική επιτροπή, οι οποίες συμπληρώνουν με άγνωστα ως τώρα στοιχεία τις σχετικές γνώσεις μας.

¹¹⁴ P. Moullas, ό.π., 114-126.

ἀρχαϊσμό στο ύφος. Οἱ ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ ἄλλωστε ἔχουν ὡς σκοπὸ κατὰ τὴ γνώμη του τὴ διαμόρφωση μιᾶς ποιητικῆς κοινῆς γνώμης στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ συνεπῶς τὰ βραβευόμενα ἔργα λειτουργοῦν ὡς πρότυπα γιὰ τοὺς ἐπιδοξοὺς ποιητές.¹¹⁵ Ἡ ποίηση γιὰ τὸν Κουμανοῦδη ἔχει διδακτικὸ χαρακτήρα: οὐ μόνον μεγάλην ἔχει τὴν δύναμιν εἰς ἀναρρίπισιν καὶ ρύθμισιν τῶν εὐγενῶν τοῦ ἀνθρώπου συναισθημάτων, ἀλλὰ παρακινεῖ ἔτι καὶ εἰς πράξεις πρεπούσας εἰς μέλη ἐλευθέρας πολιτείας, στόχο ποὺ μὲ ἐπιτυχία ὑπηρετήσαν κατὰ τὴ γνώμη του ὁ Ρήγας καὶ ὁ Σολωμός.¹¹⁶ Γιὰ τὸν τελευταῖο ὁ Κουμανοῦδης εἶχε γράψει νεκρολογία λίγο πρίν.¹¹⁷

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι παραβάλλοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ Κουμανοῦδη μὲ τὶς ἀντίστοιχες τῶν ἄλλων μελῶν τῶν ἐπιτροπῶν διακρίνει κανεὶς πολλὰ κοινὰ σημεῖα, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἀντίθεση στὸν ρομαντισμό,¹¹⁸ οἱ σημειώσεις ποὺ σώζονται στὸ Ἀρχεῖο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστώσουμε καὶ τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα διαφοροποιήθηκε. Τὸ 1853 π.χ. συντάσσεται μὲ αὐτοὺς ποὺ προτιμοῦν τὸ ἔργο *Κόριννα καὶ Πίνδαρος* ποὺ εἶναι γραμμένο στὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ δείχνει γνώση τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὁποῖο τελικῶς δὲν βραβεύεται.¹¹⁹ Τὸ ἴδιο συμβαίνει τὸ 1854, ὅταν θεωρεῖ ὡς τὸ *σχετικῶς κάλλιστον* τὸ ἔργο *Ἵλριαι Σχολῆς* ποὺ εἶναι γραμμένο στὴ δημοτικὴ γλῶσσα¹²⁰ καὶ κατατάσσει τὸ ἔργο τοῦ Θεόδωρου Ὀρφανίδου, τὸ ὁποῖο βρα-

¹¹⁵ Βλ. τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση γιὰ τὸν διαγωνισμὸ τοῦ 1857, Στέφ. Α. Κουμανοῦδης, Ὁ ποιητικὸς ἀγὼν τοῦ 1857, *Πανδώρα* Η' (1857-1858) 25-39, ἀλλὰ καὶ τὰ πολλὰ κριτικὰ σημειώματα διάσπαρτα στὸ Ἀρχεῖο. Βλ. ἐπίσης Κ 48.

¹¹⁶ Στέφ. Α. Κουμανοῦδης, Ὁ ποιητικὸς ἀγὼν τοῦ 1857, ὁ.π., 25-26.

¹¹⁷ Βλ. τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 49. Πρόκειται γιὰ ἀνυπόγραφο ἄρθρο δημοσιευμένο σὲ ἄγνωστη ἐφημερίδα στὶς 23 Φεβρουαρίου 1857.

¹¹⁸ Παν. Μουλλᾶς, Ἡ ἀθηναϊκὴ πανεπιστημιακὴ κριτικὴ καὶ ὁ Ροῖδης στὸν τόμο *Ἡ κριτικὴ στὴ Νεότερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1981, 55-77 καὶ ἀναδημοσίευση στὸν τόμο Παν. Μουλλᾶς, *Ρήξεις καὶ συνέχειες. Μελέτες γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1993, 301-330.

¹¹⁹ Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 26. Πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Γεωργίου Τερτσέτη, τὸ ὁποῖο προτίμησαν δύο μέλη τῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὸ ὁποῖο ἔλαβε τελικῶς τιμητικὸ ἔπαινο, βλ. P. Moullas, ὁ.π., 83, 85.

¹²⁰ Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 6. Συγγραφέας εἶναι ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας, βλ. P. Moullas, ὁ.π., 93.

βεύθηκε, στην τέταρτη θέση.¹²¹ Τò 1856 ως μέλος τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς ἀπορρίπτει τὸ ἔργο τοῦ Δ. Βερναρδάκη ποὺ βραβεύθηκε θεωρώντας τὸ *σχολαστικὸ* ὡς πρὸς τὴν ἐπιδεικτικὰ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα του καὶ ἀνάξιο νὰ προκαλέσει ὅποιαδήποτε συγκίνηση. Ἀντιθέτως σημειώνει τὴν ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση ποὺ τοῦ προξενεῖ τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Τερτσέτη, *Οἱ Γάμοι τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου*, τὸ ὁποῖο ὅμως θὰ ἀπορριφθεῖ, ἐπεὶδὴ εἶναι γραμμένο στὴ δημοτικὴ γλῶσσα.¹²²

Ὁ Κουμανούδης συμμετεῖχε ὡς ὑποψήφιος, ὅπως εἴπαμε, τὸ 1851 μὲ τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο*, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀπέσπασε μόνο τὸν ἔπαινο, καὶ τὸν ἐξέδωσε τὴν ἴδια χρονιά.¹²³ Δὲν βραβεύθηκε οὔτε ἡ *συλλογὴ ποιημάτων* ποὺ ὑπέβαλε τὸ 1855, μολονότι ἐπαινέθηκε γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ γλῶσσα τῆς.¹²⁴ Τὴ συλλογὴ μπορεῖ νὰ ἀποκαταστήσει κανεὶς πλήρως, διότι σώζεται στὸ Ἀρχεῖο. Πρόκειται γιὰ ἔργα συντεθειμένα ἀπὸ τὰ πολὺ νεανικά

¹²¹ P. Moullas, ὁ.π., 92.

¹²² Ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων βλ. P. Moullas, ὁ.π., 110, 113-114. Ὡς πρὸς τὶς ἀπόψεις τοῦ Κουμανούδῃ βλ. Κ 46, 47.

¹²³ P. Moullas, ὁ.π., 73. Εἰσηγητὴς ἦταν ὁ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆς, στὴν ἔκθεση τοῦ ὁποίου σημειώνεται ὡς ἀρνητικὸ στοιχεῖο ἡ χρῆση πολλῶν λέξεων τῆς δημοτικῆς. Ὁ Κουμανούδης δὲν παραλείπει νὰ σχολιάσει τὸ βραβευμένο ἔργο τοῦ Γ. Ζαλοκώστα *Μεσολόγγιον*, βλ. φάκ. 32 (1146), ἀρ. 3. Ἡ μόνη κριτικὴ ποὺ δέχεται τὸ ἔργο τοῦ Κουμανούδῃ τότε εἶναι αὐτὴ τοῦ Ραγκαβῆ στὴν *Πανδώρα Β'* (1852-1853) 1058-1062, στὴν ὁποία ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ἀνωνύμως ὅμως, στὴν *Ἐφημερίδα τοῦ Λαοῦ* τῆς 26 Ἰανουαρίου 1852. Τὸ ἄρθρο ἀναφέρει ὁ Κουμανούδης σὲ κατάλογο τῶν δημοσιευμάτων του στὸν φάκ. 37 (1151), ἀρ. 4. Βλ. καὶ φάκ. 1 (1103)α', ἀρ. 26, ὅπου τὸ 1853 σχολιάζει τὴν ἀδιαφορία τοῦ κοινοῦ γιὰ τὸ ἔργο: *Ἰδὲ τί εἶναι ὁ κόσμος! Διὰ τὸν Στράτιν ὁποῦ ἐκοπίασα σχεδὸν 6 ἔτη, δὲν ἐγύρισε κανένας νὰ τὸν ἰδῇ καὶ ἐζημιώθην καὶ 450 δραχμὰς*. Γιὰ τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο* βλ. Μαυρίτσα Μητσοῦ, Αὐτολογοκρισία, ἢ οἱ βολταρικές περικοπὲς στὸν Στράτη Καλοπύχειρο τοῦ Σ. Α. Κουμανούδῃ, *Τὰ Ἱστορικά* 16 (Ἰούνιος 1992) 85-94 καὶ Κριτικὴ καὶ ποίηση: Τὸ παράδειγμα τοῦ Στράτη Καλοπύχειρου, *Ἀκτὴ* 12 (1992) 527-538. Βλ. ἐπίσης Ἀνδρέας Μπελεζίνης, Κρίσεις καὶ ἀκρισίαι ἐξενεχθεῖσαι ἐπὶ τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ Στράτη Καλοπύχειρου (ἀνέκδοτες σημειώσεις τοῦ Στεφάνου Ἀθανασίου Κουμανούδῃ), *Πλανόδιον* 6 (Ἀνοιξὴ 1988) 276-281.

¹²⁴ P. Moullas, ὁ.π., 95, 99.

του χρόνια ὡς τὸ 1855, δείγμα τῶν εἰδῶν ποὺ συνήθιζε νὰ συνθέτει: μεταφράσεις ἀρχαίων ἐπιγραμμάτων, σερβικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἐρωτικὰ καὶ πατριωτικὰ ποιήματα.¹²⁵ Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν κριτικὴ ἐπιτροπὴ παρακαλεῖ νὰ μὴ γίνῃ γνωστὸ τὸ ὄνομά του, παρὰ μόνον ἂν κερδίσει τὸ πρῶτο βραβεῖο, ὥστε ἡ νὰ μείνω καὶ τοῦ λοιποῦ ἐν τῇ μετὰ τῶν Μουσῶν κοινωνίᾳ ἡ νὰ διαζευχθῶ αὐτῶν διὰ παντός [45].

Δὲν ὑπῆρξε συνεπὴς στὴν ἐξαγγελία του· ἡ ποίηση δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ τὸν ἀπασχολεῖ εἴτε ὡς ἀναγνώστη εἴτε ὡς δημιουργό. Μὲ τὴν ὑπογραφή του δὲν δημοσίευσε ὅμως ἀργότερα παρὰ μόνον ὀρισμένα ἀπὸ τὰ *συνέπτα εἰς Βενετίαν* καὶ μεταφράσεις σερβικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, καθὼς καὶ κάποια σπικουρήματα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ 1855. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ποίηση ἔγινε πάντως περισσότερο «ἰδιωτικὴ ὑπόθεση». Δημοσίευσε ποιήματα χωρὶς ὑπογραφή ὡς *διανομὲς* τοῦ *Φιλίστορος*, ὅπως εἶχε κάνει καὶ παλαιότερα ὡς *διανομὲς* τῆς *N. Ἑλλάδος*,¹²⁶ καὶ στὴν *Παλιγγενεσία* μὲ ἀφορμὴ τὸ κρητικὸ ζήτημα,¹²⁷ ἐνῶ σὲ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς του συνήθιζε πολὺ συχνὰ νὰ ἐκφράζει ἔμμετρα ἀντὶ ἡμερολογίου τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματά του.¹²⁸ Ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὸν *Σιράτη*, ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει ἰδιαίτερη συναισθηματικὴ σχέση, συνεχίζεται ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του [96]. Τὸ 1895 τακτοποιώντας καὶ ἀντιγράφοντας τὰ σπικουρήματά του τὰ ἀξιολογεῖ σημειώνοντας τὰ *ἐπιτυχέστερα* καὶ περιλαμβάνει τὴν πλήρη μορφὴ τοῦ *Σιράτη*, ἀφοῦ καὶ ἡ α' ἐκδοσὴ τοῦ 1851 καὶ ἡ β' ποὺ ἀκολούθησε τὸ

¹²⁵ Φάκ. 21 (1135), ἀρ. 32, φάκ. 27 (1141), ἀρ. 17 καὶ φάκ. 28 (1142), ἀρ. 5.

¹²⁶ Ὡς *διανομὲς* δημοσίευσε στὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἑλλάς* τοῦ 1849 καὶ τοῦ 1854 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 13), στὸ περιοδικὸ *Φιλίστωρ* τοῦ 1862 καὶ τοῦ 1863 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 71, 72). Βλ. ἐπίσης τὸ σχέδιο σπικουρήματος *Νέον ἔτος 1862* μὲ ὑπογραφή *διανομὲς* τοῦ *Φιλοπάριδος* στὸν φάκ. 27 (1141), ἀρ. 20.

¹²⁷ *Παλιγγενεσία*, 3 Ἀπριλίου καὶ 16 Νοεμβρίου 1867 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 95 καὶ 98).

¹²⁸ Ἡ ἐνότητα τοῦ καταλόγου τοῦ ἀρχείου μὲ τίτλο «σπικουρήματα» περιλαμβάνει 825 λήμματα μαζί μὲ τὰ ἀντίγραφα. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ λήμματα περιλαμβάνουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα σπικουρήματα.

1888 ἔχουν κενά, γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ ζῶντος ἐμοῦ ἢ μετὰ θάνατον, κάτι ποὺ πραγματοποιοῖσε μετὰ τὸν θάνατό του ὁ γυιὸς του Πέτρος.¹²⁹

Ἡ σύνταξη τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας. Ἀπὸ τὸ 1840 ὁ Κουμανοῦδης κρατᾷ βιβλιογραφικὲς σημειώσεις, καταγράφοντας τὴν παραγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τῆς εὐρέσεως τῆς τυπογραφίας ὡς τὶς μέρες του.¹³⁰ Τὸ γνωστὸ χειρόγραφο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας ποὺ ἀπόκειται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος περιλαμβάνει τίτλους μόνο μετὰ τὸ 1821.¹³¹ Ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα πονήματά του προκύπτει ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐκδώσει καὶ κατάλογο τῶν βιβλίων πρὸ τοῦ 1821.¹³² Στὸ Ἀρχεῖο ἐξ ἄλλου σώζεται τετράδιο μὲ κατάλογο ἐκδόσεων ἀπὸ τὸ 1656 ὡς τὸ 1854.¹³³ Ἡ καταγραφή τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραγωγῆς ὑπηρετεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ πρακτικοὺς σκοποὺς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σκοπεῖ στὴ μέτρηση κατὰ τὴ συνήθειά του τῆς προόδου ποὺ συντελεῖται στὸν τομέα αὐτὸν καὶ στὴν προβολή της πρὸς τὰ ἔξω.¹³⁴

Τὸ 1851 ἀποφάσισε νὰ ἐκδώσει τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ ἐκδόθηκαν μετὰ τὸ 1821 καὶ ἀνήγγειλε τὴν ἔκδοσιν τὸ 1854¹³⁵ ζητώντας τὴν ἐνίσχυση τοῦ ὑπουργείου Παιδείας [71]. Στὴν ἀγγελία δικαιολογεῖ τὴ σκέψη του νὰ ἐκδώσει τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων μόνο μετὰ τὸ 1821, ἐπεὶδὴ ὁ κατάλογος τοῦ Ἀνδρέα Παπαδόπουλου Βρετοῦ ποὺ περιελάμβανε τὴ βιβλιακὴ παραγωγὴ ὡς τὸ 1821 ἐπρόκειτο νὰ ἐπανεκδοθεῖ μετὰ τὴν ἀ' ἔκδοσιν τοῦ 1845 συμπληρωμένος. Τὴν ἴδια χρονιά πράγματι ἐκδόθηκε τὸ Α' μέρος τοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου τοῦ Ἀνδρέα Παπαδόπουλου Βρετοῦ, στὴν ἐνίσχυση τῶν προσπάθειῶν τοῦ ὁποίου εἶχε συνεισφέρει ὁ Κουμανοῦδης ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ γνωμοδότησε θετικὰ γιὰ τὴ

¹²⁹ Στέφανος Α. Κουμανοῦδης, *Στράτης Καλονίχης*, Ἀθήνα 1901. Βλ. Κ 198.

¹³⁰ Τὴν πληροφορία δίνει ὁ ἴδιος σὲ σημείωμα πάνω στὸ χειρόγραφο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, βλ. φάκ. 368Α', σελ. 1.

¹³¹ Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1800-1863)*, τ. Α', Ἀθήνα 1939, v-vi.

¹³² Φάκ. 37 (1151), ἀρ. 3.

¹³³ Φάκ. 55 (1169), ἀρ. 1 (1-80).

¹³⁴ Βλ. τὴν ἀγγελία ἔκδοσης τοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου τοῦ 1854, *Πανδώρα* ζ' (1855-1856) 93-94. Βλ. ἐπίσης *Ἀθήναιον* Δ' (1876) 470.

¹³⁵ *Πανδώρα*, ὅ.π.

μετάβαση του Βρετού στη Βενετία.¹³⁶ Ἡ ἔκδοση τοῦ Κουμανούδη τελικῶς δὲν πραγματοποιήθηκε, πιθανῶς γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους· φαίνεται ὅτι ἡ ὑπόσχεση τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας πὼς θὰ ἀγοράσει 80 ἀντίτυπα τῆς ἔκδοσης¹³⁷ δὲν τὸν ἱκανοποίησε. Ἐν τῷ μεταξύ δημοσίευσε κάποιες ἀπὸ τὶς σημειώσεις του κατὰ ἔτη ἢ κατὰ εἶδος¹³⁸ καὶ ἐπιμελήθηκε ἐπ' ἀμοιβῇ τὴν ἔκδοση τοῦ Β' μέρους τοῦ καταλόγου τοῦ Βρετού.¹³⁹ Δὲν ἐγκατέλειψε πάντως τὴν ἰδέα νὰ ἐκδώσει τὸν δικό του κατάλογο· τὸ 1870 σὲ σημείωμα καταγράφει τὸν τίτλο τοῦ ἔργου: *Νεοελληνικὴ Βιβλιογραφία ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1870 ὑπὸ Στεφάνου Α. Κουμανούδη Ἀδριανοπολίτου*.¹⁴⁰ Κατέγραφε τίτλους συστηματικὰ ὥς τὸ 1880, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ χει-

¹³⁶ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*, μέρος Α', Ἀθήνα 1854. Ἡ γνωμοδότηση τῆς ἐπιτροπῆς στὶς σελ. κζ'-κη'.

¹³⁷ Φάκ. 43 (1157), ἀρ. 2. Δὲν ὑπῆρξε ἐξ ἄλλου ἀνταπόκριση στὴν ἀγγελία, ὅπως σημειώνει ὁ Μαρίνος Βρετός τὸ 1870: *Ὁ καθηγητὴς Κουμανούδης ζητήσας πρὸ 16 ἐτῶν δι' ἀγγελίας τὴν τῶν πλουσίων συνδρομὴν πρὸς ἔκδοσιν Ἑλληνικοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1821-1854 ἀπέτυχε*, βλ. *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* Μαρίνου Α. Βρετού, 1870, 481.

¹³⁸ Βιβλιογραφικά, [Φιλόπατρις], 7 Φεβρουαρίου 1851 μὲ τὴν ὑπογραφή Κ. (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 15), [βιβλιογραφία περὶ γεωργίας], *Πανελλήνιον*, [23 Σεπτεμβρίου 1854] χωρὶς ὑπογραφή (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 28) καὶ Βιβλιακά, *Πανδώρα* Γ' (1852-1853) 408, 567-568 μὲ τὴν ὑπογραφή Κ. (βλ. φάκ. 51 (1165), ἀρ. 106, ὅπου καταγράφει τὰ δημοσιεύματά του στὴν *Πανδώρα*). Βλ. ἐπίσης Στέφανος Α. Κουμανούδης, Βιβλιογραφικὸς πῖναξ τῶν ἐτῶν 1865-1866, *Ἀπικὸν Ἡμερολόγιον* 1868, 72-75. Ὁ πῖνακας ἀποτελεῖ τὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἐνότητος Διανοητικὴ ἀνάπτυξις ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1865-1867 ποὺ καλύπτει τὶς σελ. 66-75. Ὁ Φ. Μιχαλόπουλος, ὁ.π., 22, στὴν ἐργογραφία τοῦ Κουμανούδη ποὺ παραθέτει τοῦ ἀποδίδει ἐσφαλμένα καὶ τὸ πρῶτο μέρος.

¹³⁹ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*, μέρος Β', Ἀθήνα 1857. Τὴν ἐργασία καταγράφει ὁ Κουμανούδης σὲ καταλόγους ἀμοιβῶν του, βλ. φάκ. 37 (1151), ἀρ. 19 καὶ 33 καὶ Κ 100.

¹⁴⁰ Φάκ. 36 (1150), ἀρ. 20.

ρόγραφο της *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας*, ὅπου ὁμως σημείωνε σκέψεις του ὡς τὸ 1896. Πάντως τὸ 1896 ἀπέρριψε πρόταση τοῦ ἐκδότη Γ. Φέξη νὰ ἐκδώσει τὸ ἔργο.¹⁴¹

Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Στὰ ἐνδιαφέροντά του τῆς πρώτης περιόδου συγκαταλέγονται καὶ τὰ θέματα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Συνήθιζε νὰ καταγράφει λαϊκὲς φράσεις καὶ λέξεις καὶ παροιμίες, ἐνῶ τὸν ἀπασχολοῦσαν πάντοτε τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ 1855 στὰ ἐκδοτικά του σχέδια περιλαμβάνει *ποιήσεων δημοτικῶν ἔκδοσιν καὶ παροιμιῶν δημοτικῶν ἔκδοσιν* [85, 88]. Στὰ τετράδια σημειώσεων τῆς δεκαετίας 1840-1850, ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του δηλαδή, ἀλλὰ καὶ ὡς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Ἀθήνα, βρίσκουμε, ὅπως ἀναφέρθηκε, δημοτικὰ τραγούδια καὶ συλλογὴ παροιμιῶν χρονολογημένη τὸ 1842, τὴν ὁποία συμπλήρωνε καὶ ἀργότερα.¹⁴² Στὶς περιηγήσεις του, ὅπως τὶς ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος, κατέγραφε μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τέτοια στοιχεῖα. Ὁ Κουμανούδης συμπαθοῦσε ιδιαίτερα τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ γενικὰ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ κατ' ἀρχὰς ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη· ἡ μορφή τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ ἡ ἐπτανησιακὴ σχολὴ τὸν συγκινοῦσαν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν περίτεχνη ποίηση τῆς ἐποχῆς του. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς δημοσίευσης τῶν μεταφρασμένων σερβικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν σημειώνει: *καλὸν βέβαια εἶναι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν νὰ πλησιάζωμεν τὰς φυσικὰς πηγὰς τῆς λαογενοῦς ποιήσεως, καθ' ὅσον τὰ περίτεχνα, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, τὰ κατατηξίτεχνα ποιητικὰ προϊόντα, ἐνίοτε πληθυνόμενα ὑπερμέτρως, ἀπειλοῦν τὴν τοῦ ἐν ἡμῖν φυσικοῦ αἰσθήματος ἐπάμβλυσιν, ἂν ὅχι καὶ αὐτὴν τὴν ἀπόσθεσίν του.*¹⁴³ Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ δημοτικὴ ποίηση δὲν ὀφειλόταν ὁμως μόνο σὲ αἰσθητικοὺς λόγους· εἶναι προφανὲς ὅτι θεωροῦσε ἀπαραίτητη τὴν καταγραφὴ τῶν ἐκδηλώ-

¹⁴¹ Κ. Μυρτίλος Ἀποστολίδης, Λόγιοι Θράκης, *Θρακικά*, παράρτημα τοῦ Γ' τόμου, 1931, 153.

¹⁴² Ὡς πρὸς τὰ δημοτικὰ τραγούδια βλ. Κ 6 καὶ φάκ. 1559, ἀρ. 7 (5-6, 10-11), καὶ ἀρ. 18 (1-5). Ὡς πρὸς τὶς παροιμίες βλ. Κ 3-5.

¹⁴³ *Χρυσόαλλις* Γ' (1865) 52, 109, βλ. σημ. 168. Τὸ ἀπόσπασμα παραθέτει ἡ Μαριάννα Δήτσα, ὁ.π., 19-20 καὶ διαπιστώνει τὴ ρομαντικὴ πηγὴ τῶν ἀπόψεων αὐτῶν.

σεων του λαϊκού πολιτισμοῦ, κυρίως γιατί ἀποτελοῦν βασικὸ στοιχεῖο τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας.¹⁴⁴ Παρότρυνε λοιπὸν τοὺς φοιτητές του νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτὸ τὸ ἔργο.¹⁴⁵ Στὶς σημειώσεις του λανθάνει ἐπίσης ἡ προσπάθεια σύνδεσης τῆς λαϊκῆς ἔκφρασης μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς ἀρχαιότητας.¹⁴⁶ Παρόλο ποὺ δὲν ἐξέδωσε κανένα συστηματικὸ ἔργο μὲ συλλογὴ παροιμιῶν ἢ δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὁ Κουμανούδης ἐκφράζει ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα τὸ πνεῦμα καὶ τὶς τάσεις τῆς ἐποχῆς του.¹⁴⁷

Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἓνα θέμα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε ἐπίσης ἰδιαίτερα αὐτὰ τὰ χρόνια ὡς βασικὸ συστατικὸ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους.¹⁴⁸ Γλωσσομαθὴς ὁ ἴδιος, –γνώριζε τὴ σερβικὴ, τὴ ρωσικὴ, τὴν τουρκικὴ, τὴ γερμανικὴ, τὴ γαλλικὴ, τὴν ἰταλικὴ καὶ φυσικὰ τὴ λατινικὴ καὶ τὴν ἐλληνικὴ–, εἶχε διαμορφώσει ἓνα ἐξαιρετικὰ καλλιεργημένο γλωσσικὸ αἰσθητήριο. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων γλωσσῶν, μὲ τὶς ὁποῖες παρεπιπτόντως ἀσχολεῖται σημειώνοντας συγκριτικὲς ἢ ἄλλες παρατηρήσεις, ἡ ἐλληνικὴ εἶναι πάντα τὸ ἐπίκεντρο τῆς σκέψης του. Ἡ νεοελληνικὴ κατὰ τὴν ἄποψή του εἶναι συνέχεια τῆς ἀρχαίας, χαρακτηριστικὸ ποὺ δὲν ὑπάρχει σὲ καμμιάν ἄλλη εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα,¹⁴⁹ καὶ

¹⁴⁴ Σχετικὰ μὲ τὴ γέννηση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ προϊόντα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, βλ. Ἀλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας. Κριτικὴ ἀνάλυση*, Ἀθήνα 1978. Σχετικὰ μὲ τὰ δημοτικὰ τραγούδια βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*, Ἀθήνα 1984 καὶ γιὰ τὶς συλλογὲς ποὺ συντάχθηκαν ἀργότερα βλ. τοῦ ἰδίου, *Ἡ ἐνωμάτωση τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στὴ γραπτὴ νεοελληνικὴ παράδοση*, *Σύγχρονα θέματα* 5 (καλοκαίρι 1979) 101-108.

¹⁴⁵ Γ. Χρ. Χασιώτης, *Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρὸν Δημοτικῶν φόρματων*, Ἀθήνα 1866, κη'.

¹⁴⁶ Βλ. π.χ. Κ 5. Στὶς σημειώσεις του βρίσκουμε καταλόγους ἀρχαίων παροιμιῶν μαζὶ μὲ παροιμίες τῶν νεωτέρων χρόνων, βλ. π.χ. Κ 3.

¹⁴⁷ Ἀλέξης Πολίτης, *Ρομαντικὰ χρόνια, Ἰδεολογίες καὶ Νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ἀθήνα 1993, 48-60.

¹⁴⁸ Γιὰ τὴν ποικιλία τῶν ἀπόψεων ποὺ ἐκφράστηκαν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα βλ. Ἑλλή Σκοπετέα, ὁ.π., 99-118.

¹⁴⁹ Βλ. π.χ. Κ 67, 68. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε δείχνει μὲ πολλὰ σχόλια στὴ *Συναγωγὴ νέων λέξεων*, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xlviii.

που αξίζει να χρησιμοποιείται ως επιχείρημα έναντίον όσων άμφισβητούν την έθνική καταγωγή των συγχρόνων Έλλήνων, αλλά πρέπει να προβάλλεται με έπιστημονικά τεκμηριωμένο τρόπο [52, 103]. Είναι όμως μια «άδιάπλαστη» άκόμη γλώσσα, την οποία πρέπει οί λόγοι κατ' άρχάς να καταγράψουν ιστορικά, μελετώντας δηλαδή την ιστορία της και κυρίως συντάσσοντας λεξικά με αύστηρή φιλολογική μέθοδο στηριγμένη στην πείρα των Εύρωπαίων φιολόγων.¹⁵⁰

Φιλοδοξούσε και ό ίδιος να συντάξει λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας [50, 88]. Έκτός του όπι παρακολουθούσε και έκρινε τὰ λεξικογραφικά έργα που κυκλοφορούσαν, άσκοούσε τη λεξικογραφία και ό ίδιος, όπως φαίνεται από τους καταλόγους λέξεων κάθε είδους και κάθε έποχής, τους οποίους συνέτασσε. Καρποί μιας πιό συστηματικής λεξικογραφικής ένασχόλησης ήσαν δύο έργα. Το πρώτο, *Συναγωγή λέξεων άθροαιρίστων έν τοίς έλληνικοίς λεξικοίς*, συνέταξε στο περιθώριο των έπιγραφικών του μελετών και το έξέδωσε το 1883 και το δεύτερο, *Συναγωγή νέων λέξεων ύπό των λογών πλάσθεισών*, ολοκλήρωσε στο τέλος της ζωής του, —έκδόθηκε μετά τον θάνατό του, το 1900—, όταν, άπογοητευμένος από τὰ άρχαιολογικά πράγματα, άφιέρωσε όλον τον χρόνο του σέ αυτό. Τη λεξικογραφική ικανότητα θεωρούσε άποτέλεσμα *είδικής τινος άσκήσεως έφ' ίκανόν χρόνον* του φιολόγου, βλαβερή όμως για τον ίδιο *καθόσον τον συνειθίζει να μη πολυπροσέχη έν ταίς μελέταις του είς την των νοημάτων συνέχειαν, να θηρεύη δέ μάλλον λέξεις, τας μεινάσας άπαρατηρήτους παρ' άλλων*. Πιστεύει λοιπόν ότι δέν πρέπει ό φιλόλογος να *παράδίδεται δι' όλου του βίου του είς τοιαύτας λεξιθηρικάς*

¹⁵⁰ Βλ. την έπαινετική κριτική του σέ συλλογή τοπικών ιδιωμάτων του Ίωάννου Πρωτοδικού, *Χρυσάλλις Δ'* (1866) 286-287. Ό Ίωάννης Πρωτόδικος είχε δημοσιεύσει σχετικό άρθρο στο περιοδικό *Φιλίστωρ Δ'* (1863) 222-232. Στο ίδιο πνεύμα έντάσσεται και ό 'Αριστείδης Κυπριανός, συνεργάτης έπίσης του περιοδικού, με τὰ άρθρα Προτροπή είς σύνταξιν ιδιωτικών της Νέας Έλληνικής γλώσσας, *Φιλίστωρ Γ'* (1862) 1-28 και Περί άναλογίας και άνωμαλίας κατά τους καθ' ήμās χρόνους, *Φιλίστωρ Β'* (1862) 1-12, 145-158, 193-207. Βλ. και Μαριάννα Δήτσα, ό.π., 18-22, 52. Ό Κουμανούδης προέτρεπε τους φοιτητές του να άσχοληθούν με την καταγραφή τοπικών ιδιωμάτων, βλ. Γ. Χρ. Χασιώτης, ό.π., κη'.

μελέτας καὶ ἀσκήσεις ἀποκλειστικῶς.¹⁵¹ Αὐτὴν τὴν ἀρχὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ ἴδιος ἀντιμετωπίζοντας τὴ λεξικογραφία ὡς ἐργασία παράλληλη καὶ ἀπότοκο τοῦ φιλολογικοῦ καὶ ἀρχαιολογικοῦ τοῦ ἔργου. Ὁ Κουμανούδης συμμετεῖχε ἐξ ἄλλου σὲ δύο ἐπιτροπές, οἱ ὁποῖες ἀνέλαβαν, ἡ πρώτη νὰ συντάξει τὸ νέο δασμολόγιο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν τὸ 1855, καὶ ἡ δευτέρα μετὰ ἀπὸ ἀνάθεση τοῦ Δήμου Ἀθηναίων τὸ 1854 νὰ ἀναθεωρήσει τὴν ὀνομασία τῶν ὁδῶν τῆς Ἀθήνας.¹⁵²

Θεωροῦσε σημαντικὴ, ὅπως ἀναφέρθηκε, τὴν ἱστορικὴ περιγραφὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Μετὰ ἀπὸ δική του προτροπὴ συνέταξε ὁ Δημήτριος Μαυροφρύδης τὸ *Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* τὸ 1860, τὸ ὁποῖο βραβεύθηκε στὸν Τσοκάνειο διαγωνισμὸ καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1871 μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συντάκτη του.¹⁵³ Ἀφανῆς συντάκτης τοῦ σχετικοῦ κανονισμοῦ ἦταν ὁ Κουμανούδης [66, 92], ἐνῶ ὁ ἴδιος κρύβεται πίσω ἀπὸ δύο ἀνώνυμα δημοσιεύματα ποὺ ὑποστηρίζουν τὸ θέμα τοῦ διαγωνι-

¹⁵¹ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ λέξεων ἁθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς*, Ἀθήνα 1883, ζ'-η'.

¹⁵² Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 51 καὶ φάκ. 9 (1111), ἀρ. 14 ἀντιστοίχως. Γιὰ τὴν κρατικὴ πρωτοβουλία ἐξελληνισμοῦ τοῦ λεξιλογίου βλ. Μαριάννα Δήτσα, ὁ.π., 55-65. Ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος, ποὺ συμμετεῖχε ἐπίσης στὴν ἐπιτροπὴ δασμολογίου περιγράφει τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπισαν στὰ προλεγόμενα τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ Ἑλληνογαλλικοῦ λεξικοῦ, Ἀθήνα 1856, βλ. ὁ.π., 56-58 (σελ. ν-viii τῶν προλεγομένων τοῦ λεξικοῦ).

¹⁵³ *Λόγοι ἐκφωνηθέντες τῇ 18 Σεπτεμβρίου 1860 ... ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς πολιτικῆς δικονομίας Β. Οἰκονομίδου* ... Ἀθήνα 1860, 11 καὶ νεκρολογία τοῦ Κουμανούδη γιὰ τὸν Μαυροφρύδη στὴν *Παλιγγενεσία*, 11 Ἰουλίου 1866 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 93). Τὴν *μαίευσιν* τοῦ δοκιμίου αὐτοῦ θεωρεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ *κατορθώματά του ἐν τῷ βίῳ*, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xxxvii - xxxviii (τὸ ἔγγραφο στὸν φάκ. 37 (1151), ἀρ. 23). Ὁ Δ. Μαυροφρύδης (1828-1866), δάσκαλος στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ τῆς Σμύρνης, σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιον κατὰ τὸ διάστημα 1850-1855 καὶ μετὰ στὴ Γερμανία ὡς τὸ 1859. Τὸ 1861 ἔγινε καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιον, βλ. τὴ νεκρολογία τοῦ Ἰ. Πρωτοδίκου ποὺ ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν στὴ διατριβὴ τοῦ Δ. Ι. Μαυροφρύδη, *Περὶ τῆς ἐλεγείας ἢ ἐλεγειακῆς ποιήσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1867, ε'-η'. Ἦταν μαθητὴς τοῦ Κουμανούδη καὶ συνεργάστηκε μαζί του στὴν ἐκδόσιν τοῦ περιοδικοῦ *Φιλίστωρ*.

σμοῦ· στὸ πρῶτο παρέχει διευκρινίσεις γιὰ τοὺς μέλλοντας ν' ἀγωνισθῶσι καὶ στὸ δεύτερο ἀπαντᾷ στὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου ὡς τρίτο πρόσωπο ποὺ ὑπερασπίζεται τὰς πρυτανικὰς διασαφήσεις τοῦ προηγούμενου δημοσιεύματος.¹⁵⁴ Ὁ Κουμανούδης φαντάζεται τὴν ἱστορία αὐτὴ ὡς μία περιγραφὴ τῆς πορείας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία θὰ στηριχθεῖ στὴν ἐμβριθῆ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ὅλων τῶν ἐποχῶν: εὐσυνειδήτως νὰ ἀναζητηθῶσιν ἐν τοῖς ἀρχαίοις ἑλληνικοῖς συγγράμμασιν αἱ ἀρχαὶ τῆς καθ' ἡμᾶς γλώσσης καὶ μερικώτερον ν' ἀναγνωσθῶσιν ἐπὶ τούτῳ τὰ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν κατωτέρω ἔτι χρόνων βιβλία, ἐκδεδομένα τε καὶ ἀνέκδοτα, ὅσα κατὰ τὸ δυνατόν προσιτά, οἷον νόμοι πολιτικοί, πρακτικὰ συνόδων, διπλωματικά ἔγγραφα παντοῖα καὶ ἐπιστολαί, χρυσόβουλα αὐτοκρατόρων, διαθήκαι, ἱστορικὰ ποιήματα, δημῶδη ᾄσματα κτλ. καὶ ἐκ πάντων τούτων νὰ ἱστορηθῶσι κατὰ τὴν πρέπουσαν χρονολογικὴν τάξιν αἱ διαφοροὶ φάσεις τῆς νεωτέρας γλώσσης, πρὸ πάντων δὲ καὶ ἐξαιρέτως νὰ ὀρισθῇ ὅσον ἐνδέχεται ἀκριβῶς τὸ πότε ἐξέλιπεν ἡ χρῆσις τῆς ἀπαρεμφάτου καὶ εὐκτικῆς ἐγκλίσεως, τῶν ἀπλῶν χρόνων μέλλοντος, παρακειμένου καὶ ὑπερσυντελικοῦ, τῆς δοτικῆς, τῶν θηλυκῶν καὶ οὐδετέρων μετοχῶν, πολλῶν προθέσεων καὶ μορίων καὶ εἴ τι τοιοῦτο καίριον. Νὰ πορισθῶσι δέ, εἰ δυνατόν, καὶ συμπεράσματα ἀσφαλῆ περὶ τοῦ ἂν ταῦτα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια ἐξέλιπον ὡς ἐκ τῆς ἐπιδράσεως ξένων ἔθνων, ἢ ὡς ἐκ τῆς κατὰ μικρὸν ἐσωτερικῶς ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ γενομένης μεταμορφώσεως τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ ἐκφράζεσθαι.¹⁵⁵ Ὁ Κουμανούδης δὲν παραλείπει νὰ ἐκφράσει στὸ δεύτερο δημοσίευμα τὴν ἀντίρρησίν του γιὰ τὶς προσπάθειες ἐπιστροφῆς στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ: δηλοῦντες τὴν τε εὐχαρίστησιν ἡμῶν ἐπὶ τῇ νῦν πάλιν ἀρχομένη ἱστορικῇ περὶ γλώσσης ζητῆσει (ἥτις μέλλει, ὡς ἐλπίζομεν, νὰ σταματήσῃ τὰ ἀνυπόφορα συστήματα καὶ τὰς αὐτοκαλουμένας νέας σχολάς).¹⁵⁶

¹⁵⁴ Τὸ πρῶτο δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα *Φιλόταιρις*, 28 Ἰουλίου 1856 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 42) καὶ τὸ δεύτερο σὲ ἄγνωστη ἐφημερίδα τὸ 1856 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 43). Τὸ ἄρθρο τοῦ Ζαμπέλιου μὲ τὸν τίτλο *Φιλολογικαὶ τινες ἔρευναι τῆς νεοελληνικῆς διαλέκτου* εἶχε δημοσιευθεῖ στὴν *Πανδώρα Ζ'* (1856-1857) 369-380.

¹⁵⁵ *Φιλόταιρις*, 28 Ἰουλίου 1856.

¹⁵⁶ Ἀγνωστὴ ἐφημερίδα τὸ 1857 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 43). Βλ. ἐπίσης Κ 57 καὶ 53, ὅπου εἰρωνεύεται τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ Π. Σούτσου, ὅπως

Οἱ λόγοι οφείλουν κατὰ τὸν Κουμανούδη νὰ βοηθήσουν στὴ διαμόρφωση τῆς γλώσσας, ἐπιλέγοντας προσεκτικὰ τὶς λέξεις καὶ τὶς συντάξεις ποὺ χρησιμοποιοῦν στὰ δικά τους κείμενα ἢ στὶς μεταφράσεις ποὺ δημοσιεύουν [51, 59]. Δὲν ἔχουν ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλουν ἓνα σύστημα, κάτι ποὺ προσπάθησε νὰ κάνει π.χ. ὁ Κ. Κόντος καὶ προκάλεσε, ὅπως εἶδαμε, τὰ εἰρωνικά σχόλια τοῦ Κουμανούδη. Τοὺς κανόνες καὶ τὴ δομὴ τῆς γλώσσας καθορίζει κατὰ τὴ γνώμη του ἡ χρῆση τῆς, ἀφοῦ εἶναι ἓνας ζωντανὸς ὀργανισμὸς ποὺ ἐξελίσσεται συνεχῶς. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν μαθητῶν τοῦ ὁ Κουμανούδης ἔλεγε μὲ ἀφορμὴ τὴ σύνταξη τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων*: *Αὐτὸ θὰ εἴπῃ γλῶσσα ζωντανή, νὰ ἔχῃ εἰς κάθε χρόνον τὰ δικά της καὶ ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα οὐδέποτε ἀπέβαλε τὴν ζωὴν καὶ γονιμότητα αὐτῆς, ἀλλὰ διατελεῖ αἰεὶ ζῶσα, καὶ νέα αἰεὶ δημιουργήματα κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἐμφανιζομένης νέας πνευματικὰς ἀνάγκας παράγουσα.*¹⁵⁷ Στὸ χειρόγραφο τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* ἐξ ἄλλου σημειώνει: *Ἔτι ὁ Κόντος ἐξέδωκεν τῷ 1882 τὰς εἰς τὴν νέαν γλῶσσαν παρατηρήσεις του. Καὶ ὅμως δὲν ἐκανονίσθη ἀκόμη ἡ γλῶσσα μας· θὰ τὴν κανονίσῃ δὲ ἡ μέλλουσα Ἀκαδημία τοῦ Σίνα, ἡ ὁποία ὡς κτίριον εἶναι ἤδη σχεδὸν ἐτοιμή, ὅτε ταῦτα γράφω. Τῷ 1878. Ἄς ἰδωμεν. Ἀλλὰ δὲν πιστεύω. Τὰ τοιαῦτα κανονίζει ὁ λαὸς διὰ τῆς χρήσεως. Τοῦτο εἶναι τὸ φυσικόν.*¹⁵⁸

αὐτὲς ἐκφράζονται στὸ ἔργο τοῦ *Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ Ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων*, Ἀθήνα 1853. Γιὰ τὴ διαμάχη ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὸν Κ. Ἀσώπιο, ὁ ὁποῖος ἀπάντησε μὲ τὰ *Σούτσια* τὸ 1853, βλ. Π. Μουλλᾶς, *Ἡ διαμάχη Π. Σούτσου - Κ. Ἀσωπίου* (1853) καὶ ἡ ἱστορικὴ συγκυρία στὸν τόμο *Νεοελληνικὸς διαφωτισμός. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1977, 137-150 καὶ ἀναδημοσίευση στὸν τόμο Π. Μουλλᾶς, *Ρήξεις καὶ συνέχειες*, ὁ.π., 263-279. Βλ. ἐπίσης Καλλιόπη Πολέμη, *Τὰ Σούτσια. Βιβλιογραφικὴ συνδρομή, Ὁ Ἐρασιστὴς* 18 (1986) 137-148, ὅπου παρατίθεται κατάλογος τῶν σχετικῶν ἄρθρων ποὺ δημοσιεύθηκαν. Σὲ ἓνα σατιρικὸ ποίημα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἀ. Φατοσέα μὲ τίτλο *Τῷ Ἀρχηγῇ τῆς Νέας Σχολῆς. Ἡ νέα σχολὴ ἢ Ἡ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας γλώσσης*, [1853], ὁ Κουμανούδης περιλαμβάνεται στοὺς ἀντιπάλους τῶν ἀπόψεων τοῦ Σούτσου: *Τρέχει εἰς τὸν Μανούσῃν / Γυρεύει τὸν Βενθύλον / Τὸν λυσσασμένον σκύλον / Ὅμοιάζει στὴν ὁρμήν. / Τοὺς βρίσκει· σημαδεύει / Μὲ δίκανο τουφέκι / Ὁ Κουμανούδης στέκει / Καὶ βλέπει καὶ γελά.*

¹⁵⁷ Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xlv, xlvii.

¹⁵⁸ Χειρόγραφο τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας, φάκ. 368Α', σελ. 1.

Ἡ ἴδρυση Ἀκαδημίας. Τὸ ἔργο τῆς γλωσσικῆς ἔρευνας καὶ τῆς σύνταξης λεξικῶν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ὡς μοναδικὸ ἀντικείμενο ἡ Ἀκαδημία, γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς ὁποίας ὁ Κουμανούδης εἶχε κατὰ τὰ ἄλλα πολλὰς ἀντιρρήσεις. Ἡ ἔκφραση τῶν ἀντιρρήσεων αὐτῶν δὲν χαρακτηρίζει μόνο τῆς γλωσσικῆς τοῦ ἀντιλήψεις, ἀλλὰ καὶ τὴ νοοτροπία του. Τῇ διαφωνίᾳ του γιὰ τὴν ἴδρυση Ἀκαδημίας ἐκδηλώνει τὸ 1856 σὲ ἀνώνυμο ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα *Φιλόπαιρις*: *Ἐν μέρει μόνον δεχόμεθα ὅτι δύναται ὠφέλιμόν τι νὰ ἐνεργήσῃ Ἀκαδημία τις παρ' ἡμῖν εἰς τὰ τῆς γλώσσης τὸ ἔξῃς· ἂν δηλ. περιορισθῇ εἰς ἐρεῦνας περὶ γλώσσης Ἑλληνικῆς καὶ τοῦ ὑπάρχοντος γλωσσικοῦ αὐτῆς πλούτου, ἂν κάμῃ αὐτὴ ἢ διατάξῃ νὰ γίνωσι λεξικά ὅρων τεχνικῶν καὶ λεξικά ἄλλα τῆς ὁμιλουμένης περιληπτικώτατα, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ὅλων τῶν διαλεκτικῶν παρ' ἡμῖν διαφορῶν, ἂν ἐπὶ τε τῷ σκοπῷ τούτῳ καὶ ἐπὶ ἄλλῃ ἱστορικῇ χρήσει συνάξῃ καὶ ἐκδώσῃ χρονικὰ ἀνέκδοτα, διπλώματα, δημοτικὰ ἄσματα, παροιμίας κ.τ.τ. Οὕτω πως ἐνεργοῦσα, νομίζομεν, ὅτι ὠφελεῖ ἡ Ἀκαδημία, οὐχὶ δὲ ἐκ τρίποδος προφητικῶν ἀποφαινομένη περὶ ὕψους καὶ συντάξεως καὶ κανονίζουσα οὕτω τὰ φύσει δυσκανόνιστα, ἅπερ μόνον ὁ χρόνος ὁ μακρὸς καὶ ἡ χρῆσις καὶ ἡ αἴσθησις τῶν πολλῶν ἀσφαλῶς καὶ ἀκραδάντως νομοθετοῦσι.*¹⁵⁹ Τὸ 1867 ἀναζωπυρῶνεται ἡ συζήτηση μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Χ. Χριστόπουλου· σὲ σύσκεψη στὶς 25 Μαΐου 1867 ὁ Κουμανούδης διατυπώνει τὶς ἀντιρρήσεις του καὶ ἀποχωρεῖ μαζὶ μὲ τοὺς Βασίλειο Οἰκονομίδη, Σπυρίδωνα Φιντικλῇ καὶ Παῦλο Καλλιγᾷ.¹⁶⁰ Ἐνα μῆνα ἀργότερα, στὶς 22 Ἰουνίου, ὁ

¹⁵⁹ *Φιλόπαιρις*, 6 Ἰουλίου 1856 μὲ ὑπογραφὴ Κ. (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 26 καὶ ἀντίγραφο τοῦ Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. Δ' 6, ἀρ. 6). Στὸ ἴδιο ἄρθρο ὑπολογίζει τὶς ἀπαιτούμενες δαπάνες, τὶς ὁποῖες θεωρεῖ πολυτέλεια. Ὁ Σίμων Σίνας προσφέρει χρήματα γιὰ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1858, φάκ. 31 (1145), ἀρ. 32. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνέγερσης τοῦ κτιρίου καὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας βλ. Γεώργιος Σ. Λαῖος, *Σίμων Σίνας*, Ἀθήνα 1972, 179-204, 213-244. Βλ. ἐπίσης Γεώργιος Οἰκονόμος, Ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ Διεθνῇ Ἀκαδημαϊκῇ Ἐνώσει, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 5' (1927) 61-69. Ἀντιρρήσεις ἐκφράστηκαν καὶ ἀπὸ ἄλλους μὲ τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα, βλ. Ἑλλη Σκοπετέα, ὁ.π., 76, 109. Ὁ Κουμανούδης πάντως θὰ ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀριστίνδην ἀκαδημαϊκοὺς σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο ὀργανισμοῦ ποὺ ὑπέβαλε ὁ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆς στὸν Ὑπουργὸ Ἀλ. Κουμουνδοῦρο τὸ 1875, βλ. Γ. Σ. Λαῖος, ὁ.π., 225.

¹⁶⁰ Κ 69. Βλ. καὶ Ἀρχεῖο Βλαχογιάννη, φ. 183/95, ἔντυπο τρίφυλλο μὲ τὸν τίτλο *Περὶ συστάσεως Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου*. Τὸ ἔγγραφο μοῦ ἔκανε γνωστὸ ὁ

Υπουργός συγκαλεῖ νέα σύσκεψη, στὴν ὁποία συζητεῖται ἓνα ἔντυπο σχέδιο ὀργανισμοῦ *Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου*, ὅπου καλεῖται καὶ ὁ Κουμανοῦδης. Ἐκεῖνος σχολιάζει τὸ σχέδιο τοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ μὲ ἐξαιρετικά εἰρωνικά σχόλια [70]. Τὴν ὑπόθεση διακωμωδεῖ καὶ σὲ στιχοῦργημά του 230 περίπου στίχων στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ [171]. Μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸ 1894, στὰ ἐγκαίνια τοῦ κτιρίου τῆς Ἀκαδημίας ὁ Κουμανοῦδης ἐκφωνεῖ λόγο, *δυσάρεστον ἔργον*, ὡς ἀναπληρωτῆς τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Σπ. Φιντικλῆ, γεγονὸς ποὺ σχολιάζει σὲ στιχοῦργημα ἀκριβῶς ἐκείνων τῶν ἡμερῶν [196].

Ἡ δημώδης ἑλληνικὴ. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τὸν ἐνδιέφερε σὲ ὅλες τὶς ἱστορικές της φάσεις.¹⁶¹ Εἶναι ἐμφανὲς ἐπίσης ἡ συμπάθειά του πρὸς τὴ *δημώδη* μορφή τῆς νεοελληνικῆς.¹⁶² Ἐπιδοκίμαζε τὴ μετάφραση τῶν ἀρχαίων κειμένων στὰ νέα ἑλληνικὰ καί, χωρὶς νὰ παραγνωρίζει τὴ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος [54], ἔδειχνε τὴν προτίμησή του σὲ μεταφράσεις ποὺ γίνονταν στὴ δημοτικὴ γλῶσσα.¹⁶³ Στούς ποιητικούς διαγωνισμοὺς ἔδειχνε συμπάθεια, ὅπως εἶδαμε, γιὰ τὰ ποιήματα ποὺ ἦσαν γραμμένα στὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Σχόλια ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς ὑπάρχουν ἐπίσης στὴ

Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης καὶ τὸν εὐχαριστῶ. Τὴν ἱστορία περιγράφει ὁ Ἐμμ. Ροῖδης τὸ 1896 σὲ ἄρθρο μὲ τίτλο Ἀκαδημία χωρὶς Ἀκαδημαϊκοὺς, βλ. Ἀλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἀπαντα Ἐμμ. Ροῖδη*, Ἀθήνα 1978, Ε', 198.

¹⁶¹ Στὸ Ἀρχεῖο βρίσκουμε ὄχι μόνο γλωσσικὲς παρατηρήσεις ἢ λέξεις ποὺ καταγράφει μὲ ὁποιαδήποτε ἀφορμή, ἀλλὰ καὶ γλωσσικὰ παιχνίδια, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ σχηματισμὸς διαφορετικῶν λέξεων ἀπὸ τὰ γράμματα μιᾶς μόνο. Πολλὰ ἀπὸ τὰ στιχοῦργήματά του ἐξ ἄλλου, στὰ ὁποῖα δοκιμάζει ὅλες τὶς γλωσσικὲς μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς, δὲν εἶναι παρὰ γλωσσικὴ σπουδή.

¹⁶² Βλ. γενικὰ γιὰ τὸ θέμα Ἀλ. Γ. Παπαγεωργίου, ὁ.π., 344-346 καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xxxviii-xlvii.

¹⁶³ Βλ. π.χ. Κ 56, 63. Ἐπίσης Κ 55 (σχέδιο βιβλιοκρισίας ποὺ δημοσίευσεν: *Ὁ βασιλεὺς Οἰδῖπους*, τραγῳδία μεταφρασθεῖσα ἐμμέτρως ὑπὸ Ν. Κοντοπούλου, 1863, *Φιλίστωρ Δ'* (1863) 553-557). Βλ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xli-xlii. Τὴν ἄποψή του διατύπωσε δημοσίως καὶ ἀργότερα, βλ. τὴ βιβλιοκρισίαν του: *Πλάτωνος Κρίτων* εἰς τὴν καθωμίλημένην γλῶσσαν μεταβεβλημένος καὶ πολλαχοῦ διὰ σημειώσεων διευκρινημένος ὑπὸ Δημητρίου Γούναρη Τριπολίτου, *Ἀθήναιον* Η' (1879) 238-240.

Συναγωγή νέων λέξεων.¹⁶⁴ 'Ως πρὸς τὶς προτιμήσεις του στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία συμπαθοῦσε τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Τερτσέτη καὶ γενικὰ τὴν ἑπτανησιακὴ σχολή.¹⁶⁵ Πίστευε ὅτι τὰ Ἑπτάνησα θὰ συνεισφέρουν ἰδιαίτερα στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἢ ὁποία θὰ ἀφομοιώσει ἔτσι περισσότερα ζωντανὰ καὶ λαϊκὰ στοιχεῖα.¹⁶⁶ Ὁ Κουμανοῦδης δὲν πρότεινε μιὰ συγκεκριμένη μορφὴ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας [58], ἐνῶ ἀντιμετώπιζε μὲ χιοῦμορ τοὺς στρατευμένους δημοτικιστὲς τοῦ τέλους τοῦ αἵωνα, Γιάννη Ψυχάρη καὶ Ἀλέξανδρο Πάλλη.¹⁶⁷ Ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῦσε συχνὰ στὰ γραπτὰ του τὴ δημοτικὴ γλώσσα, κυρίως ὅμως σὲ αὐτὰ ποὺ δὲν σκόπευε νὰ δημοσιεύσει. Πολλὰ ἀπὸ τὰ σπичουργήματά του εἶναι γραμμένα στὴ δημοτικὴ. Ἀπὸ αὐτὰ ὅμως μόνον οἱ μεταφράσεις τῶν σερβικῶν τραγουδιῶν δημοσιεύονται, στὸ περιοδικὸ *Χρυσόλλης* τὸ 1865,¹⁶⁸ καθὼς καὶ δύο πατριωτικὰ σπичουργήματα γιὰ τὸ κρητικὸ ζήτημα, στὴν *Παλιγγενεσία*, τὰ ὁποῖα δημοσιεύει ἀνωνύμως.¹⁶⁹ Ὁ Ἐμμ. Ροῖδης καὶ ὁ Γρηγ. Ξενόπουλος τὸν κατατάσσουν πάντως στοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς δημοτικῆς γλώσσας.¹⁷⁰

Ἡ στάση του στὸ θέμα, μολονότι ἀναγνώριζε τὴ μεγάλη σημασία του, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ πολεμικὴ. Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μαρίνο Βεργωτῇ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ δευτέρου *Δοκίμιον περὶ τῆς διδασκαλίας*

¹⁶⁴ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xli-xlii.

¹⁶⁵ Βλ. φάκ. 34 (1148), ἀρ. 129 καὶ Κ 60, 157, 199. Βλ. ἐπίσης Ν. Ι. Σπανδωνῆς, Ὁ Στέφανος Κουμανοῦδης περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, *Ἡμερολόγιον Νέας Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1894, 244.

¹⁶⁶ Τὴν ἄποψη ἐκφράζει μὲ ἀφορμὴ τὴ βιβλιοκρισίαν γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Οἰδίποδος ἀπὸ τὸν Κοντόπουλο, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xli-xlii καὶ Κ 58.

¹⁶⁷ Κ 64, 65, 189 καὶ φάκ. 5 (1107), ἀρ. 160, ὅπου καταγράφει λέξεις ἀπὸ τὸ *ταξίδι μου* τοῦ Ψυχάρη καὶ τὸν ψέγει σημειώνοντας: *Λέγει ὁ Ψ'. χάπου ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος ὅπου γράφει τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Διὰ τί ἐλγισμὸνῆσεν ἢ ἀπεσιώπησε τοὺς πρὸ αὐτοῦ;* Βλ. καὶ Μαριάννα Δήτσα, ὁ.π., 85-86.

¹⁶⁸ Στέφανος Α. Κουμανοῦδης, Μεταφράσεις σερβικῶν δημοτικῶν ᾠσμάτων, *Χρυσόλλης* Γ' (1865) 109-111.

¹⁶⁹ *Παλιγγενεσία*, 3 Ἀπριλίου 1867 καὶ 16 Νοεμβρίου 1867 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 95 καὶ 98 ἀντιστοίχως).

¹⁷⁰ Γιὰ τὸν Ἐμμ. Ροῖδην βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xlii, ὅπου ἀναφέρεται ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ψυχάρη τὸ 1888 (*Ἀπαντα Ροῖδῃ* Ε', 395). Ὁ

της ελληνικής γλώσσας το 1873 [58], ο Κουμανούδης σημειώνει πώς χρησιμοποίησε *αρχαιώτερον* ύφος στα δημοσιεύματά του, ενώ προτιμούσε ένα λαϊκότερο ύφος. Τα θέματα της γλώσσας και της θρησκείας, υποστηρίζει, απαιτούν ένα είδος στράτευσης που δεν μπορεί να αναλάβει ένας εξαρτημένος οικονομικά και κοινωνικά άνθρωπος, ένας οικογενειάρχης, όπως είναι ο ίδιος. Την αδυναμία του να συμμετέχει σε ένα μακρόχρονο δημόσιο διάλογο για οποιοδήποτε θέμα εξέφρασε και με αφορμή τον Βουτσινάιο ποιητικό διαγωνισμό του 1866, στην έκθεση του οποίου έθιγε το θέμα της απουσίας κωμωδιών από τον διαγωνισμό, αλλά απέφευγε να αναλύσει τις αιτίες, στις οποίες κατά τη γνώμη του οφειλόταν το φαινόμενο: *καί τοῦτο δὲν ἀποφασίζω νὰ τολμήσω ἐγώ, ὅχι δι' ἓνα, ἀλλὰ διὰ πλείονας λόγους, καί οὐχ ἥμισυ διὰ τὴν ἐμὴν ἀσθένειαν.*¹⁷¹

Προσωπικὸ ἡμερολόγιο – Περιηγήσεις. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔχει τὸν χρόνο νὰ κρατᾷ ἡμερολόγιο, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του στὴ Γερμανία· ἐπίσης νὰ ταξιδεύει στὴν Ἑλλάδα, στὴν Πελοπόννησο καὶ στὶς Κυκλάδες. Τὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιο τοῦ Κουμανούδη καλύπτει τὴν περίοδο 1837-1845 καὶ 1845-1867.¹⁷² Οἱ ἐγγραφεὶς ὅμως μετὰ τὸ 1851, ἔτος τοῦ γάμου του, ἀραιώνουν πολὺ. Δὲν βρέθηκαν πάντως στὸ Ἀρχεῖο ἄλλα φύλλα τοῦ ἡμερολογίου. Οἱ σημειώσεις ποὺ ἀναφέρονται

Γρ. Ξενόπουλος γράφει τὸ 1891: *Ὀλίγοι λοιπὸν ἔχοντες τὸ κῶρος τοῦ Ψυχάρη, τοῦ Κουμανούδη καὶ τοῦ Ροῖδου ἂν εἶχον καὶ τὴν θέλησιν τῆς πρωτοβουλίας καὶ ἀπετέλουν κατ' ἀρχὰς τὸν πυρῆνα, εἶμαι βέβαιος ὅτι ἐν βραχεῖ περὶ τὸ ἀληθὲς κήρυγμα θὰ συνετάσσοντο οἱ πλείστοι τῶν ποιητῶν καὶ λογογράφων, οὕτως ὥστε -ἢ ἀγέλη ἀκολουθεῖ καὶ τυφλοῖς ὄμμασι τοὺς ἀρχηγούς- εἰς διάστημα μικρότερον ἢς τῆς πενταετίας οἱ τὴν καθαρεύουσιν γράφοντες θὰ ἐμετροῦντο ἐπὶ τῶν δακτύλων, ὅπως σήμερον οἱ τὴν δημώδη, βλ. Γρ. Ξενόπουλος, Εἰκόνες ἐκ τῆς συγχρόνου φιλολογίας. Α' Ἐμμανουὴλ Ροῖδης στὴν ἔκδοση τοῦ Ἰωάννη Α. Ἀρσένη, *Ποικίλη Στοά. Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον*, 1891, 46.*

¹⁷¹ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία*, ὁ.π., xliii. Ὁ Ἀλέκος Παπαγεωργίου, ὁ.π., 346, ἀποδίδει τὴ μὴ μαχητικὴ στάση του στὴν ἰδιοσυγκρασία του, ἀντιπαθεῖ γενικὰ τὶς θορυβώδεις ἐκδηλώσεις. Στὴ συνέντευξη στὸν Σπανδωνῆ τὸ 1894 ἀναφέρεται πάλι στὴ «δειλία» του, βλ. Ν. Ι. Σπανδωνῆς, ὁ.π., 240-241.

¹⁷² Τὸ τμήμα τῆς δεύτερης περιόδου μετέγραψε καὶ ἐτοίμασε γιὰ ἔκδοση ὁ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, ἀλλὰ ἐκδόθηκε μετὰ τὸν θάνατό του μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἀ. Π. Ματθαίου, βλ. σημ. 2. Τὸ ἡμερολόγιο τῆς πρώτης περιόδου στὸν φάκ. 23

οὐ γεγονότα τῆς προσωπικῆς του ζωῆς γράφονται παρεπιπτόντως καὶ χωρὶς συνέχεια. Τὸ ἀντίγραφο ἄλλωστε ποὺ ἔκανε ὁ γυιὸς του Πέτρος, γιὰ νὰ τὸ ἐκδώσει, ἀφοῦ ἐπέλεξε τὰ τμήματα ποὺ θεωροῦσε κατάλληλα νὰ δημοσιευθοῦν, καλύπτει τὰ ἔτη 1837-1850.¹⁷³

Στὶς περιηγήσεις, ὅπως τὶς ὀνόμαζε, στὴν Ἑλλάδα κρατοῦσε συστηματικὲς σημειώσεις ὑπὸ μορφήν ἡμερολογίου, ἄξιες κατὰ τὴ γνώμη του νὰ δημοσιευθοῦν κάποτε [88]. Κατέγραφε κάθε εἶδους στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τοὺς τόπους ποὺ ἐπισκεπτόταν, λαϊκὲς λέξεις, ἀρχαιότητες, κτίρια, καὶ σχολίαζε στοιχεῖα τῆς σύγχρονης ζωῆς κτλ. Παρὰ τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἐπισκεφθεῖ πολλοὺς τόπους [101], τελικῶς ἐκτὸς τῶν ταξιδιῶν τοῦ 1847, 1848 καὶ 1849 στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ νησιά τῶν Κυκλάδων, καθὼς καὶ στὰ περὶχωρα τῆς Ἀττικῆς, τὰ μόνα μέρη ποὺ ἐπισκέφθηκε ἦσαν ἡ Ἀμφισσα, οἱ Δελφοὶ καὶ ἡ Ζάκυνθος, ὅπου περνοῦσε τὶς καλοκαιρινὲς διακοπές, καὶ αὐτὸ μόνο τὰ πρῶτα χρόνια, γιὰτὶ ἀργότερα πῆγαινε μόνον ἡ οἰκογένειά του στὴ Ζάκυνθο καὶ ὁ ἴδιος παρέμενε στὴν Ἀθήνα. Ταξίδια ἀργότερα πραγματοποιῆσε πολὺ λίγα καὶ μὲ συγκεκριμένο σκοπὸ, συνήθως ἀρχαιολογικό.¹⁷⁴

Οἱ δραστηριότητες αὐτὲς ὅμως καταντοῦν πολυτέλεια, ὅσο πλησιάζει τὸ τέλος τῆς δεκαετίας 1850-1860· ἡ συγγραφὴ ἡμερολογίου καὶ τὰ ταξίδια προϋποθέτουν μιὰ ἐλευθερία ποὺ ὁ Κουμανούδης δὲν διέθετε πιά. Ὁ διαθέσιμος χρόνος του εἶχε μειωθεῖ ἐξ αἰτίας τῶν αὐξημένων ὑποχρεώσεων, ἐπαγγελματικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ οἰκογενειακῶν ποὺ εἶχε ἀναλάβει.¹⁷⁵

(1137), ἀρ. 1 (Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ), πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπογραφομένην.

¹⁷³ Φάκ. 23 (1137), ἀρ. 2 (1-20).

¹⁷⁴ Βλ. π.χ. τὸ ταξίδι στὴ Θίβη τὸ 1877 μὲ τὸν Παναγιώτη Εὐστρατιάδη καὶ τὸν Σπυρ. Φιντικλῆ, φάκ. 24 (1138), ἀρ. 3α'(1-16). Πρβ. τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Εὐστρατιάδη ἀπὸ τὴν ἴδια ἐκδρομή: Στ. Κουμανούδης, Σπ. Φιντικλέους καὶ Π. Εὐστρατιάδου ἡ ἀπ' Ἀθηνῶν μετὰβασις εἰς Θίβην καὶ ἡ εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδος αὐτῶν κατὰ τὰς τοῦ Νοεμβρίου 1877 ἡμέρας 2.3.4.5.6. καὶ 7 ὡς ἐπίμετρο στὸν τόμο Β. Χ. Πετράκος, Ἰδεογραφία τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1987, 185-197.

¹⁷⁵ Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ φαντασία του τρέφεται μετὰ τὴ διακοπὴ τοῦ ἡμερολογίου ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ συλλέγει γιὰ τὴ *Συναγωγή νέων λέξεων* ποὺ διατυπώνεται στὴ βιβλιοκρισία τοῦ Ἀλέξη Πολίτη γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἡμερολογίου 1845-1867, *Μνήμων* 13 (1991) 372-375, ἀποδεικνύεται ὡς ἀβάσιμη εἰκοτολογία καὶ μόνον ὡς σχῆμα λόγου μπορεῖ νὰ σταθεῖ.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗΣ (1859-1894)

Όσο πλησιάζει τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ὁ Κουμανούδης προσανατολίζεται πρὸς τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν. Ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ σωτηρία τους καὶ εἰδικὰ γιὰ τὶς ἐπιγραφές, τὶς ὁποῖες θεωρεῖ τὰ *γενσιότατα καὶ τιμιώτατα* τεκμήρια γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἐκδηλώνει πάντως ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν Ἑλλάδα.¹⁷⁶ Στὶς περιηγήσεις του κατέγραφε τὶς ἐπιγραφές ποὺ ἐντόπιζε. Τὴν ἐπιγραφικὴ ἐπιστήμη γνωρίζει καὶ μελετᾷ φυσικὰ ὅσο εἶναι στὴ Γερμανία, ἀφοῦ στοὺς δασκάλους του ἐκεῖ συγκαταλέγεται ὁ θεμελιωτὴς τῆς, ὁ August Böckh.

Στὸ πρῶτο ἔργο ποὺ ἔγραψε στὸ Παρίσι, *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, διακήρυσσε τὴν προσέγγιση τῆς ἀρχαίας τέχνης μέσῳ τῆς Εὐρώπης. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα, παρόλο ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ μέσα του σαφὴς ἡ ἐπιθυμία νὰ συνεισφέρει πρακτικὰ στὴν ἀναζωπύρωση τῆς σχέσης τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν ἀρχαιότητα, δὲν εἶχε ἀκόμη συνειδητοποιήσει τὴν παραδειγματικὴ δύναμη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει ἡ ἐπαφὴ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὰ ἴδια τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ σχέση του μὲ τὸ θέμα ἦταν περισσότερο θεωρητικὴ. Ἡ ἀποκάλυψη καὶ σωτηρία τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ ἔκθεσή τους σὲ μουσεῖα ἦταν ὅμως κάτι ποὺ συνειδητοποιή-

¹⁷⁶ Βλ. Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης, *Ἀπικτῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι. Προσθήκαι*, ἐκδιδ. ὑπὸ † Στεφάνου Ν. Κουμανούδη καὶ Ἀγγέλου Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1993, εἰσαγωγὴ, ἐπιλεγόμενα Ἀ. Π. Ματθαίου, 468 (στὸ ἐξῆς Ἀ. Π. Ματθαίου, *ΑΕΕ Προσθήκαι*). Βλ. ἐπίσης τὸ φυλλάδιο μὲ ἀντίγραφα καὶ ἀπόγραφα ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἀθήνα στὸν φάκ. 18 (1132), ἀρ. 18 (1-13), 19. Εἰκόνα δύο σελίδων τοῦ φυλλαδίου δημοσιεύεται στὸν τόμο Ἀ. Π. Ματθαίου, *ΑΕΕ Προσθήκαι*, 470, 474.

ησε, όταν εγκαταστάθηκε πὰ στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἄποψή του ὅτι οἱ νέοι Ἕλληνες ἔχουν ἀνάγκη τὴν παιδεία, αἰσθητική, πολιτική καὶ γλωσσική, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν φιλολογικὸ του ἐξοπλισμὸ πολὺ γρήγορα τὸν ὀδήγησαν νὰ ἐπιλέξει ὡς προσφορότερο γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ μέσο δράσης τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν κοινοποίηση τῶν καταλοίπων τῆς ἀρχαιότητος.

Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ὁ Κουμανούδης ἐπιθυμοῦσε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἀθήνα νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.¹⁷⁷ πρᾶγματι τὸ 1849 ἔγινε *συντελὲς* μέλος.¹⁷⁸ Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἰδρυμένη τὸ 1837, εἶχε ἀναλάβει, ἐπικαλύπτοντας οὐσιαστικὰ τὴν κρατικὴ μέριμνα, τὸ ἔργο τῆς διάσωσης τῶν ἀρχαίων μνημείων. Τὰ πρόσωπα ποὺ σφράγισαν τὶς τύχες τῆς τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦσαν ὁ Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς καὶ ὁ Κυριακὸς Σ. Πιττάκης, μοναδικὸς ὑπάλληλος ἐξ ἄλλου τῆς κρατικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας.¹⁷⁹ Ὁ Κουμανούδης συνδέθηκε μὲ τὴν Ἑταιρεία πῶς οὐσιαστικὰ τὸ 1851, ὅταν ἐξ-

¹⁷⁷ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, ὁ.π., 56, 166 (ἐλληνικὴ ἀπόδοση τῆς ἐγγραφῆς) καὶ 80.

¹⁷⁸ Βλ. τὸ δίπλωμα στὸν φάκ. 12γ' (1114γ'), ἀρ. 29. Βλ. ἐπίσης Μητρώων μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ 1848 διέκρινε τὰ μέλη σὲ *συντελεῖ*, τὰ ὁποῖα πλήρωναν συνδρομὴ καὶ ὁ ἀριθμὸς τους ἦταν ἀπεριόριστος, σὲ *βουλευόμενα*, μέλη τοῦ Συλλόγου τῶν βουλευομένων μελῶν, τὰ ὁποῖα θὰ προσέφεραν τὶς ἀρχαιολογικὰς τους γνώσεις μὲ δημοσιεύσεις καὶ ὑπομνήματα καὶ ὁ ἀριθμὸς τους δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τοὺς τριάντα, καὶ σὲ *ἀντεπιστέλλοντα*, τὰ ὁποῖα ἦσαν Ἕλληνες ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἢ ξένοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδας. Γιὰ τὸν Ἀρχαιολογικὸ Σύλλογο βλ. Εὐθύμιος Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθήνα 1879, 33-40, Παναγιώτης Καββαδίας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*, Ἀθήνα 1900, 28-46 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 33-37.

¹⁷⁹ Γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν ἐποχὴ αὕτῃ βλ. Εὐθ. Καστόρχης, ὁ.π., 10-40, Π. Καββαδίας, ὁ.π., 11-51, Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 18-42 καὶ *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., 25-49. Γιὰ τὸν Κ. Σ. Πιττάκη, τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ καὶ τὴ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τὴν ἐποχὴ αὕτῃ βλ. Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προῦνη-Φιλίπ, *εἰσαγωγὴ στὸ Εὐρετήριον τῆς Ἀρχ. Ἐφημερίδος πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Ἀθήνα 1973, 3η-ρμθ' καὶ Ἀγγελικὴ Κόκκου, ὁ.π., 70-99.

ελέγη στὸν Σύλλογο τῶν βουλευομένων μελῶν.¹⁸⁰ Ὁ θεσμὸς αὐτὸς δὲν λειτουργήσε· ὁ Ραγκαβῆς παραιτήθηκε μετὰ ἀπὸ συγκρούσεις μὲ τὸν Κ. Πιττάκη, κατὰ τὴν ἀποψη δὲ τοῦ δευτέρου, ἐπειδὴ ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τὴν εἰσοδοχὴ νέων μελῶν στὸν Σύλλογο.¹⁸¹ Κατὰ τὸ διάστημα 1850-1851 πράγματι εἶχαν ἐγγραφεῖ ἐκτὸς τοῦ Κουμανούδη ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης, ὁ Εὐθ. Καστόρχης, ὁ Ἡρ. Μητσόπουλος, ὁ Δημ. Χαραμῆς καὶ ὁ Βασίλειος Οἰκονομίδης, ὅλοι γνωστοὶ ἢ φίλοι τοῦ Κουμανούδη, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Καστόρχης καὶ ὁ Εὐστρατιάδης σφραγίζουν μαζὶ μὲ τὸν Κουμανούδη τὴν περίοδο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ θὰ ἀρχίσει τὸ 1859.¹⁸²

Τὸ 1852 ἐκλέγεται μέλος τῆς Ἐφορείας τῆς Ἑταιρείας¹⁸³ καὶ ἀντιγραμματοεὺς κατὰ τὸ διάστημα 1852-1855.¹⁸⁴ Ἡ Ἑταιρεία μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο πλήρους ἀδράνειας (1855-1858) ἐνεργοποιεῖται μὲ βασιλικὸ διάταγμα καὶ ἐκλέγει μετὰ ἀπὸ ἐσπευσμένες διαδικασίες νέα Ἐφορεία, τῆς ὁποίας ὡς ἀπλὰ μέλη ἐκλέγονται οἱ Κουμανούδης, Καστόρχης καὶ Οἰκονομίδης.¹⁸⁵ Ὁ Κουμανούδης ἐνοχλημένος παραιτεῖται καὶ δημοσιεύει

¹⁸⁰ Βλ. τὰ διπλώματα στὸν φάκ. 12γ' (1114γ'), ἀρ. 6, 7 καὶ 27.

¹⁸¹ Κ. Σ. Πιττάκης, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 10-11 (1854-1855) 1280. Τὴ δυσαρέσκεια τοῦ Ραγκαβῆ ἀναφέρει καὶ ὁ Κουμανούδης, βλ. Κ 73.

¹⁸² Βλ. Μητρώον μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τοὺς γνώρισε ὅλους στὴ Γερμανία. Ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης (1815-1888) ἐργάστηκε στὴν ἀρχὴ ὡς καθηγητὴς λατινικῶν στὸ Ναύπλιο καὶ ἀργότερα ὡς τὸ 1863 ἦταν γυμνασιάρχης στὴν Ἀθήνα. Στὸ διάστημα 1864-1884 διετέλεσε Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων, βλ. Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 260, 262 καὶ Konstantin Kotsowilis, ὁ.π., 213. Ὁ Βασίλειος Τρ. Οἰκονομίδης (1814-1894) ἦταν καθηγητὴς τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο, δικηγόρος, Ἀρεοπαγίτης καὶ γιὰ ἓνα διάστημα δικαστικὸς Σύμβουλος τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, βλ. Δημήτριος Α. Δημητριάδης, *Ἀπάνθισμα βιογραφικόν*, Ἀθήνα 1916, 125-130. Βλ. ἐπίσης Konstantin Kotsowilis, ὁ.π., 208, 212.

¹⁸³ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 39.

¹⁸⁴ Ὁ.π., 39, 315. Τὸ ἔγγραφο τῆς Ἑταιρείας στὸν φάκ. 2 (1104), ἀρ. 1.

¹⁸⁵ Εὐθ. Καστόρχης, ὁ.π., 37-40, Π. Καββαδίας, ὁ.π., 41-46, Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 37-39 καὶ *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., 50. Τὸ ἔγγραφο τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὸν Κουμανούδη στὸν φάκ. 2 (1104), ἀρ. 2.

χωρίς υπογραφή δύο άρθρα στις εφημερίδες, όπου εκφράζει την αγανάκτησή του για την άκατανόητη σπουδή του ύπουργού Παιδείας να ανασυστήσει την 'Εταιρεία μέσα σε ελάχιστες ημέρες, με αποτέλεσμα να μη συμμετέχουν οι πλέον άξιοι να δρούν στην 'Εταιρεία, οι έχοντες δηλαδή αρχαιολογικές γνώσεις: 'Αλλά πῶς ἔγιναν τὰ πάντα; 'Εντὸς τριῶν ἡμερῶν προεκκηρύχθη ἡ συνέλευσις καὶ ἐτελέσθησαν αἱ ἀρχαιρεσίαι ὅπως ἐσύμφερεν εἰς τινὰς σπουδάρχας, ἀποκλεισθέντων πάντων σχεδὸν τῶν περὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εἰδικῶς καταγινόμενων ἀνδρῶν ἢ ἐκλεχθέντων τινῶν εἰς ἀσημάντους θέσεις οἵτινες καὶ παραιτοῦνται ὡς ἀκούομεν, ἰατροὶ δὲ καὶ νομικοὶ καὶ πολιτικοὶ κατέσχον διὰ τῆς κατασπευσθείσης ταύτης ψηφηφορίας τὰς κυριωτάτας θέσεις, ἐν αἷς βέβαια δὲν δύνανται νὰ ἐνεργήσωσι ὠφέλιμόν τι διὰ τὴν ἀρχαιολογίαν.¹⁸⁶ Στὴν πραγματικότητα ὁ μόνος ποὺ παραιτήθηκε ἦταν ὁ ἴδιος, παρὰ τὴν πίεσιν τῶν ἄλλων μελῶν νὰ παραμείνῃ ἐν τῇ 'Εφορείᾳ. Σὲ ἔγγραφο τῆς 'Εταιρείας, μετὰ τὸ ὁποῖο καλεῖται νὰ συμμετάσχει σὲ συνεδρίαση σημειώνει: καὶ προφορικῶς παρακινήθεις ὑπὸ τοῦ Καυτανζόγλου κομίσαντός μοι τότε καὶ ἔπειτα καθ' ὁδὸν ὑπὸ τοῦ Καραμάνου καὶ Πιττάκη καὶ πλείοσι ῥήμασιν ὑπὸ τοῦ Δ. Καλλιφορνᾶ δὲν ὑπῆγα ἄλλ' ἐνέμεινα εἰς τὴν ἔγγραφον παραίτησίν μου.¹⁸⁷ Εἶναι προφανὲς ὅτι θεωρεῖ τὸν ἑαυτοῦ ἄξιο μόνον γιὰ τὴν ἰσχυρότερη θέση τῆς 'Εφορείας, αὐτὴ τοῦ Γραμματέως, τὴν ὁποία κατέλαβε ὁ Κ. Πιττάκης, ψυχὴ τῆς εταιρείας ὅλα τὰ χρόνια, ἀλλὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνεπαρκῆς ἐπιστημονικά.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Νέα Ἑλλάς, 3 Αὐγούστου 1858 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 55, ὅπου ὑπάρχει καὶ τὸ ἀπόκομμα τοῦ ἄλλου ἄρθρου ἀπὸ ἀγνωστῆς εφημερίδας, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ ἴδιο θέμα).

¹⁸⁷ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 3.

¹⁸⁸ Βλ. τὴν σκέψιν τοῦ Κουμανούδη γιὰ τὸ θέμα μετὰ τίτλο *ὑπομνημάτων αὐτοσχέδιον περὶ ἐφορεύσεως τῶν ἀρχαιοτήτων ἐν Ἑλλάδι*, ὅπου σχολιάζει ἀρνητικὰ τὸν Πιττάκη καὶ προτείνει τὸν διορισμὸν ἐν κρατικῇ 'Αρχαιολογικῇ Ὑπηρεσίᾳ ἀνθρώπων νεαρῆς ἡλικίας μετὰ ἀρχαιολογικὰς σπουδὰς, φάκ. 35 (1149), ἀρ. 24. Τὸ κείμενον εἶναι δημοσιευμένο, βλ. Β. Χ. Πετράκος, 'Ἡ διοίκησις τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, *Ὁ Μέντωρ* 24 (1993) 29-36. Σχετικὰ μετὰ τὸ θέμα τῆς παραίτησός του τὸ 1858 δὲν σημειώνεται τίποτε στὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. Βλ. μόνον Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, ὁ.π., ρμῆ-ρμς', ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Κουμανούδης δὲν θέλει νὰ συνεργασθῇ ἐν τῇ 'Εφορείᾳ μετὰ τὸν Πιττάκη.

Ὁ Κουμανούδης φαίνεται πᾶ ἀποφασισμένος νὰ διαδραματίσει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα τῆς χώρας, ἐπειδὴ θεωρεῖ καίρια τὴ σημασία τῶν ἀρχαίων μνημείων ὡς πρὸς τὴν καταξίωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῆς συνείδησης τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ὅταν διαπίστωσε τὴν ἀναποτελεσματικότητα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ μόνου ὑπάρχοντος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη φορέα μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο, καὶ τὴν ἀδράνειά της μετὰ τὸ 1854, ἐπιχειρεῖ ὁ ἴδιος μὲ ἀνθρώπους δικούς του, τὸν Ἡλία Σταθόπουλο καὶ τὸν Ἰωάννη Παπαδάκη νὰ ἱδρύσει ἑταιρεία μὲ *σκοπὸν τὴν σύστασιν Μουσείου* καὶ ἀρχίζει νὰ συγκεντρώνει ἀρχαῖα, καθὼς καὶ χρήματα γιὰ τὴν ἀγορὰ ἀρχαίων. Ἡ προσπάθεια ἀνακόπτεται ἀπὸ τὴν ἀνασύσταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἐπικαλύπτει τοὺς στόχους του.¹⁸⁹

Τὸ 1859 στὴ δευτέρη μετὰ τὴν ἐπανενεργοποίησή της συνέλευση τῆς Ἑταιρείας ὁ Κουμανούδης ἐκλέγεται γραμματεὺς τῆς Ἐφορείας μὲ πρόεδρο τὸν Φ. Ἰωάννου, ἀντιπρόεδρο τὸν Κ. Πιπτάκη, ταμία τὸν Γεώργιο Καραμάνο καὶ μέλη τοὺς Γρ. Γ. Παπαδόπουλο, Λύσανδρο Καυταντζόγλου, Εὐθ. Καστόρχη καὶ Π. Εὐστρατιάδη.¹⁹⁰ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος θὰ παραμείνει γραμματεὺς, συνεχῶς ἐκλεγόμενος ὡς τὸ 1894, τὰ πρόσωπα ποὺ κατ' ἐπανάληψιν ἐκλέγονται εἶναι ὁ Ἰωάννου, ὁ Καστόρχης, ὁ Εὐστρατιάδης καὶ ὁ Σπ. Φιντικλῆς.¹⁹¹

Κατὰ τὴν περίοδο 1859-1894 ὁ Κουμανούδης εἶναι τὸ σημαντικότερο πρόσωπο στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὅπως τονίζεται σὲ ὅλες τὶς ἐξιστορήσεις τοῦ ἔργου της. Εἶναι ἡ *ψυχή* τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν ὁμολο-

¹⁸⁹ Φάκ. Δ' 3, ἀρ. 1. Τὸ ἔγγραφο εἶναι δημοσιευμένο, βλ. Ἰάκωβος Χ. Δραγάτης, Πὼς ἱδρύθη τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, *Πρωτεύουσα*, 21 Μαρτίου 1922, *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1929, 32-33 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἰδεογραφία*, ὅ.π., 46-49. Ὁ Κουμανούδης ἐρμηνεύει τὴ σπουδὴ τοῦ ὑπουργοῦ Χ. Χριστόπουλου γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς Ἑταιρείας ὡς ἀντίδραση στὴν Ἑταιρεία ποὺ ἱδρυσαν ὁ ἴδιος καὶ οἱ συνεργάτες του.

¹⁹⁰ Εὐθ. Καστόρχης, ὅ.π., 44-45, Π. Καββαδίας, ὅ.π., 55-57 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὅ.π., 42.

¹⁹¹ Εὐθ. Καστόρχης, ὅ.π., 45-46 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὅ.π., 313-315.

γία τῶν συγχρόνων του. Ὁ καθηγητὴς τῆς ὀφθαλμιατρικῆς καὶ ὀπιατρικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀνδρέας Ἀναγνωστάκης στὸν Ὀλυμπακὸ λόγο τοῦ 1875 σημειώνει: *χρεωστῶ δὲ νὰ τὸ κηρύξω, ψυχὴ τῆς ἀξιεπαίνου ταύτης ἑταιρίας εἶναι ὁ ἀκάματος καὶ μετρίοφρων λόγιος κ. Στέφανος Κουμανούδης. Εἰς αὐτὸν ὀφείλει ὡσαύτως ἡ Ἑταιρία τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ γενναίου ἐκείνου δόγματος, ὅπερ αὐτὴ μόνη μεταξὺ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κόσμου ἀνεκκήρυξεν ἑλληνοπρεπῶς ἐν τῷ θεμελιώδει αὐτῆς ὀργανισμῷ. Τὸ ἀλλόκοτον δικαίωμα τῆς προτεραιότητος τοῦ ἐκδίδειν καταργεῖται ἐν Ἑλλάδι τῇ πατρίδι τῆς ἐλευθερίας.*¹⁹²

Ὁ Ἀναγνωστάκης ἀναφέρεται στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862, τὸν ὁποῖο συνέταξε ὁ Κουμανούδης καὶ βάσει αὐτοῦ ἔδρασε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὡς τὸ 1894, ἐκφράζοντας συλλογικὰ τὴν ἰδεολογικὴ ἄποψη ποὺ θεωροῦσε τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα ὡς τὴ σημαντικότερη περίοδο τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπεικονίζει τὴν ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία τοῦ συντάκτη του. Στὴν εἰσήγησιν προβάλλεται ὡς σημαντικότερος σκοπὸς ἡ ἀνακάλυψη καὶ ἡ διάσωση τῶν ἀρχαίων μνημείων, καθὼς καὶ ἡ ταχεῖα κοινοποίησή τους: *Τοῦτον [τὸν σκοπόν] ἐθεώρησεν οὐχὶ τόσον καθαρῶς ἐπιστημονικόν, ὃν ἄλλαι ὁμώνυμοι κατὰ τὴν Εὐρώπην ἑταιρίαι ἔχουσιν, ὅσον ὑλικόν, ἵνα οὕτως εἴπω. Οὗτος δὲ ἵνα ἐπιτευχθῇ, χρεῖα μάλιστα μέσων χρηματικῶν καὶ ἐργασίας καὶ ἐπιμελείας τοῦ διευθύνοντος συμβουλίου τοιαύτης, ἥτις νὰ τελῇται ὅχι ἐν τῷ ἡσυχῇ ἀδύτῳ τοῦ σπουδαστηρίου, ἀλλ' ἐν ὑπαίθρῳ, ἐν ὁδοῖς καὶ πλατείαις καὶ ἀγοραῖς πρὸς πορισμὸν κεφαλαίων καὶ περιποιήσιν, ἀνάσωσιν, συντήρησιν, συναγωγὴν καὶ διευθέτησιν τῶν προγονικῶν μνημείων, ὅπερ καὶ πολλὴν τιμὴν εἰς τὸ ἔθνος ἡμῶν περιάπτει καὶ ὠφέλειαν οὐ σμικρὰν ὑπισχνεῖται κατὰ πολλοὺς λόγους, οὐκ ἐλαχίστην δὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλοκαλίας, πράγματος οὐχὶ τόσον κοινῷ παρ' ἡμῖν· εἰ δέ τις καὶ ἐπιστημονικὴ διαφώτισις τῶν ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τῆς ἡμετέρας ἑταιρίας σκοπεῖται, τοῦτο, ὡς ἡμεῖς*

¹⁹² Ἀνδρέας Ἀναγνωστάκης, *Λόγος Ὀλυμπιακὸς ἐκφωνηθεὶς ... τῇ 4 Μαΐου 1875 ἐπὶ τῇ Γ' ἐορτῇ τῶν Ὀλυμπίων*, Ἀθήνα 1875, 22-23. Ὁ Κουμανούδης χαρακτηρίζεται *ψυχὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* ἐπίσης σὲ ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας *Messenger d' Athènes* τῆς 22 Ἀπριλίου/4 Μαΐου 1882, βλ. Φώτης Ντάσιος, *Ἡ περιπέτεια τῆς σύμβαςης ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς (1881-1891)*, στὴν ἔκδοσιν τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν, *Δελφοί. Ἀναζητῶντας τὸ χαμένο Ἱερό*, 1992, 131. Βλ. ἐπίσης τὴ νεκρολογία τοῦ Κουμανούδη, Κωνστ. Φ. Σκόκος, *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* 1900, 31-32.

κρίνομεν, κατὰ δεύτερον μόνον λόγον σκοπεῖται, καὶ γενικῶς εἰπεῖν δυσχερέστερον παρ' ἡμῖν κατορθοῦται. Δὲν θέλομεν δὲ βεβαίως κατακριθῇ ὑπὸ τῶν εὐθυδίκων τῆς Εὐρώπης σοφῶν, ἃν ὁ ἔρανος ἡμῶν εἰς τὰ τοιαῦτα τῆς διανοίας ἔργα γίνηται κατὰ τὸ παρὸν ὀλιγοστός, ἀλλὰ μᾶλλον θέλομεν ἐπαινεθῇ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης αὐτῶν ἀξιωθῇ, ἃν διὰ καταλλήλως ὀργανισμένου ἐνεργείας τρόπου πολλὴν καὶ καλὴν ὕλην τῇ ἐπιστήμῃ παρασκευάζωμεν καὶ ἐλευθερίως αὐτὴν τῇ κοινῇ χρήσει παραδίδωμεν ... Τῆς δὲ ὁξέως τῆς ἀκαδημαϊκῆς τὴν ὄρεξιν ἐνομίσαμεν, ὅτι δύναται ἢ νῦν γενεὰ ἐπὶ ὀλίγον ἔτι νὰ καταστείλῃ ἐν τῇ ψυχῇ της καὶ νὰ τρέψῃ τὰς δυνάμεις της ἐπὶ τὰ ἐφικτότερα καὶ τὰ λυσιτελέστερα.¹⁹³ Ὁ ἴδιος ὁ ὀργανισμὸς καταλήγει μὲ τὰ ἐξῆς: Πάντοτε δὲ [τὰ ἀρχαῖα] θέλουσιν εἶναι προσιτὰ εἰς πάντας τοὺς φιλαρχαίους, οἵτινες δύνανται ἐλευθέρως νὰ ἀντιγράψωσιν αὐτὰ καὶ ἀπεικονίζωσι καὶ ἐκδίδωσι ... οὐδὲν δὲ προτεραιότητος δικαίωμα διατηρεῖ ἑαυτῇ ἡ Ἑταιρεία, ρύθμιση πρωτοποριακῇ κατὰ τὸν Ἀναγνωστάκη, ὅπως εἶδαμε.¹⁹⁴

Ἡ Ἑταιρεία ἐπὶ τῆς γραμματείας τοῦ Κουμανοῦδῃ ἔζησε τὴν πρὸ ζωντιανῆς περίοδου τῆς ἱστορίας της, ἀφοῦ οἱ στόχοι της ἀνταποκρίνονταν στὶς ἀνάγκες, ἰδεολογικὲς καὶ πρακτικὲς, τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους. Τὴν ἀπόλυτη ἐναρμόνιση ἀναγκῶν τοῦ κράτους καὶ στόχων τῆς Ἑταιρείας ἐκφράζει ὁ Εὐθ. Καστόρχης ὡς ἐξῆς: Διὰ τῆς μακρᾶς ταύτης πείρας διδαχθέντες οἱ νῦν διευθύνοντες τὰ τῆς ἐταιρείας, ἀποφεύγουσι πάντα ὅσα οὐδόλως συνετέλεσαν εἰς εὐόδωσιν τῆς ἐταιρείας, ἀλλὰ τουναντίον ἔβλαψαν αὐτὴν ὡς παρκαίρως ἢ προῶρως γεγόμενα. Ἐγκαταλιπόντες λοιπὸν τὴν ποίησιν κατηλθόντες εἰς τὸν πεζὸν λόγον κατὰ πᾶσαν τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων.¹⁹⁵

Ἡ Ἑταιρεία ἀνέσκαψε καὶ ἀποκάλυψε ἢ ἀνακάλυψε ἀρχαῖα, ἀγόρασε ἀρχαῖα ἀπὸ ἰδιώτες, πολέμησε τὴν ἀρχαιοκαπηλίαν καὶ προσπάθησε νὰ προστατεύσει ἀρχαῖα, τὰ ὁποῖα κινδύνευαν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν νέων κτιρίων στὴν ἀναπτυσσόμενη Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπαρχιακὰς πόλεις, συγκέντρωσε τὰ ἀρχαῖα σὲ μουσεῖα καὶ φρόντισε γιὰ τὴν καταγραφήν τους.¹⁹⁶

¹⁹³ Β. Χ. Πετράκος, *Ἱδεογραφία*, ὁ.π., 56.

¹⁹⁴ Ὁ.π., 57.

¹⁹⁵ Εὐθ. Καστόρχης, ὁ.π., 51.

¹⁹⁶ Γιὰ τὸ ἔργο τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. Εὐθ. Καστόρχης, ὁ.π., 40-96, Π. Καββαδίας, ὁ.π., 55-91, Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 42-84 καὶ *Ἱδεογραφία*, ὁ.π., 50-145.

Παρενέβη επίσης στις συζητήσεις σχετικά με τη σύναψη συμβάσεων της ελληνικής κυβέρνησης για τη διεξαγωγή ανασκαφών από αποστολές ξένων κυβερνήσεων. Στο τελευταίο θέμα η Έταιρεία εξέφρασε με σαφήνεια την αντίρρησή της για παραχωρήσεις αυτού του είδους, όπως π.χ. συνέβη με την ανάθεση της ανασκαφής της Όλυμπιας στους Γερμανούς.¹⁹⁷ Η θέση της όμως ήταν εξαιρετικά δύσκολη εξ αιτίας της σύνδεσης των συμβάσεων αυτών με τις πολιτικές, οικονομικές και διπλωματικές επιδιώξεις και δεσμεύσεις των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων. Ένδεικτικό είναι το ζήτημα των ανασκαφών των Δελφών που ανέλαβαν οι Γάλλοι το 1892. Η σχετική διαπραγμάτευση συνδέθηκε και με το διπλωματικό παρασκήνιο στο διάστημα μεταξύ του Συνεδρίου του Βερολίνου το 1878 και της συνθήκης της Κωνσταντινουπόλεως το 1881, με την οποία παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα η Θεσσαλία και τμήμα της Ηπείρου, αλλά και με τον πολιτικό στόχο του Χαριλάου Τρικούπη να συνάψει έμπορική συμφωνία με τη Γαλλία για τη μείωση των γαλλικών δασμών στην ελληνική σταφίδα.¹⁹⁸ Η λογική των αντιρρήσεων της Έται-

¹⁹⁷ Βλ. Εύθ. Καστόρχης, *ὁ.π.*, 81-82. Επίσης Κ 76. Σὲ ἄρθρο τοῦ Κουμανοῦδη στὴν *Παλιγγενεσία* τῆς 26 Νοεμβρίου 1874, ἀνακοινώνεται ἡ ἀπόφαση τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴ σύμβαση, βλ. τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 105, ὅπου ὁ Κουμανοῦδης σχετικὰ μετὰ τὸ ἀπόσπασμα τῆς ἀπόφασης ποὺ προβλέπει τὴν παρουσία τῆς Ἑταιρείας σημειώνει ἀργότερα: *Τὰ ἐν ἀγκύλαις οὐδέ ποτε ἐπρέσβευσεν ὁ γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας, ἀλλ' ὡς τῶν πλείονων γνώμη παραδεκτὰ ἐγένοντο, κατὰ πρότασιν Στεφ. Ν. Δραγούμη, ἂν δὲν σφάλλω.* Σὲ ἄλλο ἄρθρο τοῦ Κουμανοῦδη στὴν ἐφημερίδα *Ἐφημερίς* τῆς 3 Δεκεμβρίου 1874 ὑποστηρίζεται ὅτι ἀπαιτοῦνται ἀλλαγὲς στὴ σχετικὴ σύμβαση, γιὰτὶ ἐκχωροῦνται πολλὰ προνόμια στοὺς Γερμανοὺς (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 45 (1159), ἀρ. 4). Βλ. ἐπίσης φάκ. 45 (1159), ἀρ. 3, 13, 14 καὶ Κ 77. Γιὰ τὴν πολιτικὴ διάσταση τοῦ θέματος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Γερμανίας βλ. Ἀθανάσιος Καλπαξῆς, *Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19οῦ αἰῶνα στὴν κατασκευὴ τῆς εἰκόνας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, στὸν τόμο Εὐάγγελος Χρυσός (ἐπιμ.), Ἐνας κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστῆμὴ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθῆνα 1996, 41-58. Γιὰ τὴ σχέση ἀρχαιολογίας καὶ πολιτικῆς βλ. ἐπίσης Θανάσης Ε. Καλπαξῆς, *Ἀρχαιολογία καὶ πολιτικὴ. 1. Σαμακὰ ἀρχαιολογικὰ 1850-1914*, Ρέθυμνο 1990.

¹⁹⁸ Δέσποινα Σκορδᾶ, *Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν καὶ οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι (1863-1881) στὸν τόμο Δελφοί, ὁ.π.*, 61-71 καὶ Φώτης Ντάσιος, *ὁ.π.*, 127-141.

ρείας εκφράζεται χαρακτηριστικά από τὸν γραμματέα τῆς σὲ ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα Αἰὼν τὸ 1882: "Ἐχομεν λοιπὸν ἂν καὶ ἐπηξημένην ἐκδόσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν, τῶν ἐπὶ τοῦ Ὑπουργείου Βουλγαρῆ συμφωνηθέντων ... Ἡμεῖς καὶ τότε καὶ τώρα τὴν αὐτὴν ἔχομεν γνώμην, οὗσαν ἀπλουστάτην καὶ ἅμα δικαιοτάτην. Εἰς τῆς ἐπιστήμης τὴν πρόοδον δὲν πρέπει βεβαίως οὐδὲν πεπολιτισμένον κράτος νὰ παρεμβάλλῃ κωλύματα· διὸ καὶ εἰς ἀλλοδαπούς, εἰς κυβερνήσεις μάλιστα πεφωτισμένων ἐθνῶν πρέπει νὰ συγχωρῇ ἡ Ἑλλὰς ἀνασκαφάς, ὅχι ὅμως διὰ συμβάσεων, ἀλλ' ἀπαιτούσα παρ' αὐτῶν νὰ τὰς κάμνωσι κατὰ τὸν κείμενον ἀρχαιολογικὸν νόμον καὶ χωρὶς ἐπιβάρυνσιν τοῦ ὅχι πολὺ πλουσίου ἐλληνικοῦ ταμείου ... Τὸ νὰ θηρεύῃ ἀκαίρως ἡ μικρὰ ἡμῶν πατρίς δόξαν δῆθεν ἐπιστημονικὴν κατόπιν ἄλλων πορευομένη, εἰς πολλὰ ἄλλα ἄτοπα δύναται νὰ τὴν παρασύρῃ ... Διὰ ταῦτα, καθὼς τότε ἐν ἔτει 1875 οὕτω καὶ τώρα προτρέπομεν τοὺς βουλευτὰς ἡμῶν, ἂν προτεθῇ αὐτοῖς σύμβασις οἷα ἡ τῆς Ὀλυμπίας, ἥ καὶ οἰαδήποτε, νὰ μὴν τὴν ψηφίσωσιν ... διότι ... αἱ συμβάσεις ἐπιβάλλουσι πάντοτε ἐπαχθεῖς ὄρους οὐ μόνον χρηματικούς ἀλλὰ καὶ ἀλλοίους ... Αὐρίον θὰ ἔλθῃ καὶ ἡ Ἀγγλία, ἴσως καὶ ἡ Ρωσσία ν' ἀπαιτῶσιν ὅμοια, δυνάμεις εὐεργέτιδες ὡς ἡ Γαλλία, καὶ δὲν ἐξεύρομεν τῇ ἀληθείᾳ, εἰς ποίαν τότε στενοχωρίαν θὰ εὐρεθῇ ἡ Ἑλλὰς ἀρνούμενη. Εἴπομεν, ἐλαλήσαμεν ἕως ἔτι εἶναι καιρός. Οἱ δὲ *consules caveant*.¹⁹⁹

Ὁ ἀλαζονικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Εὐρωπαῖοι ἔβλεπαν τοὺς Ἕλληνες καὶ τὶς προσπάθειές τους νὰ διασφαλίσουν τὰ μνημεῖα προκαλοῦσε ἀγανάκτηση στὸν Κουμανούδη, τὴν ὁποία ἐξέφραζε μὲ ἥπιο τρόπο σὲ δημοσιεύματά του καὶ μὲ πιὸ ἔντονο τρόπο στὰ σημειώματα ποὺ βρίσκουμε στὸ Ἀρχεῖο του. Ἡ ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων, εἴτε προβάλλεται ὡς ὀρθὴ ἀπὸ τοὺς ξένους ἐπιστήμονες εἴτε ὀφείλεται σὲ ἀρχαιοκαπηλία, τὸν βρίσκει τελείως ἀντίθετο.²⁰⁰ Ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐπικρίνει τὴν ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα,²⁰¹ δὲν ἀνέχεται οἱ Γάλλοι ἢ οἱ Γερμανοὶ νὰ ἀποκαλοῦν τοὺς Ἕλληνες Βανδάλους. Ἐτοίχοι σχολιάζει μὲ σκληρὸ ὕφος ἄρθρο τοῦ Salomon Reinach ποὺ δημοσιεύθηκε στὴ *Revue des deux Mondes*

¹⁹⁹ Ὁ.π., 130.

²⁰⁰ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Ἀπικῆς ἐπιγραφὰὶ ἐπιτύμβιοι*, Ἀθήνα 1871 (στὸ ἐξῆς ΑΕΕ), Προλεγόμενα, ε'-ζ' καὶ λα'-λβ'. Βλ. ἐπίσης Κ 84.

²⁰¹ Κ 72. Ἐπίσης ΑΕΕ, Προλεγόμενα, δ'.

καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὴ *Νέα Ἡμέρα* τῆς 10 Μαρτίου 1883 σχετικὰ μὲ τὴ σύμβαση γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν.²⁰² Τὴν ἀγανάκτησή του εἶχε ἐκφράσει δημοσίως, ὅταν οἱ Γερμανοὶ ἀνασκαφεῖς ἀνακοίνωσαν τὴν ἀνακάλυψη σλαβικῶν κτισμάτων στὴν Ὀλυμπία τὸ 1878, γεγονὸς ποὺ θεώρησε εὐθεία ἀμφοισβῆτησι τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος τῶν Ἑλλήνων, συνέχεια τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλλμεράϋερ, καὶ ἀπαίτησε μὲ δημοσιεύματα στὶς ἐφημερίδες καὶ στὸ *Ἀθῆναιον* νὰ κοινοποιήσουν οἱ ἀνασκαφεῖς τὰ τεκμήρια, βάσει τῶν ὁποίων κατέληξαν σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Στὴ σχετικὴ συζήτηση ἐνεπλάκη καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, κάτι ποὺ ἐνόχλησε τὸν Κουμανοῦδη.²⁰³

Ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας συχνὰ συνάντησε τὶς ἀντιρρήσεις ἐκείνων ποὺ πίστευαν, καθὼς ἀναφέρει ὁ Κουμανοῦδης στὴ λογοδοσία τοῦ 1881, *ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπερορῶνται χάριν τῆς νεκρᾶς ... ἀρχαιολογίας τὰ τῶν ζώντων συμφέροντα*,²⁰⁴ ἐνῶ ἡ ἐπιλογὴ τῆς καταστροφῆς τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων μνημείων σὲ τόπους, ὅπως ἡ Ἀκρόπολις π.χ., ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ καθαρὴ ἢ εἰκόνα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, προκάλεσε συζητήσεις.²⁰⁵

²⁰² Κ 79. Ἀπάντησις στὶς κατηγορίες δημοσίευσε ὁ Στ. Δραγούμης, ὁ ὁποῖος εἶχε μεγάλη ἀνάμειξι στὴν ὑπόθεσις μὲ τὴ διπλὴ ιδιότητα τοῦ μέλους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ βουλευτῆ τοῦ Τρικουπικοῦ κόμματος, βλ. Φώτης Ντάσιος, ὁ.π., 132.

²⁰³ Ὁ Κουμανοῦδης δημοσίευσε ἄρθρο στὴν *Παλιγγενεσία* τῆς 18 Ἀπριλίου 1878 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 106) καὶ τὸ ἀναδημοσίευσε στὸ *Ἀθῆναιον Ζ'* (1878) 280-281. Ὁ Παπαρρηγόπουλος δημοσίευσε ἄρθρο στὴν *Ἦρα* τῆς 6 Ἰανουαρίου 1879, ὁ Κουμανοῦδης ἀπάντησε στὴν *Ἦρα* τῆς 9 Ἰανουαρίου 1879, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀνταπάντησε στὴν *Ἦρα* τῆς 10 Ἰανουαρίου 1879 καὶ τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύθηκε στὸ *Ἀθῆναιον Ζ'* (1878) 381-382, παρενέβησαν οἱ Δ. Ν. Βερναρδάκης καὶ Ἀθαν. Πετρίδης καὶ ἡ συζήτηση ἐκλείει μὲ ἄρθρο τοῦ Κουμανοῦδη στὴν *Παλιγγενεσία* τῆς 5 Ἀπριλίου 1879, τὸ ὁποῖο ἀναδημοσίευσε στὸ *Ἀθῆναιον Ζ'* (1878) 488-489. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., lix-lx καὶ *Κωνσταντὸς Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 357. Βλ. ἐπίσης Β. Χ. Πετράκος, *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., 114-117.

²⁰⁴ Β. Χ. Πετράκος, *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., 122.

²⁰⁵ Β. Χ. Πετράκος, ὁ.π., 97-98, 105-109. Ὁ Κουμανοῦδης χαρακτηρίζει τὰ μνημεῖα αὐτὰ *ἱστορικὰ βεβαίως ... ἀλλ' ἐν χρόνοις βαρβάρους ἐνιδρυθέντα*, βλ. ὁ.π., 98. Βλ. ἐπίσης τὸ ἔγγραφο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὸ ὁποῖο ἀνακοινώ-

Πόσο όμως οί απόψεις του Κουμανούδη καὶ ἡ ἐπιθυμητὴ διάθεση προβολῆς τους πρὸς τὰ ἔξω εὐθυγραμμίζονταν μὲ τις ἀπόψεις τῶν ἄλλων μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας; Στὸ Ἀρχεῖο σώζεται τὸ εἰσαγωγικὸ τμῆμα τῆς ἔκθεσης ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ὑποβάλει τὸ 1866 ἢ τὸ 1867, ἀλλὰ διέγραψε, διότι δὲν ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Συμβούλιο. Στὸ κείμενο αὐτὸ ἐκφράζει τὴ λύπη του γιὰ τὸ ὅτι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἐξακολουθοῦν νὰ μὴν ἔχουν κερδίσει τὴ θέση ποὺ θὰ ἔπρεπε στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων ἐξ αἰτίας τῶν θρησκευτικῶν προλήψεων, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν πάψει νὰ τοὺς ἐπηρεάζουν. Παράλληλα ὅμως τονίζει τὴ θετικὴ ἀνταπόκριση, ἔστω καὶ λίγων, καὶ ἐναποθέτει τις ἐλπίδες του στὸ μέλλον: *Μόνον δὲ ὁ μακρὸς μέλλων χρόνος ὑπισχνεῖται μεταβολὴν τινὰ κατὰ τοῦτο, ὅταν τῇ βοηθείᾳ τῆς καθόλου παιδείας γίνωμεν Εὐρωπαϊκώτεροι, κατὰ τὴν φύσιν ἡμῶν τὴν ἐξ ἀρχῆς, ἀποσεισάμενοι τὸν πλεόν τοῦ δέοντος ἐξ ἱστορικῶν λόγων ἐπιβαρύναντα ἡμᾶς Ἀνατολισμόν* [75]. Τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου δηλαδὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἐπανάληψη ὅσων ὑποστηρίζει στὸ ἔργο του *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων* προσαρμοσμένο στὴν ἐμπειρία ποὺ ἐν τῷ μεταξύ ἔχει ἀποκτήσει ὡς ἀρχαιολόγος. Στὸ ζήτημα τῶν συμβάσεων μὲ ξένες κυβερνήσεις γιὰ τὴ διεξαγωγὴ ἀνασκαφῶν ἢ στάση τοῦ Κουμανούδη εἶναι πὸ σκληρὴ σὲ σχέση μὲ αὐτὴν τῆς Ἑταιρείας ὡς συλλογικοῦ φορέα. Ὅταν συζητεῖται ἡ σύμβαση μὲ τὴ γερμανικὴ κυβέρνησις γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν Ὀλυμπία, ὁ Κουμανούδης διαφωνεῖ μὲ τὴν παρουσίαν ἐκπροσώπου τῆς Ἑταιρείας στὴν ἀνασκαφή.²⁰⁶ ὅταν καλεῖται τὸ 1881 ἀπὸ τὸν Πρωθυπουργὸ Κουμουνδούρου νὰ παραστεῖ στὴν Ὀλυμπία, προφανῶς γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν ἀρχαίων ποὺ πρέπει νὰ δοθοῦν στὴ Γερμανία βάσει τῆς σύμβασης ποὺ προέβλεπε τὴν παραχώρηση κάποιων ἀπὸ τὰ διπλὰ ἢ τριπλὰ, ἀρνεῖται νὰ συμμορφωθεῖ.²⁰⁷

νεται στὸν Κουμανούδη ἡ ἀνακήρυξή του ὡς τακτικοῦ μέλους, ὅπου ὁ Κουμανούδης αὐτοσαρκάζόμενος σημειώνει: *Καλὸ μέλος εἶμαι ὅπου χθὲς παρέστην εἰς τὴν καθαίρεσιν τῆς Μεγάλης Παναγίας καὶ σήμερον ἐπλήρωσα 5 δραχμὰς διὰ τὸ ἔσω δίπλωμα. Τῇ 21 Αὐγ. 1885, φάκ. 12γ' (1114γ'), ἀρ. 1.*

²⁰⁶ Βλ. σημ. 197.

²⁰⁷ Σὲ προσωπικὸ σημείωμα τοῦ Ἀλ. Κουμουνδούρου τὸ 1881, ὁ ὁποῖος τὸν καλεῖ στὸ σπίτι του, γιὰ νὰ συζητήσουν τὸ θέμα σημειώνει: *Ἐπῆγα· μὲ εἶπε νὰ ὑπάγω εἰς*

Στὰ 35 χρόνια τῆς γραμματείας του εἶχε παραστεῖ καὶ κράτησε τὰ πρακτικὰ σὲ 778 συνεδριάσεις τοῦ συμβουλίου καὶ συνελεύσεις (δὲν ἦταν παρῶν σὲ 6 συνολικὰ σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα), ἐνῶ ὡς τὸ 1877 συνέτασσε μόνος του τοὺς καταλόγους τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑταιρείας καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γυιοῦ του Ἀθανασίου.²⁰⁸ Στὰ παραπάνω πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴν ἐπιμελητεία τοῦ μουσείου, τὴ μέριμνα γιὰ τὸν πλουτισμὸ τῆς βιβλιοθήκης καὶ τὶς καθημερινὲς ὑποχρεώσεις τῶν ἀνασκαφῶν, τῶν ὁποίων τηροῦσε ὁ ἴδιος τὰ ἡμερολόγια, τὴν περιήγηση στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν ἀντιγραφή ἐπιγραφῶν, τὴ διαπραγμάτευση γιὰ τὴν ἀγορὰ ἀρχαίων μὲ τοὺς ἀρχαιοπώλες καὶ τὴν ἀλληλογραφία τῆς Ἑταιρείας, καθὼς καὶ τοὺς λόγους κατὰ τὴν ἐτήσια ἀναγγελία τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας, οἱ ὁποιοὶ δημοσιεύονταν στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἑταιρείας*. Ἀψευδὴς μάρτυρας γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς δραστηριότητες ἐκτὸς τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἀρχείου εἶναι τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.²⁰⁹

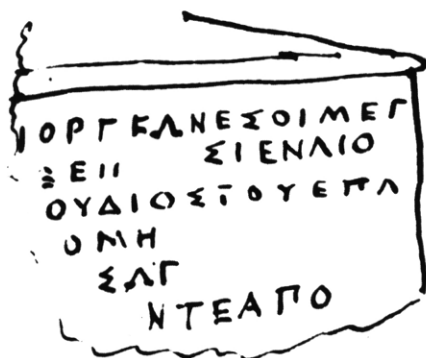
Ὁ Κουμανούδης ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1894 μετὰ ἀπὸ διαμάχες, τὶς ὁποῖες θὰ δοῦμε παρακάτω, κλείνοντας ἔτσι μιὰ σημαντικὴ περίοδο ὅχι μόνο τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ζωῆς του.

Ἐπιγραφικὴ. Τὸ περιοδικὸ *Φιλίστωρ* (1861-1863), τοῦ ὁποίου ἐκδότες ἦσαν ἐκτὸς τοῦ Κουμανούδη οἱ Κωνσταντῖνος Ξανθόπουλος καὶ Δ. Μαυροφρύδης, εἰκονίζει τὴ μετάβαση τοῦ Κουμανούδη ἀπὸ τὰ ποικίλα

Ἵλνμυίαν· ἀπεκρίθην ὅτι ὡς ἔχων γνώμην ὅτι δὲν ὑπάρχουν διπλᾶ, δὲν πηγαίνω καὶ οὕτως ἐστάλη ὁ Καστόρχης καὶ ὁ Μυλωνᾶς μετὰ τοῦ *ex officio* Εὐστρατιάδου. Σ.Α.Κ. ἀρχαῖ Μαρκίου 1881, φάκ. 5 (1107), ἀρ. 159.

²⁰⁸ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 275. Γιὰ τὸν γυιό του Ἀθανάσιο βλ. ὁ.π., 55-56 καὶ *Μέντωρ* 49 (Ἀπρίλιος 1999) 23-29. Γιὰ ἓνα διάστημα καὶ πρὶν τὸ 1877 ὁ Κουμανούδης ἔχει βοηθὸ γραφεῖου, βλ. Κ 70.

²⁰⁹ Μιὰ εἰκόνα τῶν δραστηριοτήτων του γενικὰ δίνουν τὰ Κ 89 καὶ 90. Γιὰ τὴν ἀναζήτησι ἐπιγραφῶν βλ. *ΑΕΕ*, Προλεγόμενα, ε'. Οἱ σημαντικότερες ἀνασκαφές ποῦ ἐπέβλεψε ὁ ἴδιος ἦσαν τῆς Παναγίας τῆς Πυργιώτισσας δηλαδὴ τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου, τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, τοῦ Κεραμικοῦ, τοῦ Ἀσκληπιείου, τῆς λεγομένης Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, βλ. Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 275 καὶ τὸ *Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* κατὰ τὸ 1998, Ἀθήνα 1999, 101. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμικοῦ βλ. *Μέντωρ* 48 (Δεκέμβριος 1998) 117-172.



Ζαΐμα ἐν ἐκκλησίᾳ ἐν τῷ ὄρει.
 1. Κωνσταντῖνος ὁ βασιλεὺς ὁδὸν ἐκ τῆς πόλεως
 ἔστησεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ 13 ἡμέρᾳ
 τοῦ 1876.

Ἀντίγραφο ἀττικού ψηφίσματος ὀργεῶνων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (IG II² 1294).

Φάκ. 34 (1148), ἀρ. 204

ένδιαφέροντα της πρώτης περιόδου στην 'Αθήνα πρὸς τὰ κυρίως ἀρχαιολογικὰ της ἐποχῆς της γραμματείας του στην 'Αρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Στὸ περιοδικὸ προβάλλονται καὶ καλλιεργοῦνται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς τὰ σημαντικὰ κατὰ τὸν Κουμανούδη γιὰ τὴ διαμόρφωση της ἑλληνικῆς κοινωνίας θέματα. Ὁ Μαυροφρύδης ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα της γλώσσας, ὁ Ξανθόπουλος μὲ τὸ θέμα της παιδαγωγικῆς καὶ ὁ Κουμανούδης δημοσιεύει ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές.²¹⁰

Ὁ Κουμανούδης δημοσίευε σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακάλυψή τους ἐπιγραφές, τὶς ὁποῖες, ὅπως εἶπαμε, θεωροῦσε τὰ πρὸ ἀξιοπιστα τεκμήρια γιὰ τὴν ἀνασύνθεση της ἀρχαίας ἱστορίας καὶ της τοπογραφίας.

Ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἐπιγραφές πρέπει νὰ δημοσιεύονται μὲ μικρὰ γράμματα διατυπώνεται καὶ ἐφαρμόζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ περιοδικό. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐφαρμογὴ της πεποιθήσεως τοῦ Κουμανούδη ὅτι ἔτσι θὰ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ μνημεῖα αὐτὰ περισσότεροι ἄνθρωποι καὶ ὄχι μόνον οἱ πλούσιοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράζουν τὶς ἀκριβὲς πολὺτιμες κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ γίνονται μὲ μεγαλογράμματη γραφὴ. Τὴν ἐπιστημονικὴ, κριτικὴ ἐκδοσὴ τους μὲ μεγαλογράμματη γραφὴ θεωροῦσε σημαντικὴ καὶ ἀπαραίτητη, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἐπέλεξε νὰ συμβάλει στὴν καλλιέργεια της ἀγάπης τῶν πολλῶν πρὸς τὰ προγονικὰ μνημεῖα, ὥστε μιὰ ἐπόμενη γενιὰ νὰ προχωρήσει σὲ πρὸ εἰδικὲς ἐπιστημονικὲς δημοσιεύσεις.²¹¹

Στὸν πρόλογο τῶν *Ἀττικῆς Ἐπιγραφῶν Ἐπιτυμβίων* τονίζει τὴ σημασίαν της μελέτης τῶν ἐπιγραφῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς φιλολογικὲς πηγές, καθὼς καὶ της ἐνασχόλησης τῶν Ἑλλήνων μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, κάτι ποὺ θεωροῦσε ἐφικτὸ ἐπιστημονικὸ στόχο γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐξ αἰτίας της ἀφθονίας τῶν μνημείων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπιθυμοῦσε νὰ ξυπνήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὰ μνημεῖα, ἢ ἀπουσία τοῦ ὁποῖου τοὺς ἐξέθετε στὰ μάτια τῶν Εὐρωπαίων.²¹²

²¹⁰ Βλ. τὸ πρόγραμμα της ἐκδόσεως στὸ πρῶτο τεῦχος, *Φιλίστωρ* Α' (1861) 1-4.

²¹¹ Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἐπιγραφῶν μὲ μικρογράμματη γραφὴ βλ. "Α. Π. Ματθαίου, *ΑΕΕ Προσθήκαι*, 476-478.

²¹² *ΑΕΕ*, προλεγόμενα δ'-ζ' καὶ "Α. Π. Ματθαίου, *ΑΕΕ Προσθήκαι*, 480-482.

Ἡ ἔκδοσις τῶν Ἀπικῆς Ἐπιγραφῶν Ἐπιτυμβίων τὸ 1871 ἀποτελεῖ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ γιὰ τὴν ἐπιστήμην. Ἡ ἔκδοσις, παρὰ τὸν ἐκπεφρασμένο μὴ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν στόχον της, ἦταν ἡ πρώτη αὐτοῦ τοῦ εἵδους στὴ διεθνῇ βιβλιογραφίᾳ, ἐπαινέθηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες στὴν Εὐρώπῃ, βραβεύθηκε ἀπὸ τὴ Société pour l'encouragement des Études grecques²¹³ καὶ ἡ μέθοδος τῆς σύνταξίς της ἀποτελέσσει τὴ βάση, πάνω στὴν ὁποία στηρίχθηκαν οἱ ἐπόμενες συλλογὲς ἐπιγραφῶν.²¹⁴ Οἱ δημοσιεύσεις ἐξ ἄλλου τοῦ Κουμανοῦδου λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν καὶ σήμερα ἀπὸ τὴ διεθνῇ ἐπιστημονικὴ κοινότητα τῆς ἐπιγραφικῆς ὡς ζωντανὸ στοιχεῖο, καὶ ὅχι μόνον ὡς ἓνα κεφάλαιον στὴν ἱστορίαν τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, ἐξ αἰτίας τῶν ὀρθῶν ἀναγνώσεων, τῶν εὐστόχων παρατηρήσεων καὶ τῆς ἱκανότητος τοῦ ἐκδότου νὰ σχολιάζει ἱστορικὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν συνδέοντάς το μὲ τὶς πληροφορίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν.

Ὁ πρόλογος τοῦ ἔργου καταλήγει ὡς ἐξῆς: *Ἐφθασα τὸ τέλος τοῦ προλόγου μου, καὶ ἄλλο δὲν ἔχω νὰ προσθέσω, εἰμὶ αἴτησιν ὑπὲρ συγγνώμης τῶν ἡμαρτημένων μοι, ἂν δὲν εἶναι πολλά, καὶ εὐχὴν ταύτην, νὰ κατορθώσῃ ἄλλος ὁμογενὴς κάλλιον ἐμοῦ τοιαῦτα καὶ μεῖζονα ἔργα, καὶ τοῦτο ζῶντος ἔτι ἐμοῦ, ἵνα χαρῶ βλέπων προκόπτουσιν παρ' ἡμῖν τὴν ἐπιστήμην καὶ ὠφελοῦμενον καὶ τιμώμενον τὸ Πανελλήνιον.*²¹⁵

Ἡ παραπάνω εὐχὴ ἐπαναλαμβάνεται ὡς ἐπὶ φῶδος σὲ ὅλα τοῦ τὰ ἔργα. Τὸ πρακτικὸ πνεῦμα, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ταχύτητα στὴν κοινοποίησιν τῆς μελέτης τοῦ διαπνέει ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Κουμανοῦδου, ἀρχαιολογικόν, λεξικογραφικὸν ἢ ἄλλο. Στὸν πρόλογον τῆς *Συναγωγῆς λέξεων ἀθησαυρίστων* σημειώνει: *Εἶμαι δὲ σχεδὸν βέβαιος, ὅτι καὶ ἄλλοι βιβλιακώτεροι ἐμοῦ ἐποίησαν τοιαύτας, ἀλλὰ δὲν προσέβησαν εἰς ἔκδοσιν, διότι, φαίνεται, ἤθελον νὰ τὰς παρουσιάσωσιν εἰς τὸ κοινὸν εὐσταλεστέρας. Ἐγὼ ἔχων τὴν γνώμην, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὡς βρα-*

²¹³ Φακ. 6 (1108), ἀρ. 36.

²¹⁴ Α. Π. Ματθαίου, *ΑΕΕ Προσθήκαι*, 471, 473, 482, 483. Ὁ Κουμανοῦδης χαρακτηριζόταν ἀπὸ τοὺς ξένους *Altmeister* τῆς ἐλληνικῆς ἐπιγραφικῆς, βλ. Σπ. Βάσις, ὁ.π., 417. Τὸν ἀποκαλοῦσαν ἐπίσης *κέρβερον τῆς ἐπιγραφικῆς καὶ τῆς λοιπῆς ἀρχαιολογίας*, βλ. Ν. Α. Βέης, ὁ.π., 343.

²¹⁵ ΑΕΕ, Προλεγόμενα, λβ'.

χύβιοι πρέπει μετριώτερον νὰ φιλοδοξῶσιν, ἂν τῶν συγχρόνων θέλωσι τὴν ὠφέλειαν, ἐποίησα ἄλλως καὶ πρὸς τὸ τέλος σημειώνει: "Ἄς γίνωσι τώρα πλειότεροι οἱ ἐρευνηταί, ἔχοντες ἀφορμὴν πρώτην τὸ εὐκολοαπόκτητον τοῦτο βιβλίον. Προσφέρων δ' ἐγὼ εἰς τὸ κοινὸν ὕλην ὅχι ἀταλαιπώρως συνειλεγμένην, εὐχόμεαι ἄλλοι νὰ ἐπεξεργασθῶσιν αὐτὴν ἐπιστημονικώτερον· τοῦτο ἔσται ἀρκοῦσα ἐμοὶ ἀμοιβή".²¹⁶

Σὲ ὅλα τὰ δημοσιεύματά του τονίζει τὸν περιορισμένο χρόνον ποὺ μπορεῖ νὰ διαθέσει, τὴ συνειδητὴ ἐπιλογὴ του νὰ «κλείσει» ἓνα ἔργο καὶ νὰ τὸ στείλει νὰ τυπωθεῖ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἀποψὴ του δὲν εἶναι ἀπολύτως ὁλοκληρωμένο, καὶ σὲ ὅλα ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ συνεχίσει τὸ ἀνολοκλήρωτο ἔργο ἑνας νέος. Στὴ δημοσίευση μιᾶς ἐπιγραφῆς σημειώνει: *Τοσαῦτα μόνον λέγω εἰσαγωγικὰ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ κειμένου, ἂν ἔχων πάσης ἄλλης ἐρμηνείας, διότι πολλοὶ ἀκόμη πλεῖστοι λίθοι περιμένουσιν ἀντιγραφὴν καὶ ἐκδοσιν, καὶ ἂν ἠθέλαμεν νὰ συνοδεύωμεν αὐτοὺς πάντας μὲ ἐρμηνείαν, δεκάδες ὅλαι ἐτῶν θὰ παρήρχοντο πρὶν ἰδῶσι τὸ φῶς τῆς δημοσιεύσεως. Σκαπανεῖς ἡμεῖς τῆς ἐπιστήμης ἀπεφασίσσαμεν νὰ διατελέσωμεν. Ἄλλοι ἅς φανῶσιν αὐτῆς οἰκοδόμοι καὶ ἀρχιτέκτονες.*²¹⁷

Τὴ σκέψη τοῦ Κουμανούδη, ἐπιστημονικὴ καὶ μὴ, χαρακτηρίζει ὁ αὐστηρὸς ὀρθολογισμὸς, ἡ κριτικὴ διάθεση ἔναντι τῶν πάντων, ἡ τάση νὰ ταξινομεῖ καὶ νὰ μετρᾷ καὶ νὰ ἀναζητεῖ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τὴν παρουσίαση ἰσχυρῶν τεκμηρίων γιὰ τὴν ὑποστήριξη μιᾶς θέσης. Δὲν συμπαθεῖ καθόλου τὶς εἰκοτολογικὲς προσεγγίσεις, εἴτε αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ ἐπιβεβαιώσεις συμπληρώσεις ἐπιγραφῶν εἴτε σὲ ἱστορικὰ συμπεράσματα ποὺ αὐθαίρετως συνάγουν οἱ ἀρχαιολόγοι χωρὶς τεκμηρίωση. Τὰ παραδείγματα εἶναι τόσο πολλὰ ποὺ ἀρκεῖ κανεὶς ἀπλῶς νὰ διατρέξει τὸ Ἀρχεῖο, γιὰ νὰ τὸ διαπιστώσει. Ὁ ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ

²¹⁶ Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ Λέξεων Ἀθηναϊστίων*, ὁ.π., η' (τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα) καὶ ι'-ια' (τὸ δεύτερο).

²¹⁷ Ἐπιγραφὰ ἐκ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τῶν πέριξ τόπων, *Ἀθήναιον* ζ' (1877) 476. Τὴ συνειδητὴ ἀπόφαση νὰ «κλείσει» ἓνα θέμα σημειώνει πολὺ συχνὰ στὰ ἄρθρα του στὸ *Ἀθήναιον*, βλ. π.χ. Ἐπιγραφὰ Λεβαδείας, Χαιρωνείας καὶ Θίοβης, *Ἀθήναιον* δ' (1875) 375-376. Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ τὸ σημεῖωμα Κ 61 σχετικὰ μὲ τὴ *Συναγωγὴ νέων Λέξεων*. Βλ. ἐπίσης *Ἀθήναιον* ε' (1876) δ'-ε', ὅπου ἐκφράζει τὴν ἀποψὴ ὅτι ἡ σιγμὴ τῆς ἐξειδικευμένης ἐπιστημονικῆς γνώσης ἔχει πιά φθάσει.

διάθεση ἀμφισβήτησης εἶναι ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐντυπωσίασαν τὸν Émile Guimet, ὅταν τὸν συνάντησε στὴν Ἀθήνα τὸ 1868: Αὐτὸς ὁ εὐσυνείδητος ἐρευνητὴς μοῦ μοιάζει νὰ παίξει μὲ τοὺς σημερινούς σοφοὺς τὸν ρόλο τὸν ὁποῖο εἶχε ἀναλάβει ὁ Σωκράτης μὲ τοὺς σοφιστὲς τοῦ καιροῦ του: χωρὶς νὰ φαίνεται ἂν ἔχει δικό του σύστημα, ἀγαπᾷ ν' ἀποδείχνει ὅτι τὰ συστήματα τῶν ἄλλων δὲν εἶναι ὀρθά, καὶ ὅτι ἡ ἀληθινὴ ἐπιστὴμὴ συνίσταται στὸ νὰ ξέρει κανεὶς νὰ ἀμφιβάλλει. Δὲν εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ θὰ ἤθελα νὰ μάθω, καὶ ἔτσι ἀθροίζω ἐρωτήσεις ἐπάνω σὲ ἐρωτήσεις, καὶ καταφέρνω μὲ πολλοὺς κόπους νὰ λάβω κάποιες ἐξηγήσεις πρὸ περιτεχνημῆνες παρὰ πιθανές, καὶ οἱ ὁποῖες τελειώνουν σχεδὸν πάντοτε μὲ αὐτὴν τὴ φράση: “Σὰς τὰ λέω γιὰ νὰ σὰς δεῖξω πόσο αὐτὴ ἡ ὑπόθεση εἶναι παράλογη”.²¹⁸

Ἀθήναιον – Ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ – Ἡ κυριαρχία τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀσχολιῶν. Ἀπὸ τὸ 1872 ὡς τὸ 1881 ἐκδίδει μαζί μὲ τὸν Εὐθ. Κασιόρχη τὸ περιοδικὸ Ἀθήναιον ποὺ οἱ ἐκδότες του φαντάστηκαν καθαρῶς φιλολογικὸ-ἀρχαιολογικὸ, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη τῆς οἰκονομικῆς συνδρομῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοὺς ὑποχρέωσε νὰ τοῦ δώσουν ἓνα χαρακτηριστὴρ γενικῶν ἐπιστημῶν.²¹⁹ Καὶ αὐτὸ τὸ περιοδικὸ ἀποτελεῖ ἐφαρμογὴ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κουμανοῦδου ποὺ περιέγραψα παραπάνω. Δὲν ἔλειψαν ὥστόσο οἱ ἐπικρίσεις ὅτι τὸ Ἀθήναιον δὲν ἐκπληροῖ πάντων τοὺς πόθους.²²⁰ Τὸ περιοδικὸ ἐκτιμήθηκε πάντως ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους τοῦ ἑξωτερικοῦ²²¹ καὶ βραβεύθηκε ἀπὸ τὴ Société pour l'encouragement des Études grecques τὸ 1876.²²²

²¹⁸ Émile Guimet, *L'orient d'Europe au fusain*, Paris 1868, 67. Τὸ ἀπόσπασμα μεταφρασμένο παραθέτει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, βλ. *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., Ιν-Ινι. Ὁ Émile Guimet ἦταν μουσικὸς μὲ ἐθνογραφικὰ ἐνδιαφέροντα, ὁ ὁποῖος περιηγήθηκε τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἀσία, τὴν Ἀφρικὴ καὶ τὴν Ἀμερικὴ, βλ. G. Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers*, cinquième édition, Paris 1880, 882.

²¹⁹ Βλ. τὸν πρόλογο στὸ Ἀθήναιον Α' (1872) γ'-δ'.

²²⁰ Ἀθήναιον Ε' (1876) ζ'.

²²¹ Βλ. τὸν πρόλογο στὸ Ἀθήναιον Η' (1879) α'-β'.

²²² Φάκ. 6 (1108), ἀρ. 4 καὶ 9.

Τὸ 1883 ἐκδίδει τὴ *Συναγωγή λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς*, ἔργο πού συνδέεται ἄμεσα μὲ τὶς ἀρχαιολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς ἀσχολίες του. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχὴ τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἐπιλογῆς πρακτικῶν λύσεων.

Ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ ἐπιγραφικὴ κυριαρχοῦν στὴ ζωὴ του κατὰ τὴν περίοδο 1859-1894. Ἐξακολουθεῖ νὰ συμμετέχει στὶς ἐπιτροπὲς τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν, ἔχει ὅμως χάσει τὴ θέρμη πού τὸν διέκρινε κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο. Οἱ συμμετοχὲς του εἶναι ἰσάριθμες, ἑπτὰ, μὲ αὐτὲς τῆς περιόδου τοῦ Ραλλεῖου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ· συμμετέχει ὡς μέλος τὸ 1862, τὴν πρώτη χρονιά ἐπανάληψης τοῦ ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ μὲ τὴν ἐπιχορήγηση τοῦ Ἰωάννη Βουτσινᾶ, καὶ κατόπιν τὸ 1865, τὸ 1867, τὸ 1868, τὸ 1871 καὶ τὸ 1873.²²³ Τὸ 1866 συμμετέχει ὡς εἰσηγητὴς καὶ ζεῖ μιὰ κακὴ στιγμή τοῦ διαγωνισμοῦ, ὅταν ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν διαγωνιζόμενο, τὸν Ἀγγελο Βλάχο, ὅτι τὸ βραβευμένο ἔργο του ἦταν μετάφραση γερμανικοῦ, κάτι πού ἀπαγόρευε ὁ κανονισμός, προκαλώντας τὴν ἀντίδραση τῶν ἐφημερίδων, οἱ ὁποῖες ἀρχίζουν νὰ μιλοῦν γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ θεσμοῦ. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ εἰσήγηση τοῦ Κουμανούδη γίνεται μὲ τὰ κριτήρια πού εἶχε χρησιμοποίησει καὶ τὸ 1857 σὲ λιγότερο πολεμικὸ ὕφος, ἐνῶ τὸ νέο θέμα πού συζητεῖ εἶναι ἡ ἀπουσία καὶ κυρίως ἡ μὴ βράβευση κωμωδιῶν.²²⁴ Τὸ 1870 δὲν ἀποδέχεται τὸν διορισμό του,

²²³ Γιὰ τὸ 1862, βλ. φάκ. 32 (1146), ἀρ. 12 (2) καὶ φάκ. 2 (1104), ἀρ. 94. Ὁ Κουμανούδης παραχωρεῖ τὴν ἀμοιβὴ πού θέσπισε ὁ Βουτσινᾶς στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Διονυσιακὸ θέατρο, βλ. φάκ. 2 (1104), ἀρ. 93. Βλ. ἐπίσης P. Moullas, ὁ.π., 171-172. Γιὰ τὸ 1865 βλ. φάκ. 2 (1104), ἀρ. 91 καὶ P. Moullas, ὁ.π., 202. Τὴν ἀμοιβὴ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ὁ Κουμανούδης κατέθεσε στὸ Πτωχοκομεῖο Ἀθηνῶν, βλ. φάκ. 25 (1139), ἀρ. 19. Γιὰ τὸ 1867 βλ. φάκ. 32 (1146), ἀρ. 7 καὶ 28 (1-5), φάκ. 2 (1104), ἀρ. 86 καὶ P. Moullas, ὁ.π., 226. Γιὰ τὸ 1868 βλ. φάκ. 32 (1146), ἀρ. 29 καὶ 18, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 83 καὶ P. Moullas, ὁ.π., 241-242. Γιὰ τὸ 1869 βλ. φάκ. 2 (1104), ἀρ. 77 καὶ P. Moullas, ὁ.π., 257. Γιὰ τὸ 1871 βλ. φάκ. 2 (1104), ἀρ. 64, φάκ. 32 (1146), ἀρ. 13 (1-14) καὶ P. Moullas, ὁ.π., 283. Γιὰ τὸ 1873 βλ. φάκ. 2 (1104), ἀρ. 66 καὶ P. Moullas, ὁ.π., 307.

²²⁴ Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 19, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 87, K 49, καὶ P. Moullas, ὁ.π., 215-226. Στὴ νύξη περὶ τῶν κωμωδιῶν διαφαίνεται ἡ πίκρα του γιὰ τὴν τύχη τοῦ *Σιράτη*, βλ. ὁ.π., 217-218.

πιθανώς γιατί βρίσκεται στο στάδιο της τελικής προετοιμασίας και έκτύ-
πωσης το πρώτο μεγάλο έπιστημονικό έργο του *Ἀπικῆς Ἐπιγραφῶν Ἐπι-
τύμβιοι* που εκδίδεται το 1871.²²⁵ Είναι έξ άλλου ή εποχή που οί καθηγητές
δέν ἔδειχναν πιά ιδιαίτερο ζήλο νά συμμετάσχουν στήν κριτική ἐπιτροπή
ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ποσότητας καί τῆς μέτριας ποιότητας τῶν ἔργων
που ὑποβάλλονταν.²²⁶ Τό 1872, τέλος, παραιτεῖται ἀπό τή συμμετοχή
στήν κριτική ἐπιτροπή τοῦ Βουτωναίου ἐξ αἰτίας πολλῶν ἀσχολιῶν.²²⁷

Κατά τήν περίοδο αὐτή εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ζήτησε δύο φορές
τή μείωση τῆς ἀπασχόλησής του στο Πανεπιστήμιο, τό 1868 [90] καί τό
1881,²²⁸ ἐνῶ παραιτήθηκε, ὅπως εἶδαμε, ἀπό τήν ἐκλογή του στή θέση
τοῦ Πρυτάνεως τό 1870.

Ἡ εἰκόνα που ἔχουν σχηματίζει οί σύγχρονοι γιά τόν Κουμανούδη
εἶναι κυρίως αὐτή τοῦ ἀρχαιολόγου.²²⁹ Οἱ παλαιοὶ φοιτητές του στο
Πανεπιστήμιο μετὰ τήν ἀποφοίτησή τους τόν συμβουλευόνται συνήθως
γιά ἀρχαιολογικά καί ἐπιγραφικά θέματα.²³⁰ Σέ κατάλογο, ὅπου συγκεν-
τρώνει ὅλες τίς μνεῖες που ἔχουν γίνεи στο ἔργο του, παρατηροῦμε ὅτι ἀφ'
ἐνός ή πυκνότητα αὐξάνει αἰσθητὰ κατὰ τήν περίοδο αὐτή, ἀφ' ἐτέρου οί
περισσότερες ἀναφέρονται στο ἀρχαιολογικό του ἔργο.²³¹ Σέ ἄλλο σημεί-
ωμα ἐκφράζει τή δυσἀρέσκεία του, γιατί κανείς δέν τόν ἀναφέρει γιά τή
λατινομάθειά του,²³² ἐνῶ ὁ Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός ζητᾶ τή

²²⁵ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 63.

²²⁶ P. Moullas, ὁ.π., 271-272.

²²⁷ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 65.

²²⁸ Φάκ. 4 (1106), ἀρ. 15. Ἡ Πρυτανεία δέν δέχθηκε τό αἶτημά του παρὰ τήν προ-
φορική διαβεβαίωση τοῦ Ὑπουργοῦ στὸν ἴδιο καί παρὰ τήν κατανόηση που ἐξέφρασε
στήν ἐπιστολή της γιά τίς εὐθύνες τοῦ Κουμανοῦδη στήν Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία.

²²⁹ Αὐτή εἶναι ή ἐντύπωση που δημιουργεῖται ἀπό τὰ στοιχεῖα που διαθέτουμε ὡς
τώρα. Τό θέμα ἀπαιτεῖ ιδιαίτερη καί συστηματική διερεύνηση ὅχι μόνο γιά τίς διά-
φορες περιόδους τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί γιά τίς μεταγενέστερες ἐποχές.

²³⁰ Βλ. π.χ. Κ 74. Ἐπίσης φάκ. 5 (1107), ἀρ. 103 καί 120.

²³¹ Φάκ. 37 (1151), ἀρ. 5 (1-4). Κατατάσσει τίς μνεῖες σέ δύο κατηγορίες, ἐν περιοδι-
κοῖς, ἐν βιβλίοις. Στό τέλος καταμετρᾷ τίς μνεῖες κατὰ ἔτος γιά τό διάστημα 1844-1892.

²³² Φάκ. 17 (1131), ἀρ. 32. Πρόκειται γιά κατάλογο ἔργων του, ὅπου σημειώνει
πόσες φορές ἔχει ἀναφερθεῖ τό καθένα ἀπό ἄλλους.

συνδρομή του στα αρχαιολογικά θέματα που δημοσιεύει στο όμώνυμο περιοδικό.²³³ Σε σπχούργημα του 1881, όπου ο ίδιος μνημονεύει το έργο του, επικρατεί ή συνεισφορά του στα αρχαιολογικά πράγματα [183]. Είναι ένδεικτικό για την επικρατούσα αντίληψη περί του έργου του Κουμανούδη ότι σε σατιρικό έργο που υποβάλλεται και δεν γίνεται δεκτό στον Βουταιναίο του 1867, στο όποιο διακωμωδούνται οι διαγωνισμοί και οι κριτές, ονομάζεται *Σταμνοχερούλης*.²³⁴

Κατά την περίοδο αυτή ο Κουμανούδης γίνεται επίτιμο ή άντεπιστέλλον μέλος του Instituto di Corrispondenza Archeologica di Roma το 1860,²³⁵ της Société Odessienne d'histoire et d'antiquités το 1866,²³⁶ της 'Ακαδημίας των 'Επιστημών του Βερολίνου το 1870,²³⁷ της Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen το 1876,²³⁸ της Académie des Inscriptions et belles-lettres το 1878,²³⁹ της Asociacion Artístico-Arqueológica Barcelonesa το 1879,²⁴⁰ της Society for the Promotion of Hellenic Studies στην 'Αγγλία το 1881,²⁴¹ της Σερβικής 'Ακαδημίας 'Επιστημών το 1883,²⁴² της Société Impériale Archéologique Russe το 1886²⁴³ και τακτικό μέλος του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου το 1878.²⁴⁴

"Άλλες δραστηριότητες. 'Ως πρὸς τις ἄλλες δημόσιες δραστηριότητές του ο Κουμανούδης, ἐκτὸς τῆς συμμετοχῆς του σὲ πάμπολλες ἐπιτροπὲς τοῦ

²³³ Φάκ. 2 (1104), ἀρ. 54.

²³⁴ P. Moullas, ὁ.π., 233-234. Πρόκειται γὰρ τὸ ἔργο τοῦ 'Επαμ. Σταματιάδη, *Μῶμος ὁ Ἐλικόνιος, κωμῳδία εἰς πρᾶξιν μίαν*, 'Αθήνα 1867.

²³⁵ Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 4, 5.

²³⁶ Φάκ. 35 (1149), ἀρ. 12.

²³⁷ Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 12. Βλ. καὶ J. Irmscher, *Griechische Gelehrte in der Berliner Akademie, Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen, Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*, Berlin 1966, 447-448.

²³⁸ Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 3.

²³⁹ Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 21.

²⁴⁰ Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 24.

²⁴¹ Φάκ. 6 (1108), ἀρ. 25.

²⁴² Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 22, 23.

²⁴³ Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 18-20.

²⁴⁴ Φάκ. 128' (11148), ἀρ. 26.

Υπουργείου Παιδείας, τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν καὶ ἄλλες,²⁴⁵ γίνεται μέλος τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας τὸ 1850, ὅπου συμμετέχει στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο *εἰς τὴν ἐπὶ τῶν βιβλίων ἐπιτροπὴν* ὡς τὸ 1859,²⁴⁶ εἶναι ἰδρυτικὸ μέλος στὸν Σύλλογο Ἀθηναίων,²⁴⁷ ὅπου ἐκφωνεῖ τὸν λόγο του περὶ Φιλελληνισμοῦ τὸ 1866²⁴⁸ καὶ τὸν λόγο του περὶ Αἰνείადος τοῦ Βιργιλίου τὸ 1867 [21]. Εἶναι ἐπίσης ἐπίτιμο ἢ τακτικὸ μέλος σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς γνωστοὺς μορφωτικοὺς συλλόγους τῆς ἐποχῆς.²⁴⁹ δὲν συμμετέχει ὁμως ἐνεργὰ σὲ κανέναν *κατὰ τὸ σύστημά του*, ὅπως λέει ὁ ἴδιος,²⁵⁰ ἀλλὰ γίνεται μέλος ἐπιτροπῶν τους κατὰ περίπτωσιν, γιὰ νὰ συνεισφέρει μὲ τὶς γνώσεις του σὲ ποικίλα θέματα. Ἰδιαίτερη σχέση ἔχει μόνον μὲ θρακικοὺς Συλλόγους καὶ κυρίως μὲ τὸν ἐν Ἀδριανουπόλει Φιλεκπαιδευτικὸ Σύλλογο. Αἰσθάνεται ἐξαιρετικὰ συνδεδεμένος μὲ τὴν πατρίδα του τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ δὲν ἀρνεῖται ποτὲ τὴ συνδρομὴ του σὲ ὅ,τιδήποτε τοῦ ζητεῖται ἀπὸ κεῖ.²⁵¹ Ὑπογράφει ἄλλωστε μὲ τὸ τοπωνυμικὸ *Ἀδριανοπολίτης*.

Ἦταν ἓνας ἐξαιρετικὰ δραστήριος ἄνθρωπος ὅχι μόνον γιὰ τὸ ἐπιθυμοῦσε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἐπέβαλλε καὶ ἡ ἀνάγκη.²⁵² Δὲν ἦταν ἄνθρω-

²⁴⁵ Συμμετέχει κατὰ περιόδους στὴν ἐπιτροπὴ ἐγκρίσεως τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων, στὴν ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ γυμνασίων, στὴν Ἐφορεία τοῦ Σχολείου τῶν Τεχνῶν, σὲ ἐπιτροπὲς πραγματογνωμοσύνης γιὰ τὴ γνησιότητα παλαιῶν χειρογράφων, γιὰ τὴν ὀργάνωσιν θεάτρου κτλ., βλ. κυρίως τὸν φάκ. 2 (1104). Γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴν ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν διδακτικῶν βιβλίων βλ. καὶ Χριστίνα Κουλούρη, ὁ.π., 22.

²⁴⁶ Φάκ. 12γ' (1114γ'), ἀρ. 5, 28 καὶ φάκ. 2 (1104), ἀρ. 43-46.

²⁴⁷ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 240.

²⁴⁸ Περὶ Φιλελληνισμοῦ. Λόγος Στεφάνου Α. Κουμανούδη ἐν τῷ Ἀθηναίῳ τῇ 27ῃ Φεβρουαρίου 1866, *Πανδώρα* ΙΖ' (1866-1867) 385, 1-11.

²⁴⁹ Βλ. ἐνδεικτικὰ τοὺς φακ. 12γ' (1114γ'), 2 (1104) καὶ 7 (1109).

²⁵⁰ Σὲ ἐγγραφο τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, μὲ τὸ ὅποιο καλεῖται ὡς ἐπίτιμο μέλος νὰ δηλώσῃ ποιά πραγματεία εἶναι σὲ θέσιν νὰ συντάξῃ ἐντὸς τοῦ ἔτους, ὥστε νὰ ἀναγνωσθεῖ στὸν Σύλλογο, σημειώνει: *Δὲν μετέσχον, ὅπως οὐδὲ τῶν τοῦ Παρνασσοῦ, κατὰ τὸ σύστημά μου*, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 29. Βλ. ἐπίσης Κ 78.

²⁵¹ Βλ. φάκ. 7 (1109), ἀρ. 2, 6, 8, 11, 12, 14, 15.

²⁵² Βλ. Κ 89, ὅπου παραθέτει τὶς δραστηριότητές του τὸ 1865 ἐνοχλημένος ἀπὸ ἄρθρο στὴν *Κλειὴ* τῆς Τεργέστης ποὺ προέβαλλε τὶς δραστηριότητες τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως.

πος τοῦ γραφείου καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, γιὰτὶ οἱ ἀνασκαφές καὶ ἡ περιδιάβαση τῆς Ἀθήνας γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἐπιγραφῶν ἐπέβαλλαν νὰ βρῖσκεται ὥρες πολλὲς στὸ ὕπαιθρο.²⁵³ Γνωρίζουμε ὅτι οἱ ὥρες περισυλλογῆς καὶ συγγραφῆς τῶν ἔργων του ἦσαν κυρίως οἱ νυχτερινές μὲ τὴ συντροφιά τοῦ τοιγάρου [87, 173].

²⁵³ Ἀλ. Γ. Παπαγεωργίου, ὁ.π., 340-341. Σὲ δοκίμιο γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση καὶ τοὺς δασκάλους στὴν Ἑλλάδα σημειώνεται: ἀπεκυρτώθη ἡ σπονδυλική στήλη τοῦ πτωχοῦ Κουμανούδη, ὅστις περιτρέχων τὰς ἀρχαιότητας τῶν Ἀθηνῶν, δὲν προφθάνει μὲ τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ μισθορίου του νὰ ἀγοράζῃ ὑποδήματα, βλ. Βασίλειος Φαρσῆς, *Ἡ δημοσία παιδευσὶς καὶ τὸ διδασκαλικὸν ἐν Ἑλλάδι*, Πάτρα 1868, 103.

Η ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ (1894-1899)

Τὸ 1894 παραιτεῖται ἀπὸ τῆ θέσης τοῦ γραμματέως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μετὰ ἀπὸ διαμάχες καὶ τὸν πόλεμο ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἐναντίον τοῦ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ 1885, ὁπότε πέθανε ὁ Γενικὸς Ἐφορος Παναγιώτης Σταματάκης καὶ ἀνέλαβε ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ὡς Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ὁ Παναγιώτης Καββαδίας. Μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία ἐγκατέλειψε ὀριστικὰ τὴν ἀρχαιολογία.

Ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1886, ὁ Π. Καββαδίας ζητᾷ τὸ 1887 τὴν τροποποίηση τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς κατ' ἀρχὰς ὡς πρὸς τὴν παρουσία τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου, στὴν προκειμένη περίπτωση τοῦ ἰδίου, στὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ὑποστηρίζοντας ὅτι πρέπει νὰ συμμετέχει αὐτοδικαίως σ' αὐτὸ ὡς Βασιλικὸς Ἐπίτροπος, χωρὶς νὰ ἔχει ἐκλεγεῖ ἀπὸ τὴ Συνέλευση. Τὸ Συμβούλιο ἀρνήθηκε τὶς τροποποιήσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες θὰ καταργοῦσαν τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τῆς Ἑταιρείας.²⁵⁴ Τὴν ἴδια τάση γιὰ κρατικὴ παρέμβαση ἀποκρούει τὸ Συμβούλιο καὶ ὁ Κουμανούδης τὴν ἴδια χρονιά, ὅταν τὸ λαχεῖο τῶν ἀρχαιοτήτων, θεσπισμένο ἀπὸ τὸ 1874, γίνεται προνομιοῦχο μὲ νόμο τοῦ Χ. Τρικούπη. Ὁ Τρικούπης ἐπιθυμεῖ τὰ ἔσοδα ἀπὸ αὐτὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ἀπαλλοτριώσεις οἰκοπέδων, ἀγορὰ νομισμάτων, χειρογράφων κτλ. ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία, κάτι ποὺ διευκρινίζει μὲ Ν.Δ. τοῦ 1888 καὶ προκαλεῖ τὴν ἔντονη δυσφορία τοῦ Συμ-

²⁵⁴ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 82-83 καὶ *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., 139-141.

βουλίου της.²⁵⁵ Τῇ δυσαρέσκειά του γι' αὐτὲς τὶς προσπάθειες ὁ Κουμανούδης ἐκφράζει σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σημειώματα ποὺ συνήθιζε νὰ γράφει.²⁵⁶

Οἱ ἀρχὲς ποὺ εἶχε ἐκφράσει ὁ Κουμανούδης στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862 καὶ ἀποτελοῦσαν τὴ συνείδηση τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν μελῶν της τὰ προηγούμενα χρόνια εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀμφισβητοῦνται. Ἦδη τὸ 1882 τὸ Συμβούλιο ψήφισε, μειοψηφούντος τοῦ Κουμανούδη, ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία τροποποιεῖται τὸ ἄρθρο τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1862 ποὺ δὲν ἀναγνώριζε τὴν προτεραιότητα δημοσίευσης ὑλικοῦ σὲ κανέναν, οὔτε στὴν Ἑταιρεία· ὀρίζεται τώρα ὅτι τὴν προτεραιότητα αὐτὴ θὰ ἔχει στὸ ἐξῆς ἡ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας ἡ ἐγγραφή ἄδεια θὰ εἶναι ἀπαραίτητη προκειμένου νὰ δημοσιεύσει κάποιος ὑλικὸ εὐρεθὲν ἢ ἀνασκαφὲν ἀπὸ αὐτὴν. Παρὰ τὴν ἀπόφαση, ἡ τροποποίηση δὲν ἐγίνε τότε.²⁵⁷ Ἐν μέρει πάντως εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐφαρμόζεται αὐτὴ ἡ ἀρχή, ὅπως προκύπτει ἀπὸ κάποιες σχετικὲς αἰτήσεις γιὰ ἄδεια δημοσίευσης ἢ ἀπεικόνισης ἀρχαίων ποὺ βρίσκουμε στὸ Ἀρχεῖο.²⁵⁸

Μετὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς πρότασής του γιὰ τροποποίηση τοῦ ὀργανισμοῦ ὁ Καββαδίας ἄρχισε ἓναν ἀδυσώπητο ἀγῶνα ἐναντίον τῆς παλαιᾶς φρουρᾶς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ ὄργανο τὸν Παναγιώτη Παπαναστασίου, ἐκπαιδευτικὸ, ὁ ὁποῖος σὲ ὅλες τὶς συνελεύσεις ἐπέκρινε τὸ Συμβούλιο καὶ ζητοῦσε τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας, καὶ σύμμαχο τὸν Στέφανο Δραγούμη, στέλεχος τοῦ Τρικουπικοῦ κόμματος, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴ φιλοδοξία νὰ ἐκλεγεῖ Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου. Καθ' ὅλο τὸ διάστημα ποὺ ἀκολούθησε γίνεται προσπάθεια ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας νὰ μειωθεῖ τὸ κύρος καὶ ἡ ἀξιοπιστία τοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ Κουμανούδη προσωπικά.²⁵⁹

²⁵⁵ Π. Καββαδίας, ὁ.π., 61-62 (σημ. 2) καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἱδεογραφία*, ὁ.π., 143.

²⁵⁶ Β. Χ. Πετράκος, Σημείωμα τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, *ΕΔΑΕ* 3 (Ἀπρίλιος 1989) 31-32. Τὸ ἐγγραφο στὸν φάκ. Δ' 1, ἀρ. 6.

²⁵⁷ Β. Χ. Πετράκος, *Ἱδεογραφία*, ὁ.π., 144-145.

²⁵⁸ Φάκ. 3 (1105), ἀρ. 55, 78, 79.

²⁵⁹ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 83.

Μία από τις προσπάθειες αναθεώρησης του οργανισμού έγινε στη συνέλευση του 1891, όποτε εξέλεγη επιτροπή για τη σύνταξη σχεδίου νέου οργανισμού, τὸ ὁποῖο ὑποβλήθηκε στη συνέχεια στη συνέλευση καὶ ψηφίστηκε κατ' ἀρχὴν μὲ πῆφους 23 ὑπὲρ ἔναντι 22 κατὰ. Ἀποτέλεσμα τῆς διάστασης ἀνάμεσα σὲ αὐτὴν τὴν ἀπόφαση καὶ τὴν ἀποψη τῆς πλειοψηφίας τοῦ Συμβουλίου εἶναι ἡ παραίτηση τοῦ προέδρου Ἀλ. Α. Κοντόσταυλου, ἡ ὁποία δὲν έγινε δεκτὴ ἀπὸ τὴ Συνέλευση καὶ ἡ ἀναβολὴ τῆς συζήτησης ἐπὶ τοῦ νέου οργανισμοῦ ἐπ' ἄοριστον.²⁶⁰ Τὴ δυσθυμία του γιὰ τὰ τεκταινόμενα ὁ Κουμανούδης ἐκφράζει, ὅπως συνήθιζε, σὲ στιχοῦργημα [194].

Τὸ 1894 ἡ διάσταση φθάνει στὸ ἀποκορύφωμά της, ὅταν ἡ ἐξελεγκτικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ ἐξέλεξε ἡ Συνέλευση συνέταξε ἔκθεση γιὰ τὴν οικονομικὴ διαχείριση τοῦ 1893, ἡ ὁποία ἀνέφερε σοβαρὲς ἐλλείψεις καὶ ὑπανισόταν ἀτασθαλίες ἐκ μέρους τοῦ Συμβουλίου. Μετὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν κατηγοριῶν ἀπὸ τὸ Συμβούλιο, ἐγκρίθηκε ἡ διαχείριση τοῦ 1893, παρατάθηκε ἡ θητεία τοῦ Συμβουλίου καὶ συγκροτήθηκε ἐπιτροπὴ γιὰ τὴ σύνταξη νέου οργανισμοῦ, στὴν ὁποία συμμετέχουν καὶ οἱ Παπαναστασίου, Δραγούμης καὶ Καββαδίας. Μετὰ ἀπὸ διαδοχικὲς συνελεύσεις γιὰ τὸν ὀργανισμό καὶ τὴν ψήφισή του, τὸν Δεκέμβριο ἐγιναν ἀρχαιρεσίες, στὶς ὁποῖες ὁ Κουμανούδης ἔλαβε ἀπὸ τοὺς 146 παρισταμένους 135 πῆφους, ἀλλὰ ἔστειλε τὴν παραίτησή του, ἀκολουθούμενος στὴ συνέχεια ἀπὸ τοὺς Δημήτριο Φίλιο, Ἰωάννη Σβορώνο καὶ Νικόλαο Πολίτη. Ἡ σχετικὴ ἐπιστολὴ εἶναι τυπικὴ, γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἡ παραίτησή του ὀφείλεται κυρίως στὴ συμμετοχὴ πλέον στὸ Συμβούλιο καὶ τοῦ Παπαναστασίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιμένει πεισματικὰ στὶς κατηγορίες του περὶ ἀτασθαλιῶν. Ἔτσι ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1895 γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γίνεται ὁ Π. Καββαδίας.²⁶¹

²⁶⁰ Π. Καββαδίας, ὁ.π., 88. Βλ. ἐπίσης Κ 81 καὶ φάκ. 5 (1107), ἀρ. 98.

²⁶¹ Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., 83-84. Τὸ ἔγγραφο, μὲ τὸ ὁποῖο ἀνακοινώνεται στὸν Κουμανούδη ἡ ἐπανεκλογή του, καθὼς καὶ τὸ σχέδιο ἐπιστολῆς τῆς παραίτησής του βρίσκονται στὸν φάκ. 2 (1104), ἀρ. 4, 5. Τὰ γεγονότα περιγράφει ἀπὸ τὴν τυπικὴ καὶ μόνο πλευρά, δηλ. συγκρότηση ἐπιτροπῶν, ψήφιση ὀργανισμοῦ, χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὶς συγκρούσεις, ὁ Π. Καββαδίας στὴν *Ἱστορία τῆς*

Περιγράφοντας την αλλαγή που επήλθε στην Έταιρεία το 1894 ο Καββαδίας σημειώνει: Δέν είναι πλέον ή Έταιρεία τοῦ παρελθόντος, ή μόνον περί ανακαλύψεως καί συντηρήσεως τῶν ἀρχαίων ὀφείλουσα νά φροντίζει, ἀλλά καί ή προαγωγή τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καί ή παρ' ἡμῖν διάδοσις ἀρχαιολογικῶν γνώσεων εἶναι ἔργα, περί ἃ ὡσαύτως ὀφείλει νῦν ή Έταιρεία νά ἀσχολῇται.²⁶² Ἡ αλλαγή στὰ πρόσωπα παρουσιάζεται ἀπό τὸν πρωταγωνιστὴ τῶν γεγονότων ὡς αλλαγή στὶς ἀρχές καί τοὺς στόχους τῆς Έταιρείας, ὡς στροφή δηλαδή πρὸς τὴν καλλιέργεια τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποία ὁ Κουμανούδης θεωροῦσε πολυτέλεια ἀκόμη στὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ ψυχικὴ φθορὰ ποὺ ὑπέστη ὁ Κουμανούδης ἀπὸ τὴ βίαιη οὐσιαστικὰ ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Έταιρεία ἦταν πολὺ μεγάλη καί τὴν ἐξέφρασε σὲ τρία στιχουργήματά του.²⁶³ Οἱ νέοι ἐπιστήμονες, οἱ ἐξειδικευμένοι πιά, οἱ ἀρχαιολογοῦντες, τοὺς ὁποίους μετροῦσε κατὰ καιροὺς καί χαιρόταν νά παρακολουθεῖ τὴν αὔξησή τους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς σχετικούς καταλόγους ποὺ ὑπάρχουν στὸ Ἀρχεῖο [80, 82, 83], ἦσαν αὐτοὶ ποὺ δὲν ἀνέχονταν πιά τὴ γεροντικὴ παρουσία του. Παρὰ τὸν ὀρθολογισμό του καί τὴν ἱστορικὴ αἴσθηση τῶν πραγμάτων ποὺ εἶχε, δὲν μπόρεσε νά ἀντληφθεῖ ὅτι καί ὁ ἴδιος ἀνῆκε πιά στὴν ἱστορία.

Ἡ ζωὴ του μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία. Ἀπὸ τὸ 1894 ἐγκαταλείπει τὴν ἀρχαιολογία καί ἀσχολεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων*, ἔργο ποὺ συντάσσει συστηματικὰ

Ἀρχαιολογικῆς Έταιρείας, ὁ.π., 88-89. Τὸ θέμα ἀπασχόλησε καί τὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, βλ. Β. Χ. Πετράκος, ὁ.π., 84. Ἐκτενὴ περιγραφή τῶν γεγονότων κάνει ὁ Β. Χ. Πετράκος στὴν ἀδημοσίευτη ἀκόμη ἀναλυτικὴ ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Έταιρείας, τῆς ὁποίας μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὸ χειρόγραφο τοῦ τμήματος ποὺ ἀφορᾷ στὰ γεγονότα, καί τὸν εὐχαριστῶ.

²⁶² Π. Καββαδίας, ὁ.π., 94.

²⁶³ Κ 197 καὶ φάκ. 26 (1140), ἀρ. 36. Τὰ δημοσίευσε ὁ Β. Χ. Πετράκος, Ὁ Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης καί τὰ γεγονότα τοῦ 1894, *ΕΔΑΕ* 8 (1989) 28-30. Βλ. ἐπίσης ἓνα πρόχειρο σχέδιο στιχουργήματος μὲ θέμα τὸν Π. Παπαναστασίου στὸν φάκ. 35 (1149), ἀρ. 77.

ἀπὸ τὸ 1887 [61]. Ἡ *Συναγωγή* δὲν ἀποτελεῖ ἓνα αὐστηρὰ λεξικογραφικὸ ἔργο, ἀφοῦ στὰ σχόλια τοῦ Κουμανούδη ἀποκαλύπτονται σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ ὕφος, οἱ σκέψεις καὶ οἱ πεποιθήσεις του.²⁶⁴ Ἀσχολεῖται ἐπίσης μὲ τὶς προσθῆκες στὶς *Ἀπικῆς Ἐπιγραφὰς Ἐπιτυμβίους*²⁶⁵ καὶ μὲ τὴν τακτοποίηση τῶν χαρτιῶν του [198] ἀρνούμενος νὰ ἀφιερῶσει χρόνον σὲ ὅποια-δήποτε ἄλλη δραστηριότητα. Ἀρνεῖται π.χ. νὰ συμμετάσχει στὴν ἐπιτροπὴ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τοῦ 1896 [98, 99], ἀπορρίπτει τὸ 1896 τὴν πρόταση γιὰ ἔκδοση τοῦ βιβλιογραφικοῦ του καταλόγου, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἀρνεῖται νὰ γράψει τὰ ἀπομνημονεύματά του, ὅπως τοῦ προτείνουν οἱ φίλοι του.²⁶⁶

Ὡς πρὸς τὴν προσωπικὴ του ζωὴ εἶναι ἡ μόνη περίοδος ποὺ αἰσθάνεται μόνος, ἀφοῦ μετὰ τὸν θάνατο τῆς γυναίκας του τὸ 1889, ἔχει χάσει τὸ 1891 καὶ τὴν ἀγαπημένη του κόρη,²⁶⁷ ἡ ἀποκατάσταση τῆς ὁποίας τὸν ἀπασχολοῦσε ἐπὶ χρόνια [96]. Τὸν πόνο του ἐκφράζει σὲ στιχουργήματα [187, 190-193] καὶ ἐπισκέπτεται τὸν τάφο τους καθημερινά.²⁶⁸ Ὁ κατάλογος τῶν φίλων ποὺ τὸν ἐπισκέπτονται τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του περιλαμβάνει πλὴ πολλὰ λιγότερα ὀνόματα.²⁶⁹

²⁶⁴ Γιὰ τὸ ἔργο βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., κυρίως ix-xx καὶ xlvii-lvi καὶ Μαριάννα Δήτσα, ὁ.π. Βλ. ἐπίσης τὴ βιβλιοκρισίαν στὸ περιοδικὸ *Byzantinische Zeitschrift*, 1901, 327-328.

²⁶⁵ Οἱ τελευταῖες προσθῆκες γίνονται τὸ 1896, βλ. "Α. Π. Ματθαίου, *ΑΕΕ Προσθῆκαι*, 10.

²⁶⁶ Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 41. Καταγράφει πάντως πρόχειρα σημαντικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς του ὑπὸ τὸν τίτλο: *Κεφαλαιώδης σημείωσις ἐν τούτῳ τῷ χαρτίῳ τινῶν ἀξίων γεγονότων τοῦ θίου μου, ἃν ἤθελα νὰ γράψω Ἀπομνημονεύματα, οἷα περίπου ὁ Παγκραθῆς ἔγραψε καὶ ἐξεδόθησαν τῷ 1894. Ἀλλὰ δὲν ἔχω καιρὸν διὰ τοιαύτην συγγραφικὴν ἐργασίαν. Μὲ παρεκίνησαν δὲ ποτε εἰς τοῦτο δύο φίλοι.*

²⁶⁷ Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 11, 37.

²⁶⁸ Σπ. Βάσης, ὁ.π., 423.

²⁶⁹ Συνήθιζε νὰ καταγράφει τοὺς ἐπισκέπτες. Τὸ 1871 π.χ. ἦσαν 75, βλ. φάκ. 21 (1135), ἀρ. 201. Τὸ 1896 τὸν ἐπισκέπτονται 15 ἄτομα, βλ. φάκ. 35 (1149), ἀρ. 17 καὶ τὸ 1897 21, βλ. φάκ. 18 (1132), ἀρ. 76. Βλ. καὶ Κ 95.

ΣΚΕΨΕΙΣ

Τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κουμανούδη συμπληρώνει τὴν εἰκόνα τῆς πολύπλευρης προσωπικότητος, ποὺ σχηματίζει κανεῖς μελετώντας τὸ πολυσχιδὲς δημοσιευμένο ἔργο του καὶ ἐξετάζοντας τὴ δράση του. Τὰ πάσης φύσεως σημειώματά του ἀναδεικνύουν ἕναν λόγιο ποὺ ἔχει πλήρη συνείδηση τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου ποὺ ἐπιθυμεῖ καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ διαδραματίσει στὴ διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους. Τηρώντας μιὰν ἀπόσταση ἀπὸ τὰ κρινόμενα καὶ μὲ ἀξίωματικὸ ὕφος ἐκφέρει τὴν ἀποψή του γιὰ ὅλα τὰ θέματα θεωρώντας τα ὅλα ἀνοιχτὰ καὶ πρὸς συζήτησιν. Κοινὸς παρονομαστὴς τῶν σκέψεων του εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα, κάτι ποὺ δὲν παραλείπει νὰ σημειώνει καὶ στὰ δημοσιευμένα ἔργα του: *Ἡμεῖς δὲ ἐν τῇ πατρίδι κινούμεθα καὶ ἐσμέν· πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἡμῶν ἐνέργειαι ἢ παθήσεις εἶναι δεύ- τεραι, ὑπόστασιν ἔχουσαι τὴν ἀξίαν ἐνδόξου ἔθνους ὕπαρξιν, τὴν μετ' ἐλευθερίας.*²⁷⁰ Ὁ Κουμανούδης δὲν δέχεται τὸν *κοσμοπολιτισμὸ* [140, 172] καὶ προτρέπει στὴ διαθήκη του τὰ παιδιά του *νὰ εἶναι φίλοι τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς πατρίδος, οὐχὶ δέ ποτε κοσμοπολῖται.*²⁷¹

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Ἑλλάδας γενικά, ἀπὸ πολιτικῇ, οἰκονομικῇ καὶ τεχνολογικῇ ἀποψη, καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας εἰδικά, ἐκφράζεται διαρκῶς μὲ σημειώματα ποὺ ἄλλοτε δημοσιεύονταν καὶ ἄλλοτε ὄχι. Ἡ σκέψη του καὶ σὲ αὐτὰ διαπνέεται ἀπὸ τὸν ἴδιο αὐστηρὸ ὀρθολογισμὸ ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ γραπτὰ του· ὁ Κουμανούδης ἀμφισβητεῖ διαρκῶς, ἀλλὰ καὶ περιγράφει καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὸν κόσμον. Οἱ κατάλογοι

²⁷⁰ Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ὁ ποιητικὸς ἀγὼν τοῦ ἔτους 1857, *Πανδύρα* Η' (1857-1858) ὅ.π., 26.

²⁷¹ Βλ. σὴμ. 48. Βλ. καὶ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, ὅ.π., 110.

προσώπων ή πραγμάτων, τὸ κριτήριο τῆς σύνταξης τῶν ὁποίων δὲν εἶναι πάντοτε ἐμφανές, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ πρὸ ἐποποιώδη, εἶναι τόσο συχνοί, πὺδ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μοιάζουν μὲ «ἀσκήσεις λογικῆς».

Λατρεῦει τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν θεωρεῖ τὴν καταλληλότερη πρωτεύουσα γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Καμαρώνει γιὰ τοὺς δρόμους καὶ τὰ πεζοδρόμια, γιὰ τὰ νέα τῆς κτίρια, τὰ δημόσια καὶ τὰ ιδιωτικά, χαίρεται γιὰ τὴν αὔξησι τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἱδρυμάτων πὺδ ἔχουν σχέση μὲ τὴν παιδεία καὶ τὸν πολιτισμό, τὰ ἐκπαιδευτήρια, τὰ νοσοκομεῖα, τὶς βιβλιοθηκὲς, τὰ μουσεῖα κτλ.²⁷²

Βλέπει μὲ ἱκανοποίηση καὶ αἰσιοδοξία τὶς προόδους πὺδ συντελοῦνται στὴν Ἑλλάδα [114, 125, 134] καὶ δείχνει μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας [113, 135, 161] σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν [136]. Τὴν ἔννοια τῆς προόδου καὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ὀρίζει μὲ βάση τὸ πρότυπο τῆς Εὐρώπης.²⁷³ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὴν ἀπαισιόδοξη διάθεση καὶ μεμψιμοιρία πὺδ διακρίνει γύρω του.²⁷⁴ Οἱ λύσεις πὺδ ἐφευρίσκει γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διαπνέονται ἀπὸ τὴν πρακτικότητα καὶ τὴν οἰκονομία πὺδ τὸν διακρίνουν γενικά. Τὸ ἑλληνικὸ κράτος κατὰ τὴ γνώ-

²⁷² Κ 143, 150, 158, 159, 160. Ὡς πρὸς τοὺς καταλόγους κτιρίων, βιβλιοθηκῶν, σχολείων κτλ. βλ. φάκ. 19 (1133), ἀρ. 77, φάκ. 28 (1142), ἀρ. 3, φάκ. 34 (1148), ἀρ. 64, 188, φάκ. 35 (1149), ἀρ. 142 καὶ φάκ. 36 (1150), ἀρ. 55. Βλ. ἐπίσης Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὅ.π., κχι, lvi καὶ Μαριάννα Δήτοια, ὅ.π., 92-93. Γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Ἀθήνας ὡς μία ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς ὀψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας αὐτὴν τὴν ἐποχὴ βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Ρομαντικὰ χρόνια*, ὅ.π., 74-89 καὶ Χριστίνα Κουλούρη, ὅ.π., 55-56. Γιὰ τὶς ἐπιθέσεις πὺδ δέχθηκε ἡ Ἀθήνα ὡς ἔκφραση ἐνὸς ψευδοῦς ἐκσυγχρονισμοῦ βλ. Ἑλλη Σκοπετέα, ὅ.π., 242-244.

²⁷³ Κ 119, 128. Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ διαδεδομένη ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς, βλ. Ἑλλη Σκοπετέα, ὅ.π., 218-230. Παρόμοια αἰσιοδοξία μὲ αὐτὴν τοῦ Κουμανοῦδη ἐκδηλώνει καὶ ὁ Ἰωάννης Σούτσος μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τὸ 1861, βλ. Γιάννης Μπαφούνης (Προλεγόμενα - Ἐπιμέλεια), *Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμὸς τοῦ ἔτους 1861*, Ἀθήνα 1862. Ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1991, 9*-27*.

²⁷⁴ Κ 126, 131. Γιὰ τὴν αὐτοκριτικὴ πὺδ διατυπώνονταν συχνὰ βλ. Ἑλλη Σκοπετέα, ὅ.π., 231-247 καὶ Ἀλέξης Πολίτης, ὅ.π., 101-106, ὅπου ἡ στάση αὐτὴ ὀνομάζεται «ἐθνικὴ αὐτοκαταφρόνηση».

μη του εἶναι φτωχὸ καὶ χρειάζεται νὰ ὀργανώσει τὰ στοιχειώδη, πρὶν ἀνοίξει τὰ φτερά του στὴν παιδεία καὶ στὴν ἐπιστήμη [128] καὶ οἱ ἀνάγκες του πρέπει νὰ ἱεραρχηθοῦν [112, 137]. ἡ κατασκευή δρόμων πρέπει νὰ προηγηθεῖ τῆς ἐπιστήμης. Κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Κουμανούδη τὸ κράτος δὲν πρέπει νὰ ἐπιβαρύνεται μὲ οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀναλάβουν κάποιοι ἰδιῶτες [132, 141, 153]. Ἔτσι στὶς σημειώσεις του ἀναφέρεται στὴ συνδρομὴ τῶν πλουσίων στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαιολογίας, ἀλλὰ καὶ γενικὰ στὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς Ἑλλάδας, καταδικάζοντας τὴν τάση εὐδαιμονισμοῦ καὶ πολυτελοῦς καὶ ἐπιδεικτικῆς διαβίωσης ποὺ παρατηρεῖ γύρω του.²⁷⁵

Ἐθνικὰ θέματα. Ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του, καὶ μάλιστα ἐπειδὴ κατάγεται ἀπὸ τὴ Θράκη, εἶναι εὐαίσθητος στὸ θέμα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ἐγκαθίσταται στὴν Ἀθήνα ἡ εὐαίσθησία αὐτὴ ἐκφράζεται εἴτε μὲ τὴ μετάφραση καὶ δημοσίευση ἄρθρων ἀπὸ ξένες ἐφημερίδες γιὰ τὸ ἑλληνοτουρκικὸ ζήτημα²⁷⁶ εἴτε μὲ τὴ δημοσίευση πατριωτικῶν ποιημάτων τὸ 1848, τὰ ὁποῖα γράφει ἐπηρασμένος ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαναστάσεις.²⁷⁷ Ἄλλοτε ἐμφανίζεται σὺμφρων [120, 135, 152] καὶ ἄλλοτε πρὸ ἐνθουσιώδους, κυρίως στὰ σπηουργήματα [170, 174, 175]. Τὸν ἐνοχλεῖ ἐξ ἄλλου ἡ στάση τῶν δυνάμεων ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα [116, 121, 122, 163, 176], ἀλλὰ ἀγανακτεῖ συγχρόνως γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων σχετικὰ μὲ τὰ ἐθνικὰ θέματα [146, 182, 184]. Ἡ στάση του στὰ θέματα αὐτὰ μαρτυρεῖ τὴν ἀσάφεια ποὺ εἶχε στὴν ἐποχὴ του ἡ ἔννοια τῆς Μεγάλης Ἰδέας.²⁷⁸

²⁷⁵ Γιὰ τὴν πολυτέλεια βλ. Κ 73, 118, 129, 162 καὶ *Χρυσόλλης Δ'* (1866) 286-287. Γιὰ τοὺς πλουσίους βλ. Κ 119, 153 καὶ τὸν πρόλογο στὸ *Ἀθήναιον Γ'* (1875) β'.

²⁷⁶ Βλ. π.χ. στὴν ἐφημερίδα *Ὁ Φίλος τοῦ Λαοῦ*, 15 Ἀπριλίου 1847 μετάφραση ἄρθρου ἀπὸ τὴν *Augsburger Allgemeine Zeitung* (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 2-3) καὶ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 80.

²⁷⁷ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 96 (τὸ πρῶτο ποίημα στὴν ἐφημερίδα *Ὁ Φίλος τοῦ Λαοῦ*), 97, 99, 100 καὶ Κ 168, 169.

²⁷⁸ Γιὰ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐκφράστηκαν καὶ τὴν ἀσάφεια τοῦ ὅρου βλ. Ἑλλη Σκοπετεά, ὅ.π., 257-360 καὶ Ἀλέξης Πολίτης, ὅ.π., 61-73.

Δεν δημοσιοποιεῖ τις ἀπόψεις του κατὰ κανόνα. Ἡ μόνη στιγμή τῆς ζωῆς του ποὺ ἐνεργοποιεῖται εἶναι τὸ 1854, ὅταν ὁ κριμαϊκὸς πόλεμος προκαλεῖ ἐξεγέρσεις στὶς βόρειες ἐπαρχίες καὶ ἐνθουσιασμὸ στὴν Ἀθήνα.²⁷⁹ Τὴν ἐνεργοποίησή του μέσῳ τῶν Ὑρακῶν στὴν Ἀθήνα περιγράφει ὡς ἐξῆς: *Τὴν 31 συνήχθημεν ὡς 20 Ὑρακοὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Πανταλέοντος, τὴν δὲ 1 Φεβρουαρίου ὡς 30 συνήχθημεν τὸ δεύτερον οἱ ἐξῆς σημειούμενοι ... Εἰς τὴν δευτέραν τῶν Ὑρακῶν συνέλευσιν ἐξελέχθη καὶ ἐγὼ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῆς συνεννοουμένης μετὰ τῆς κοινῆς ἐπιτροπῆς ὅλων τῶν τμηματικῶν κύκλων· καὶ δὲν ἡσθάνομην μὲν ἑμαυτὸν πρόσφορον εἰς τοιοῦτο ἔργον, ὅμως δὲ ἐδέχθη.*²⁸⁰

Μέσα στὶς ἴδιες περιστάσεις, τὸ 1854 (1/13 Μαρτίου), συνέταξε μαζί με ἄλλους ἔκκληση στὴ γαλλικὴ γλώσσα πρὸς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς νὰ ἐπιδείξουν φιλάνθρωπα αἰσθήματα πρὸς τοὺς Ἕλληνες σημειώνοντας πὼς ἔχουν ἐκλεγῆ ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους ὡς μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, *un comité central d'assistance*, με ἀρμοδιότητα νὰ ἐξασφαλίσουν ὑποστήριξη καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικόν· οἱ συντάκτες τῆς ἔκκλησης προτείνουν τὴν ἵδρυση σὲ κάθε χώρα φιланθρωπικῶν ἐπιτροπῶν, με τὶς ὁποῖες θὰ ἐπικοινωνοῦν, καὶ τῶν ὁποίων οἱ χρηματικὲς εἰσφορὲς θὰ κατατίθενται στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.²⁸¹

Τὰ ἐπόμενα χρόνια ὁ Κουμανούδης δὲν συμμετέχει οὔτε σὲ συλλό-

²⁷⁹ Βλ. Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος, *Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1854 καὶ 1878 στὴν Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1970, 15, ὅπου περιγράφεται τὸ κλίμα στὴν Ἀθήνα. Τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα στὴν Ἀθήνα περιγράφει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης σὲ κείμενο με τὸν τίτλο *ἱστορικὸν τεμάχιον, ὃ συνέθεσα ὁπωδὴποτε*, βλ. Κ. Ράδος, *Ἐκλογή ἐγγράφων*, ὁ.π., 135-137.

²⁸⁰ Κ. Ράδος, ὁ.π., 136-137. Ὁ Κουμανούδης συμμετέχει στὴν ἐπιτροπὴ ἐπὶ τοῦ Συνοικισμοῦ τῶν Ὑρακοβουλγάρων καὶ Σέρβων ἀπὸ τὸ 1851, βλ. ὁ.π., 131-133, φάκ. 7 (1109), ἀρ. 16 καὶ φάκ. 35 (1149), ἀρ. 58.

²⁸¹ Ὁ.π., 133-134. Τὴν ἔκκληση ὑπογράφουν ἐκτὸς τοῦ Κουμανούδη, οἱ Ε. Σίμος, Μ. Ρενιέρης, Σ. Π. Τριανταφύλλης, Γ. Γ. Παπαδόπουλος, Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆς, Ἀ. Φ. Παπαδάκης καὶ Μ. Ποτλῆς. Βλ. καὶ Ἀλ. Γ. Παπαγεωργίου, ὁ.π., 334. Γιὰ τὴν τάση τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τῆς ἐποχῆς νὰ περιορισθεῖ στὶς ἐκκλήσεις πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη βλ. Ἑλλή Σκοπετεᾶ, ὁ.π., 279-280. Ὡς ἀνώνυμος *διανομὴς* τῆς ἐφημερίδας *Νέα Ἑλλὰς* σατιρίζει πάντως τὸ σύνθημα τῶν ἡμερῶν *Ἑλληνικὴ Ἀυτοκρατορία* στὸ φύλλο τῆς 1 Ἰανουαρίου 1854 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 13).

γους με έθνική δράση, όπως είναι π.χ. ο σύλλογος Έθνική Άμυνα, ούτε σε συνέδρια με αυτό το περιεχόμενο.²⁸² Δεν ανταποκρίνεται στην πρόσκληση του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ραιδεστού να τον αντιπροσωπεύσει στο Συνέδριο των Συλλόγων που όργάνωσε ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός το 1879, όπου δεν συμμετέχει ούτε ως γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,²⁸³ ενώ το 1886 αντιμετώπιζει εἰρωνικά το σχεδιαζόμενο συνέδριο στην Κωνσταντινούπολη [78].

Ένα πρόσωπο, πρότυπο για τον Κουμανούδη είναι ο Ζήσης Σωτηρίου, αγωνιστής της επανάστασης και συγγραφέας πατριωτικῶν φυλλαδίων με την υπογραφή *Ἑλλήν τοῦ Ὀλύμπου*, ο ὁποῖος διορίστηκε το 1863 ως *ἀρχιφύλαξ τῶν ἀρχαιοτήτων* καὶ πρωτοστάτησε στην οἰκοδομὴ τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.²⁸⁴ Ὁ Κουμανούδης τὸν γνωρίζει προσωπικά ἀπὸ τὸ 1847 καὶ τὸν ἐκτιμᾷ ιδιαίτερα, –τὸν χαρακτηρίζει *στοιχείο τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐνσάρκωσιν τῆς ἰδέας τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*–, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος συνεισέφερε οἰκονομικά στὸ ἐθνικὸ ζήτημα, γεγονὸς ποὺ προκαλοῦσε θυμηδία στοὺς συγχρόνους του. Κατὰ τὸν Κουμανούδη τὸ οἰκονομικὸ χρέος τῆς Ἑλλάδας ἐξ αἰτίας τῶν δανείων ἦταν υπεύθυνο γιὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἐξευτελισμοὺς ποὺ εἶχε ὑποστεί ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους. Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε τὸ δίστιχο ποὺ συνέθεσε τὸ 1880, ὅταν πέθανε ὁ

²⁸² Γνωρίζουμε τὴν ἀντίστοιχη δράση τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 241, 345-346, 351-354, 476 καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, Ἀθήνα 1970, 24-27. Γιὰ τὴν ἔντονη παρουσία τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου στὶς σχετικὲς ἐκδηλώσεις βλ. Ἑλλη Σκοπετέα, ὁ.π., 321-322.

²⁸³ Τὴν Ἑταιρεία ἀντιπροσωπεύουν οἱ Φ. Ἰωάννου καὶ Εὐθ. Καστόρχης, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 353 καὶ *Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Πρακτικὰ τῆς πρῆτης αὐτοῦ συνόδου*, Ἀθήνα 1879, ιδ'. Γιὰ τὴν ἐκλογή του ἀπὸ τὸν Θρακικὸ Σύλλογο βλ. φάκ. 12γ' (1114γ'), ἀρ. 13. Τὸν Θρακικὸ Σύλλογο ἀντιπροσώπευσαν τελικῶς οἱ Νικόλαος Σαρίπολος καὶ Ἑμμανουὴλ Δραγούμης, βλ. *Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων*, ὁ.π., ιζ'.

²⁸⁴ Ἀγγελικὴ Κόκκου, ὁ.π., 232-233. Βλ. ἐπίσης *Τὰ ἅπαντα τοῦ συναγματοῦ Ἑλλήνος Ζήση Σωτηρίου*, Ἀθήνα 1848 καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1982, 160, 162, 163, 164. Ὁ Σωτηρίου πολέμησε ὡς ἐθελοντὴς με τοὺς Γαριβαλδινούς στὴν Ἰταλία τὸ 1859, τὸ 1860 καὶ τὸ 1862, βλ. Ἀντ. Λιάκος, ὁ.π., 137-139, 183.

Ζήσης Σωτηρίου, τὸ ὁποῖο δημοσιεύεται χωρὶς τὴν ἄδειά του σὺς ἐφημερίδες, καθὼς σημειώνει ἀργότερα.

*Ἄν ὅλοι ἐμμιμούμεθα τὸν Ζήση Σωτηρίου
δὲν θὰ ἔχε χρεῖαν ἢ Ἑλλάς Εὐρώπης Συνεδρίου.*²⁸⁵

Ἐνα μακροσκελὲς στιχοῦργημα μὲ θέμα τὸ ἐθνικὸ ζήτημα, ποὺ συνθέτει τὸ 1880 λίγο πρὶν τὸν θάνατο τοῦ Σωτηρίου καὶ τὸ διορθώνει τὸ 1884 καὶ τὸ 1887, εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴς διαπραγματεύσεις ποὺ γίνονται μετὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Σωτηρίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλο *Ἱστορία τοῦ Ζήση Τσαρουχοπούλου ἀπὸ τὴν Καλαμάτα*.²⁸⁶

Πολιτική. Ὁ Κουμανούδης δὲν ἀποδίδει σημασία στὴν πολιτικὴ μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, ὑποστηρίζει γενικὰ τὸ πολίτευμα τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας καὶ στέκεται μᾶλλον ὑπεράνω κομμάτων. Εἶδαμε ἤδη τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ποὺ προσπάθησε νὰ τηρήσει τὴν ἐποχὴ τοῦ διορισμοῦ του στὸ Πανεπιστήμιο. Στὶς σημειώσεις του δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει πολιτικὴ συμπάθεια πρὸς καμμία πλευρά. Ὡς πρὸς τὸ πολίτευμα τὸ 1868 ἀναρωτιέται μήπως κατὰ διαστήματα χρειάζεται γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἓνας πὺ ἀυταρχικὸς τρόπος διακυβέρνησης, ἀπαραίτητος γιὰ τὴ δημιουργία μεγάλων ἐπιτευγμάτων.²⁸⁷ Τὸ 1885 παρατηρεῖ ὅτι δὲν ἔχει ἐμφανισθεῖ ἀκόμη ἓνας σοφὸς ἡγέτης στὴν Ἑλλάδα [154]. Οἱ πολιτικὲς προτάσεις του χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν ἀδέσμευτη

²⁸⁵ Τὸ δίστιχο εἶναι δημοσιευμένο, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη, *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 15 (1978-1979), 6-7. Βλ. ἐπίσης Κ 180, 186 καὶ φάκ. 28 (1142), ἀρ. 11. Γιὰ τὴ σχέση τῶν Κουμανούδη καὶ Σωτηρίου βλ. Κ 94, 151, 179.

²⁸⁶ Φάκ. 26 (1140), ἀρ. 80, 82 καὶ Κ 181.

²⁸⁷ Κ 138. Εἶναι γνωστὸ ἐπίσης τὸ ἀρνητικὸ σχόλιό του στὸ λ. σοσιαλισμὸς τῆς *Συναγωγῆς νέων Λέξεων*, βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κορναΐσμου στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, στὸν τόμο *Διήμερο Κοραΐ*, Ἀθήνα 1984, 182 καὶ σὲ αὐτοτελῆ καὶ ἀνεπτυγμένη ἔκδοση, Ἀθήνα 1989, 68. Σχετικὰ μὲ τοὺς δημοκράτες βλ. φάκ. 21 (1135), ἀρ. 34, ὅπου σημειώνει: *οὗτος δὲ ὁ Zimmermann φιλελεύθερος καὶ συνταγματικός, ὅχι ὅμως δημοκράτης*, καὶ Κ 102.

σκέψη ενός λογίου που βλέπει τὰ πολιτικὰ πράγματα ἀφ' ὑψηλοῦ.²⁸⁸
Φαίνεται πὼς συμμετεῖχε στὴν *Πανεπιστημιακὴ Φάλαγγα* τὸ 1862,²⁸⁹ ἐνῶ
εἶναι βέβαιη ἡ συμμετοχὴ του στὴν *Ἐθνοφυλακὴ* τὸ 1867.²⁹⁰

²⁸⁸ Κ 123, 130, 132, 154. Σὲ ἓνα ἄλλο κείμενο φαντάζεται μιὰ κυβέρνησις ἀποτελούμενη κυρίως ἀπὸ λογίους καὶ ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὸ Ρωσικὸν κόμμα, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ. Α. Κουμανοῦδη*, ὅ.π., 1-10. Τὸ κείμενο στὸν φάκ. 36 (1150), ἀρ. 37.

²⁸⁹ Κ 93. Τὸ ὄνομά του δὲν βρίσκεται μεταξὺ τῶν βαθμοφόρων, βλ. Ἰ. Πανταζίδης, ὅ.π., 152-163. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, ὅ.π., 21.

²⁹⁰ Κ. Ράδος, ὅ.π., 133. Γιὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο βλ. Ἀλέξανδρος Ἀρ. Οἰκονόμου, *Τρεῖς ἄνθρωποι. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα 1950, 136 καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὅ.π., 396. Τὸ 1867 ἡ συμμετοχὴ ὅλων εἶναι ὑποχρεωτικὴ βάσει βασιλικοῦ διατάγματος, βλ. Κώστας Σοφιανός, *Τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος, 1833-1900*, Ἀθήνα 1988, Α', 159.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ὁ Κουμανούδης ἤρθε τὸ 1845 νὰ ζήσει στὴν Ἑλλάδα ἔχοντας διαμορφώσει συγκεκριμένες ἀπόψεις καὶ ὁράματα γιὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦ μέλλοντος. Πίστευε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία ἔπρεπε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ ὀρισμένα ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τῆς εἶχε κληροδοτήσει τὸ παρελθὸν καὶ νὰ σχηματίσει ἓνα σύγχρονο πρόσωπο. Τῇ βασικῇ εὐθύνῃ γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἐπέρριπτε στὶς ἐποχὲς παρακμῆς τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ, δηλαδὴ στὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Αὐτὴ ἡ «ιδεολογικὴ» πλευρὰ τῆς σκέψης τοῦ Κουμανούδη ἔχει προβληθεῖ ἰδιαίτερα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Τὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ σχετικὴ συζήτηση εἶναι τὸ πρῶτο δοκίμιο τοῦ Κουμανούδη *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον* τοῦ 1845, ὁ λόγος ποὺ ἐξεφώνησε τὸ 1853 στὴν ἐπέτειο τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου, *Περὶ τῆς πολιτικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων*, τὸ λεξικογραφικὸ ἔργο τοῦ *Συναγωγῇ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν* ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1900 λίγο μετὰ τὸν θάνατό του, ἡ δημόσια διαφωνία μεταξὺ τῶν Κουμανούδη καὶ Παπαρρηγόπουλου μὲ ἀφορμὴ τὴν εὔρεση ολαβικῶν κτισμάτων στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ὀλυμπίας τὸ 1878 καὶ τὸ 1879, καὶ ἓνα ἀδημοσίευτο στὴν ἐποχὴ τοῦ σημείωμα τοῦ Κουμανούδη ἐναντίον τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Παπαρρηγόπουλου τοῦ 1888. Ὡς πρὸς τὶς σχέσεις του μὲ συγκεκριμένα πρόσωπα στὸ Πανεπιστήμιο ὁ Κουμανούδης τοποθετεῖται ἀπὸ κάποιους συγχρόνους του στοὺς *περὶ τὸν Ἀσώπιον* τὴν πληροφορία δίνει ὁ Δ. Βερναρδάκης τὸ 1858 στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ *Μαρία Δοξαπαρῆ*, ἔργο τὸ ὁποῖο ἀρνήθηκε νὰ βραβεύσει ὁ Κουμανούδης τὸ 1857 ὡς εἰσηγητὴς στὸν Ράλλειο ποιητικὸ διαγωνισμό. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1871 τοποθετεῖται στὴ *φατρία τῶν κοκκίνων* ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ὁ Πολίτης* μὲ ἀφορμὴ τὸ ζήτημα τῆς πρυτανικῆς ἐκλογῆς. Μὲ βάση τὰ παραπάνω ὁ Κουμανούδης ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐκπροσώπους τοῦ διαφωτισμοῦ στὴν ἐποχὴ του.²⁹¹

²⁹¹ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, 117-119, 397-399, 431

Στὴν προσπάθεια νὰ διαγραφεῖ ἓνα γενικὸ σχῆμα τῆς ιδεολογίας τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Κουμανούδης ἔχει θεωρηθεῖ ὁ σημαντικότερος ἀντίπαλος τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου μὲ κριτήριον κυρίως τὴν ἀρνητικὴ ἀντίληψή του γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ διαφωνία πρὸς τὶς ἱστορικὲς ἀντιλήψεις ἐκείνου. Τὸ σχῆμα αὐτό, λειτουργικὸ στὶς γενικὲς του γραμμές, στηρίζεται σὲ μία πλευρὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κουμανούδη καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἐσφαλμένες ἐντυπώσεις, ὅταν ἐκλαμβάνεται ὡς δεδομένο ἱκανὸ νὰ ἐρμηνεύσει ὅλες τὶς δραστηριότητες τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλων προσωπικοτήτων τῆς ἐποχῆς του. Ὡς πρὸς τὸν Κουμανούδη δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀγνοήσει κανεὶς τὴν «ιδεολογία» του, ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ δράση του καὶ αὐτὴν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας εἶναι ὁ κινὼν νοῦς. Τέλος, ὀφείλει νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ πόσο ἐπέτρεπε στὸν ἑαυτό του νὰ ἐκθέτει δημοσίως τὶς βαθύτερες πεποιθήσεις του. Τὸ Ἀρχεῖο πάντως, ἐκτὸς τῶν κριτικῶν σημειωμάτων γιὰ τὸν πανεπιστημιακὸ λόγο περὶ τοῦ σλαβικοῦ ζητήματος καὶ γιὰ τὴ μεγάλη *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* τοῦ Παπαρρηγόπουλου ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω, δὲν προσφέρει ἄλλα στοιχεῖα, γιὰ νὰ διευκρινισθεῖ περισσότερο τὸ θέμα τῆς ἀντυπαλότητος τῶν δύο λογίων καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἑνταξης τοῦ Κουμανούδη στὶς ὁμάδες ποὺ προαναφέρθηκαν.

Μὲ βάση τὰ δημοσιευμένα ἔργα τοῦ Κουμανούδη καὶ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει τὸ Ἀρχεῖο του οἱ πεποιθήσεις του μποροῦν νὰ περιγραφοῦν ὡς ἑξῆς:

Βυζάντιο. Ἡ ἄποψη τοῦ Κουμανούδη σχετικὰ μὲ τὸ βυζαντινὸ παρελθὸν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπῆρξε σταθερὰ ἀρνητικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Τὴν εἶχε ἐκθέσει γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὸ δοκίμιον *Ποῦ*

(ὅπου τὸ ἔργο τοῦ Κουμανούδη *Συναγωγή νέων λέξεων* χαρακτηρίζεται ὡς «ἓνα εἶδος ἀντι-παπαρρηγόπουλος»), *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ.π., 368, 404, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 254, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xxiv, xxx κ.έ. καὶ Πλαισίωση τοῦ 1872, ὁ.π., 471. Βλ. ἐπίσης Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ.π., 379, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι, ὅταν ἡ ἐφημ. *Αἰὼν* στὴν κριτικὴ τῆς γιὰ τὴ μικρὴ *ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* τοῦ Παπαρρηγόπουλου μιλᾷ γιὰ *συμμορία* ποὺ ἐκμυκτηρίζει ὅλον ἀνεξαρτήτως τὸν ἑλληνικὸν κλῆρον, ἐννοεῖ καὶ τὸν Κουμανούδη.

οπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον τὸ 1845: Ὑπῆρξαν κατὰ δυστυχίαν τῶ ὄντι παρ' ἡμῖν καιροί, ὅτε αἱ διδασκαλῖαι τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἐξευτελίζοντο καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀσιανῆς ἀποκλειστικότητος καὶ στασιμότητος παρεσκεύαζε πενίαν ἄχαριν εἰς ὅλα τὰ πέραν ἡμῶν καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς τότε κοινωνίας μονομερῆς κατὰ πολλὰ, ἐστείρευε κατὰ μικρόν, ἕως ὅτου ἐπὶ τῆς Τουρκικῆς εἰσβολῆς καὶ μετὰ ταῦτα ἔστυψεν ὅλως διόλου.²⁹²

Τὴν ἴδια ἄποψη ἐπανελάβε στὴν ἀντιδικία μὲ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο τὸ 1852 μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο τοῦ τελευταίου περὶ Κωνσταντινουπόλεως ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1851.²⁹³ Ὁ Κουμανούδης ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος στὰ προλεγόμενά του²⁹⁴ στρέφεται ἐναντίον τῶν ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὸν διαφωτισμὸ Ἑλλήνων συγγραφέων γιὰ τὴν προκατάληψή τους ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, καὶ θεώρησε ἄκαιρον τὴν ὑπεραπολογία τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας.²⁹⁵

Τὸ 1853 μὲ τὸν λόγο του στὴν ἐπέτειο τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου *Περὶ τῆς πολιτικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων*, διαπιστώνει τὴν ὑπαρξὴ σπερμάτων τῆς πολιτικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων στὴν ἀρχαιότητα ποὺ δὲν φάνηκαν παρὰ στὴν ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ἐνῶ γιὰ τὴ βυζαντινὴ σημειώνει: Ὑπῆρχε βεβαίως ἔθνος Ἑλληνικὸν καθ' ὅλον τὸν μέσον αἰῶνα ἀπόδειξις δὲ ἡμεῖς, αἵτινες οὐκ ἔφυμεν ἀπὸ ὀρυός οὐδ' ἀπὸ πέτρης. Τί δὲ ἐφρόνει ἢ τί ἐδίωκε πολιτικῶς, τοῦτο δυσκολώτερον εἰπεῖν. Ὅστις ὅμως ἐκ τῶν Βυζαντινῶν χρονικῶν θελήσῃ

²⁹² Σ.Α.Κ., *Ποῦ οπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὁ.π., 21. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν λογίων σχετικὰ μὲ τὸ Βυζάντιο βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμὸς*, ὁ.π., 339-340, 376-382.

²⁹³ Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κουμανούδη δημοσιεύθηκε στὴ *Μνημοσύνῃ* Α' (1852) 37-40, ὁ Βυζάντιος ἀπάντησε στὸ ἴδιο περιοδικό, ὁ.π., 82-83, ὁ Κουμανούδης ἀνταπάντησε μὲ φυλλάδιο, *Ἀνταπάντησις τῷ Κ. Σκαρλάτῳ Βυζαντίῳ*, 10 Ἰουνίου 1852 καὶ ὁ Βυζάντιος ἀνταπάντησε μὲ φυλλάδιο, *Πρὸς τὴν ἀνταπάντησιν τοῦ κυρίου Σ. Κουμανούδη*, 3 Ἰουλίου 1852. Γιὰ τὴν ἀντιδικία βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 178-179 καὶ *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμὸς*, ὁ.π., 377-378.

²⁹⁴ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἡ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως ...*, Ἀθήνα 1851, β'.

²⁹⁵ *Μνημοσύνῃ* Α' (1852) 39. Ὁ Κουμανούδης ἐνοχλεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἐνθουσιώδη χωρία σχετικὰ μὲ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Φαναριώτες, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ συγγραφέα.

τοῦτο νὰ ἐξαγάγῃ εὐσυνειδήτως, θέλει εἰπεῖ, ὅτι τὸ ἔθνος εἰς ἀμάθειαν περιπεσὼν ἐλεινήν, ὑπεῖκεν εἰς τὰ δεσποτικά δόγματα τῆς Καισαρικῆς ἀρχῆς, ἥτις παρελθὼν ἔχουσα ξένον, ποτὲ δὲν ἐξεφράσθη ὅτι ἀπηνήθη αὐτό. Αἰσθησις πολιτικῆς ὑπάρξεως ἔλειπεν ἐν τῷ λαῷ ἢ ἐκοιμᾶτο ὕπνον βαθύν. Καί τοι δὲ ἐκλιπούσης ὅλως ἐν τῇ ἀνατολῇ τῆς Ρωμαϊκῆς γλώσσης, τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐπὶ πολὺ δὲν ἐγείρετο, διότι οὐκ ἦν ὁ ἐγείρων, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ παιδεία ... Δὲν ἡγέρθη τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον, ζῶν ἔχον ἀληθινὴν εἰμὴ ἀφοῦ, καὶ τῆς μεγίστης συμφορᾶς ἐπελθούσης, τῆς ὑπὸ Τούρκων ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου, ἀνεγεννήθησαν τὰ Ἑλληνικά γράμματα ἐν τῇ Δύσει. Τίς δ' ἀνεγέννησε ταῦτα; Οὐχὶ ἄνθρωπος, ἀλλὰ θεός, οἰκονομήσας τὰς παγκοσμίους περιπετείας καὶ δοὺς εἰς τοὺς πρὸ τεσσάρων αἰῶνων ἡμετέρους προγόνους, εἰ καὶ μὴ τὸ ὅλον, μέγα ὅμως μέρος τοῦ σωτηρίου ἔργου τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἀναπλάσεως.²⁹⁶ Τὸ κείμενο αὐτὸ θέλει νὰ προβάλλει τὴν ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐπιθυμία κοινὴ τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς,²⁹⁷ τὴν ὁποία διατυπώνει κλείνοντας σχεδὸν τὸν λόγο του ὡς ἐξῆς: *Τοιαύτη τις, ἂν δὲν ἡπατήθημεν, δεικνύεται καθολικῶς ἡ διὰ τῶν γραμμάτων πορεία τοῦ ἔθνους πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ δὲ πρὸς τὴν ἐνότητα αὐτοῦ κλίσις ὀρμηθεῖσα, ὡς εἶδομεν, ἐκ μικρῶν Ἑλληνικῶν ἀρχῶν, ἃς οἱ τοῦ ἔθνους ἄριστοι κατέβαλον ἐκ παλαιοῦ, ἤρξατο λαμβάνειν ἐπίδοσιν τινα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους δουλείας, ἔπειτα δὲ καὶ ἐν τῇ μακρᾷ σειρᾷ τῶν 16 δουλικῶν αἰῶνων λανθανόντως ἐμορφοῦτο, γενναιότερον δὲ ἢ δὴ ἀπὸ τῆς τελευταίας κατακτῆσεως ἀνερῶντις, ὅτε καὶ μεγάλη αἰτία νέα προσεγένετο εἰς τὴν αὐτῆς ἀνάπτυξιν ἡ διαφορὰ τοῦ θρησκευματος τῶν ξένων δυναστῶν.*²⁹⁸ Ὁ Κουμανούδης χρησιμοποιεῖ ἐπίσης καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους: *Γνόντες δὲ ἐν ταῖς ἐσχάταις ταύταις ἡμέραις, ὅτι Ἑλληνές ἐσμεν, εἰς καὶ ἀδιαίρετος λαός, θεοφιλής, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, καὶ πεπρωτισμένος παντοίαις δυνάμεσιν, ἃς ὀδεύσωμεν γηθόσυνοι ἐπὶ πᾶσαν παιδείαν καὶ ἀρετὴν, εὐδαιμονοῦντες αὐτοὶ ἐν τῇ ἐκπληρώσει τῆς μεγάλης ἡμῶν ἀποστολῆς, καὶ τὴν καρδίαν τοῦ βασιλέως ἡμῶν εὐφραίνοντες.*²⁹⁹

²⁹⁶ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20ῇ Μαΐου κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς ιδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ὁθωνος*, Ἀθήνα 1853, 24.

²⁹⁷ Γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἐνότητος στὰ χρόνια αὐτὰ βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ.π., 363-366.

²⁹⁸ Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., 26.

²⁹⁹ Ὁ.π., 27. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὴ θεία Πρόνοια καὶ τὴ

Ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ Βυζάντιο παραμένει ἀρνητικὴ καὶ κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια, χωρὶς νὰ τὴν ἐκθέτει ὅμως δημοσίως, παρὰ μόνον ὅσο αὐτὴ διαφαίνεται ἀπὸ τὴ δράση καὶ τὶς δημόσιες τοποθετήσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας κινῶν νοῦς εἶναι ὁ Κουμανούδης.³⁰⁰ Δὲν παραλείπει νὰ σχολιάζει τὸ θέμα ὅμως κατ' ἰδίαν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο, μὲ ἀφορμὴ ἐκδόσεις ποὺ ἐξαίρουν τὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ τῆς δίνουν μιὰ ἐξέχουσα θέση στὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἔτσι σχολιάζει τὰ ἔργα τοῦ Σπ. Ζαμπέλιου καὶ τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, χωρὶς νὰ δημοσιεύει τὴν κριτικὴ του.³⁰¹

Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὁ Κουμανούδης παρακολουθοῦσε τὶς ἱστορικὲς ἐκδόσεις τῆς ἐποχῆς του, εἴτε αὐτὲς ἀναφέρονταν στὴν ἀρχαιότητα εἴτε στὰ νεώτερα χρόνια, μὲ ἐπίκεντρο, ὅπως εἶναι φυσικό, τοῦ ἐνδιαφέροντός του τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.³⁰² Εἶχε συλλάβει μάλιστα τὴν ἰδέα νὰ συγγράψει ὁ ἴδιος *ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἰς χρῆσιν τῶν πολλῶν, σύντομον ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτάτων* ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς παραμονῆς του στὸ Βερολίνο. Τὴν εἶχε κατὰ νοῦν καὶ τὸ 1853, ὅταν συνέταξε τὸν *Περὶ τῆς πολιτικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων* λόγο· προσπάθησε ἐξ ἄλλου νὰ τὴν καταστήσει θέμα τοῦ Τσοκανεῖου διαγωνισμοῦ, θεωρώντας ἀποτυχημένη τὴ μικρὴ *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου τὸ 1853. Τὸ 1858 ἐπιχειρεῖ νὰ ὑλοποιήσει τὴ σκέψη

φυσικὴ ἀνωτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ.π., 383-388. Ἐπίσης Χριστίνα Κουλούρη, ὁ.π., 64, 74-75.

³⁰⁰ Σχετικὲς νύξεις ὑπάρχουν καὶ σὲ κάποια λήμματα τῆς *Συναγωγῆς λέξεων ἀθησαυρίστων*, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., lxi.

³⁰¹ Κ 102-105 καὶ φάκ. 30 (1144), ἀρ. 11. Σχολιάζει, ὅπως εἶναι φυσικό, καὶ τὴ μεγάλη ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κ 107. Κριτικὴ γι' αὐτὴν τὴν ἔκδοση δημοσιεύει ὁ Δ. Μαυροφρύδης στὸ περιοδικὸ *Φιλίστωρ* ποὺ ἐξέδιδαν μαζὶ μὲ τὸν Κουμανούδη, βλ. *Φιλίστωρ* Α' (1860) 101-104 καὶ 140-151· βλ. ἐπίσης Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 296.

³⁰² Βλ. π.χ. τὴ βιβλιοκρισία τοῦ *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως* ὑπὸ Σπυρίδωνος Τρικοῦπη. Ἐν Λονδίῳ 1853-1854, *Πανδώρα* ζ' (1855-1856) 71-72.

του, περιοριζόμενος τελικῶς στὴ σύνταξη τῆς εἰσαγωγῆς.³⁰³ Τὸ 1867 προχωρεῖ περισσότερο καὶ συγγράφει πόνημα μὲ τίτλο *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐπίτομος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον*, τὸ ὁποῖο διορθώνει καὶ συμπληρώνει ὡς τὸ 1891, ἀλλὰ δὲν ἐκδίδει ποτέ.³⁰⁴

Ἡ συγγραφή ἐγχειριδίου ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὰ νεώτερα χρόνια ὑπηρετεῖ τὸν ἴδιο στόχο, ποὺ ἔθεσε ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐκδίδοντας τὴ μικρὴ *Ἱστορία* (1853) καὶ στὴ συνέχεια τὴ μεγάλη *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* (1861-1874), δηλαδὴ τὴν προβολὴ τῆς ἐνότητας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους,³⁰⁵ στόχο ποὺ ἤθελε νὰ προβάλει ὁ Κουμανούδης καὶ μὲ τὸν ἐπετειακὸ λόγο του τὸ 1853.

Ἡ ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὅμως γιὰ τὸν Κουμανούδη δὲν προβάλλεται μὲ τὴν ἀνάδειξη τῆς βυζαντινῆς περιόδου ὡς φυσικοῦ συνδετικοῦ κρίκου ἀνάμεσα στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος. Ἐτσι ὁ Κουμανούδης ὡς πρὸς τὴν ἔκταση ποὺ καταλαμβάνει κάθε περίοδος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐκφράζει τὸν κανόνα τῆς ἐποχῆς, δίνει ἐξαιρετικὴ ἔμφαση στὴν ἀρχαιότητα καὶ

³⁰³ Κ 106. Βλ. ἐπίσης Κ 88, ὅπου ὁ Κουμανούδης μεταξὺ τῶν προσεχῶν ἐκδόσεων του περιλαμβάνει καὶ τὴν *ἱστορία Ἑλλήνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν σημερινῶν χρόνων*. Ὁ Κουμανούδης συμμετεῖχε ὡς γραμματέας στὴν ἐπιτροπὴ ἐγκρίσεως τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων μὲ πρόεδρο τὸν Θεόδωρο Μανούση ποὺ ἀπέρριψε τὸ βιβλίο *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* τοῦ Παπαρρηγόπουλου, τὸ 1853, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, ὁ.π., 164-168.

³⁰⁴ Φάκ. 19 (1133), ἀρ. 116 (1-15). Τὸ πόνημα ἐξέδωσε ὁ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, βλ. *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἀθήνα 1983. Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο εἶχαν ἐκπέσει οἱ δύο τελευταῖες σελίδες, οἱ ὁποῖες ἀργότερα ἐντοπίστηκαν στὸ Ἀρχεῖο στὸν φάκ. 36 (1150), ἀρ. 86, καὶ τὶς δημοσίευσε ὁ ἴδιος, βλ. *Μνήμων* 11 (1987) 379-380. Τὸ ἔτος συγγραφῆς τοῦ ἔργου εἶναι τὸ 1867 καὶ ὄχι τὸ 1876, ὅπως ἔχει ἀναγραφεῖ ἀπὸ λάθος στὸν τίτλο στὴ σελ. 13.

³⁰⁵ Κ 106. Ἡ ἐκδοσιμὴ τέτοιων ἐγχειριδίων δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη τὸν κανόνα αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, ὁ.π., 39, καὶ 593-734, ὅπου παρατίθεται ἡ βιβλιογραφία τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων. Τὸ πρῶτο δημοσιευμένο ἔργο μὲ τίτλο *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* εἶναι ἡ ἐπιτομὴ τοῦ Παπαρρηγόπουλου τὸ 1853, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 172.

πολύ λιγότερη στη βυζαντινή και τη νεώτερη ιστορία.³⁰⁶ Από τις 32 σελίδες του έργου που επιχειρεί να συνθέσει το 1867 οι 15 αφιερώνονται στην αρχαία ιστορία ως την άλωση της Κορίνθου, οι 8 στη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο και οι υπόλοιπες 9 στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, στην Έπανάσταση και στα χρόνια του ελεύθερου ελληνικού κράτους ως και την εγκαθίδρυση του Γεωργίου του Α΄.

Στο έργο αυτό που είναι μια πλήρης ιστορική αφήγηση ο Κουμανούδης προβάλλει την αντίληψή του για τη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Οι Έλληνες χαρακτηρίζονται *ἔθνος σωματικῶς καὶ ψυχικῶς κάλλι-στα προικισμένον ὑπὸ τῆς φύσεως* και περιγράφεται η ιστορική τους πορεία κατά την αρχαιότητα κυρίως με την παράθεση των γεγονότων· ωστόσο προβάλλονται κάποιες ἀρετὲς τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι, ἐκτὸς τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ καλλιέργεια τῆς δημοκρατίας: *Μετ' οὐ πολὺ ἡ δημοκρατία, γνήσιον γέννημα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ τοῦ ἀγαπῶντος τὴν ἰσονομίαν, ἀναπτυχθὲν κατὰ μακρὸν ἐπεφοίτησε πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς ἀποικίας καὶ ἀνέδειξε πολλὴν δραστηριότητα εἰς τὸ ἔθνος*.³⁰⁷ Μια ἄλλη ἀρετὴ εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλευθερίας: *Ἡ ἐλευθερία φυτὸν εὐγενὲς τῆς ἀνθρωπότητος ἐν Μαθαῶνι, ἐν Θερμοπύλαις, ἐν Σαλαμῖνι, ἐν Μυκάλῃ, ἐν Πλαταιαῖς ποτισθὲν μὲ αἷμα ἀνδρείων τῆς ἐλληνικῆς πατρίδος προμάχων θάλλει ἕκτοτε ἐν τῷ κόσμῳ*.³⁰⁸ Κυριότερο ἐλάττωμα τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ ἀπὸ πολλοὺς προβαλλόμενη τὴν ἐποχὴν ἐκείνη διχόνοια: *Ἄλλ' εἶχον οἱ Ἕλληνες πρὸς ταῖς πολλαῖς ἀρεταῖς καὶ τινὰς κακίας, ἐν αἷς ὀλεθριωτάτας ἑαυτοῖς τὴν φιλαυτίαν καὶ τὴν φιλαρχίαν, δι' ἃς διχονοοῦντες ἐπολέμουν συχνότατα πρὸς ἀλλήλους*.³⁰⁹

Στὴν περιγραφὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ὁ Κουμανούδης μένει πιστὸς στὴ διατυπωμένη ἀπὸ παλαιότερα ἄποψή του· ὅταν μετατέθηκε ὁ θρόνος στὸ *Βυζάντιον*, ἡ *μοναρχία* ἔγινεν ἐπὶ πλέον ἀπόλυτος τὰ δὲ αὐτὰ ἔθιμα

³⁰⁶ Χριστίνα Κουλούρη, ὁ.π., 39.

³⁰⁷ Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα*, ὁ.π., 23.

³⁰⁸ Ὁ.π., 26.

³⁰⁹ Ὁ.π., 28-29. Γιὰ τὴν προβολὴ τῆς διχόνοιας ὡς ἐλαττώματος τῶν Ἑλλήνων βλ. Ἀλέξης Πολίτης, ὁ.π., 40-42, 46.

διεμορφώθησαν ἐπὶ τὸ Ἀσιατικώτερον.³¹⁰ Μετὰ ἀπὸ μιᾶς περιόδου σύγκρουσης τῶν φιλοσόφων ποὺ ἀντείχοντο ἔτι τοῦ παλαιοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων, ἐπικράτησαν οἱ δεῦτεροι, ἐνῶ οἱ βασιλεῖς καταγόμενοι ἀπὸ ὅλες τὶς φυλές, ἄρχισαν νὰ κατατρίβονται σὲ ἀτέρμονες δογματικὲς συζητήσεις. Ἡ τέχνη παρήκμασε ἀπομακρυνόμενη ἀπὸ τὴν ἀρχαία, ἀφοῦ ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε βέβαια συμφέρον νὰ τρέφῃ τὴν καλαισθησίαν τῶν προτέρων χρόνων καὶ οὕτω νὰ δυσκολεύῃ τὴν πρόοδον ἐαυτοῦ.³¹¹ Ἀναγνωρίζει πάντως κάποια ἐπιτεύγματα τῶν Βυζαντινῶν: Ἀντὶ τούτων πάντων ἡσκέτο ἐπιτυχῶς ἡ καλλιγραφία, ἐκ δὲ τῶν ἄλλων λογικῶν τεχνῶν ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ῥητορικὴ μάλιστα ἢ ἀπ' ἁμβωνος ἡσκούντο, ἔτι δὲ ὁπωσοῦν ἡ ἱστοριογραφία ... Ἡ δὲ τῶν νόμων τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους συναγωγὴ καὶ διαρρύθμισις ἐπὶ Θεοδοσίου καὶ μάλιστα ἡ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν ἔπειτα αὐτοκρατόρων γενομένη εἶναι ἀξία μνείας ὡς ἔργον τῶν ἐν Βυζαντίῳ λογίων, ὡς καὶ τινες ἄλλαι τῆς πολιτείας διακοσμήσεις, οἷον ἡ περὶ τὰ οἰκονομικὰ ἐπιμέλεια καὶ εἴ τι ἄλλο ἐπαινεῖται τῶν χρόνων ἐκείνων, λ.χ. ἡ μὴ χειροτέρευσις τῆς μεταλλικῆς οὐσίας τοῦ νομίσματος.³¹² Τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς περιγράφει ὡς ἑξῆς: Τὸ πνεῦμα τῶν λαῶν ἦτο οἰκιοθελῶς, δύναται τις εἰπεῖν, δέσμιον καὶ ἀπεστραμμένον τοῦ ἡμίσεος μέρους τῆς φύσεως, τοῦ ὕλικου ἢ τοῦ διὰ τῆς ὕλης ἐκφαινομένου, καὶ μόνον εἰς τινὰ ἰδιαιτέρα μέρη τοῦ τῆς διανοίας βασιλείου ἡὺχαριστεῖτο νὰ ἐνδιατρίβῃ καθ' ὑπερβατικόν τινὰ τρόπον, καὶ σκυθρωπότης πολλὴ ἐβασίλευε διαδομένη ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τοῦ παρὰ φύσιν μοναστικοῦ βίου, ὅστις ὡς μὴ ὠφελε ἐκ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Παλαιστίνῃ Χριστιανῶν ὀρμηθεὶς κατέκλυσε ταχέως πᾶσαν τὴν Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν πρὸς βλάβην μεγίστην τῆς ἀνθρωπότητος.³¹³ Ἀποτέλεσμα τῆς ἀμάθειας, τῆς φυλετικῆς ἀνάμειξης καὶ κυρίως τοῦ δόγματος τοῦ χριστιανισμοῦ ἦταν ἡ ἐξασθένεισις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων.³¹⁴

Ἡ ἀφύπνισις τοῦ φρονήματος τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους μετὰ ἀπὸ μιᾶς μεγάλης περιόδου νάρκωσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου, ποὺ διατηρή-

³¹⁰ Στεφάνου Α. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα, ὁ.π., 44.

³¹¹ Ὀ.π., 45-47.

³¹² Ὀ.π., 48 (τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα), 50 (τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα).

³¹³ Ὀ.π., 49.

³¹⁴ Ὀ.π., 51.

θηκε καὶ στὰ χρόνια τῆς τουρκικῆς τυραννίας, ἔγινε μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴν ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη τῶν νησιῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῶν ιδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ τὴ συνδεση μὲ τὴν ἀρχαιότητα: Ἄλλ' οἱ Ἕλληνες ὁσημέραι φωτιζόμενοι πλείοτερον καὶ μάλιστα ἔνεκα τῆς μεγάλης τῶν Γάλλων ἐπαναστάσεως ἐκβακχευθέντες ὑπὲρ τῆς φύσει αὐτοῖς ἀγαπητῆς ἐλευθερίας, ἔτι δὲ καὶ ἔνεκα τῆς τότε καὶ ὀλίγω ὕστερον ἐν Γερμανίᾳ μάλιστα ἀναζωπυρθεΐσης σπουδῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, ἦσαν ἀκράτητοι εἰς νέον ἐπιχείρημα κατὰ τῆς τυραννίας, ἃν καὶ ἀπροπαρασκευάστοι κατὰ τὸ πλεῖστον.³¹⁵

Ὡς πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας ὁ Κουμανοῦδης υἱοθετεῖ μὴ «ἐνδιάμεση» θέση σὲ σχέση μὲ τὴν καταδικαστικὴ ἄποψη τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν ἄποψη ποὺ ἀναπτύσσεται στὴν ἐποχὴ του, ἢ ὅποια τοὺς ἐντάσσει στὴν ἐθνικὴ συνέχεια τῶν Ἑλλήνων. Ἀφοῦ σημειώνει ὅτι τὰ ἐλαττώματα τῶν Ἑλλήνων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάδειξη δημαγωγῶν στὶς πόλεις ἀδυνάτισαν τὴν Ἑλλάδα μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὑποταγὴ τους στὸν Φίλιππο, ὅταν ἐν τῇ ἀτυχεῖ μάχῃ τῆς Χαιρωνείας ... τελευτᾷ ἡ αὐτονομία τῶν Ἑλλήνων, καταλήγει: Τὸ δὲ Μακεδονικὸν ἔθνος ἦτο συγγενέστατον καὶ ὁμόγλωσσον τῷ Ἑλληνικῷ ... καὶ δὲν θὰ ἦτο ἀνήκεστος δυστυχία ἢ ἀπλῶς ὑπερίσχυσις του ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, ἃν αὕτη ἢ μεταβολὴ συνέβαινε κατὰ τινα ἀλυπότερον τρόπον καὶ ὅχι διὰ μαχῶν καὶ συμφορῶν, καὶ ἃν προσέτι δὲν ἐπῆρχετο πρωῒμως ὁ θάνατος τοῦ Ἀλεξάνδρου υἱοῦ τοῦ Φιλίππου. Ὁ βασιλεὺς οὗτος ὁ ἐπικληθεὶς δικαίως μέγας ... ἦτο σοφὸς καὶ ῥέκτης, ἅτε καὶ παίδευμα ὦν τοῦ ἐκ Σταγειρίων φιλοσόφου Ἀριστοτέλους, ἔμελλε βεβαίως νὰ ἐδραιώσῃ ἀσφαλῶς τὸν Ἑλληνισμὸν εἰς αἰῶνας ἃν ἔξῃ πλείοτερον.³¹⁶ Παρόμοια θέση εἶχε ὑποστηρίξει καὶ στὸν λόγο τοῦ 1853: Ἄν ὅμως πάντες οἱ φίλοι τῆς ἐλευθερίας ἐπέιθοντο περὶ τῆς Ἑλληνικότητος οὐ μόνον τοῦ Φιλίππου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν Μακεδόνων, ὡς εἶχεν ἡ ἀλήθεια, ἡδύνατο ἴσως νὰ γείνωσιν εἰσηγηταὶ ἀλυποτέρας τινὸς μεταβάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ μιᾶς πολιτικῆς καταστάσεως εἰς

³¹⁵ Ὁ.π., 56-63. Τὸ ἀπόσπασμα στὴ σελ. 63.

³¹⁶ Ὁ.π., 32-35. Γιά τὶς παλαιότερες καὶ τὶς νεώτερες ἀπόψεις τῶν λογίων, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ.π., 366-369, Χριστίνα Κουλοῦρη, ὁ.π., 70-74 καὶ Ἀλέξης Πολίτης, ὁ.π., 39-47, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἄποψης τοῦ Κουμανοῦδῃ ὡς «ἐνδιάμεσης».

ἄλλην ... Ἡ διάβασις τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν μεγάλως μὲν διέσπειρε τὸν ἑλληνισμόν καὶ ἄπειρον ἔσχε σημασίαν εἰς τὴν τύχην ἐν γένει τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ, νομίζομεν, ἄλλο τι διάδοσις Ἑλληνικοῦ βίου καὶ Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ ἄλλο σύμπηξις καὶ κραταίωσις ἑλληνικῆς μιᾶς πολιτείας. Τοῦτο ἐμελετήθη μὲν ὑπὸ τοῦ Ἑλληνος ἥρωος, δὲν κατωρθώθη δέ, ἕνεκα τοῦ πρωΐμου αὐτοῦ θανάτου.³¹⁷

Κ. Παπαρρηγόπουλος. Ἀσφαλῶς ἡ σταθερὰ ἀρνητικὴ γιὰ τὸ Βυζάντιο ἄποψη τοῦ Κουμανοῦδου τὸν τοποθετεῖ στοὺς ἀντίποδες τῆς ἀντίληψης ποὺ εἰσήγαγε ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος τὸ 1853, καὶ συνέχισε νὰ προβάλλει μὲ κάθε τρόπο ἀργότερα, ἡ ὁποία ἀπέδιδε ἰδιαίτερη σημασία στὸ βυζαντινὸ παρελθὸν ὡς βασικὸ κρίκο στὴν ἀλυσίδα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ μοναδικὴ ὁμως γνωστὴ ὡς τώρα δημόσια ἀντιπαράθεσή του σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ μὲ τὸν Παπαρρηγόπουλο γίνεται μὲ ἀφορμὴ τὴ συζήτηση ποὺ προκαλεῖ ὁ Κουμανοῦδης τὸ 1878 καὶ τὸ 1879 γιὰ τὴν ἀνακάλυψη σλαβικῶν κτισμάτων στὴν Ὀλυμπία ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ἀνασκαφεῖς, θέμα ποὺ ἐνόχλησε ἰδιαίτερα τὸν Κουμανοῦδη. Ἡ παρέμβαση τοῦ Παπαρρηγόπουλου στὴ συζήτηση ἐπιτρέπει νὰ μελετήσουμε τὴ διάσταση ἀπόψεων μεταξὺ τῶν δύο λογίων. Ὁ Παπαρρηγόπουλος θίγει τὸ γενικὸ θέμα τῆς ἀπορροφήσεως τῶν Σλάβων ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό, ἀλλὰ δὲν παραλείπει νὰ τονίσει στὸ τέλος ὅτι τὸ θέμα θὰ λυθεῖ ὀριστικὰ, ἐὰν φανῶμεν ὅπως οὖν ἄξιοι τῶν προγόνων, οὐχὶ τῶν πάλαι περὶ Θεμιστοκλέα καὶ Περικλέα ἀχμασάντων, ἀλλὰ τῶν προσεχестέρων ἐκείνων, οἵτινες ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι, ἢ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, διὰ τοσούτων ταλαιπωριῶν ἤγειρον τὸ ἥμισυ τοῦ οἰκοδομήματος, μὴ καταλιπόντες εἰς τὰς παρούσας γενεάς εἰμὴ τὸ ἔργον τοῦ νὰ συμπληρώσωσιν αὐτό.³¹⁸ Τὸ ὕφος τοῦ Κουμανοῦδου στὴν ἀπάντησή του εἶναι ἐπιθετικόν, γιὰτὶ ὑποπτεύεται ὅτι ἡ παρέμβαση τοῦ Παπαρρηγόπουλου, ἐκτὸς θέματος κατ' αὐτόν, γίνεται, γιὰ νὰ κάνει ὑποδείξεις σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο ὡς πρὸς τὴν ἐθνικὴ του συνείδηση.

³¹⁷ Στέφανος Α. Κουμανοῦδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 Μαΐου*, ὁ.π., 19-20.

³¹⁸ *Ἔρα*, 6 Ἰανουαρίου 1879. Γιὰ τὰ ἄρθρα ποὺ δημοσίευσαν οἱ δύο λόγοι βλ. σημ. 203.

Ἐνῶ περίμενε νὰ ἀνακοινώσουν οἱ ἀνασκαφεῖς τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ποῦ διέθεταν, ὁ Παπαρρηγόπουλος ὑποκαταστήσας τεχνηέντως εἰς ἐκεῖνο τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ ζήτημα καταλήγει σὲ παραινέσεις πρὸς τὸ ἔθνος νὰ φανεῖ ἄξιο τῶν προγόνων του καὶ ἐννοεῖ βεβαίως τοὺς ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Καὶ καταλήγει: Ἄλλὰ εἶναι πρόδηλον ὅτι τὸ ἄρθρον τοῦ φίλου Παπαρρηγοπούλου ἄλλων καὶ θαλβίδα καὶ νῦσαν ἔχει· τὰ δὲ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ του (σχεδὸν τὸ ὑποπτεύομαι) ἐγράφησαν ἴσως ὡς νοουθεσία πρὸς ἐμέ, ὅστις ἐτόλμησα νὰ εἶπω ἐν τῇ Παλιγγενεσίᾳ καὶ ἐξαναεῖπα ἐν τῷ Ἀθηναίῳ ὅτι δὲν θέλω νὰ μᾶς θάπτωσι ζωντανούς καὶ ἀφώνους οἱ μεγάλοι καὶ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης. Ἄν λοιπὸν τοῦτο, διακρῦττω, ὅτι παντάπασι δὲν μετανοῶ ἐπὶ τῷ ὅτι ἔγραψα ὡς ἔγραψα τὸ οἰονόηποτε ἐκεῖνο ἄρθρον μου, διότι ἐκ νεαρᾶς μου ἡλικίας τῶν κλασσικῶν λεγομένων χρόνων τὰ διδάγματα ἐνστερνισθεῖς, καμμίαν δὲν ἠσθάνθην κλίσιν πρὸς τὰς ἀρετὰς τοῦ Μεσαιῶνος καὶ τῆς Τουρκοκρατίας τῆς μέχρι τοῦ Ρήγα καὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Ἀνήκων εἰς τὴν παλαιὰν σχολὴν τῆς φιλολογίας, ὅπως ἤδη ἐν ἔτει 1853 τὸ εἶπα κάπου δημοσίᾳ, εἶμαι δυσκαμπτώτερος οὐδὲ τόσον ἐνδοτικὸς καὶ ἐλεήμων, ὥστε ἐν δέοντι καιρῷ νὰ σιγῶ ἢ γινόμενος ἀμνὸς νὰ αἰρῶ τὰς ἀμαρτίας ἄλλων.³¹⁹ Τὸ ὕφος τοῦ Παπαρρηγόπουλου στὴν ἀπάντησή του παρὰ τὴν ἐπίθεσιν ποῦ δέχεται, παραμένει κόσμιο καὶ μᾶλλον ἀμυντικόν, ἐνῶ χαρακτηριστικὴ τὴν κλίσιν τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα ὡς θέμα ψυχικῆς διαθέσεως.³²⁰

Ἡ πιὸ βίαιη, κατ' ἰδίαν ὅμως, ἀντίδραση τοῦ Κουμανούδη κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Παπαρρηγόπουλου προκαλεῖται τὸ 1888, ὅταν δημοσιεύεται στὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολις ἔπαινος στὸν Παπαρρηγόπουλο γιὰ τὸν ἐναρκτήριο λόγο του στὸ Πανεπιστήμιον, κυρίως γιὰτὶ τὸ ἐπαινετικὸν ἄρθρον χαρακτηρίζει τοὺς λογίους ποῦ ἔχουν ἀντίθετη ἄποψη ὡς ἐθνικοὺς παράφρονες, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴν κωμικὴν ψευδοευχαρίστησιν ὅτι κατάγονται κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἀπὸ τὸν Περικλῆ καὶ τὴν Ἀσπασίαν.³²¹

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐθνικῆς συνέχειας τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἐπιση-

³¹⁹ Ὡρα, 9 Ἰανουαρίου 1879.

³²⁰ Ὡρα, 10 Ἰανουαρίου 1879.

³²¹ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xxxi-xxxvi, καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 377-396. Τὸ ἐγγραφο στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (48-50).

μάνουμε πάντως κάποια χαρακτηριστικά της σκέψης και του ύφους του Κουμανούδη, χωρίς τὰ ὁποῖα ἡ περιγραφή τῶν ἀπόψεών του θὰ ἦταν ἐλλιπής. Δὲν διαπιστώνουμε στὰ σχετικὰ γραπτὰ του τὶς ἀκράτες ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦν ἄλλοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς του· ὁ λόγος του εἶναι ὀρθολογικὸς καὶ συνήθως τεκμηριωμένος, εἴτε αὐτὸ δηλώνεται ρητὰ εἴτε προκύπτει ἐμμέσως. Στὴν περιγραφή τῆς βυζαντινῆς περιόδου διακρίνουμε τουλάχιστον στὸν λόγο τοῦ 1853 καὶ στὴν *ἱστορία* τοῦ 1867 τὴν προσπάθεια νὰ μὴν ἀποκλεισθεῖ τὸ Βυζάντιο ἐντελῶς ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ στὴν περιγραφή τῆς περιόδου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Τὸ νῆμα ποὺ συνδέει ὅλες τὶς περιόδους τοῦ ἐλληνικοῦ παρελθόντος δὲν κόβεται ἐντελῶς καμμιά στιγμή.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ τρόπος ποὺ ἀντιμετωπίζει τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα διαφέρει ἀπὸ κάποιες ἀντιλήψεις ποὺ διαμορφώνονται στὴν ἐποχή του καὶ ἐπιδιώκουν τὴ σύνδεση μὲ κάθε τρόπο μὲ τὸ κλασσικὸ παρελθὸν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Εἶδαμε π.χ. τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὸν προβληματισμὸ του γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Εἶδαμε ἐπίσης τὸν «πρακτικὸ» τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀρχαίω γνώσι ἀς στοιχεῖο τῆς αὐτογνωσίας τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν προβολὴ τῶν μνημείων τῆς ὡς πρόσφορο μέσο γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τους καλλιέργεια καὶ γιὰ τὴν καταξίωση τῆς Ἑλλάδας στὴν Εὐρώπη. Ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα εἶναι λοιπὸν ἓνα ὄπλο ποὺ οἱ νέοι Ἕλληνες πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουν, γιὰ νὰ διαμορφώσουν τὴ σύγχρονη πολιτικὴ τους ταυτότητα. Ἡ περίοδος αὐτὴ τοῦ ἐλληνικοῦ παρελθόντος δὲν ἐκλαμβάνεται ὡς πρότυπο πρὸς μίμησην στὸ σύνολό της, ἀφοῦ ἡ ἀνθρωπότητα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἔχει κατακτήσει νέα στοιχεῖα προόδου ἀνύπαρκτα στὴν ἀρχαιότητα. Στὴν *ἱστορία* τοῦ 1867 σημειώνει: Ἄλλ' εἶχον οἱ Ἕλληνες πρὸς ταῖς πολυλαῖς ἀρεταῖς καὶ τινὰς κακίας, ἐν αἷς ὀλεθριωτάτας ἑαυτοῖς τὴν φιλαυτίαν καὶ τὴν φιλαρχίαν δι' αἷς διχονοοῦντες ἐπολέμουν συχνότατα πρὸς ἀλλήλους, ὅχι σπανίως καὶ πανδημεῖ ἐφορμῶντες κατὰ τῶν ἀστυγειτόνων, ὅπερ τὴν σήμερον, διὰ τε τὴν ἀλλοίαν σύστασιν τοῦ μαχίμου πλήθους καὶ διὰ τὴν προκεχωρημένην βοήθειά τῆς φιλοσοφίας δημοσίαν ἠθικὴν, σχεδὸν ἀνήκουστον.³²² Στὸ ἄρθρο του μὲ θέμα τὴ σημασία τῆς μελέτης τῆς κλασσικῆς φιλολογίας περιλαμβάνει ἀπόσπα-

³²² Στεφάνου Α. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα, ὁ.π., 28-29.

σμα, όπου συγκρίνει την αρχαία με τη νεώτερη εποχή. Μεταξύ των άλλων σημειώνει: *Ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἰς τὰ καθόλου, καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων ἐν γένει, μᾶς παριστᾷ τὴν ἰδέαν τοῦ φυσικοῦ καὶ τῆς ἀνάγκης, ὁ δὲ τῶν νεωτέρων χρόνων τὴν τοῦ πνευματικοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας ... ἂν καὶ εἰς τοὺς παλαιούς ὑπῆρχεν ἐν τῇ πολιτείᾳ ἐλευθερία τις καθόλου, εἰς τὰ κατὰ μέρος ὅμως ὑπάρχει τὴν σήμερον πλειοτέρα ἐλευθερία, ὥς καὶ εἰς αὐτὴν τὴν θρησκείαν καὶ τὰς τέχνας.*³²³

Τὸ κριτήριον τῆς ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης. Τis ἀντιρρήσεις του γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ Βυζαντίου ὡς τοῦ σημαντικότερου κρίκου στὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους συνδέει πάντα με θέματα ἐπιστημονικῆς μεθόδου. Ὅπως κατακρίνει τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες ποὺ δὲν στηρίζονται σὲ μιὰ ὀρθολογιστικὴ μέθοδο καὶ δὲν τεκμηριώνουν σχολαστικὰ τὶς θέσεις τους, ἔτσι ἀπαιτεῖ καὶ ἀπὸ ὅσους γράφουν ἱστορικὰ δοκίμια ἀπόλυτη ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια καὶ αὐστηρὴ μέθοδο. Στὸν ἐπετειακὸ λόγο τοῦ 1853 ἀναφερόμενος στὸ Ἀμφικτυονικὸ συνέδριο καὶ στὸ δελφικὸ μαντεῖο ποὺ ἐκλαμβάνονταν ἀπὸ τοὺς παλαιούς συγγραφεῖς ὡς στοιχεῖα ἐνότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους σημειώνει: *Περὶ τούτων εἶχον μέχρι τινὸς οἱ συγγραφεῖς μεγάλην ἰδέαν, ἀλλ' ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη σαφῶς ἀπέδειξε, ὅτι ἀνωφελὴ μὲν δὲν ἦσαν, οὐχὶ ὅμως τοσοῦτον ὠφέλιμα, ὅσον ἐπιστεύετο πρότερον.*³²⁴ Στὴν ἱστορίᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τοῦ 1867 ἀναφερόμενος στὰ βασιλεία τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου χρησιμοποιεῖ τὴ γνώση τῆς σύγχρονης νομισματικῆς ἐπιστήμης ἀναφερόμενος στὸ πλῆθος τῶν ἑλληνικῶν βασιλείων.³²⁵ Ὁ ἴδιος ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, προσπάθησε νὰ ὑπηρετήσῃ στὴν πράξη αὐτὴν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια· ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του στὴ δημοσίευση ἐπιγραφῶν με ὅλους τοὺς ἐπιστημονικοὺς κανόνες τῆς γερμανικῆς κυρίως ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ ὡς γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

³²³ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς λατινικῆς*, ὁ.π., 239.

³²⁴ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20ῇ Μαΐου*, ὁ.π., 15.

³²⁵ *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα*, ὁ.π., 36.

προώθησε τὴν ἄμεση δημοσίευση τῶν ἀρχαιοτήτων ποὺ ἀνακαλύπτονταν καθημερινά, χωρὶς ὑπερβολικὲς ἐρμηνευτικὲς ἀξιώσεις, ἀφοῦ θεωροῦσε ἀπόλυτη προτεραιότητα τὴ δημοσίευση τῶν τεκμηρίων, στὰ ὁποῖα θὰ στηριζόταν ἡ μελλοντικὴ σύνθεση τῆς ἱστορίας τοῦ παρελθόντος.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Κουμανοῦδης στὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο προβάλλει μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνεπάρκεια τοῦ ἔργου, —δὲν καταγράφονται τὰ μνημεῖα καὶ οἱ πηγὲς οἱ ἀναφερόμενες στὴν ἱστορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ μεθοδικὸ τρόπο—,³²⁶ μομφὴ στὴν ὁποία ὁ Βυζάντιος ἀντιπεῖνει ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ συνδυάσει τὸ *τερπνὸν μετὰ τοῦ διδακτικοῦ* ... *περιστέλλων ἐπ' ἐλάχιστον τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας καὶ ἀντιρρήσεις, αἵτινες ... ἤθελον προξενήσῃ εἰς τὰ ἐννέα δέκατα τοῦλάχιστον τῶν ἀναγνωστῶν τὴν χάσμην.*³²⁷

Στὸν πανεπιστημιακὸ λόγο τοῦ 1853 χαρακτηρίζει *ἀξιεπαινοὺς* αὐτοὺς ποὺ ἀποφασίζουν νὰ μελετήσουν τὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ σημειώνει: *εὐγνωμοσύνης δὲ ἄξιοι ἐθνικῆς καθίστανται ἐκεῖνοι μόνοι, ὅσοι ἐκ τῶν σαφειστάτων μόνον καὶ ἀναντιρρήτων γεγονότων πορίζονται συμπεράσματα ἀψευδῆ τοιαῦτα, οἷα νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς θεμελιώδεις ἰδέαι εὐρυτάτου καὶ ἀσφαλούς κοινωνικοῦ συστήματος, οὐχὶ δὲ μονομεροῦς καὶ παραβλάπτοντος τυχὸν εἰς τὸ μέλλον τὴν ὅλην ἐλευθερίαν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς.*³²⁸

Ἡ ἄποψη ποὺ ἐκφράζει τὸ 1850 νὰ ἐκδοθοῦν ὅλα τὰ βυζαντινὰ κείμενα, γιατί ἐκ τούτου περιμένεται καὶ πραγματικὴ γνῶσις τῆς ἱστορίας ἡμῶν καὶ βοηθήματα μέγιστα εἰς τὴν τῆς γλώσσης κατὰ μικρὸν τῆς Ἑλληνικῆς μεταμόρφωσιν [111], δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἀπαξίωση τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀφοῦ ἡ γνῶσις τῆς ἱστορίας της εἶναι διαφορετικὴ ὑπόθεση ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ προβολὴ αὐτῆς τῆς περιόδου.³²⁹ Παρακολουθοῦσε ἐξ ἄλλου

³²⁶ *Μνημοσύνη* Α' (1852) 37-39.

³²⁷ Ὁ.π., 82.

³²⁸ Στέφανος Ἀ. Κουμανοῦδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20ῇ Μαΐου*, ὁ.π., 23-24.

³²⁹ Πρβ. τὴν παρόμοια τοποθέτηση τοῦ Θ. Μανούση καὶ τοῦ Κ. Ἀσωπίου στὴν ἀγγελία γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* τὸ 1845, βλ. Χριστίνα Κουλοῦρη, ὁ.π., 37-38 καὶ Ἰουλίτσα Πεντάζου, Ὁ Θεόδωρος Μανούσης καθηγητὴς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1837-1858), *Μνήμων* 17 (1995) 91-93.

τις εκδόσεις βυζαντινῶν κειμένων,³³⁰ παρόλο που δὲν μπορούσε μερικὲς φορές νὰ κρίνει τὴν ἀντιπάθειά του πρὸς ὀρισμένα [147]. Ἀπέδιδε ἐπίσης ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν καὶ μάλιστα αὐτῶν τῶν Ἀθηνῶν, αἵτινες εἶναι σπουδαῖαι καὶ ἄλλως καὶ ὥς τεκμηριῶσαι τὸ ὅτι αἱ Ἀθηναὶ δὲν ἔμειναν κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα ἔρημοι ἀνθρώπων, καθὼς ἰσχυρίσθη ὁ Φαλλμεράϋερ.³³¹

Μὲ τὸ ἴδιο κριτήριον, τῆς αὐστηρῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ κάθε εἶδους μελέτη, ἐπικρίνει καὶ τὸν Παπαρρηγόπουλον. Σὲ κριτικὸ σημείωμα γιὰ τὸ δοκίμιον τοῦ ἱστορικοῦ κατὰ τοῦ Φαλλμεράϋερ ὁ Κουμανούδης παρατηρεῖ: *Ἱστορικῶν χωρίων νέας ἀνευρέσεις ἢ ἐξηγήσεις δὲν περιέχει διόλου, διὰ νὰ πείσῃ οὕτω τοὺς ἀναγνώστας. Διατείνεται δὲ τινα μόνον, καὶ ταῦτα περὶ τῶν μεγίστων, χωρὶς νὰ ἐπιφέρῃ καὶ λεπτολόγους καὶ πειστικὰς ἀποδείξεις, ὥς συνειθίζεται παρὰ τῶν ἀκριβολογούμενων τὰ πράγματα ἱστορικῶν τῆς παρούσης ἐποχῆς* [103]. Ὁ Κουμανούδης πάντως τὸν θεωρεῖ εἰδικὸ στὰ ἱστορικὰ θέματα καὶ σκέπτεται νὰ συμβουλευθεῖ τὸ ἔργον του γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ δικοῦ του ἐγχειριδίου [106] ἢ γιὰ τὴ διερεύνηση ἱστορικῶν θεμάτων.³³²

Ἡ ἐπιστημονικὴ διάσταση τῆς διαφωνίας του μὲ τὸν Παπαρρηγόπουλον διαφαίνεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ στὴ δημόσια ἀντιπαράθεσίν τους σχετικὰ μὲ τὰ χαρακτηριζόμενα ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς σλαβικὰ κτίσματα στὴν Ὀλυμπία. Ὁ Παπαρρηγόπουλος παρενέβη στὴ συζήτηση, γιὰ νὰ προβάλῃ τὸ θέμα τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐνῶ κατὰ τὸν Κουμανούδην ἡ τοῦ ἄλλου ζητηματίου λύσις οὐδαμῶς τοιαύτην καὶ τηλικαύτην ἀξίότητα ἀπῆτει, ἀλλ' ὅπως ἄλλοιαν τινὰ καὶ ἄλλοτριάν τῶν χρόνων τοῦ τε Θεμιστοκλέους καὶ τοῦ Μεσαιῶνος, τέχνην φιλογολικὴν, ταπεινὴν μὲν ὅσον θέλετε, χρησίμη δὲ ὅχι ὀλίγον εἰς παρασκευὴν ἀληθοῦς ὕλης, ἣν ἐπωφελεῖται ἡ μεγίστιμος

³³⁰ Βλ. π.χ. φάκ. 21 (1135), ἀρ. 88-92 καὶ 137, φάκ. 18 (1132), ἀρ. 59 καὶ φάκ. 22 (1136), ἀρ. 19.

³³¹ ΑΕΕ, Προλεγόμενα, β'.

³³² Σὲ σημείωμα ἀναφερόμενο στὶς πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸν Ὀδυσσεῆ Ἀνδροῦστο καὶ τὸ χάνι τῆς Γραβιάς ἐξετάζει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴ μικρὴ καὶ μεγάλη ἱστορία τοῦ Παπαρρηγόπουλου, βλ. φάκ. 21 (1135), ἀρ. 93.

ιστοριογραφία. Ἐρείπιον τοῦτο ἄφωνον ἐδῶ ἐφάνη. Ἐν ποίῳ στρώματι γῆς κεῖται; Τὰ στρώματα γῆς ἔχουν ἄρα γε ἤδη ὀρισθῇ κατὰ ἐνιαυτούς ἢ αἰῶνας καθὼς οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι τῶν δενδρικών κορμῶν; Τί ὑπεράνωθεν αὐτοῦ καὶ τί ὑποκάτωθεν εὐρέθη;³³³ Ὁ Κουμανούδης θεωρεῖ τὸν Παπαρρηγόπουλο ἀναρμόδιο νὰ συζητήσῃ τὸ θέμα ἐπιστημονικά, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μιὰ καθαρὰ ἀρχαιολογικὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὰ τεκμήρια τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Γερμανῶν στὴν Ὀλυμπία. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχει ἐπίσης ἡ εἰρωνικὴ του διάθεση ἀπέναντι στὴν ἐπιθυμία τοῦ Παπαρρηγόπουλου νὰ γράφει χάριν τῶν πολλῶν. Ἀλλὰ τοῦτο ἃς γίνεται ἐν παραδόσεσιν ἀκαδημαϊκαῖς ἢ ἐν βιβλίοις χάριν τῶν πολλῶν γραφομένοις, ἢ καὶ ἐν περιοδικοῖς ἔτι καὶ ἐφημερίσι πολιτικαῖς δι' ἄρθρων κυρίων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς εἰς τὸ καλὸν διευθύνσεως τῶν πνευμάτων καὶ τῆς κοινῆς γνώμης, ὅχι δὲ ἐν ἄρθρῳ ἀπαντητικῷ περὶ ζητήματος ἰδιαίτου, ἀκριβέστατα ὠρισμένου.³³⁴

Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν ἀρνοῦνταν ὅτι ἀντιμετώπιζε διαφορετικὰ τὰ πράγματα. Στὸν πρόλογο τοῦ τελευταίου ἔργου του μὲ τὸν τίτλο *Τὰ διδασκικώτερα πορίσματα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* σημειώνει: Ὅσοι ὁμως συγγέουσι τοιοῦτοτρόπως τὰ μεγάλα καὶ τὰ μικρὰ γεγονότα παρέχουσιν ἀσφαλέστατον τεκμήριον τοῦ ὅτι ἀγνοοῦσι τί ἐστὶν ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἐνδιατρίβοντες λ.χ. περὶ τὴν μελέτην τῶν περιπετειῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, προσέχουσιν εἰς ἐπιγραφὰς τινὰς τῶν χρόνων ἐκείνων μᾶλλον ἢ εἰς τὰ μεγαλουργήματα τοῦ ἀρχαίου, τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁμολογῶ προθύμως, ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ αὐτῶν εἶναι ἐνίοτε χρήσιμοι, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ἰσοφαρίζουσι πρὸς τὰ θαυμάσια κατορθώματα τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Σπάρτης, ἢ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἢ τῶν ἐπιφανῶν τῆς ἐκκλησίας πατέρων, ἢ τῶν πρωταθλητῶν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας.³³⁵ Παρόμοια

³³³ Ὡρα, 9 Ἰανουαρίου 1879.

³³⁴ Ὁ.π. Γιὰ τὴν εἰρωνία ποὺ κρύβεται βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὅ.π., Ικ. Εἰρωνικὰ σχόλια γιὰ τὴ φράση *χάριν τῶν πολλῶν* τοῦ Παπαρρηγόπουλου διατύπωσαν ὁ Γεώργιος Μιστριώτης τὸ 1871 καὶ ὁ Ν. Σαρίπολος τὸ 1879, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, ὅ.π., 178 καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὅ.π., 223-224 καὶ 350-351.

³³⁵ Τὸ ἔργο συντάχθηκε τὸ 1890 καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1899 μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*,

εἶχε ὑποστηρίξει σὲ μάθημά του τὸ 1878 κρίνοντας τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Horp: ὥστε τὸ ἔργον αὐτοῦ δὲν εἶναι ἱστορία, εἶναι μᾶλλον συλλογὴ ἱστορικῶν μνημείων ἀνεκτιμήτων τῇ ἀληθείᾳ, ἅτινα ὅμως ὀφείλουσι μὲν νὰ μελετῶσιν οἱ ἐπιστήμονες, ἀδυνατοῦσι δὲ νὰ διεξέλθωσιν οἱ πολλοὶ τῶν ἀναγνωστῶν, χάριν τῶν ὁποίων γράφεται ἡ κυρίως ἱστορία.³³⁶

Ὁ Κουμανούδης ὑποστηρίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπῶνται στοιχεῖα, ὅταν παρουσιάζεται ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ πρέπει νὰ ἀποκαλύπτεται ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅσο δυσάρεστη καὶ ἂν εἶναι. Στὸ δοκίμιο *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ἀπολογούμενος κατὰ κάποιον τρόπο γιὰ τὴς κακὲς πλευρὰς τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος, σημειώνει: Ἀνάγκη ἐλευθεροστομίας ἂν καὶ πικρᾶς, προνοούσης ὅμως τὸ μέλλον συμφέρον τοιούτου ἔθνους, οἷον τὸ Ἑλληνικὸν ὅχι δὲ τῆς εὐθύους ἐκείνης καὶ κολακευτικῆς αὐταρεσκείας, ἥτις ἂν τύχη νὰ ἴδῃ εἰς τὰ πέριξ αὐτῆς μικρά τινα καὶ εὐαρίθια τῇδε κἀκεῖσε διεσχορπισμένα καλὰ, ἀναπαύεται πλέον καὶ νομίζει τὴν κατὰστασίν της ἀνενδοτῇ καὶ εὐδαίμονα.³³⁷

Τὴν ἴδια ἄποψη ἐκφράζει στὴ σύγκρουσίν του μὲ τὸν Βυζάντιο. Ὁ Βυζάντιος στὰ προλεγόμενά του σημειώνει: ἐν ᾧ, διὰ φιλοτιμίαν μᾶλλον ἢ φιλομάθειαν, ἔπρεπεν, ἀποστρέφοντες εὐλαβῶς τὰς ὀψεις, ὡς ὁ Σῆμ καὶ Ἰάφεθ, ἀπὸ τῆς γυμνώσεως τοῦ πατρὸς αὐτῶν, νὰ συγκαλύπτωσι μὲν, περιστέλλοντες εἰς ἐλάχιστον, εἴ τι ἐπιλήψιμον, ἀφοσιούμενοι οὕτω τὸ καθήκον τῇ Ἱστορίᾳ· νὰ μεγαλύνωσι δέ, προτείνοντες τοῖς ὀψιγόνοις εἰς μίμησιν, πᾶν ὅ,τι λαμπρὸν καὶ ἐπαινετὸν καὶ γενναῖον, καὶ τὰ τοιαῦτα εἶν' ἀσυγκρίτως πλείονα παρὰ τὰναντία.³³⁸

ὁ.π., 164, ὁ ὁποῖος μὲ ἐπιφύλαξιν ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Παπαρρηγόπουλος ὑπονοεῖ τὸν Κουμανούδην ἢ τὸν Π. Καρολίδην ἢ καὶ τοὺς δύο. Τὸ ἀπόσπασμα στὴ σελ. 167. Βλ. ἐπίσης Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 413 καὶ Ἀ. Π. Ματθαίου, *ΑΕΕ. Προσθήκαι*, 480-481. Γιὰ τὴ μικρὴ σημασίαν ποὺ ἀπέδιδε ὁ Παπαρρηγόπουλος στὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 223-224, 289.

³³⁶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, ὁ.π., 44.

³³⁷ Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὁ.π., 23.

³³⁸ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, ὁ.π., β'. Τὰ ἴδια πρεσβεύει καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος: Ὁ ὁμογενὴς ἱστοριογράφος ὁμοιάζει τὸν πατέρα ὅστις εἰμπορεῖ μὲν καθ' ἑαυτὸν νὰ κρίνῃ ἐν δικαιοσύνῃ περὶ τῶν ἰδίων τέκνων, δημοσίᾳ ὅμως ρέπει εἰς τὸ νὰ συγκαλύπτῃ ἢ νὰ μετριάξῃ τὰ ἐλαττώματα αὐτῶν, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα*, ὁ.π., 39.

‘Ο Κουμανούδης διαφωνεί πλήρως με αυτήν την αντίληψη: νομίζουμε ότι ή εὖ φρονούσα μερίς τοῦ ἔθνους ἀποτροπιάζεται τὸ ἐπιβλαβές τῶν τοιούτων ἰδεῶν. ‘Ο Ἕλλην ... χρήζει ἀληθοῦς ἐλευθεροστομίας, εἰ καὶ πικρᾶς, οὐχὶ δὲ περιστολῆς τοῦ κακοῦ ἢ μεγαλοποιήσεως τοῦ καλοῦ, τοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ του, ἃν μέλλῃ νὰ ὀρθοποδήσῃ ποτέ.³³⁹ Στὸν ἐπετειακὸ λόγο τοῦ 1853 σημειώνει: Περαιῶν δὲ τὸν λόγον, ἀναμνηστικῶς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ταύτην ὁμήγυριν, ὅτι πᾶν μὲν τὸ καλὸν καὶ τὸ ἐνδοξόν, ὅσον περιήφθη εἰς τὸ ἡμέτερον ὄνομα, ἐπήγασεν αἰείποτε ἐκ τῆς πρὸς ἐνότητά ῥοπῆς, εἰ καὶ ἀτελοῦς, ἐκ τῆς τελείας ἄρα ἐνότητος καὶ βελτίονα ἐλπιστέα· πᾶν δὲ ἄχαρι ἢ δυστυχὲς προῆλθεν ἐκ τῆς παντελοῦς σχεδὸν ἐλλείψεως αὐτῆς. Ἄν δὲ τῶν χειρόνων ἐμνημόνευσα τυχὸν ἐκτενέστερον, ἔπραξα τοῦτο νομίζων, ὅτι Ἕλλην πρὸς Ἕλληνας ὁμιλῶν ἠδύνατο νὰ ἐλευθεροστομήσῃ καὶ νὰ ἐλπίζῃ πίστιν εἰς τὴν αὐτοῦ εὐκαιρινῇ προαίρεσιν.³⁴⁰

Αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις ἐκφράζει, ὅταν διαφωνεῖ μετὰ τὴν ἀποσιώπηση τῆς δολοφονίας τοῦ Καποδίστρια, τὸν ὁποῖο οὔτε καταδικάζει οὔτε προβάλλει τὴ δράση του: καὶ περ πολλὰ προμηθῶς διοικήσας καὶ διάκοσμόν τινα τῆς χαωτικῆς πρώην καταστάσεως εἰσαγαγὼν (ἐπ’ αὐτοῦ καὶ πρῶτον ἑλληνικὸν νόμισμα ἐκόπη) προσέκρουσεν ὅμως εἰς τοὺς δυστηνίους κατὰ τόπους ἄρχοντας καὶ τέλος ἐδολοφονήθη τῷ 1831, ἀφοῦ κατέστη ὑποπτος ὡς ἀπολυτόφρων ἄτε χρηματίσας πρώην ὑπουργὸς τῆς Ρωσσίας.³⁴¹

‘Ο Κουμανούδης πιστεύει, ὅπως ὅλοι στὴν ἐποχὴ του, στὸν διδακτικὸ ρόλο τῆς ἱστορίας.³⁴² ἡ ἱστορία μπορεῖ νὰ φρονηματίσει ὁμως, ἐφόσον προβάλλει καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ ὄχι μόνο τὰ προτε-

³³⁹ *Μνημοσύνη* Α' (1852), ὁ.π., 39.

³⁴⁰ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20ῇ Μαΐου*, ὁ.π., 27. Ἄναφερόμενος στὰ Μηδικὰ σημειώνει ὅτι ἀγωνίστηκαν κυρίως οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλήθεια ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπᾶται, βλ. ὁ.π., 13.

³⁴¹ Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα*, ὁ.π., 68. Γιὰ τὴν κριτικὴ στὴν Ἱστορίᾳ τοῦ 1853 βλ. σημ. 303. Γιὰ τὴ σιωπὴ τῆς ἱστορίας σχετικὰ μετὰ τὸν Καποδίστρια τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βλ. Χριστίνα Κουλούρη - Χρῆστος Λοῦκος, *Τὰ πρόσωπα τοῦ Καποδίστρια. Ὁ πρῶτος Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἰδεολογία (1831-1996)*, Ἀθήνα 1996, 70-78. Παρατίθεται καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Κουμανούδη στὶς σελ. 74-75.

³⁴² Ἑλλη Σκοπετέα, ὁ.π., 176-177. Γιὰ τὸν διδακτικὸ ρόλο τῆς ἱστορίας ὡς μαθήματος στὰ σχολεῖα βλ. Χριστίνα Κουλούρη, ὁ.π., 69.

ρήματα ἔτοι, ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται πολιτικοὶ ἢ ἄλλοι σκοποί. Ὅταν προτείνει τὴ συγγραφὴ δοκιμίου μὲ θέμα τὰ ἐγκλήματα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, σκοπεύει κυρίως στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν Ἑλλήνων, ὃχι στὴν ἱστορικὴ ἐνημέρωσή τους [115]. Τὴν τάση προβολῆς μόνο τῶν καλῶν στοιχείων ὀνομάζει, ὅπως εἶδαμε, *κολακευτικὴ αὐταρέσκεια*.³⁴³ Τὰ κριτικὰ σημειώματα ποὺ συντάσσει μὲ ἀφορμὴ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Σπ. Ζαμπέλιου καὶ Κ. Παπαρρηγόπουλου ἀκολουθοῦν αὐτὲς τὶς ἀρχές. Ἐτοί ἀποκαλεῖ *κόλακα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* τὸν Σπ. Ζαμπέλιο μὲ ἀφορμὴ τὰ λεγόμενά του στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μελέτης *ῥομαία δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος*, ὅπου ἐξαίρεται ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς [102]. Τὸ 1888 μὲ ἀφορμὴ τὰ ἐπαινετικὰ λόγια τοῦ ἀρθρογράφου τῆς ἐφημερίδας *Ἀκρόπολις* ἀποδίδει τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸν στὸν Παπαρρηγόπουλο μὲ τὸ γνωστὸ στιχοῦργημα:

*Εἶσαι, Παπαρρηγόπουλε, ὃχ' ἱστορίας συγγραφεύς,
ἀλλὰ τῆς νεολαίας μας κολακικὸς διαφθορεύς·
διότ' εἰς τὰ βιβλία σου συγκρύπτων τὴν ἀλήθειαν
αὐξάνεις τὴν τοῦ Ἑλλήνος μετρίαν κακοήθειαν.*³⁴⁴

Ἄν παραβάλοι κανεῖς τὶς δύο ἐπιτομὲς τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, αὐτὴν τοῦ Παπαρρηγόπουλου καὶ τὴν ἀνέκδοτη στὴν ἐποχὴ τῆς τοῦ Κουμανούδη, θὰ παρατηρήσει ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «οὐδέτερο» ὕφος τοῦ κειμένου τοῦ Κουμανούδη, ὁ Παπαρρηγόπουλος «χρωματίζει» μὲ συναισθηματικὰ στοιχεῖα τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ἐξωραίζει τὴν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀποσιωπώντας ἱστορικὰ γεγονότα καὶ προβάλλοντας τὸ Βυζάντιο ὡς συνδετικὸ κρίκο τῆς ἀρχαιότητος μὲ τὴ νέα Ἑλλάδα, καὶ ἐξαίρει τὴ σημασίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας στὴ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πρώτη φράση τοῦ κειμένου: *Τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἐγνώριζε τὴν ἀληθινὴν ἡμῶν θρησκείαν, ἀλλ' ἐπίστευεν, ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ θεοί*.³⁴⁵

³⁴³ Σ.Α.Κ., *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον*, ὁ.π., 23.

³⁴⁴ Ν. Α. Βέης, ὁ.π., 308, Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xxxvi καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 396. Βλ. τὸ ἔγγραφο στὸ Ἀρχεῖο, φάκ. 28 (1142), ἀρ. 26. *Κολακικὴν διάθεσιν* ἀποδίδει καὶ στὸν Ἐπαμεινώνδα Κυριακίδη ἀργότερα, βλ. Κ 108.

³⁴⁵ Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* (ἡ πρώτη μορφή: 1853), Ἀθήνα 1970, 35.

Χριστιανισμός. Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο που διαμορφώνει τις πεποιθήσεις του Κουμανούδη είναι ακριβώς η αντίληψή του σχετικά με τον ρόλο της χριστιανικής θρησκείας, αντίληψη σε τελευταία ανάλυση κοσμοθεωρητική. Θεωρεί κατά βάθος υπεύθυνη για τη νάρκωση του ελληνικού έθνους κατά τη βυζαντινή εποχή την έπιβολή του δόγματος της χριστιανικής θρησκείας, γεγονός που έμπόδισε την ελεύθερη ανάπτυξη του πνεύματος. Αυτή τη θέση ουσιαστικά αναλύει στο *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον* περιγράφοντας τη σταδιακή παρακμή της ελληνικής τέχνης στα χρόνια εκείνα, θέση που επαναλαμβάνει συνοπτικά στον πανεπιστημιακό λόγο του 1853.³⁴⁶ Ἡ διαμάχη με τὸν Βυζάντιο παίρνει πολεμικὸ χαρακτήρα, ἐπικεντρωμένη τελικὰ στὰ σημεῖα ποὺ σχετίζονται μετὰ τὴν χριστιανικὴ ἐκκλησία· ὁ Βυζάντιος κατηγορεῖται ὡς ὑποθάλπων τὴν δεισιδαιμονία: *ἀλλὰ βέβαια, ἡ ἡμετέρα δεισιδαιμονία ἔπρεπε νὰ καλυφθῇ, διὰ τὴν ἔχωμεν πάντοτε καὶ μὴ μᾶς φύγῃ ἡ σωτήριος χάρις της, πρυτανευομένη ὑπὸ λειτουργῶν τοῦ ὑψίστου.*³⁴⁷ Ὁ Κουμανούδης κατηγορεῖται μετὰ τὴν σειρά του ὅτι *ὑβρίζει τὰ θεῖα.*³⁴⁸

Ὁ Κουμανούδης δὲν προέβαλλε ιδιαίτερα αὐτὴν τὴν πλευρά του δημοσίως, ἀφοῦ φοβόταν τὶς ἀντιδράσεις ποὺ θὰ προκαλοῦσε [58]. Ἐτσι τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀγαπημένου του ποιήματος *Σιράτης Καλοπύχειρος*, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀποκάλυπτε τὴν κοσμοθεωρία του, παρέμεινε σχεδὸν ἀκατάληπτο στὶς δύο πρῶτες ἐκδόσεις, καὶ παρουσιάσθηκε πλήρως μόνο στὴν τρίτη ἔκδοση ποὺ πραγματοποιήθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ δημιουργοῦ του. Ὁ ἴδιος τὸ χαρακτήριζε *ἐθνικὸν ποίημα*,³⁴⁹ σημειῶνε ὅτι ἤθελε νὰ παρουσιάσει μετὰ αὐτὸ τὸ ἔργο, ποὺ τὸ θεωροῦσε *ριζοσπαστικόν*, τὸν *ὄλον βίον τοῦ ἔθνους* καὶ θεωροῦσε φυσικὴ τὴν ἀντίδραση τοῦ κοινοῦ ποὺ δὲν τὸ διάβασε, ἀφοῦ ἀπευθυνόταν στὶς μορφωμένες τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ [166], παρόλο ποὺ κάποιες στιγμὲς ἡ ἀδιαφορία αὐτὴ τὸν ἐνοχλοῦσε

³⁴⁶ Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ 20ῇ Μαΐου*, ὁ.π., 23.

³⁴⁷ *Ἀντιπάντησις τῷ Κ. Σκαρλάτῳ Βυζαντίῳ*, ὁ.π., 16.

³⁴⁸ *Πρὸς τὴν ἀντιπάντησιν τοῦ κυρίου Σ. Κουμανούδη*, ὁ.π., 12.

³⁴⁹ Ἐτσι τὸ χαρακτηρίζει σὸν κατάλογο μετὰ τὸν τίτλο *τὰ κατορθώματά μου ἐν τῷ βίῳ*, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xxxvii. Τὸ ἔγγραφο σὸν φάκ. 37 (1151), ἀρ. 23.

ιδιαιτέρα. Σὲ σχέδιο προλόγου γιὰ τὴν β' ἔκδοση, τὸν ὁποῖο τελικῶς δὲν δημοσίευσε, γράφει: *Οὗτ' ἐπωλήθησαν ἐκ τῶν τότε τυπωθέντων ἀντιτύπων, εἰμὴ ὀλίγιστα μετρώμενα εἰς τὰ δάκτυλα, ἐξ οὗ συμπεραίνεται εὐλόγως, ὅτι τὸ βιβλίον δὲν ἀνεγνώσθη ὑπὸ τοῦ κοινοῦ. Καὶ ὅμως σήμερον ἐκδίδω πάλιν τὸ στιχοῦρημα ἐκτενέστερον μὲν καὶ πλέον διωρθωμένον, οὐχὶ δὲ ὀλόκληρον πάλιν ὡς οὐδὲ τότε. Νὰ ἴδωμεν ποῖος θὰ νικήσῃ· ἐγὼ ἐπιμένω νὰ ἐκδίδω στίχους μὴ ἀναγινωσκομένους, ἢ τὸ κοινόν, ἐπιμένον νὰ μὴ ἀναγινώσκῃ τοὺς ἐκδοδιμένους*.³⁵⁰

Δὲν εἶχε ὅμως κανένα λόγο νὰ κρύψει τὴν κοσμοθεωρία του σὺς κατ' ἰδίαν σημειώσεις του.

Ὁ Κουμανούδης ἀμφισβητεῖ κατ' ἀρχὰς τὴν προσφορά τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἀφοῦ τὸν συνδέει μὲ τὶς σκοτεινὲς περιόδους τῆς ζωῆς τῶν ἐθνῶν [7, 124] καὶ μὲ τὶς ἐποχὲς παρακμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὅπως εἶδαμε. Στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τῆς παρακμῆς αὐτῆς εἶναι ὁ μοναστικὸς βίος, ὅπως σημειώνει στὴν *ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ὅπου τόνιζε ἐπίσης τὴν ἀνεξιθρησκία τῆς ἀρχαιότητος: *Θρησκευμάτων δὲ συστήματα θεωρητικὰ ἀποκλειστικὰ ἀλλήλων, ἥτοι θεολογία κατὰ τὴν νεωτέραν σημασίαν τῆς λέξεως καὶ δόγματα ἀκριβῶς διεσταλμένα καὶ αἰρέσεις καταδιώξιμα, δὲν ὑπῆρχον*.³⁵¹ Τὸ 1875 ἀντιδρώντας σὲ ἄρθρο μὲ θέμα τὰ μοναστήρια σημειώνει πόσο μὴ φυσικὴ εἶναι ἡ μοναστικὴ ζωὴ, στοιχεῖο ποὺ ἀντίκειται στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ [145]. Ἡ ἐκκλησία ἐξ ἄλλου στὰ προεπαναστατικὰ χρόνια ἔπαιξε ἕναν συντηρητικὸ ρόλο, ἀφοῦ δὲν ἀνέχθηκε τὴν προοδευτικὴ σκέψη πολλῶν λογίων τῆς ἐποχῆς [165], θέμα ποὺ

³⁵⁰ Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 45. Ἐνα τμήμα του (*Νὰ ἴδωμεν ...*) εἶναι δημοσιευμένο, βλ. Μαριάννα Δήτσα (ἐπιμ.), *Δημήτριος Βικέλας, Λοιπὴς Λάρας*, Ἀθήνα 1991, 93*. Βλ. ἐπίσης Ἀνδρέας Μπελεζίνης, *Κρίσεις καὶ ἀκρίσιαι*, ὅ.π. Γιὰ τὶς πιθανὲς ἀντιδράσεις ποὺ προκάλεσε τὸ ἔργο βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία*, ὅ.π., lix. Γιὰ τὰ συγκεκριμένα ἀποσπάσματα ποὺ παρέλειψε σὺς δύο πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου του βλ. Μαριλίζα Μητσοῦ, *Αὐτολογοκρισία, ἢ οἱ βολταιρικὲς περικοπὲς στὸν Στράτη Καλοπύχειρο*, ὅ.π.

³⁵¹ *Στεφάνου Α. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα*, ὅ.π., 18. Γιὰ τὴ διάδοση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας γράφει: *Τὸν χριστιανισμόν οἱ Ἕλληνες ἡσπάσθησαν ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ὅχι πολὺ προθύμως ... Πρῶτον δὲ οἱ ἀμαθέστεροι ἀπεσκίρτησαν τῶν πατρῶν, ἔπειτα δὲ καὶ οἱ λογιώτεροι*, ὅ.π., 43.

δὲν θίγει στὴν ἐπίτομη ἱστορία του, πιθανῶς γιατί σκεπτόταν νὰ τὴν ἐκδώσει.

Ἡ πίστις στὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας δὲν συνάδει κατὰ τὸν Κουμανούδη μὲ τὴν παιδεία. Τὸ 1853, μᾶλλον παίζοντας, προτείνει τὴ συγγραφή βιβλίου μὲ θέμα: Ἀπόδειξις ἐναργεστάτῃ τοῦ ὅτι ὅστις μάθῃ ὧς γράμματα δὲν μένει πιστὸς εἰς τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας, ὅπου παραθέτει ὀνόματα ἀίρετικῶν συμπεριλαμβάνοντας καὶ τὸν ἑαυτό του [117]. Τὸν ἐνοχλεῖ γενικὰ ἡ στροφὴ πρὸς τὴ θρησκεία ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του.³⁵²

Ἐπιστρατεύει τὴν ὀρθολογιστικὴν τὴν σκέψιν, γιὰ νὰ σχολιάσει τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας καὶ νὰ προσδιορίσει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ θεοῦ [7, 144, 164]. Ἀναρωπῆται μήπως ἡ συσσώρευσις τῆς γνώσης εἶναι πιθανὸν νὰ ἐκτοπίσει τὴν πίστιν [148], ἐνῶ ἡ ἐξαιρετικὴ ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πιθανῶς νὰ φωτίσει καὶ τὰ πνευματικά, τὰ ὅποια ἴσως δὲν εἶναι ὅλως ἐτερογενῆ τῶν ὑλικῶν [149]. Ὁ ὀρθολογισμὸς ὅμως ὁδηγεῖ τὴ σκέψιν τοῦ Κουμανούδη σὲ ἀδιέξοδο· θέλω ὅμως νὰ πιστεύω ἓνα θεὸν καταλήγει σὲ ἓνα σημεῖωμα [142]. Ἡ θρησκευτικὴ πίστις ἄλλωστε εἶναι φυσικὴ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων καὶ εἶναι παράλογον νὰ εἶναι κανεὶς ἄθεος [156]. Εἶναι ὁπαδὸς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ [140].

Κατὰ τὴ δικὴν του μαρτυρίαν ὁ Κουμανούδης ἀπὸ πολὺ νεαρῇ ἡλικίᾳ διαφωνοῦσε μὲ τὸν πατέρα του γιὰ τὸ θέμα τοῦ χριστιανισμοῦ ὑποστηρίζοντας ὅτι τὸ κτίριον τοῦ χριστιανισμοῦ ἔκλεισε μετὰ τὴν ἐβδόμη οἰκουμένην σύνοδον, ἐνῶ ἀργότερα ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ Καίρη, τὸν ὅποιον γνώρισε καὶ προσωπικὰ [110]. Τὸν γνώρισε στὸ Παρίσι ἀπὸ τοὺς μαθητὰς καὶ ὁπαδοὺς τοῦ Πέτρου Ζάνο, Νικόλαο Λεώπουλον καὶ Δημήτριον Καρα-

³⁵² Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., 134 καὶ *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*, ὁ.π., xxiv-xxv, ὅπου δημοσιεύεται σχόλιον μὲ ἀφορμὴν τὸ ἔργον τοῦ Edgar Quinet, *Le Christianisme et la révolution française*, 1846. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔγγραφο στὸν φάκ. Δ' 7, ἀρ. 4. Γιὰ τὴν στροφὴν πρὸς τὴν θρησκείαν βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ.π., 374-376 καὶ 388-390, καθὼς καὶ K127, 139. Βλ. ἐπίσης Μαριλίζα Μητσοῦ, *Ὁ Βαλαωρίτης, ὁ Κουμανούδης καὶ τὸ «σχολιὸν τοῦ Πατριάρχου»*, *Τὰ Ἱστορικά* 30 (Ἰούνιος 1999) 125-136.

γιαννάκη³⁵³ καὶ συμμετείχε στὴν Ἀδελφότητα τῶν Θεοσεβῶν ποὺ εἶχε συγκροτηθεῖ ἐκεῖ.³⁵⁴ Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τὰ τετράδια τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του σημειώνει παρατηρήσεις γιὰ τὶς ἀπόψεις του [6]. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1848 ὁ Κουμανούδης συμμετέχει στὴν Θεοσεβικὴ Ἐπιτροπὴ ποὺ ιδρύθηκε στὴν Ἀθήνα ὡς *θειας*.³⁵⁵ Στὴ σύγκρουση ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1849, ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση ἢ ὅχι ἐφημερίδας, συντάχθηκε μὲ αὐτοὺς ποὺ διαφώνησαν μὲ τὴν ιδέα.³⁵⁶ Τὸ 1850 καὶ 1851 ὁ Κουμανούδης ἐξακολουθεῖ νὰ συναναστρέφεται τὸν Σπ. Γλαυκωπῖδη, τὸν πιστότερο ὁπαδὸ τοῦ Καΐρη, ὁ ὁποῖος ἴδρυσε ζαχαροπλαστεῖο καὶ Λέσχη γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν καϊρικῶν ιδεῶν.³⁵⁷ Στὸ Ἀρχεῖο σώζεται σχέδιο ἄρθρου γιὰ τὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἑλλάς*, πιθανῶς τοῦ 1849, ποὺ στρέφεται ἐναντίον τῆς ἐφημ. *Αἰὼν* σχετικὰ μὲ τὸ θέμα Καΐρη.³⁵⁸

³⁵³ Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, μέρος Τρίτον, Ἐπιστολαὶ πρὸς Θεόφιλον Καΐρην, Γ' 1846-1852*, Ἀνδρος 1998, 78. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν τριῶν ὁπαδῶν στὸ Παρίσι τὴν ἐποχὴ ποὺ σπουδάζε ἐκεῖ καὶ ὁ Κουμανούδης βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, μέρος Τρίτον Ἐπιστολαὶ πρὸς Θεόφιλον Καΐρην, Β', ὁ.π.* Τοὺς ἀναφέρει ἄλλωστε σὲ κατάλογο συμμαθητῶν του, βλ. φάκ. 36 (1150), ἀρ. 32.

³⁵⁴ Δ. Ι. Πολέμης, ὁ.π., 216. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ζάνου, ὅπου ὁ Κουμανούδης χαρακτηρίζεται *μαθητῆς πιστός τῆς* [Θεοσεβείας].

³⁵⁵ Δ. Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, μέρος Τρίτον, Γ', ὁ.π.*, 102 καὶ *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, ὁ.π., 95. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συμμετοχὴ του προκύπτει σαφῶς μόνον ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καΐρη καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο καὶ τὰ ἡμερολόγια τοῦ Κουμανούδη.

³⁵⁶ Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, μέρος Πρῶτον, Ἐπιστολαὶ Θεοφίλου Καΐρη, Γ' 1844-1853*, Ἀνδρος 1996, 228-230 καὶ Δ. Ι. Πολέμης, *Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, μέρος Τρίτον, Γ', ὁ.π.*, 176-177 καὶ 184-186.

³⁵⁷ Δ. Ι. Πολέμης, ὁ.π., 224, 225. Γιὰ τὴ σχέση Κουμανούδη - Γλαυκωπῖδη βλ. *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, 116, 130, 134, 143.

³⁵⁸ Φάκ. 36 (1150), ἀρ. 7.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σημαντική πνευματική προσωπικότητα της εποχής του ό Κουμανούδης συνειδητὰ επέλεξε νὰ συνεισφέρει στὴν οἰκοδόμηση τοῦ νέου κράτους μὲ τὸ μόνο μέσο ποὺ διέθετε, τὴν παιδεία. Προερχόμενος ἀπὸ ἓνα ἀστικό περιβάλλον καὶ ὀπλισμένος μὲ εὐρωπαϊκὴ παιδεία ἀποφάσισε νὰ ζήσει σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ γνώριζε ἀπὸ μακριά, μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἔχει τὶς ἱκανότητες ἀλλὰ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἐπηρεάσει τὴ διαμόρφωση τοῦ νέου προσώπου της, ἐργαζόμενος συστηματικὰ γιὰ τὴ συγκρότηση ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν προβολὴ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰ ἔξω τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας. Ἀξιοματικός, δηκτικός καὶ εἴρων πολλὰς φορὲς στὰ γραπτά του, ἔζησε τηρώντας τὴ «νομιμοφροσύνη» ποὺ πίστευε ὅτι τοῦ ἐπέβαλλε ἡ κοινωνικὴ του θέση καὶ οἱ δεσμεύσεις ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ αὐτήν.

Θαυμαστὴς τῶν διαφωτιστῶν λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, λάτρης τοῦ Κοραΐ, μὲ τὸν ὁποῖο ταυτίζεται σὲ πολλά, ὁπαδὸς τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ, πίστευε ὅτι ἡ Ἑλλάδα διένυε μιὰ φάση προδρομικὴ τοῦ σύγχρονου ἐθνικοῦ-πολιτικοῦ της βίου καὶ ἐπομένως ὀφείλε νὰ θέσει τὰ θεμέλια γιὰ τὸ μέλλον της μὲ ψυχραιμία καὶ συστηματικότητα. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν στόχο πίστευε ὅτι ὑπηρετοῦσε μὲ ὅλο τὸ ἔργο του ποὺ διαπνέεται ἀπὸ αὐστηρὸ ὀρθολογισμό καὶ ἐξαιρετικὰ πρακτικὸ πνεῦμα. Ὁ ἄξοντας, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο στρέφεται ἡ διδασκαλία τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο ποὺ παράγει, εἴτε ἀποκαλύπτοντας ἀρχαῖα εἴτε συνθέτοντας ἐπιστημονικὲς μελέτες, ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἀποδίδει στὴν αἰσθητικὴ παιδεία τῶν Ἑλλήνων, ἡ συνεχὴς ἔγνοια του νὰ καταγραφοῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν τὴ νεοελληνικὴ φυσιογνωμία, ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ποιητικῆς ἔκφρασης τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας ἔχουν αὐτὸν τὸν κοινὸ παρονομαστή. Προσφορότερο καὶ σημαντικότερο μέσο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων θεωροῦσε τὴν οὐσιαστικὴ ἐπαφή τους μὲ τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ἀνακάλυψη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνάδειξη τῶν ὁποίων θὰ ἀποτελοῦσε τὴ

μεγαλύτερη ἐγγύηση γιὰ τὸν σεβασμὸ τῶν Εὐρωπαίων πρὸς τοὺς Ἑλλήνες.

Ἄν θέλαμε νὰ σκιαγραφήσουμε τὸν χαρακτήρα του, θὰ λέγαμε ὅτι δὲν ἦταν πολὺ κοινωνικὸς ἄνθρωπος,³⁵⁹ ἦταν αὐστηρὸς στὶς κρίσεις του, ἀλλὰ προσηνὴς σὲ ὅποιον ζητοῦσε τὴν ἐπιστημονικὴ του βοήθεια, —ὅλοι σχεδὸν ἦσαν πρῶην φοιτητὲς του—, ὑπερήφανος καὶ ἔτοιμος νὰ παραιτηθεῖ ἢ νὰ ἀπέχει διαμαρτυρούμενος, ὅταν αἰσθανόταν ὅτι θίγεται προσωπικὰ ἢ ὅτι παραβαίνει τὶς ἀρχές του, ὅπως εἶδαμε, στὰ πανεπιστημιακὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀρχαιολογικά. Παρὰ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν Ἀθήνα, αἰσθανόταν μᾶλλον ξένος στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία.³⁶⁰ Ἦταν ἓνας ἄνθρωπος πνευματώδης. Τὸν χαρακτήριζε ἐξ ἄλλου ἓνας φιλελευθερισμὸς ποὺ ταίριαζε σὲ εὐρωπαῖο ἀστό, ξένος πρὸς τὴν ἐλλαδικὴ νοοτροπία [91]. Παρὰ τὸ ὅξυ καὶ δηκτικὸ ὕφος τῶν γραπτῶν του, ὁμολογοῦσε πάντως ὅτι δὲν εἶχε τὸ σθένος νὰ ὑπερβεῖ τὰ ὅρια στὴν υπεράσπιση τῶν θέσεών του γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ θρησκεία.³⁶¹

Ὁ Κουμανοῦδης δὲν ἔχασε ποτὲ τὴν αἰσιοδοξία του καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη ποὺ εἶχε στὴν πρόοδο. Παρόλο ποὺ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του δὲν εἶδε νὰ ὑλοποιοῦνται τὰ ὄνειρα ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τόνιζε συνεχῶς τὴν ἐξέλιξη, ὅποια καὶ ἂν ἦταν αὐτὴ γύρω του, καὶ τὴν μετροῦσε μὲ ἐπιμονή. Ἕνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπικότητάς του εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐμμονὴ στὶς πεποιθήσεις του, παρὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἔζησε στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς του ὡς τὸ 1899.

Σὲ ἡλικία ἐβδομήντα τεσσάρων ἐτῶν σημειώνει: *Τῇ 19 Ἰουνίου 1892 ἡμέρᾳ Παρασκευῇ ἐκίνησα ἐξ Ἀθηνῶν μετὰ τοῦ υἱοῦ μου Ἰωάννου διὰ σιδηροδρόμου εἰς ταξεῖδι ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον καὶ ἐπέστρεψα αἰσίως τῇ 24 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς τὸ ἑσπέρας πάλιν σιδηροδρομικῶς, ἀφοῦ εἶδα τὰς μὲν Μυκῆνας καὶ τὴν Τί-*

³⁵⁹ Βλ. π.χ. Κ 97. Στὸ ἡμερολόγιό του αὐτοχαρακτηρίζεται *δυσέντευκτος*, βλ. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ, 12 Ἰουνίου 1845. Βλ. ἐπίσης Κ 95.

³⁶⁰ ΑΕΕ, Προλεγόμενα, ε' καὶ Κ 95. Τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ποὺ ζεῖ μπορεῖ νὰ προκύψει ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν ἐπισκεπτῶν στὴν ὀνομαστικὴ του ἐορτή.

³⁶¹ Ὁ μαθητὴς του Σπ. Βάσης τοῦ ἀποδίδει τὸν χαρακτηρισμὸ *ἥκιστα φίλερις*, βλ. Σπ. Βάσης, ὁ.π., 420.

ρυνθα καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἐν Ἐπιδαυρίᾳ δευτέραν φοράν ταύτην ἀλλὰ
 τώρα ἀνεσκαμμένα πολὺ τὰ μέρη ταῦτα, ὅχι ὡς ἐν ἔτει 1848 καὶ 1854, τὴν δὲ
 Ὀλυμπίαν πρώτην φοράν. Εἶδα παντοῦ πρόοδον ἐν τῇ συγκοινωνίᾳ καὶ τῇ καλλιερ-
 γείᾳ τῆς χώρας. Ἐθαύμασα δὲ τὰ σεβάσματα ἀρχαῖα μνημεῖα τὰ ἐκκαλυφθέντα
 κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη καὶ ἐστερεώθην ἐν τῇ περὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ ἔθνους αἰσιο-
 δοξίᾳ μου.³⁶²

³⁶² Ἡμερολόγιον 1845-1867, 156-157.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Στὴ μεταγραφὴ τηρήθηκε ἡ ὀρθογραφία τῶν κειμένων· ἔγιναν μόνο κάποιες παρεμβάσεις στὴ στίξη, ὅπου προέκυπτε ἀσάφεια στὴν κατανόηση τοῦ περιεχομένου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο χρησιμοποιοῦνται πλάγια τυπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς τίτλους ἔργων καὶ περιοδικῶν ἐντύπων, καθὼς καὶ γιὰ τὰ παρατιθέμενα ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη χωρία ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ γιὰ κάποια τῆς ἐποχῆς του, ὅταν ὁ τρόπος τῆς παράθεσής τους καθιστᾷ δυσνόητο τὸ σύνολο τοῦ κειμένου. Τὰ διαγραμμένα ἀπὸ τὸν συντάκτη τμήματα καὶ οἱ διορθώσεις σημειώνονται μόνον ἐφόσον ἀλλάζουν τὸ νόημα τῶν λεγομένων του. Πρέπει νὰ ἔχει κατὰ νοῦν ὁ ἀναγνώστης ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν ἦσαν πρὸς δημοσίευσιν καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ ὅτι ὁ λόγος δὲν εἶναι πάντοτε ὁμαλός. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα ὑπάρχουν καὶ σὲ ἀντίγραφα τοῦ Πέτρου Σ. Κουμανοῦδη, καθὼς καὶ σὲ δακτυλόγραφα ἀντίγραφα τοῦ Νικολάου Ι. Κουμανοῦδη· ἡ μεταγραφὴ ἔγινε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἐφόσον σῶζεται, καί, ὅταν αὐτὸ δὲν συμβαίνει, ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τοῦ Π. Σ. Κουμανοῦδη.

Τὰ κείμενα ταξινομήθηκαν σὲ ἐνότητες κατὰ τὸ θέμα τους, μὲ ἐξαίρεση τὴν πρώτη καὶ τὴν τελευταία ποὺ παρουσιάζουν κάποιες ἰδιαιτερότητες. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ ὀρισμένων ἀπὸ τὰ τετράδια σημειώσεων τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν τοῦ Κουμανοῦδη, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἀπεικονίζει τὰ τότε ἐνδιαφέροντά του. Ἡ τελευταία περιλαμβάνει σιχουργήματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θέμα τους. Τὰ κείμενα ταξινομήθηκαν μὲ χρονολογικὴ σειρὰ στὸ ἐσωτερικὸ κάθε ἐνότητας, ἐνῶ τὰ ἀχρονολόγητα τοποθετήθηκαν στὸ τέλος τῆς.

Στὸ τέλος παρατίθενται δύο πίνακες: Ὁ ἕνας παρέχει τὴν ἀντιστοιχία κατ' αὐξοντα ἀριθμὸ τῶν κειμένων πρὸς τὰ ἔγγραφα καὶ τοὺς φακέλλους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται. Ὁ δεῦτερος παρέχει τὶς ἀρχειακὲς συλλογές, στὶς ὁποῖες ἀπόκεινται οἱ φάκελλοι.

Σύμβολα τῆς ἔκδοσης

... Παράλειψη τμήματος τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν ἐπιμελητή.

..... Παράλειψη κειμένου ἢ κενὸ τοῦ Κουμανοῦδη.

< > Παράλειψη τμήματος τοῦ κειμένου ἐξ αἰτίας τῆς φθορᾶς τοῦ φύλλου.

[[]] Διαγραμμένο τμήμα τοῦ κειμένου.

() 'Ανάπτυξη συντομογραφημένης λέξης.

[] 'Επεξηγηματική σημείωση τοῦ ἐπιμελητῆ ποὺ παρεμβάλλεται στὸ κείμενο.

--- 'Αποσιωπητικὰ τοῦ Κουμανούδη.

+ + Δυσανάγνωστο τμήμα.

α, β, γ (ὑπογραμμισμένο τμήμα) συμπλήρωση ἢ διόρθωση τοῦ Κουμανούδη.

1. [Τετράδιο διαστάσεων 21×14,5 εκ. με ποικίλες σημειώσεις της εποχής των σπουδών του στη Γερμανία.]

φφ. 1-3β: Γλωσσοεπιστημονικά α) ἐπὶ τῆς ὁμιλουμένης μας διάφοροι σημειώσεις. Ἀπαρίθμησις ὅσων ἐξεύρω λέξεων ξένων εἰς τὴν ὁμιλουμένην μας [λατινικῆς ρίζας, Τουρκικῆς, Σλαβωνικῆς ρίζας.]

φ. 3β [Σημειώσεις γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη.]

φ. 4α: Εἰς τὰς Αἰσχίνου ἐπιστολάς. Τέλη Ἰουλίου 1840 ... [Σημειώσεις. Ἐπίσης σημειώσεις γιὰ τὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλους, 18 Αὐγούστου 1840.]

φ. 4β: Ὅσα ὀνόματα τῶν μνηστήρων τῆς Πηνελόπης εἰμπόρεσα νὰ εὔρω ... [Κατάλογος. Ἐπίσης σημειώσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ρήτορος Δεινάρχου καὶ τοῦ Πλάτωνος.]

φ. 5α: Εἶναι ἄξιον περιεργίας, ὅτι λέξεις, τὰς ὁποίας ἀπλὰς δὲν μεταχειρίζομεθα, ἐφυλάχθησαν σύνθετοι· ἢ εἰς φράσεις παροιμιώδεις ... [Κατάλογος. Ἐπίσης σημειώσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση φιλολογικῶν κειμένων.]

... Ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσά μας ἔχει τινὰς ἑλληνισμούς, φράσεις ὁλοκλήρους ἢ λέξεις μοναδικάς. Τούτους τοὺς μεταχειρίζεται ὁ λαὸς συχνά. Ἡμεῖς δὲ οἱ καυοπεπαιδευμένοι, τοῦλάχιστον οἱ εἰς τὴν Εὐρώπην διατρίβοντες, ἀλλὰ καὶ οἱ συγγράφωντες, τοὺς ἀποφεύγουν δὲν ἡξεύρω διὰ τί, ὡς πανώλην. Ὡς προέρχεται τοῦτο ἀπὸ κακόζηλον τινὰ σπουδὴν ὁμαλότητος εἰς τὴν γλῶσσαν. Νομίζουν δηλ. ὅτι ἂν μεταχειρισθοῦν ἑλληνισμούς τὴν φθείρουν, καὶ δὲν ἡξεύρουν ὅτι ἑλληνισμοὶ ἀπὸ ἑλληνισμοὺς διαφέρουν. Οἱ συνήθεις εἰς τὴν δημῶδη φράσιν δὲν ἐξέχουν ἐπισθήτως, ἀλλ' εἶναι οὕτως εἰπεῖν ζυμωμένοι μαζὶ μὲ τὸ ὅλον τῆς γλώσσης. Θέλω νὰ συνάξω τοιαύτας λέξεις ἢ φράσεις ...

φ. 5β: Παρατονίαι ... Παρατροπαὶ εἰς τὸ γένος ... Παράδοξα ... [Κατάλογοι λέξεων καὶ ἄλλες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ὁμιλουμένη γλῶσσα.]

φ. 6α: Δωρισμοὶ ... [Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὁμιλουμένη γλῶσσα. Σημειώσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Πλάτωνος.]

φφ. 6β-7α: Κατὰ πάντας τοὺς πόδας ... [Στίχοι δραμάτων.]

φφ. 7β-8α: Ἀρχαιολογικά. Τῇ 27 Ἰουνίου 1840 ... [Σημειώσεις στὴ γερμανικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ἀρχαιολογικῶν μελετῶν.]

φ. 8β [Σημειώσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ *Ρήσου*.]

φ. 9α [Σημειώσεις από την ανάγνωση τοῦ *Περικλέους* τοῦ Πλουτάρχου.]

φφ. 9β-10α [Σημειώσεις από την ανάγνωση τοῦ Συνεσίου.]

φ. 9β: Παρὰ Θουκυδίδη εὐρισκόμενα ὀνόματα παλαιά ... [Κατάλογος καὶ παρατηρήσεις.]

φ. 10β: *Bibliographie* ... [Κατάλογος ἀρχαιολογικῶν βιβλίων.]

Ἐκ τὰς σωζομένας τραγωδίας τῶν Ἑλλήνων εὐρίσκω ὅτι ἔχουν εὐ-
τυχῇ ἀπόβασιν αἱ ἀκόλουθοι ... [Κατάλογος καὶ παρατηρήσεις. Σημειώσεις ἀπὸ
τὴν ἀνάγνωση τοῦ Πλάτωνος.]

φ. 11α [Σημειώσεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τραγωδιῶν.]

2. [Τετράδιο διαστάσεων 17×10 ἐκ. μὲ σημειώσεις.]

φφ. 1-2α: Χωρία περὶ τῆς ἀποβαρβαρώσεως τῶν ἑλληνικῶν γαιῶν ...

φφ. 2β-3α: Παρατηρῶ ὅτι, καθὼς εἰς τὴν νέαν μας διάλεκτον, οὕτω καὶ
εἰς τὴν Γαλλικὴν, τινὲς τῶν ἀρχαίων προθέσεων εἰς ἡμᾶς μὲν τῆς ἑλληνι-
κῆς εἰς ἐκείνους δὲ τῆς Λατινικῆς αὐθυπάρκτως μὲν δὲν εἶναι ἐν χρῆσει,
εἰς σύνθεσιν δὲ μὲ ἄλλας ρίζας διεσώθησαν... [Παρατηρήσεις γὰρ τὴν βαθύτε-
ρη αἰτία ποῦ προκαλεῖ αὐτὴν τὴν ὁμοιότητα.]

φ. 3β: Εἰς τὸν Ῥακίαν βλέπω ἴδιον ἢ καὶ εἰς ὅλους τοὺς Γάλλους συγ-
γραφεῖς τὸ νὰ ὀνομάζουν τὰ ὁμιλοῦντα πρόσωπα συχνάκις τ' ὄνομα τῶν
ἀντὶ τῆς προσωπικῆς τῶν ἀντωνυμίας ἐγὼ ἐμὲ κτλ. καὶ ὡσάυτως ὁ διαλε-
γόμενος μετ' ἄλλου τινὸς νὰ ὀνομάζῃ τοῦ ἄλλου τὸ ὄνομα ὅχι εἰς κλητι-
κὴν ἀλλ' εἰς ὀνομαστικὴν μὲ τρίτου προσώπου ῥῆμα ... [Παρατηρήσεις γὰρ
τὸ φαινόμενο στὶς διάφορες γλώσσας.]

φφ. 4α-6β [Σημειώσεις στὰ γερμανικὰ ἀναφερόμενες στὴν ἰνδοευρωπαϊκὴ γλῶσ-
σα (γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ φαινόμενα στὴ γαλλικὴ, στὴ γερμανικὴ, στὴν ἑλλη-
νικὴ κτλ.)]

φφ. 6β-7α [Φράσεις τῆς γαλλικῆς γλώσσας καὶ παρατηρήσεις.]

φφ. 7β-8α [Στιχοῦργημα στὸν τύπο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ 56 στίχων.] Τότε
οἱ Τοῦρκοι ἔπιναν χίλιο λογίων φαρμάκι ...

φ. 8β [Στιχοῦργημα 17(;) στίχων.] Κρήτη ἀθλία τί δυστυχία ...

φφ. 8β-9β [Δημοτικὸ τραγούδι(;) 79 στίχων.] Τραγούδι ἡρωϊκὸν τοῦ Με-
σολογγίου. Ἦρωες οἱ παλαιοὶ μας ...

φ. 10: Ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Pouqueville *Voyage dans la Grèce*... [Σημειώσεις.]

φ. 10β [Δημοτικὸ τραγούδι 19 στίχων.] Τὸ ὑστερινὸν ᾄσμα τῆς Πάργας
1819. Βουνὰ λαγκάδια δροσερὰ καὶ τρυφερὰ λιβάδια ...

φ. 11α [Δημοτικό τραγούδι(:) 13 στίχων (στίχοι καὶ στὰ γαλλικά, μετάφραση ἑλληνικῶν).] Ὡ κεραυνοὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης ...

φ. 11β [Σημειώσεις βυζαντινῆς φιλολογίας.]

φ. 12 [Σημειώσεις ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς σχετικά μὲ τὰ δημοτικὰ ποιήματα.]

φ. 12β [Σημειώσεις γιὰ τὸν Ὑμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν τοῦ Σολωμοῦ.]

[Οἱ σημειώσεις χρονολογοῦνται τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἀθήνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἄλλα παρόμοια τετράδια (1840-1850).]

3. [Τετράδιο διαστάσεων 17×10 ἐκ. μὲ παροιμίες κυρίως νεοελληνικές, ἀλλὰ καὶ ἀρχαῖες. Χρονολογεῖται τὸ 1842 ἀπὸ τὰ ἄλλα τετράδια μὲ συλλογὴ παροιμιῶν.]

φ. 1: Ἄν καὶ ἀφότου ἐγὼ ἐσύναξα αὐτὰς τὰς παροιμίας ἐτυπώθησαν πολλὰ αὐτῶν συλλογαὶ καὶ μάλιστα ἡ τοῦ Βενιζέλου, ὅμως εἶναι καὶ ἡ ἐδική μου ἀναγραφή ὅχι ὅλως περιττὴ διὰ τινὰς παροιμίας καὶ δι' ἄλλας φράσεις.

4. [Τετράδιο διαστάσεων 17×10 ἐκ. μὲ παροιμίες. Χρονολογεῖται τὸ 1842 ἀπὸ τὰ ἄλλα τετράδια μὲ συλλογὴ παροιμιῶν.]

5. [Τετράδιο διαστάσεων 17×10 ἐκ. μὲ διάφορες σημειώσεις.]

φφ. 1α-6α [Συλλογὴ παροιμιῶν.]

φ. 6β [Λαϊκὲς λέξεις καὶ παρατήρηση μεταγενέστερη, τοῦ 1852.]

φ. 7: Λέξεις τεχνικαὶ ἢ ἄλλως κυριολεκτικαὶ ... [Κατάλογος ξένων λέξεων μεταφρασμένων στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη ἢ ἀπὸ ἄλλους.]

φ. 8α [Ἔθιμα καὶ δοξασίες τῆς νεώτερης Ἑλλάδας.]

φφ. 8β-9α [Παροιμίες.]

φ. 9 [Σφάλματα τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἀθηναίου.]

φφ. 9β-10α: Ἐπικρίσεις ἐν Ἑλλάδι ὀλίγαι δημοσιεύονται ... [Κατάλογος βιβλιοκρισιῶν μετὰ τὸ 1845.]

φ. 10β: [11 Ἰουνίου 1842. Σημειώσεις στὴ γερμανικὴ γλῶσσα.] Δημοτικὰ πλεῖστα. Ἐχῶ ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἀκολουθῶν ... [Κατάλογος ποιητῶν.]

φ. 11α: 10 Ἰουνίου 1842. Ὁ Sanders μὲ εἶπε, ὅτι εἰς τὸ βον μέρος τῶν τραγουδιῶν μας θὰ πασχίση νὰ δείξη τὴν ἐπιρροὴν τῶν Σλάβων καὶ εἰς τὴν ποιήσιν μας ... Τὸν ἐσυμβούλευσα νὰ προσέξῃ νὰ μὴν ἀπατηθῇ. Τοῦ ἔκαμα τὴν παρατήρησιν, ὅτι *injuria temporum* δὲν μᾶς ἐσώθη ἡ παλαιὰ

του ἑλληνικοῦ λαοῦ ποίησις (τὰ ὀλίγα σωζόμενα ἴσως δὲν εἶναι ἀμέσως τοῦ λαοῦ γεννήματα) μὲ ἦν νὰ παραβάλωμεν τὰ νέα μας ...

φ. 11β [Παρατηρήσεις γιὰ τὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνους.]

φ. 12: Ἐφυλλολογήθησάν μοι αἱ εἰς δύο τόμους *ἐπιστολαὶ* τοῦ Κοραῖ 1839 καὶ 1841 ... [Παρατηρήσεις.]

6. [Τετράδιο διαστάσεων 17×10 ἐκ. μὲ ποικίλες σημειώσεις.]

φ. 1: Ἀπριλ. 1. 1842. ἀνεγνώσθη μοι ἐπιτροχάδην τὸ περὶ Θεσσαλονίκης τοῦ Tafel ιστορικογεωγραφικὸν βιβλίον ... [Παρατηρήσεις.]

φ. 2α: Μίαν ἐπιγραφὴν ἀπὸ τὸν Pashley τὴν ἀναπληρῶ οὕτως ... Καὶ εἰς τὸ ψήφισμα ... Μαρτίου 10. 1842. [Συμπληρώσεις.]

φφ. 2β-3α: Τραγοῦδι Μεσολογγίου (1822) εἰς ἧχον ἡρωϊκόν. Νᾶημουν πουλὶ νὰ πέταγα νὰ πηγαινα τὰ ψήλου ... [55 στίχοι.]

φ. 3β [Παρατηρήσεις γιὰ τὴ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα.]

φ. 4α [Σημειώσεις γιὰ τὰ χωριὰ τῆς Μυτιλήνης ποὺ σώζουν ἀρχαῖο ὄνομα.]

φφ. 3β-4α: Ἀνεγνώσθη μοι χειρόγραφον τῆς θεοσεβείας Καίρη ... [Παρατηρήσεις. Συμφωνεῖ μὲ τὸν στόχο, ἐπιφυλάσσεται γιὰ τὰ μέσα ποὺ προτείνει.]

φ. 4β: Ὁ Fallmerayer θέλει ἀκόμη Σλαβωνικὰ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ τὰ ἀκόλουθα ... [Κατάλογος.]

φφ. 5α-7α [Κατάλογος ολαβικῶν τοπωνυμίων στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Στερεά.] Λοιπὸν 230 σλαβωνικὰ περίπου ὀνομασίαι εἰς τὴν Πελοπ. καὶ στερεὰν Ἑλλάδα καὶ ὅχι εὐάριθμοι 60-70, ὡς λέγει ἓν μαθητάριον πλήρες πατριωτισμοῦ ἐπικρίνον εἰς ἓν φύλλον τῆς *Ἀθηνᾶς* τὸν Fallmerayer.

φ. 7 [Χρονολόγιο φραγκικῶν κατακτήσεων στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν Φαλλμεράϋερ.]

7. [Τετράδιο διαστάσεων 17×10 ἐκ. μὲ ποικίλες σημειώσεις.]

φφ. 1α-2α: Ἀνακόλουθα τῆς ἀγίας γραφῆς καὶ ἄλλα ἄτοπα δι' ὧν ἀποδεικνύουν οἱ ἀποδεικνύοντες τὸ μὴ θεόπνευστον αὐτῆς ... [Σημειώσεις στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ γαλλικά.]

φ. 2α: Τῇ 24 Αὐγούστου 1843. Ἀρχὴν ἠθικῆς ζητῶ καὶ δὲν εὕρισκω! ... [Σκέψεις περὶ ἠθικῆς καὶ δικαιοσύνης.]

φ. 2β [Σκέψεις περὶ χριστιανισμοῦ. Βλ. Κ 109.]

φ. 3α: Αἱ γυναῖκες τῆς νέας Ἑλλάδος ὅσαι ἐφάνησαν εὐεργέτιδες τοῦ ἔθνους ... [Κατάλογος.]

φ. 3β: 'Ανεγνώσθη μοι ὁ λόγος τοῦ Οἰκονόμου εἰς τὸν Κωλοκοιτῶνῃν ...
[Γλωσσικὲς παρατηρήσεις.]

φ. 4β: Δὲν ἀνέγνωσα τὸ τοῦ Chateaubriand *Génie du Christianisme* ὅμως
δύναμαι νὰ συμπεράνω τὰ περιεχόμενα ... [Σχόλιο γιὰ τοὺς θρησκευτικοὺς
πολέμους.]

φ. 5α: Περιέργα νὰ ἀναγνωσθοῦν ἀπὸ τοῦ Potter τὸ βιβλίον ... [Παρα-
τηρήσεις γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.]

φ. 5β [Σκέψεις ἀναφερόμενες στὶς πληροφορίες ποὺ παραδίδουν οἱ ἀρχαῖοι συγ-
γραφεῖς σχετικὰ μὲ τὴν ἀποστολὴ ἀνθρώπων στοὺς Δελφούς.] 'Ὡς ἄλλοτὲ που
ἐπρότεινα ἀναγράψω ἐδῶ ἐξ ἐφημερίδος (ἐκ *Παλιγγενεσίας* τῆς 6 'Ιουλίου
1865) ὀνομασίας τινῶν τοποθεσιῶν τοῦ δήμου Λαυρίου 'Αττικῆς ἔνθα ἀρ-
γυροῦχος ἔνθιος μόλυβδος ... [Κατάλογος.]

φ. 6α: 'Ονόματά τινα τόπων Πελοποννήσου ἐκ τοῦ ἐν τῷ *Ερανιστῇ* ἄρ-
θρου τοῦ Κ. Μαυρογιάννη ... [Κατάλογος· παρατηρεῖ ὅτι ἀναμειγνύει ἀρχαῖα μὲ
νεώτερα καὶ δὲν γνωρίζει κανεῖς ποιά σώζονται στὴ λαϊκὴ γλῶσσα.]

φφ. 6β-8β [Ὄνομασιες ῥόδων ἀπὸ τὸν 'Αθήναιο. 'Επίσης ἀρχαῖοι δημοτικοὶ
χοροί.] 'Ολίγιστα λοιπὸν καὶ ἀσήμαντα γνωρίζομεν περὶ ἀρχαίων δημο-
τικῶν ῥόδων καὶ μετὰ προσοχῆς πρέπει νὰ δεχώμεθα τὰς περὶ αὐτῶν
εἰδήσεις μάλιστα τὰς τῶν νεωτέρων φιλολόγων, οἵτινες πολλάκις δὲν δια-
κρίνουν εἰς τὰς μελέτας τῶν τὰ ἀρχαῖα τεχνικὰ ἀπὸ τῶν δημοτικῶν.

φ. 9α [Σημειώσεις γιὰ τὴν ὄγδοη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη.]

φφ. 9β-10α: Εὐθὺς μετὰ τὴν εἰς 'Ασίαν τοῦ 'Αλεξάνδρου διάβασιν φαί-
νονται οἱ 'Ελληνες τῆς καθ' αὐτὸ 'Ελλάδος ἀπαυδήσαντες εἰς τὰ γράμμα-
τα καὶ οἱ 'Ασιανοὶ καὶ Αἰγύπτιοι γίνονται ἀντιπρόσωποι τῆς 'Ελληνικῆς
παιδείας· καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν παύει ἕως τοὺς καιροὺς τῶν Βυζαντινῶν.
'Εδῶ ἀναγράψω τοὺς συγγραφεῖς τῶν καιρῶν ἐκείνων, διὰ νὰ ἰδῇ τις τὰς
πατρίδας τῶν ... [Κατάλογος.] 'Ανεγνώσθη μοι ἡ *Picciola* τοῦ Saintine κατὰ
τὰς ἀρχὰς Μαρτίου 1851 ... [Παρατηρήσεις.]

φ. 10β: 'Η γιαγιά μου ἐδιηγεῖτο τ'ἀκόλουθα παραμῦθια ... [Κατάλογος.]

[Τμῆμα τοῦ φ. 3β εἰκονίζεται στὸ ἐξώφυλλο τῆς ἐκδόσεως: *Στεφάνου Α. Κουμανοῦδου*
'Ανέκδοτα. Ἱστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους, μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανοῦδης, 'Αθή-
να 1983.]

ΣΠΟΥΔΕΣ

8. [Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὸν θεῖο του σιῇ Σιλίστρια, Μόναχο 30 Ἰουνίου 1837.]

... Γνωστὸν Σᾶς εἶναι λοιπόν, ὥς δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι ἐστάλην ἐδῶ εἰς τὸ Μόναχον τῆς Βαυαρίας ὑπὸ τοῦ πατρός μου, διὰ νὰ ἀκολουθήσω τὴν σπουδὴν. Ἐδῶ ἦλθα τὸν Νοέμβριον τοῦ 1835 ἔτους, ὁ σκοπός μου ἦτον ἡ φιλολογία. Εὐθὺς λοιπὸν ἄρχισα τὴν σπουδὴν τῶν γλωσσῶν, πρῶτον τῆς Γερμανικῆς, τὴν ὁποίαν τώρα ὀμιλῶ, καὶ δεύτερον τὴν λατινικὴν ἀναγκαίαν οὖσαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβα ἤδη ἱκανὴν τριβὴν. Ὅμοίως ἀκολούθησα καὶ ἄλλα ἀπαραίτητα μαθήματα. Τοῦτο δὲ τὸ θέρος κατεγράφην καὶ μαθητὴς τῆς βασιλικῆς Ἀκαδημίας, καὶ ἄρχισα τὸ στάδιόν μου ἀνδρειότερα ἀκροαζόμενος τὰ ἀναγκαῖά μου μαθήματα. Ἐχῶ καὶ χωριστὸν διδάσκαλον τῆς Γαλλικῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν δὲν ἤμπορεῖ νὰ τὴν στερῇται τὴν σήμερον κανεὶς τῶν πεπαιδευμένων ... [Μεταξὺ ἄλλων τὸν εὐγνωμονεῖ γιὰ τὰ Ρωσσικὰ ποῦ ἔμαθε κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του κοντά του.]

9. [Ἄγνωστος πρὸς Κουμανούδη, Γερμανία.]

... Χαίρω, Στέφανέ μου, βλέπων ὅτι ἔχεις ἀγάπην πρὸς τὸ ἱστορικὸν τὸ μόνον, διὰ τὸ ὁποῖον ἀρέσκει καὶ εἰς ἐμὲ ἡ φιλολογία. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότης, τὰ μεγαλοπρεπῆ λείψανά της, ἀποκατασταθέντα διδάσκαλοι τῶν μετὰ ταῦτα αἰώνων, ἐπισύρουν τὴν προσοχὴν μας ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ὠφέλειαν τὴν ὁποίαν παρέχουν τροφοδοτοῦντα τρόπον τινὰ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐξωτερικὴν μεγάλην τῶν ὠφέλειαν, διότι μᾶς δίδουν τὰ μέσα ἐκ τῶν ὁποίων δυνάμεθα καὶ τὴν τωρινὴν μας κατάστασιν νὰ γνωρίσωμεν καὶ πορίσματα νὰ ἐξάξωμεν δυνάμενα εἰς +ἔτι+ νὰ ἐφαρμοσθοῦν εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν πολιτείαν (διότι ὁ χαρακτήρ τοῦ ἔθνους μας ὅσον ἴσως καὶ ἂν διαφέρῃ ἀπὸ τὸν τῶν προγόνων μας, θὰ ἔχει ἀφεύκτως τοῦλάχιστον κατὰ τοῦτο ὁμοιότητα καθ' ὅσον εἴμεθα καὶ ἡμεῖς, ὥς καὶ ἐκεῖνοι, κάτοικοι τοῦ αὐτοῦ κλίματος. Πόσον τὸ κλίμα ἔχει ἐπὶρροὴν εἰς τὸν χαρακτήρα καὶ εἰς τὸν τρόπον τῆς ζωῆς ἀπέδειξαν πολλοί. Αἱ ἀρεταὶ ἢ καὶ αἱ κακίαι αἱ ἐκ τούτου προερχόμεναι μένουν πάντοτε αἱ αὐταί!) ... Ἐν μόνον, νομίζω καλόν, νὰ σοῦ ἀναφέρω, δηλ. ὅτι πρέπει νὰ προσπαθήσῃς νὰ γενῇς πρακτικός. Καθώς, Στέφανε, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν ἀκριβῶς τὴν τελευταίαν κατάστασιν ἑνὸς ὁποιοῦδήποτε ἱστορικοῦ ἀντικειμένου, ἂν δὲν γνωρίζωμεν τὴν ἀρχαιότεραν, οὕτως καὶ

τὸ ἀνάπαλιν. Ἡ γνώσις τοῦ ἑνὸς προϋποθέτει τὴν τοῦ ἄλλου καὶ ἐκάτερον τούτων ἀδυνατεῖ νὰ υπάρξῃ ἄνευ τοῦ ἄλλου. Ἐκάστη ἰδέα γίνεται ὅμως εὐκρινεστέρα, ὁπότεν ἐξετάζῃ τις τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀπὸ τὴν γνώσιν τῆς τελευταίας τῆς καταστάσεως. Αὕτη πρέπει νὰ γνωρισθῇ πρῶτον. Δὲν βλάπτει δὲ ἂν ἡ γνώσις αὕτη εἶναι καὶ κατὰ τι ἐπιπόλαιος. Ἐπειδὴ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν ὑπερέχει ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸ πολιτικὸν στοιχεῖον, διὰ τοῦτο εἶναι ἀναγκαιοτάτη ἡ γνώσις τῆς σημερινῆς πολιτικῆς (δηλ. die Lehre v. Staate) μὲ τὰ διάφορα καταστήματά τῆς καὶ μὲ τὰ μέσα πρὸς διατήρησιν τῆς πολιτείας. Ὅθεν, Στέφανέ μου, πρέπει, ὡς ἐγὼ νομίζω, νὰ ἐπιστήσῃς τὴν προσοχὴν σου εἰς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἐνωρὶς καὶ ἐπιμελῶς. Διὰ τοῦτο κρίνω καὶ ἀναγκαιοτάτην τὴν εἰς Παρισίους διατριβὴν σου, ὅχι μόνον διότι ἐκεῖ ὑπάρχει κοινῶς ἓν Staatsleben, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποκτᾷ τις ἱκανὰς τοιαύτας πρακτικὰς γνώσεις, χωρὶς νὰ καταβάλλῃ πολλοὺς κόπους ... Σὺ Στέφανε πρέπει ἀφεύκτως νὰ ἐκλέξῃς τὴν τοῦ Καθηγητοῦ, διότι δι' αὐτοῦ ὅχι μόνον θὰ προσπορίζεσαι τ' ἀναγκαῖα (τὰ ὅποια δὲν πρέπει νὰ παραβλέπωμεν ποτέ), ἀλλὰ θὰ εὕρισκεις καὶ διαφόρους νύξεις εἰς ἐξέτασιν διαφορῶν πραγμάτων, καὶ ἐλευθέρως ζῶν θὰ ἔχεις καιρὸν νὰ περιφέρεισαι καὶ νὰ ἐξετάζῃς τὰ διάφορα τῆς Ἑλλάδος μέρη. Οἱ γονεῖς σου, νομίζω, δὲν θὰ σ' ἐμποδίσουν ἀπὸ τὸ νὰ ζῇς εἰς Ἑλλάδα, διότι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι θὰ γνωρίσουν ἀφ' ἑαυτῶν τὴν ἀνάγκην. Ἄλλως δὲν ἐννοῶ, διατί σ' ἔστειλαν νὰ σπουδάσῃς ...

[Ἀπὸ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς προκύπτει ὅτι ὁ ἀποστολέας εἶναι φίλος τοῦ Κουμανοῦδη (1840-1842). Δὲν σώζεται ὁλόκληρη ἡ ἐπιστολή.]

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

10. [Υπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (Ι. Κωλέττης) πρὸς Κουμανοῦδη, Ἀθήνα 22 Ὀκτωβρίου 1845]

Διὰ τοῦ ἀπὸ 19 Ὀκτωβρίου Β. Διατάγματος ἡ Α.Μ. ηὐδόκησε νὰ Σὲ διορίσῃ Ὑφηγητὴν τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἀπολύσασα πάντων τῶν διατεταγμένων τύπων περὶ τὴν δοκιμασίαν τῶν προσερχομένων νὰ διδάξωσιν ὡς Ὑφηγηταί.

Ἀναγγέλλοντες τὴν Βασιλικὴν ταύτην ἀπόφασιν, ἔχομεν πεποίθησιν, Κύριε, ὅτι θέλεις δικαιώσει πληρέστατα διὰ ζήλου καὶ ἐπιμελείας συντόνου τὰς ἐλπίδας τῆς Κυβερνήσεως, ἀναπληρῶν ἐπιτυχῶς τὴν ὑπάρχουσαν μέ-

χρι τούδε ἔλλειπιν τῆς λατινικῆς διδασκαλίας. Χάριν δὲ τούτου τοῦ σκοποῦ Σὲ προσκαλοῦμεν νὰ ἀναλάβῃς ὅσον ἐνδέχεται ταχύτερον τὸ προκείμενον ἔργον· ἀπευθυνόμενος δὲ πρὸς τὸν Πρύτανιν τοῦ Πανεπιστημίου νὰ συνεννοηθῇς καὶ μετὰ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Φιλολογίας κυρίου Ἀσωπίου περὶ τῶν ἀναπιθεμένων εἰς τὸ φροντιστήριον καθηκόντων, ὥστε διὰ τῆς κοινῆς ἀμφοτέρων συμπράξεως νὰ καταρτισθῶσι κατ' ὀλίγον οἱ διδασκαλοὶ καὶ Σχολάρχαι, τῶν ὁποίων ἡ ὑπηρεσία ἔχει τόσῃν ἀνάγκην.

11. [Πρυτανεία τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (Κ. Φρεαρίτης) πρὸς Κουμανούδη, Ἀθήνα 10 Δεκεμβρίου 1863.]

Μετὰ λύπης, κύριε, βλέπομεν ὅτι ἐξακολουθεῖτε νὰ σωρεύητε ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Πανεπιστημίου τμήματα μαρμάρων ἀρχαιολογικῶν, ἅπερ εἶναι ἀδύνατον τοῦ λοιποῦ νὰ δεχθῶμεν ἔνεκα τῆς στενοχωρίας τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς προσεχοῦς ἐπισκευῆς τῶν μερῶν, παρ' οἷς κεῖνται.

Ἡ στενοχωρία αὕτη παρέχει καθ' ἐκάστην ἀφορμὰς διηνεκῶν ῥήξεων μετὰ τῶν φοιτητῶν· ὅθεν τὸ ἄμεσον τοῦ Πανεπιστημίου συμφέρον εἶναι νὰ παρέξῃ αὐτοῖς τόπον. Διὰ ταῦτα ἀπαραίτητον καθήκον αὐτῆς ἡ πρυτανεία καὶ ἡ σύγκλητος ἐθεώρησε νὰ παρακαλέσῃ ὑμᾶς ἵνα κενώσητε ὅσον τάχιον τὸ ἀνατομικὸν θέατρον ἵνα διαθέσωμεν αὐτὸ ἀμέσως πρὸς παραδόσεις.

[Σημείωσις Κουμανούδη:] Ἀπεκρίθην αὐθημερὸν ὅτι δὲν ἀληθεύει ὅτι σωρεύω πέτρας εἰς τὴν αὐλήν, ὅτι δὲ ἂν δὲν διαταχθῶ ἀπὸ τὴν Ἑταιρίαν, δὲν δύναμαι νὰ κενώσω τὸ ἀνατομ. θέατρον.

12. [Πρυτανεία (Ἡρ. Μητσόπουλος) πρὸς Κουμανούδη, Ἀθήνα 21 Δεκεμβρίου 1864.]

... Περὶ δὲ τῆς ἐτέρας παρὰ τῆς Συγκλήτου αἰτήσεως Ὑμῶν θέλει ἡ Πρυτανεία ἀποκριθῇ Ὑμῖν, ὅταν ἡ Σύγκλητος ἐκφέρῃ τὴν ἑαυτῆς κρίσιν καὶ ἀπόφασιν, ὅπερ ἐλπίζω, ὅτι θέλει πράξῃ ἐν τῇ προσεχεῖ συνεδριάσει. Ἐν τούτοις δὲ δὲν δύναμαι, Κύριε Συνάδελφε, νὰ παρασιωπήσω, ὅτι ἡ Ἀκαδημαϊκὴ Σύγκλητος, μαθοῦσα, ὅτι ἔνεκα τῶν ἐν τῇ λογοδοσίᾳ τοῦ ἀντιπρυτάνεως καθ' Ὑμῶν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντων διεκόψατε τὴν διδασκαλίαν Ὑμῶν, ὁμοφώνως ἐνετείλατο, ἵνα μὴ ἀδικῶνται οἱ φοιτηταί, ἀναιτίως στερούμενοι αὐτῆς, νὰ προσκαλέσω Ὑμᾶς νὰ ἀναλάβητε τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων Σας ...

[Απάντηση σὲ ἀναφορὰ τοῦ Κουμανούδη τῆς 15ης τοῦ μηνός, μὲ τὴν ὁποία ζητᾶ νὰ μὴν ἐκδοθεῖ λογοδοσία τοῦ πρώην Πρυτάνεως Κ. Φρεαρίτη.]

13. [Πρυτανεία (Ἡρ. Μητοόπουλος) πρὸς Κουμανούδη, Ἀθήνα 28 Δεκεμβρίου 1864.]

... Περὶ δὲ τῆς αἰτήσεώς Σας, ὅτι οὐδὲν ἐκ τοῦ νόμου δύναται νὰ πράξῃ αὐτῇ, Κύριε συνάδελφε, πρὸς ἱκανοποίησίν Σας διὰ τὰ ἐν τῇ λογοδοσίᾳ ταύτῃ περὶ Ὑμῶν καὶ ἄλλων συναδέλφων ἀναγινωσκόμενα, λυπεῖται ὁμως ἐπὶ ταῖς διενέξεσι συναδέλφων· περὶ δὲ τῆς διακοπῆς τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παραδόσεών Σας μοὶ εἶπε πάλιν νὰ Σᾶς γράψω, ὅτι ἡ διακοπὴ τῶν μαθημάτων οὐ μόνον ἀντιβαίνει εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου ἐγκεκριμένον πρόγραμμα, ἀλλὰ καὶ ζημιοῖ ἀναιτίως τοὺς φοιτητάς.

[Ὁ Πρύτανης ἐπανερχεται στὸ θέμα τῆς λογοδοσίας (βλ. Κ 12). Στὴν ἐπιστολὴ ἀναφέρεται ὅτι ἡ Σύγκλητος δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἐνεργήσῃ. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἡ κατάληξις τῆς ἐπιστολῆς.]

14. Τοῦτο τὸ ἔγγραφον ἔλαβα τῇ 20 8βρ. 1884. Χάριν δὲ μνήμης σημειῶνω ἐδῶ, ὅτι ἤδη τῇ εἶχε δημοσιεύσῃ ἡ ὑπουργικὴ ἐφημερὶς *Ἦρα* καὶ ἐξ αὐτῆς πᾶσαι αἱ ἄλλαι, ὅτι διὰ βασιλ. διατάγματος ἀπηλλάχθη ἐγὼ καὶ ὁ Κόντος καὶ ὁ Φιντικλῆς τῶν φροντιστηριακῶν. Ὑστερον δὲ ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ *Αἰῶνι* καὶ ὁ λόγος τῆς ἀπαλλαγῆς ἡμῶν ἐν μικρῷ τινι διαφύρῳ, ὅτι δηλ. ἐγὼ καὶ ὁ Φιντ. δὲν ἐξετελοῦμεν τὰ ἐν τῷ φροντιστηρίῳ ἔργα ἡμῶν, μόνος δὲ ὁ Κόντος. Εἰς ταῦτα ἀπήντησε πρῶτος ὁ Φιντ. ἐν τῇ *Ἐφ(ημερίδι)* ὅτι αὐτὸς ἐτέλει τὰ ἔργα του, ἐγὼ δὲ ἐν τῷ *Αἰῶνι*, ὅτι πρὸ τετραετίας εἶχα δώσει τὴν παραίτησίν μου. Εἰς ταύτας ἡμῶν τὰς διαψεύσεις οὐδὲν ἀπήντησαν αἱ ὑπουργικαὶ ἐφημερίδες, οὐδὲ ἄλλη τις ἐφημερὶς εἶπέ τι. Τέλος δὲ ἐγένοντο παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τὰ ἐν τούτῳ τῷ ἔγγραφῳ δηλούμενα καὶ ἀνεκοινώθησαν ἡμῖν. Λίαν παράξενα τῇ ἀληθείᾳ πράγματα. Σ.Α.Κ.

[Σχόλιο πάνω στὸ ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως (Ὑπουργὸς ὁ Δ. Βουλπιώτης) πρὸς τὸν Κουμανούδη, μὲ τὸ ὁποῖο τοῦ ἀνακοινώνεται ὅτι μὲ τὴν ἀναγκαίαν ἀλλαγὴ τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου ἀπαλλάσσεται προσωρινὰ ἀπὸ τὰ καθήκοντά του (19 Ὀκτωβρίου 1884).]

15. Σημειώσεις Ἑρμηνείας Ὁρατίου *Σατιρῶν* καὶ *ἐπιστολῶν*. Ἑρμηνεία Ἐπιστολῶν Ὁρατίου πρώτην φορὰν ἀπὸ τῆς 11 Φεβρουαρίου 1854, εἴτα τῷ 1862, εἴτα καὶ ἐν ἔτει 1870 ἀπὸ τῆς 15 Ὀκτωβρίου. Ἐτι καὶ ἐν ἔτει 1884

ἀπὸ τῆς 4 Δεκεμβρίου, ἐπειδὴ ἄργησα ἕνεκα τῶν πολλῶν καὶ δυσαρέστων μοι ἀσχολιῶν τῆς κοσμητείας μου, ἦν ὡς οὐκ ἔδει ἔστερξα νὰ δεχθῶ προσφερθεῖσαν μοι παρὰ τοῦ Ὑπουργείου, ἐνῶ ὁ Χρ. Παπαδόπουλος εἶχε λάβῃ πλείονας ψήφους ... [Ἀκολουθοῦν οἱ σημειώσεις.]

ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

16. Παραδόσεις Σαλλουστίου τοῦ περὶ Κατιλίνα βιβλίου, Νοέμβριος 1845.

Μέλλοντες νὰ διέλθωμεν τοῦ Σαλλουστίου ἐν σύγγραμμα τὸ *περὶ τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατιλίνα* λαμβάνομεν συγχρόνως εὐκαιρίαν νὰ ρίψωμεν ἐν βλέμμα φιλοσοφικὸν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ θαυμάσωμεν τὴν ἀγαθότητα τῆς φύσεως, ἣτις καὶ εἰς τοὺς κακοὺς αὐτοὺς ἔδωκε μερίδα αἰδοῦς τοσαύτην, ὥστε νὰ αἰσχύνωνται τὴν ὁμολογίαν τῶν ἰδίων κακουργημάτων, καὶ νὰ πλέκωσιν ἐξ ἐναντίας ἐγκώμια τῆς ἀρετῆς ...

[Τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς στὶς παραδόσεις. Ἀκολουθεῖ ὁ βίος, τὸ ἔργο καὶ ἀποτίμησὴ του, ἐκδόσεις τοῦ Σαλλουστίου καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ κειμένου.]

17. Ἐπροκίρυξα, κύριοι, ἐρμηνεῖαν Ὡδῶν τοῦ Ὁρατίου κατ' ἐκλογὴν ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτοῦ βιβλίων καὶ τῶν *ἐπεδῶν*, πρὸ δὲ ταύτης (τῆς ἐρμ.) σκόπιμον κρίνω νὰ εἴπω τινὰ ἐν γένει περὶ τοῦ ποιητοῦ, τίς, πότε ἔζη, ποίας παιδείας, ποίων φρονημάτων ἀνὴρ ἦτο, ποίων φίλος ὑπῆρξε καὶ τί ἄλλο παρὰ τὰς ἐρμηνευθησομένας *ψόδας* ἔγραψεν, ὥστε ἐξ ἀπάντων τούτων νὰ συλλάβωμεν μίαν καθολικὴν περὶ αὐτοῦ ἰδέαν καὶ νὰ ἐννοήσωμεν ἐντελέστερον τὰ ποιήματά του. Ἀνάγκη εἶναι νὰ προσέξωμεν εἰς ὅλα τὰ περὶ αὐτόν, διότι καθὼς εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον δὲν εἶναι κἀνὲν τῶν ὄντων ἄσχετον πρὸς τὰ ἄλλα τὰ συνυπάρχοντα, οὕτω καὶ εἰς τὸν ἠθικὸν κόσμον καὶ τὰ ἠθικὰ ἄτομα, πλείστη σχέσις ὑπάρχει εἰς πάντα. Ἐπηρεάζεται ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εὐκολώτατα ὑπὸ διαφόρων αἰτίων καὶ προσδιορίζεται εἰς τὸ νὰ ὀδεύσῃ ταύτην ἣ ἐκείνην τὴν ὁδόν. Πρέπει λοιπὸν τὰ συγγράμματα, ὡς γεννήματα τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, νὰ μελετῶνται ἐκ ταύτης τῆς ἐπόψεως. Ἐὰν ἡ ἀνάγνωσις τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων ἐγένετο μόνον διὰ νὰ εὕρισκωμεν εἰς αὐτοὺς παραδείγματα πρὸς ἐπικύρωσιν τῶν κανόνων τῆς γραμματικῆς, ἴσως τότε ἤθελεν εἶναι περιττὸν νὰ προτάσσωνται τῆς ἐξηγήσεως ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς οἱ βίοι τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἔγραψαν τὰ συγγράμματα. Ἀλλὰ τοιαύτη ἀνάγνωσις μονομερὴς ἀτιμάζει καὶ τοὺς συγγραφεῖς, ἀδικεῖ καὶ τοὺς ἀναγνώστας ...

Ἡμεῖς, κύριοι, θέλομεν προσπαθήσει νὰ συνδιέλθωμεν τὸν λυρικὸν ἡμῶν [Ὁράτιον] κατὰ τὸν μόνον ἀληθῆ καὶ ὠφέλιμον τρόπον, τὸν ὁποῖον ὁ δαιμόνιος Πλάτων ἐν Ἰωνί παραγγέλλει, λέγων· *Τὴν τοῦ ποιητοῦ διάνοιαν ἐκμανθάνειν, μὴ μόνον τὰ ἔπη ζηλωτὸν εἶσσι*. Λοιπὸν καὶ τὰ τῶν λέξεων μὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐκφραζόμεναι ιδέαι πρὸ πάντων νὰ σαφηνίζονται. Τέλος δὲ τῆς ὅλης ἡμῶν φιλολογικῆς ἐνεργείας καὶ σκοπὸς πρέπει νὰ ὑπάρχῃ εὐγενὴς διατριβὴ τοῦ νοὸς θεωροῦντος καὶ ἀπολαύοντος τὰ ἰδανικὰ τῆς φαντασίας κάλλη, εἴτ' οὖν ἡ νόησις τῆς τεχνικῆς ἀρετῆς τοῦ ποιήματος καὶ ἡ μίμησις αὐτοῦ παρὰ τῶν ἐχόντων φύσιν πρὸς τοῦτο καὶ ἠθικὴ διάπλασις καὶ μόρφωσις τῆς ψυχῆς διὰ μιμήσεως τῶν προστιθεμένων ἐν τῇ ποιήσει τελείων παραδειγμάτων. Μὲ τοιοῦτον σκοπὸν ἐμελετῶντο καὶ ἀπὸ τοὺς προγόνους ἡμῶν οἱ ποιηταὶ Ὁμηρος καὶ Ἡσίοδος, καὶ ἀπεσθηθίζοντο ...

Θέλω ἀναφέρει τὰ κυριώτερα τῆς ζωῆς αὐτοῦ περιστατικὰ καὶ τὰ διάφορα χωρία τῶν ποιημάτων του, ὅθεν ἐλήφθησαν αἱ περὶ τούτων εἰδήσεις, διὰ νὰ γίνῃ καταφανές, πῶς ἡ νεωτέρα φιλολογία ἐξακριβώνει τὰ πράγματα, συνάγουσα μετ' ἐπιμελείας τὰ ἔνθεν κάκεισε διεσπαρμένα, καὶ ἀπαρτίζουσα ἐξ αὐτῶν ἐν ὅλῳ διδακτικόν ... Τοῦτο δὲ πράττω ὡς περὶ πλείστου ποιούμενος νὰ καταδεικνύω μᾶλλον εἰς τοὺς ἀκροατὰς τὸν τρόπον τῆς ζητήσεως καὶ εὐρέσεως, τὴν μέθοδον τὴν φιλολογικὴν, ἣ μόνον τὸ ὑλικὸν αὐτὸ πόρισμα τῶν εὐρημένων ἔτοιμον καὶ ὡς δόγμα ἐπιτακτικόν. Ἦδη καὶ ἄλλοτε πρὸς τοὺς ὁμιλητὰς ἐξεφράσθην περὶ τοῦ καλοῦ, τὸ ὁποῖον γεννᾷ ἡ τοιαύτη φιλολογικὴ μεταχείρισις καὶ ἡ ἀποκτωμένη φιλολογικὴ ἔξις καὶ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν τῶν ἄλλων σχολῶν οὐ μόνον τῆς φιλολογίας. Ἡ ἔξις αὕτη τουλάχιστον ἀναγκαιοτάτη εἰς πάντα ἐπιστήμονα ἀνεδείχθη, ἂν καὶ ἡ φιλολογία ὅλη δὲν πρέπει νὰ ζητηθῇ ἀπὸ πάντα ἐπιστήμονα.

[Εἰσαγωγὴ στὰ μαθήματα περὶ Ὁρατίου 1845-1866.]

18. Εἰς τὸ furor σημειοῖ ὁ Heyne: quanto potentius, quam ira, inimicitia! Ἐγὼ δὲ λέγω, ὅτι δὲν πρέπει νὰ καταχρώμεθα τὰς λέξεις διὰ δύναμιν διήθεν λόγου, ὕστερον πάσχομεν ἑλλειψιν δραστικῶν ἐκφράσεων ὅταν κατατρίψωμεν τῇ συχνῇ χρήσει τὰς ὑπαρχούσας κυριολεξίας. Ὁ δὲ Βιργίλιος πολὺς ἐν τῇ χρήσει τοῦ *furere* καὶ *furor*, ὡς καὶ ἐν γένει οἱ ὑπερβολικοὶ Ῥωμαῖοι. Ἡμεῖς ἄς μὴ τοὺς μιμώμεθα κατὰ τοῦτο.

[Μαθήματα Φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου 1851, 1856. Σημειώσεις γιὰ τὴν *Αἰνείαδα* τοῦ Βιργιλίου. Σχόλιο στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Heyne.]

19. Ἑρμηνεία *Ἐπιστολῶν* Ὀρατίου 1854. Ἑρμηνεία *ἐπιδῶν* τεσσάρων τῶν πρώτων Ὀρατίου ἐν μηνὶ Ἀπριλ. καὶ Μαΐῳ 1863 καὶ δύο *ῥιδῶν* ἐκ τοῦ 4ου τῆς 2ης καὶ ἐκ τοῦ 1ου τῆς 37ης ἕως τέλει Μαΐου 1863. Σημειώσεις εἰς τὴν 4ην ἐπιστ. τοῦ I βιβλίου. *Ad Albium Tibullum*. "Ἄλλοι δι' ἄλλας αἰτίας ἀρέσκονται μᾶλλον εἰς τινὰ τῶν ἀρχαίων ποιημάτων καὶ ἐκλέγουσιν αὐτὰ πρὸς ἐρμηνείαν. Ἐγὼ τὴν παροῦσαν ἐπιστολὴν ... ἐρμηνεύω διὰ ἰδιαίτερον λόγον τὸν ἑξῆς· ὅτι ἀπευθύνεται φιλικῶς ποιητῆς πρὸς ποιητὴν σύγχρονον καὶ γνωστὸν τοῖς τότε καὶ τοῖς ἔπειτα, τὸν Τίβουλλον, οὗ σῶζονται καλὰ ἐλεγεία. Τοῦτο δέ, τὸ νὰ ἀπευθύνεται φιλικῶς γνωστὸς ἡμῖν τῆς ἀρχαιότητος ἀνὴρ πρὸς ἄλλον ἐπίσης ἡμῖν γνωστόν, ἢ ἐκ τύχης ἢ οὐκ ἐκ τύχης, δὲν συμβαίνει ἢ διόλου ἢ σπανιώτατα ἐν τοῖς συγγράμμασιν ἢ ποιήμασι τῶν καλῶν τῆς Ἑλλάδος χρόνων, ἐνῶ παρὰ Ῥωμαίοις εἶναι συχνότατον ... Πρέπει λοιπὸν εἰς τὰς τοιαύτας διαφορὰς νὰ προσέχωμεν καὶ νὰ μᾶς κάμνουν ἐντύπων. Ἵσως οὕτω διορθώσωμεν τινὰς κήρας τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν χαρακτηῖρος, τοῦ τε παλαιοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου. Διότι ἡ φιλολογία ἂν δὲν κατορθῶνῃ νὰ κάμνῃ ἀνθρωπινωτέρους τοὺς ἀνθρώπους δὲν εἶναι ἀξία τοῦ κόπου.

20. Τῇ 22 Δεκεμβρ. 1862 τὴν νύκτα μετ' ἀνάγνωσιν τοῦ Σενέκα τοῦ φιλοσ. ἐπὶλθέ μοι ὅτι ἐν τῇ Ῥωμ. γραμματολογίᾳ συμβαίνει ἕκ τινος βέβαια αἰτίου νὰ εἶναι οὐκ ὀλίγοι τῶν συγγραφέων ἢ ποιητῶν συγγενεῖς κατὰ σάρκα. Φέρε σήμερον (23 Δεκ.) ἴδω εἰ τοῦτο οὕτως ἔχει καὶ ἂν εὔρεθῃ οὕτως ἔχον, ἐν δὲ τῇ Ἑλλ(ηνικ)ῇ γραμματολ. ἄλλως, τότε ἀποβαίνει τοῦτο eine hübsche Beobachtung, curiosa observatio παρ' ἐμοῦ ... [Ἀκολουθοῦν ὀνόματα συγγραφέων καὶ τῶν συγγενῶν τους, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐπίσης συγγραφεῖς.]

21. ... Ταῦτα εἶχα νὰ εἶπω εἰς τὴν φιλακροάμονα ταύτην ὁμήγουριν περὶ τῆς *Αἰνείαδος* τοῦ Βιργιλίου μακρότερα μὲν πως τοῦ δέοντος, τινὰ δὲ καὶ παρακεκινδυνευμένα· ἀλλ' ἐλπίζω ἐπὶ τέλους, ὅτι ἂν ὁμολογήσω τώρα εἰλικρινῶς ἕνα μου τῶν λόγων μάλιστα, δι' οὗς κατετόλμησα νὰ μακρηγορήσω, θὰ τύχῃ Ἑλλήν ὦν τῆς εὐμενοῦς συγγνώμης πάντων καὶ πασῶν τῶν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν τοῦτον σύλλογον συνερχομένων. Κύριοι καὶ Κυ-

ρίαι! Τὸν ἥλιον θέλων τις νὰ ἴδῃ, δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τὸν κατοπτεύσῃ κατα-
ντικρὺ καὶ ἀπ' εὐθείας· διότι τὸ πρᾶγμα ἐπικίνδυνον· ἐντὸς ὅμως ὕδατος
ἢ ἄλλως τὴν εἰκόνα του ἂν συλλάβῃ, γινομένην δι' ἀνακλάσεως ἠπιωτέ-
ραν συμμέτρως τῇ ἀσθενείᾳ τῶν ἀνθρωπίνων ὀφθαλμῶν, κατέφθασε
τὸν πόθον του. Τοῦτο ἠθέλησα ἐγὼ νὰ διευκολύνω εἰς τὸ ἀκροατήριόν
μου, δεῖξας, καθ' ὅσον ἡδυνάμην, ἐν τῇ *Αἰνείαδι* τοῦ Βιργιλίου, τῇ νεωτε-
ρικωτέρᾳ καὶ ἡμῖν πλησιεστέρᾳ ἐποποιῖᾳ τὸ ἅπλετον καὶ ὑπέροχον φῶς
τῆς *Ἰλιάδος* καὶ τῆς *Ὀδυσσεΐας*, αἵτινες ἀνέτειλαν ἐκ τοῦ Ὠκεανοῦ τῆς ποι-
ήσεως, τοῦ Ὀμήρου,

ἐξ οὗ περ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα
καὶ πᾶσαι κρῆναι καὶ φρεῖατα μακρὰ νάουσιν.

[Κατάληξη τῆς ὁμιλίας περὶ *Αἰνείαδος* τοῦ Βιργιλίου τὸ 1867 στὸν σύλλογο Ἀθη-
ναίων.]

22. Ὁρατιανὰ (ἐν ἔτει 1870). Ἐπ' εὐκαιρίας τῆς ἐρμηνείας τῶν *non tu corpus eras sine pectore* (τῶν *ad Tibullum* ἐν τῇ 4ῃ τοῦ Αὐο βιβλ. *Epist(u- larum)*) λέγω τινὰ ... Οἱ ἐπίσημοι ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος δὲν μνημονεύουσιν εὐφήμως τῶν συγχρόνων τῶν ὁμοτέχνων ὅπως οἱ Ρωμαῖοι ... Ὁ Πλίνιος ὁ νεώτερος μὲ ὑπερχειλίζον αἶσθημα μνη- μονεύει τοῦ Τακίτου καὶ γλίσχεται νὰ ἀντιμνημονευθῇ. [Ἀκολουθεῖ κατάλο- γος συγγραφέων μὲ τίς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν καθένα (Ὁμηρος, Ἡσίοδος, Πίνδαρος, Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς, Εὐριπίδης, Ἀριστοφάνης, Ἡρόδοτος κτλ.)]

23. Τακίτου *Χρονικῶν* ἐρμηνεία. Ἐναρξίς τῇ 7 Ὀκτωβρίου 1871. Αὖν μά-
θημα. Προσλαλὶὰ περὶ τῶν λατινικῶν γραμμάτων ὅτι συμπληρωτικὰ
τῶν Ἑλληνικῶν ἐν πᾶσι καὶ ἐπιτάσσονται ἡμῖν ἄλλως τε καὶ ὑπὸ τοῦ δελ-
φικοῦ ῥήτου *γνώθι σαυτὸν* ἵνα γνῶμεν διὰ τί λεγόμεθα Ρωμαῖοι καὶ πῶς
ἐγίναμεν Ρ(ωμᾶ)οι, ὄντες Ἑλληνες. Πρὸς κατασκευὴν ἡθους ἀνδρῶν
μάλιστα τὰ Ἑλληνικὰ καὶ Λατ. γρ(άμμα)τα συντελοῦσι οὗ εἴμεθα ἐλλι-
πεῖς διότι ἔνεκά γε ὕλης καὶ πλούτου πολλὴ νῦν ἐν ἡμῖν, ἄλλοτε δὲ ὀλίγη
... Ἐπεὶ περὶ τοῦ ὅτι ποθῶ νὰ ἀναγνώσωσι ὅλον τὸν Τάκιτον ἔστω καὶ
ἐπιπολαίως. Χρεῖαν ἔχομεν γενικῶν γνώσεων καὶ δὲν ἐπέστη ἔτι ὁ καιρὸς
τῶν εἰδικότητων ἀκριβῶς εἰπεῖν. Οἱ πρὸ ἡμῶν γενικώτεροι ὄντες πολὺ
ὠφέλησαν. Ὁ νομάρχης δὲν ἀρκεῖ νὰ ἡξεύρῃ διοικ. δίκαιον καὶ πολιτ.
οἰκονομίαν, χρήζει καὶ χημικῶν καὶ ὀρυκτολογ. καὶ ἀρχαιολογικῶν γνώ-

σεων καὶ ἐλλ(ηνικ)ῆς παιδείας. Ἐν Εὐρώπῃ ὄχι τόσο· ἐκεῖ συμβούλια δημοτικά, ἐπαρχιακὰ γυμνάσια, Πανεπιστήμια πλείονα κτλ. Εἰδικότητά τινα θὰ θηρεύσωμεν ἐν ταῖς φροντιστηριακαῖς μελέταις μᾶλλον ἢ ἐν ταύταις ταῖς πανδημοτέραις.

φ. 1(89)

12 Ὀκτωβρίου 1871. Βον μάθημα ... Εἶπα πολλὰ ἐν τούτῳ τῷ μαθήματι περὶ τοῦ ἀκορέστου τῶν νεωτέρων εἰς τὸ νὰ θέλουν λεπτομερείας καὶ περιστατικαὶ περὶ τοῦ βίου τῶν παλαιῶν, καὶ εἶπα, ὅτι ἄτοπον τοῦτο, διότι τὰ οὐσιώδη πρέπει νὰ γνωρίζωμεν καὶ ἄδικον ἔχει ὁ μεγάλωνυμος Grote περὶ τοῦ Σωκράτους καὶ ὁ Bernhardt περὶ τοῦ Εὐριπίδου νὰ λέγῃ, ὅτι δὲν ἤξεύρομεν τίποτε σχεδόν, ἐνῶ πολλὰ ἤξεύρομεν. Εἶναι καλὸν καὶ τινα ν' ἀγνοῶμεν ...

24. Ἐναρξίς παραδόσεων τῇ Ὀκτωβρ. 1871. Ἑρμηνεία *Χρονικῶν* Τακίτου. Φίλοι ὁμιληταί, τὸ Ἀπολλώνιον ρητὸν τὸ ἐπὶ τοῦ Δελφικοῦ ποτὲ ναοῦ γεγραμμένον *Γνώθι σαυτὸν* κελεύει ἡμᾶς πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ λατινικὰ νὰ σπουδάζωμεν. Πῶς τοῦτο ἂν ἐρωτήσετε, ἀποροῦντες, ἀποκρίνομαι. Ἡξεύρετε πάντες, ὅτι μέχρι χθὲς καὶ πρώην καὶ λέγω χθὲς καὶ πρώην καὶ τώρα ἀκόμη Ῥωμηοὶ ὀνομαζόμεθα καὶ Ῥωμαῖκη ἡ γλῶσσά μας. Πρέπει λοιπὸν ὁ νέος, ὅστις σπουδαῖος ἀνὴρ θέλει νὰ καταστῇ καὶ ἐπιστήμης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ μανθάνων, νὰ προαγάγῃ τὸν ὅλον πολιτισμὸν τοῦ ἔθνους του νὰ προαγάγῃ καὶ τὴν εὐημερίαν, καὶ τοῦτο νὰ μελετήσῃ πῶς καὶ διὰ τί τὸ ἔθνος ἡμῶν Ῥωμαῖοι ἐκλήθησαν πολλοὺς συνεχεῖς αἰῶνας καὶ τώρα ἔτι οὕτω καλοῦνται. Πρέπει νὰ μάθῃ τὰ κατὰ τοὺς Ῥωμαίους καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν καὶ διὰ τί ἐδουλώθημεν ὑπ' αὐτοὺς καὶ ἐλάβομεν τὸ ὄνομά των, ἐνῶ δὲν ἤμεθα ἐξ ἀρχῆς Ῥωμαῖοι, ἀλλὰ Ἑλληνες. Τὴν μελέτην ταύτην θεωρῶ καρποφορωτάτην δι' ἡμᾶς καὶ ὑψίστης σπουδαιότητος διὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους ἡμῶν τὴν μέλλουσαν. Ταύτην δὲ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας διευκολύνει, ὡς δεῖ παραδιδόμενον. Ἡμεῖς οἱ φιλόλογοι συντελοῦμεν εἰς αὐτὴν πλαγίως ἐρμηνεύοντες τὰ συγγράμματα τῶν Ῥωμαίων καὶ διδάσκοντες τὴν γλῶσσαν των. Καὶ ἐγὼ πάντοτε τὴν φιλολογίαν τιμίαν ἐθεώρησα μάλιστα διὰ τοῦτο τὸ χρήσιμον αὐτῆς εἰς τὰ τοῦ βίου τοῦ ἡμετέρου. Εἶναι ἄλλοι τόποι, ἐν οἷς ἡ φιλολογία παραδίδεται ψιλῶς δι' ἑαυτήν, θεωρητικῶς. Ὁ ἡμέτερος τόπος δὲν εἶναι

ἀκόμη ἐν τούτῳ τῷ ἐπιστημονικῷ σημείῳ. Πᾶσα ἡ Ῥωμαϊκὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία εἶναι συμπλήρωσις τῆς ἑλληνικῆς, ὅθεν καὶ σπουδάζοντες τὴν Ῥ(ωμαϊκ)ήν, τελειότερον κατανοοῦμεν τὴν Ἑλληνικὴν καὶ οὕτω τὴν γνῶσιν ἡμῶν αὐτῶν συμπληροῦμεν καὶ πειθόμεθα τῷ θείῳ ῥήτῳ.

25. 1874-75. Ἑρμηνεία τοῦ *ὑπὲρ Μέλωνος* λόγου (ἦν τῷ 1873 ἐπροκήρυξα, ἀλλὰ δὲν ἔκαμα). Ὁ λόγος οὗτος εἶναι ἐκ τῶν λίαν καλῶς συγγεγραμμένων. Τὸν ἐδιάλεξα ἐπειδὴ εἶναι ἐκ τῶν μάλιστα ἐκφραζόντων τὴν ἄτακτον κατάστασιν εἰς ἣν περιῆλθεν ἡ δημοκρατία τῶν Ῥωμαίων περὶ τὸ τέλος τῆς, ὅτε ἄμετρος φιλοπρωτία καὶ ἀκόρεστος φιλαργυρία εἶχε κυριεύσει τοὺς πολίτευομένους καὶ διὰ ταῦτα τὰ πάθη εἰς οὐδὲν ἐλογίζοντο τοὺς νόμους τῆς πατρίδος, ἕως οὗ ἀνατραπέντων αὐτῶν περιῆλθον μετ' οὐ πολὺ εἰς τὸ νὰ δουλεύσουν εἰς ἓνα ἄνθρωπον τὸν Ἰούλιον Καίσαρα ...

26. Ἐνταῦθα ἀναγράφω τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων ἀπελευθέρων καὶ ἄλλων, οὓς εἶχον περὶ ἑαυτοὺς οἱ Καίσαρες Ρώμης ... [Κατάλογος ὀνομάτων.] Ὅτι σχεδὸν πάντες οἱ Καίσαρες Ἑλληνικὰ ἐφθέγγαντο ῥήματα πρὸ τοῦ θανάτου των, ἤδη πρότερον συχνὰ ἐσημειωσάμην· ὁ δὲ Γερμανικὸς ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Τιβερίου καὶ κωμωδίας κατέλιπεν ἑλληνικάς. Πάνυ δὲ ἄξιον προσοχῆς προσέτι θεωρῶ καὶ τὸ ὅτι οἱ Καίσαρες αὐτοὶ προσωπικῶς ἐδίκαζον δίκας καὶ τοῦτο ἐπὶ πλείονων ἐξ αὐτῶν ὁ Σουητώνιος φροντίζει νὰ σημειώσῃ. Τοῦτο τὸ κοπιῶδες ἔργον πῶς αὐτοὶ οἱ τόσον πρακτικοὶ ἄνθρωποι δὲν τὸ ἀπέσεισαν ἀπὸ τῶν ὤμων των, ἀπορῶ. Λ.χ. ὁ Αὐγουστος καὶ πάντες σχεδὸν οἱ ἄλλοι Καίσαρες.

[Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου μετὰ τὸ 1884.]

27. Ἡ Ἑλληνικὴ δὲν ἔχει τόσας λέξεις ὅσας ἡ λατινικὴ, ὁμοίως τὴν γραφὴν καὶ ἀλλοίως τὴν φύσιν ἢ τὴν ἔννοιαν ἢ τὸν τύπον, ἀλλὰ ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ πολὺ ὀλιγωτέρας ... ἐξ οὗ θὰ φανῇ ὁ πλοῦτος τῶν τύπων τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἡ πενία τῆς λατινίδος ...

[Σημείωση μετὰ ἀπὸ κατάλογο λατινικῶν λέξεων, βλ. εἰκ. σελ. 152.]

28. Εἰς βίον Ἑλλάδος καὶ Ρώμης ἀναγκαιότατα εἰσιν εἰκόνες τῶν σκευῶν καὶ ἐπίπλων. Ληπτέαι ἐξ ἀναγλύφων καὶ νομισμάτων καὶ εἰς μεῖζον σχῆμα εἰκονιστέαι· οἷον δίφροι, ὅπλα, σημαῖαι, ἄμαξαι, βιβλία κτλ., μουσικὰ ὄργανα, ἀγγεῖα καὶ σημειωτέαι ἐκασταχοῦ αἱ πηγαί ... [Ἀκολουθοῦν σχέδια.]

29. ... Εἰς τὸν στίχον 378 τὸ *Trojamne petemus* ἴσως εἶναι ἄτοπον εἰς τὸ στόμα τοῦ Πάλλαντος. Διότι αὐτὸς Ἀρκὰς ὢν καὶ υἱὸς τοῦ Εὐάνδρου, ἐνῶ παρακελεύεται εἰς ἀνδρείαν τοὺς οἰκείους, δὲν ἔπρεπε νὰ τοὺς ἐρωτήσῃ ἐπιπληκτικῶς ἂν θὰ ὑπάγουν εἰς Τροίαν. Τοῦτο ἤρμοζε νὰ τὸ εἶπῃ Τρῶς πρὸς Τρῶας. Ὑπόθεσε ὅτι τῶν σημερινῶν συμμάχων τῶν Τούρκων Ἀγ-γλογάλλων στρατηγὸς ἔλεγε εἰς τοὺς ὑφ' ἐαυτόν· πολεμήσατε ἀνδρείως διότι τὸ πέλαγος, τὸ δεῖνα, --- ἢ θά! ὑπάγωμεν εἰς τὴν Κόκκινη μῆλιά; Πόσον γελοίως θὰ ἐταύτιζε τὴν τύχην τὴν ἐαυτοῦ μὲ τὴν τοῦ συμμάχου.

[Παρατηρήσεις στὴν *Αἰνειάδα* τοῦ Βιργιλίου.]

30. ... Ὡστε ὁ Τάκιτος ἔχει ὀκτάκις πλείονας μετοχὰς ἐνεστώτος (ἄνευ τῶν ἀπολύτων ἀφαιρετικῶν) τοῦ Καίσαρος ὁ δὲ Ἀμμιανὸς ἔχει τρεῖς πλείονας τοῦ Τακίτου καὶ ἐπομένως τετράκις καὶ εἰκοσάκις τοῦ Καίσαρος.

[Προηγεῖται κατάλογος τῶν μετοχῶν κατὰ πτῶση καὶ ἀριθμὸ στοὺς Τάκιτο, Ἀμμιανὸ Μαρκελλίνο καὶ Καίσαρα.]

31. Ἐκ Λιβίου ἀπὸ τοῦ 3 κεφ. τοῦ 25 βιβλ. παραδείγματα ὑπερσυντελ. καὶ παρατ. ὑποτακτ. ... Τὶ δὲ ἄλλο τῇ 8 καὶ 9 Φεβρουαρίου ἐνενοήθη, καὶ ἐκ μικρᾶς ζητήσεως σχεδὸν ἐπείσθη, ὅτι οὔτε ὁ Τάκιτος, οὔτε ὁ Βιργίλιος ἔχουν τὸ *quum* μὲ ὑπερσυντέλικον ὑποτακτικῆς, ἴσως δὲ καὶ πάντες οἱ ποιηταὶ ἀπέφυγαν ἐντελῶς ταύτην τὴν σύνταξιν, πιθανῶς ὡς οὖσαν πολλὰ κοινὴν ἐν τῇ συνήθει τοῦ λαοῦ ὁμιλίᾳ. Ἰδωμεν εἰ ἐπιβεβαι-οῦται αὕτη ἡμῶν ἢ ὑπόθεσις.

32. Λαὸς, ὃν τόσον ἐφοβήθησαν οἱ Ῥωμαῖοι, οἱ Καρχηδόνιοι, νὰ μὴ γνωρίζηται εἰς ἡμᾶς εἰμὴ ἐκ μικρῶν τινῶν εἰδήσεων περὶ τοῦ πολιτεύματός των καὶ ἐκ τόσων ὀλίγων κυρίων ὀνομάτων! Εἶναι κᾶτι πλείότερα τῶν ἀνωτέρω. Ὡ μαισιότης μαισιότητων τῶν ἀνθρωπίνων. Φαίνεται δὲ ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι συγγραφεῖς καὶ οἱ Ἕλληνες διὰ τὸ δυσπρόφερτον τῶν Καρχηδονίων ὀνομάτων, δὲν τὰ ἀνέγραφον συχνά. [Προηγεῖται κατάλογος ὀνομάτων.]

33. Πίναξ τῶν Ῥωμαίων ποιητῶν ... [Καταγράφει τὸ ὄνομα, τὸν τόπο γεννήσεως μὲ τὴ διάκριση μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν κοινωνικὴ τάξιν, τὴν ἡλικίαν θανάτου καὶ τὸν τρόπο θανάτου τοῦ καθενός. Καταλήγει στὰ ἀντίστοιχα συμπεράσματα.] Ταῦτα λοιπὸν τὰ συμπεράσματα ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γραμματολογίᾳ δὲν ἀπαντῶνται, μάλιστα ὡς πρὸς τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν καταγωγὴν, καὶ τὴν κοινωνικὴν θέσιν.

34. Τῇ 15 Ἀπριλίου 1853. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἐγὼ ἐπρόσεξα εἰς τὸ περιέργον φαινόμενον ὅτι ἡ Πελοπόννησος δὲν παρήγαγεν, εἰμὴ ὀλιγίστους συγγραφεῖς ὡς πρὸς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἀντέθεσα μόνον Πελοπόννησον καὶ λοιπὴν Ἑλλάδα· νῦν δὲ λαβὼν ὅπως οὖν τὸ ἐνδόξιμον ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Brunet, παρατηρῶ ὅτι ἡ Σικελία μετὰ τῶν ἐν τῇ μεγάλῃ Ἑλλάδι ἑλλ. ἀποικίων παρήγαγε συγκριτικῶς πρὸς τὴν Πελοπόννησον πλείστους καὶ ἐνδόξους συγγραφεῖς. Περιέργον δὲ εἶναι καὶ γενικώτερόν τινα πίνακα νὰ καταστρώσῃ τις τῶν ὅλων συγγραφέων κατὰ χώρας, ὡς ἤδη ποτὲ ἐν τῷ τέλει ἐνὸς τόμου τοῦ Pauly ἐπεχείρησα ... [Ἀκολουθεῖ κατάλογος ἀρχαίων συγγραφέων κατὰ περιοχάς.]

35. Τῇ 29 Σεπτεμβρίου 1867 εἶδα τὸν ἐξ Ἀμφίσσης φιλόλογον Κόντον καὶ πολλὰ μετ' αὐτοῦ ὠμίλησα. Τῷ ἐξέφρασα τινάς μου τῶν πεποιθήσεων εὐλικρινῶς, ἀλλ' ὅχι πάσας. Μοὶ εἶπε δὲ ὅτι ἀσμένως ἤθελε τραπῇ εἰς χρησιμώτερα ἔργα, εἰς ἔκδοσιν λ.χ. συγγραφέων, ὡς τῷ ὑπέδειξα, ἂν ἦσαν τὰ χρήματα τοῦ Μπερναρδάκη. Μοὶ εἶπε δὲ ὅτι σκέπτεται πῶς νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν *Λόγιον Ἑρμῆν*. Τῷ εἶπα· μὲ πλειοτέραν ὁμῶς ποικιλίαν· Ναί, λέγει.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 43, φ. XVIII σελ. 4). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (20).]

36. Ἀφοῦ ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ τοῦ 1870 ἀνέγγων τὴν τοῦ Εὐαγγελينوῦ αἰνέσιμον διατριβὴν *περὶ τῶν Ἀπόλλωνος μαντείων* οὔσαν πολὺ ἀσθενὲς ἔργον καὶ τὴν φράσιν ὅλως νεωτερίζον, τοῦτο ὁμῶς ἀντὶ τῆς ἀνίας ἣν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως ἔσχον ἐκαρπώθην, τὸ ὅτι παρετήρησα ἐκ τῶν πολλῶν παρατεθειμένων χρησμῶν τῆς Πυθίας, ὅτι ἐν αὐτοῖς συχνάκις εἰ μὴ πάντοτε καὶ τὸ ὑπερώτημα ἐν ἀρχῇ περιλαμβάνεται. Τοῦτο ἐκίνησε τὴν περιέργειάν μου ... Οἱ ὅσοι τοῦ μαντείου οἱ κατασκευάζοντες τὰς ἐμμέτρους ἀπαντήσεις ἤθελαν νὰ ἐμπεριέχῃται ἐν τῇ πυθιακῇ ἀποκρίσει πρὸς γνῶσιν τῶν πολλῶν ἢ τε ἐρώτησις καὶ ἡ ἀπόκρισις νὰ γίνεται ἐν ὅλῳ διδακτικὸν καὶ ἱστορικὸν καὶ νὰ δοξάζεται οὕτω ἡ σοφία τοῦ θεοῦ πεπιστωμένη ...

37. ... Ἐννοιά μοι ἐγένετο τῇ 26 Σεπτ. 1877, ὅτι τῶν μυθικῶν τῆς Ἑλ-

λάδος χρόνων οἱ ἥρωες ἔχουσι συνεχῇ γενεαλογίαν, οἱ δὲ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐπίσημοι ἄνδρες ὄχι. Ἀλλὰ τίς δύναται νὰ εἴπῃ, ὅτι εἷς τις κατὰ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους γινόμενος ἐπιφανὴς εἶχε καὶ πλείστους τοὺς πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτὸν ἐπιφανεῖς, τοὺς μὲν πρὸ αὐτοῦ μέχρι τοῦ θεοῦ Οὐρανοῦ, τοὺς δὲ μετ' αὐτὸν ἐφ' ἱκανὸν χρόνον, φανερόν λοιπὸν ὅτι κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐμυθεύοντο, καὶ φαίνεται ὅτι πᾶς διάδοχος ἐν ταῖς γενεαλογίαις εἶναι ἀντιπρόσωπος φυλῆς ὅλης, ἐν ἣ πῆθάνον εἷς τις νὰ διεκρίνετο ἢ καὶ δύο συνεχεῖς διάδοχοι καὶ οὕτω νὰ διετηρεῖτο πῶς ἡ παράδοσις. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω πῶς νομίζω παραδέχονται ἢ ὀλίγον διαφορετικὰ οἱ περὶ τούτων τῶν ἀρχαίων γενεαλογιῶν γράψαντες Heyne, Müller καὶ εἴ τις ἄλλος, καὶ ἐγὼ οὐδέν τι ἰδιαίτερον νῦν παρατηρῶ, εἰμὴ ἴσως τοῦτο ἀπλῶς, ὅτι ἐν τοῖς ἔπειτα ἱστορικοῖς τῶν Ἑλλήνων χρόνοις δὲν συνεχίζονται αἱ γενεαλογίαι. Διατί καὶ πῶς τοῦτο; Ὅχι βέβαια διότι ἐγίνοντο πόλεμοι συχνοὶ καὶ ἀναστατώσεις οἰκῶν ἐξ ὧν διεκόπτοντο τὰ γένη καὶ ἡ γενεαλογικῶν σειρῶν μνήμη· διότι ταῦτα φυσικὸν ἦτο νὰ συμβαίνωσιν ὅμοια ἢ καὶ συχνότερα ἔτι ἐν τοῖς παλαιότατοις χρόνοις ὅτε οἱ ἄνθρωποι ἦσαν τόσον βίαιοι καὶ φονικοί, ὅπως οἱ μῦθοι τὸ λέγουν. Ῥητέον μὲν λοιπὸν, ὅτι καὶ διὰ ταύτας τὰς ἀναστατώσεις ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις καὶ διὰ τὴν ἀγραμματοσύνην δὲν ἀνεγράφοντο αἱ γενεαλογίαι· ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο ἔπρεπε νὰ συμβαίῃ καὶ ἐν τοῖς παλαιότεροις μυθικοῖς χρόνοις. Τὸ δὲ ὅτι δὲν συνέβη, δηλοῖ τὸ μυθικὸν τῶν γενεαλογιῶν. Ἀλλὰ πότε καὶ διατί ἔπαυσαν αἱ μυθοπλαστίαι τῆς μυθοτόκου Ἑλλάδος; Ἐπαυσαν προφανῶς καθ' οὓς χρόνους τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη ἐξαδυνάτησαν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ οἱ πολλοὶ ἀντελάβοντο τῆς διοικήσεως τῶν κοινῶν ὑπὸ προσταίας δημαγωγούς ἢ καὶ τυράννους ἄλλοτε δὲ ἄλλοι ἄνδρες εὐδοκίμουν καὶ οὐχὶ πολλοὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ οἴκου, ὡς πολλῆς οὔσης τῆς ἀμίλλης. Τὸ δὲ διὰ τί ἡ γέννησις μύθων ἔπαυσεν; διότι ἥλλαξεν ὁ μυελὸς τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ ἐγίναν ἐμπειρότεροι πολλῶν τῶν κατὰ φύσιν καὶ δὲν ἦσαν πλέον τόσον εὐπιστοὶ ...

38. Διὰ τί μεμπιμοιροῦν τινες τῶν νῦν, λέγοντες ὅτι δὲν ἔχομεν Ἑλληνιστάς; Ὁ Ἀσώπιος, ὁ Γεννάδιος, ὁ Φίλ. Ἰωάννου οὐδένα ἐξέδοκαν συγγραφέα οὔτε διορθωτικὰ ἐδημοσίευσαν. Οὔτε ὁ Σκαρλάτος οὔτε ὁ Κ. Οἰκονόμος οὔτε ὁ Κούμας οἱ ὑμνούμενοι ὡς κυρίως Ἑλληνισταί.

[Καταγράφει τοὺς Ἑλλήνες φιλόλογους τῆς ἐποχῆς του καὶ τὸ δημοσιευμένο ἔργο τους. Χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1883 ἀπὸ τὸ περιεχόμενον.]

39. Τεσσαράκοντα ἔτη φιλολογήσας καὶ ἀρχαιολογήσας περὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων τὸ κατὰ δύναμιν, θέλω τώρα ὦν πρὸς τῷ τέλει τοῦ βίου μου ν' ἀποτείνω λόγους τινὰς πρὸς τὴν ὁμογενῇ νεότητι περὶ μεθόδου ἐν τῇ σπουδῇ τῆς ἀρχαιομαθείας, ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν περὶ τοῦ πνεύματος ὃ πρέπει νὰ ἄγῃ ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας πρὸς εὕρεσιν τῆς ὀρθῆς μεθόδου ἐν τῇ σπουδῇ τοῦ ἀρχαίου κλασικοῦ κόσμου. Παρὰ τῶν εὐφρονούντων ὁμολογεῖται ὅτι ἡ παιδαγωγία τῶν ἐθνῶν εἰς ἀνθρωπισμὸν τέλειον μεγάλως κρατύνεται ὅχι μόνον διὰ μελέτης τῶν νῦν ὄντων ἐν τῇ φύσει καὶ γινομένων, ἀλλὰ καὶ διὰ ἐκζητήσεως καὶ ἀναλήψεως τῶν πάλαι ποτὲ ὑπαρξάντων ἐν τῇ φύσει καὶ τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ. Οὕτω μόνον κατορθοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν ἢ καὶ νὰ εἰκάζωμεν τὸ ἕως ποῦ αἱ ἡμέτεραι πνευματικαὶ δυνάμεις φθάνουσιν, οὕτω μόνον αἱ ἀνθρώπιναι πολλῶν χλιετηριδίων πράξεις δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῶσι κατὰ τὸ ἐν αὐταῖς ἐκδηλούμενον ἦθος καὶ προτεθῶσιν αἱ μὲν καλὰ αὐτῶν εἰς μίμησιν καὶ τελειοποίησιν, αἱ δὲ κακὰ εἰς ἀποτροπιασμόν. Ἡ φιλολογία, οὕσα γνώσις ἢ ἀνάγνωσις τῶν ἐγνωσμένων καὶ μάλιστα τῶν ἐγνωσμένων παρὰ τῶν δύο ἐνδοξοτάτων τῆς ἀρχαιότητος ἐθνῶν, τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, γίνεται ἀπαραιτήτως τὸ ἕτερον πρόσωπον τοῦ μυθευομένου θεοῦ Ἰανοῦ, ὅστις ὦν διπρόσωπος ἔβλεπεν ἅμα πρόσω καὶ ὀπίσω. Καὶ ἐπὶ βραχὺ ἂν τὰ ἔθνη ἀμελήσωσι νὰ ποιῶνται χρῆσιν τῶν δύο προσώπων ἐν τῇ θήρᾳ τῆς παιδείας τῶν, εἰς μεγάλας καὶ ἀνηκέστους συμφορὰς θέλουσι περιπίπτει, καθὼς τὸ ἀπέδειξε πολλάκις ἡ παγκόσμιος ἱστορία. Σχολαστικότης καὶ οἷσις εἶναι πάντοτε τὰ κέρδη τῆς μονομεροῦς παιδείας καὶ ἐπὶ τέλους κατάπτωσις πάσης πνευματικῆς δυνάμεως ἀβοηθησία καὶ βαρβαρότης ἐντελής ...

[Χρονολογεῖται γύρω στὸ 1885 ἀπὸ τὸ περιεχόμενο.]

40. Πόσα ὀρνίθια ἀναφέρονται εἰς τὸ δράμα τοῦτο; Ἰδωμεν ... [Κατάλογος τῶν ὀνομάτων τῶν πουλιῶν στοὺς *Ὀρνίθες* τοῦ Ἀριστοφάνους.] Ἐν τῶν ἀτόπων τῆς συνθέσεως τῶν *Ὀρνίθων* εἶναι ὅτι ὁ χορὸς τῶν ὀρνίθων ἐν στίχ. 685 κ. ἐξ. λέγει διὰ μακρῶν τὰ καλὰ τοῦ γένους τῶν ὀρνίθων καὶ τὸ πολυσήμαντον αὐτῶν, ἐνῶ δὲν τὰ ἥξευρε πρότερον, καὶ τὰ ἔμαθε πρῶτον παρὰ τοῦ ἀνθρώπου Πεισθεταίρου. Ἐγὼ τοῦτο θεωρῶ σφάλμα ὡσὰν ἀρτιμαθῆς καὶ ἀλαζὼν νὰ ὁμιλῇ ὁ χορὸς. Εἶναι οὕτως εἰπεῖν διαίρεσις ἐδῶ· ὅσα δὲν εἶπεν πρότερον ὁ Πεισθέταιρος τὰ λέγει ἐδῶ ὁ χορὸς καὶ γίνεται ἀποπλήρωσις τῆς οὐσίας τῆς ὀρνιθιακῆς. Ἄλλ' εἶναι τοῦτο τεχνικόν;

41. Ἦδη ποτὲ καὶ ἄλλοι ἐγὼ ἐνεθυμήθην καὶ ἀνέγραψά που ἴσως (ὅπερ ἴσως καὶ ἄλλοι ἐποίησαν) ὅτι παρ' Ἑλλήσι πολὺ ὀλιγώτεροι σχετικῶς οἱ κατὰ διαδοχὴν ἔκλαμπροι πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἄνδρες ἢ παρὰ Ῥωμαίοις. Ὅτι οἱ υἱοὶ τῶν μεγάλων Ἀθηναίων πολιτικῶν ἀσῆμαντοι ὑπῆρξαν, λέγεται ἤδη παρὰ Πλάτωνι· ἀλλ' ἡ ἐμὴ παρατήρησις διαφέρει τι, καθ' ὅσον σχετικῶς θεωρεῖ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς ἄλλους δὲ τῆς Ἑλλάδος πολιτικούς (ἐκτὸς τῶν βασιλέων τῆς Σπάρτης καὶ τινων τυράννων) ὡς πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, ἔτι δὲ καὶ πρὸς τοὺς τῶν νεωτέρων ἐθνῶν ἄνδρας. Εἶναι δὲ ἄξιον τοῦ κόπου νὰ ἐξετάσῃ τις καὶ νὰ ἐκθέσῃ τὰς αἰτίας τούτου τοῦ παρ' Ἑλλήσι φαινομένου, ἀλλ' ὅχι ἐπιπολαίως διὰ γενικῶν φράσεων· μετὰ ταῦτα δὲ ἢ καὶ πρότερον νὰ ἀναγράψῃ στατιστικῶς πως τοὺς μετὰ προγόνων καὶ ἀπογόνων καὶ πλαγίων συγγενῶν λαμπροὺς καὶ τοὺς πολὺ πλείονας, τοὺς μεμονωμένους. Εἰς τούτων δὲ τὰ ὀνόματα νὰ προτάξῃ καὶ νὰ ἐπιτάξῃ ἐν μηδενικὸν ἐν τῇ ἀναγραφῇ. Τοῦτο δὴ τὸ εὐχερέστερον ἐπιχειρῶ ᾧδε. Τοῦ γενικοῦ κανόνος λοιπὸν εἰσὶν οἱ ἐξῆς ... Αἱ ἐξαιρέσεις δέ ... [Ἀκολουθοῦν κατάλογοι ὀνομάτων.]

42. Φαίνεται ὅτι ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἥπειρος, ἡ Κρήτη καὶ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι καὶ ἡ Αἰτωλία καὶ ἡ Ἀκαρνανία δὲν ἠγάπων τὰ γράμματα ἐν τοῖς ἀρχαίοις καιροῖς καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἔβγαλαν συγγραφεῖς ἢ ποιητὰς λόγου ἀξίους ἢ καὶ διόλου σχεδόν.

[Προηγεῖται καταγραφή ἀρχαίων συγγραφέων μὲ κριτήριον τὴν καταγωγὴν τους ἀπὸ διάφορες περιοχὰς τῆς Ἑλλάδας.]

43. Βάζω στοίχημα ὅτι ὁ Διόδωρος ὁ Σικ(ελιώτης) ἐν μιᾷ σελίδι κειμένου λ.χ. τῇ 407 τοῦ τόμου τούτου ἔχει πλείονας μεγάλας λέξεις, ἢ ὅσας ὁ Θουκυδίδης ἐν μιᾷ οἰαδῇποτε σελίδι. Διόδ. εἰς 32 στίχους· μονοσύλ. 80, δισύλ. 55, τρισύλ. 32, τετρασ. 31, πεντασ. 19, ἑξασ. 4, ἑπτασ. 3 = 224

B.12 Θουκυδ. ὡσαύτως· μονοσύλ. 103, δισύλ. 60, τρισύλ. 47, τετρασ. 42, πεντασ. 8, ἑξασ. 6, ἑπτασ. 0 = 266

Ὁ λογαριασμός ὅμως διὰ νὰ γίνῃ σωστός, πρέπει ἰσαρίθμημα γράμματα εἰς τὰς ἑκατέρου συγγραφέως σελίδας νὰ περιληφθῶσι, ὅχι ὡς ἀνωτέρω.

44. Τὰ ἐξῆς ἔγραψα à l'occasion du prix de Poësie τοῦ Πάλλη 1850. Ὡς φαίνεται οἱ κριταὶ ποιημάτων τὴν σήμερον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λαμβάνονται ἐκ τῶν κοινῶν πολιτῶν, ὡς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις. Διότι τὴν σήμερον ἀπαιτοῦνται πολλά, ἃ τότε δὲν ἀπητοῦντο. Ἀπαιτεῖται λόγου χάριν γλωσσικὴ ἱκανότης σήμερον καὶ αἰσθησις τοῦ γλωσσικοῦ καλοῦ εἰς τὴν ἐποχὴν ἡμῶν λέγω τῶν Ἑλλήνων. Τότε ὄχι. Ἐπειτα οἱ πολῖται τότε τῶν Ἀθηνῶν ἦσαν μέτοχοι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τῆς αὐτῆς παιδείας, καὶ μετεῖχον καὶ μὴ θέλοντες σχεδὸν τῶν ποιητικῶν ἡδονῶν. Οἱ νῦν ὄχι. Τινὲς εἶναι ἀμουσοῦντες ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν λογίων, καὶ εἰσὶ καταφανεῖς πολλάκις ὡς τοιοῦτοι. Τὴν σήμερον λοιπὸν ὁ κριτὴς πρέπει νὰ ἦναι ὀλίγον καὶ αὐτὸς ποιητὴς, νὰ ἡσθάνθῃ τὰς δυσκολίας καὶ τὰς εὐκολίας τῆς στιχουργίας, τὰς δυσχερείας εἰς τὴν μεταχείρισιν τῆς νέας μας γλώσσης δι' ὅλας τὰς ἐννοίας. Ἄν δὲ ἦναι μόνον διδάσκαλος καὶ ἀναγνώστης τὸ πολὺ ποιητῶν ἀρχαίων δὲν ἀρκεῖ. Πρέπει ἀκόμη ν' ἀνέγνωσε καὶ τῶν νεωτέρων ἔθνων ποιητὰς καὶ τοὺς ἐδικοὺς μας καὶ τὰ δημοτικὰ ἄσματα, καὶ νὰ γνωρίζωμεν ταῦτα περὶ αὐτοῦ, ὅχι νὰ τὰ ἔχη ταῦτα τὰ ἰδιώματα λανθάνων ἡμᾶς. Ὁ Μισαήλ [Ἀποστολίδης] καὶ ὁ Γ. Μαυροκορδάτος δὲν μοὶ φαίνονται καλοὶ κριταί. Ὁ μὲν πεζός, ὁ δὲ στρεβλὴν αἰσθησὶν φαίνεται ἔχων. Ὁ Ἀσώπιος εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον ἀναθεωρητικὸς reflectierend καὶ ὁμολογεῖ ὅτι εἰς τὴν στιχουργίαν δὲν ἡσκήθη ποτέ. Ὁ Φίλιππος [Ἰωάννου] παλαιὰν στιχουργίαν ἔστω καὶ ποιήσεως μέρος δύναται νὰ γνωρίζῃ. Ὁ Βενθύλος ἀφηρημένος, μονομερὴς καὶ δύσκολος εἰς τὰς ὁρέξεις του, ἂν καὶ ποιητικὸς.

45. [Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Παλλείου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ, 5 Φεβρουαρίου 1855.]

... Ὅταν (χάρις τῷ Ἀμβροσίῳ Πάλλῃ) δύναται τις, τηρῶν τὸ ἀνώνυμον, ν' ἀκούσῃ παρ' ἀνδρῶν λογίων κρίσιν περὶ τῶν δυνάμεών του, καὶ τοῦτο χωρὶς νὰ δυσωπήσῃ αὐτοὺς προσωπικῶς, ἤθελεν εἶναι τῇ ἀληθείᾳ μεγάλη ἀνοησία νὰ μὴ τὸ δοκιμάσῃ. Ὅθεν παρουσιάζομαι κ' ἐγὼ ταύτην τὴν φορὰν, θέλων νὰ μάθω, ἂν ἔχω ποιητικὴν τινα φλέβα ἢ ὄχι. Καὶ σπεύδω νὰ πράξω τοῦτο, καθ' ὅσον ἡ ἡλικία μου δὲν μοὶ τὸ συγχωρεῖ νὰ διαβουκολῶμαι ἐπὶ πλέον μὲ ματαιίας ἐλπίδας ἐπιδόσεως εἰς τὸ μέλλον, ἀλλὰ πρέπει ἢ τώρα ἢ οὐδέποτε νὰ πληροφορηθῶ τὴν ἀλήθειαν.

αν, καὶ ἢ νὰ μείνω καὶ τοῦ λοιποῦ ἐν τῇ μετὰ τῶν Μουσῶν κοινωνίᾳ, ἢ νὰ διαζευχθῶ αὐτῶν διὰ παντός ...

46. Παρατηρήσεις εἰς τὰ ἐν ἔτει 1856 παρουσιασθέντα ποιήματα. I. *Τραγῳδία Ἰεφθάε* ... ἐκ τούτου τοῦ ιδιώματος τῶν στίχων ἀηδία ἐμποιεῖται πολλὴ εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα, καὶ ἴσως μὲν ὄχι εἰς τὸν Ἑπτανήσιον, ἀλλὰ τὰ ποιήματα ταῦτα μέλλουν νὰ εὐφράνουν τὸ Πανελλήγιον ὅλον οὐχὶ δὲ μόνην τὴν Ἑπτάνησον ... II. Ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ μυθιστορικοῦ ποιήματος ὁ *Φλῶρος*. Καὶ τοῦτο οὐ βραβευτέον διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον ὅτι δεκαεπέτης ὢν ὁ ποιητὴς τοῦ ἀντὶ νὰ συχνάξῃ εἰς τὸ γυμνάσιον, ἔρωτας κάμνει, καὶ διότι πρῶτον τοῦτο δοκίμιον ἔγραψε ... III. *Οἱ γάμοι τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου* καὶ τῶν Μακεδόνων στρατηγῶν εἰς τὰ Σοῦσα τῆς Περσίας. Τοῦτο καταδικάζεται εὐθὺς ἅμα τῇ ἀναγνώσει τοῦ α' στίχου

ἽΣτὰ Σοῦσα γάμοι γίνονται, μύρια βαροῦν παιγνίδια,

διότι προφανῶς εἶναι γεγραμμένον εἰς τὴν χυδαίαν γλῶσσαν, ἡμεῖς δὲ εἰς τὰ πρότερα ἔτη ἀπεφασίσσαμεν νὰ μὴ βραβεύωνται τὰ τοιαῦτα ποιήματα> (ὅθεν καὶ δὲν τὸ ἀνέγνωσα ὡς κριτὴς τοῦ διαγωνισμοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς ἄνθρωπος ἀναγνώστης καὶ τὸ ἐστεφάνωσα ἰδιαίτερος ἀφοῦ μ<ἐ ἤρε>σεν ὑπερβολικά. Αὐτὰ τὰ ὀλίγα λόγια ἀφοῦ ἔχασα δι' αὐτὸ τὸ ποίημα, ἃς μεταβῶ εἰς τὰ λοιπά. Ἀλλ' ἃς εἰπῶ καὶ τοῦτο ἅ< > Λυποῦμαι ὡς κριτὴς, ὅχι ὡς Στ. Α. Κουμανοῦδης, ὅτι αὐτοὶ οἱ χυδαιογράφοι δὲν θὰ βάλουν ποτὲ γνῶσιν, καὶ χιλιάκις ἅ<ν > δικασθοῦν παρ' ἡμῶν, καὶ σχεδὸν μοι φαίνεται ὅτι διὰ νὰ μᾶς δείξουν τὴν καταφρόνησίν των πρὸς τὴν κρίσιν μας μ< > τοιαῦτα ποιήματα, ἐπειδὴ, ὅτι δὲν ἐλπίζουν νὰ λάβουν τὸ βραβεῖον, εἶμαι βεβαιότατος) ...

[Παρατηρήσεις σὲ ἔργα ποὺ ὑποβλήθηκαν στὸν Ράλλειο ποιητικὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1856.]

47. ... VI. *Ἡ Βοσκοπούλα* ἔχει πλοῦτον ἱκανὸν φράσεων ποιητικῶν, ἀλλὰ πταίει περὶ τὸ πρέπον πλειστάκις καὶ ἡ οἰκονομία δὲν εἶναι ὅλως φανερά ... καὶ αὐτὸ τὸ ποίημα εἶναι εἰς τὴν χυδαίαν γλῶσσαν καὶ δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ... VII. *Ὁ Καραλῆς ἢ ὁ ναύτης τῆς Ἑλλάδος* ... εἶναι δὲ γραμμένη ἡ τραγῳδία αὕτη κατὰ τοὺς κανόνas τῆς Σουτσείου σχολῆς καὶ ἂν τὰ ἐλληνίζοντα ἢ καθαρεύοντα τὴν φράσιν πρέπει κατὰ τὰ προαποφασισμένα νὰ βραβεύωνται, ἀνάγκη καὶ αὐτὸ νὰ βραβευθῇ· ἂν ὁμως καὶ ποι-

ήματα πρέπει νὰ εἶναι τὰ βραβευθησόμενα, τότε αὐτὸ ἀποτυχάνει, διότι δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ δύστηνον γύμνασμα φρασεολογικὸν μὲ τὴν γραμματικὴν καὶ τὸ λεξικὸν εἰς χεῖρας. Οὐδεμίαν ἔχει ποιητικὴν ἀξίαν ... Ὁμολογουμένως πρέπει τοῦτο τὸ στιχοῦργημα νὰ τεθῇ τελευταῖον εἰς τὴν τάξιν. Σχεδὸν εἶναι ὡσὰν τοῦ Σκόκου. VIII. Γυναικὸς ἴσως *ιστορικαὶ καὶ ἄλλοιαι ποιήσεις* ... ψέγω δὲ εἰς τὸ ποίημα τῆς μητρὸς ὅτι ἐνεθυμήθη ἡ ποιήτρια σφάλμα μέγα νὰ ἐπιπλήξῃ μιᾶς κορίσκης, τὸ ὅτι ἐβαρέθη νὰ συνάξῃ πλείοτερα ἄνθη διὰ τὴν μητέρα της. Ταῦτα ἴσως θεωροῦνται μεγάλα πράγματα καὶ σοβαρὰ ὑπὸ τῶν εὐγενῶν καὶ πολυταλάντων Γαλλίδων, ὧν αἱ κόραι δὲν ἔχουν ἄλλο τι νὰ κάμνουν εἰμὴ νὰ συνάγουν ἄνθη διὰ τὰς μητέρας των· ἐγὼ δὲ ἐπεθύμουν ν' ἀκούσω Ἑλληνίδα μητέρα ἐπιπληττουσαν τὸ θυγάτριον της, ὅτι δὲν ἠθέλησε νὰ σφογγίσῃ μὲ παλαιόπανον τὰ ὑπὸ τοῦ ἀδελφιδίου της κατορημένα σανίδια. Ὁ λόγος μου εἶναι, ὅτι τὰ ποιήματά μας καὶ τὰ μυθιστορήματά μας περιέχουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ξένας ἡμῖν πράξεις καὶ αἰσθήματα ἐπιτετηδευμένα. IX. Ὁ Ἕλλην τῆς Ἰδης ... ἀλλ' ὅμως καὶ τοιοῦτον ὃν τὸ ποίημα τοῦτο κατ' ἐμὲ φαίνεται ὅτι θέλει ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὡς ἐν τῶν καλλιόνων διὰ ταῖς Ἑλληνικούραις του ... XII. *Εἰκασία*. Πρὶν εἶπω τὰ ὀλίγα τυχὸν καλὰ τούτου τοῦ ποιήματος, ἅς εἶπω τὰ πολὺ πλείονα κακά. Κακὸν νομίζω ὅτι ὁ ποιητὴς του μετεχειρίσθη πολλάκις πολλὰς ὑπὲρ τὸ δέον ἀρχαίας λέξεις· διότι δὲν γράφονται τὰ ποιήματα διὰ μικρὰν ὁμάδα φιλολόγων, ἀλλὰ διὰ τὸ ὅλον τοῦ ἔθνους ὡς μέλλοντα νὰ τὸ συγκινήσωσι, εὐφράνωσι καὶ τι καὶ διδάξωσι ... Τὸ ὅλον ποίημα σχολαστικότητος ἀπόζει, καὶ ἡ ἀνάγνωσις του ἐπίπονος ὄχι εὐφραντική. Ἄν ἐπρόκειτο νὰ βραβεύωμεν τοὺς δεικνύοντας ὅτι ἐσπούδασαν, πρέπει νὰ τὸ βραβεύσωμεν ὅπωςδῆποτε καλῶς ἢ κακῶς· ἐσπούδασεν ὁ νέος καὶ ἐμελέτησε. Ἀλλὰ πρόκειται νομίζω περὶ ποιήσεως. Λοιπὸν οὐ βραβευτέον ...

[Παρατηρήσεις σὲ ἔργα ποῦ ὑποβλήθηκαν στὸν Ράλλειο ποιητικὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1856.]

48. Ἡ κε' Μαρτίου παρῆλθεν ἐφέτος χωρὶς νὰ τελεσθῇ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ὁ ποιητικὸς ἀγὼν, ὁ ἀπὸ δεκαετίας ἤδη τελούμενος ... ἡ ποίησις ἀναγκαῖον οὕσα γέννημα τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει νὰ ἀτμασθῇ ὡς ἄχρηστον πρᾶγμα· ἂν δὲν ἐχρησίμευεν εἷς τι δὲν ἐγεννᾶτο φυσικῶς ... Ναὶ

μὲν οἱ ἀγῶνες οἱ ποιητικοὶ δὲν εἶναι παντοῦ καὶ πάντοτε ἀναγκαῖοι εἰς ἀνάδειξιν ποιητῶν ἀξίων λόγου· ἀλλὰ τὸ ἡμέτερον ἔθνος εὐρίσκεται εἰς ἐξαιρετικὰς περιστάσεις. Δύω δὲ μάλιστα λόγοι φαίνονται, δι' οὓς ποιητικὸς τις ἀγὼν παρ' ἡμῖν, δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἀναγκαῖος καὶ ὠφέλιμος. Πρῶτον, ὅτι τὸ ἔθνος τὸ ἑλληνικὸν μεμερισμένον ὄν εἰς πλείονας ἐπικρατείας καὶ ἐπομένως καὶ διαφόρους ἔχον βαθμοὺς ἀναπτύξεως δὲν ἔχει μορφώσει εἰσέτι μίαν κοινὴν γνώμην περὶ τῶν γραμματολογικῶν πραγμάτων, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐκφέρῃ κυριαρχικῶς καθολικὴν τινα κρίσιν ἐπὶ τῶν νέων ἐν τῇ γραμματολογίᾳ ἀναφαινομένων προϊόντων· δεύτερον ἡ ποίησις παρ' ἡμῖν ἀναγκαίως δὲν γεννᾶται ἐκ μόνων τῶν σπλάγχνων τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ ποικιλοτρόπως συνεργοῦσι εἰς τὴν γέννησιν αὐτῆς πολλοὶ ἐξωτερικοὶ παράγοντες, ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἄλλην ἡμῶν ἐν ταῖς ἐπιστήμας καὶ τέχναις ἐνέργειαν. Διὰ ταῦτα δὲν ἦτο βλαβερὸν ἀλλὰ καὶ μάλα ὠφέλιμον νὰ γίνηται τις οἷον μαιευτικὴ παράστασις ἐν τῇ γεννήσει τῶν ποιημάτων, ἃν ὅχι ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῶν συλλήψει ...

[Ὁ Ράλλειος ποιητικὸς διαγωνισμὸς δὲν πραγματοποιήθηκε τὸ 1861, βλ. P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Athènes 1989, 161-162.]

49. Ἀγὼν ποιητικὸς τοῦ 1866, Μαρτίου 7, σημειῶ ... "Ὅτι εἰς τὰ μικρὰ ποιήματα ἐκλεκταὶ ἔννοιαι πρέπει νὰ ἐμβάλλωνται. Περί ἀντιθέσεων ὅτι ἀποφευκτέα ἢ κατακορῆς χρήσις των. "Ὅτι ἡ διαίρεσις τῶν ποιημάτων πρέπει νὰ ἔχῃ λόγον. "Ὅτι διάφορος ὁ ποιητικὸς ἀγὼν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ τοῖς νεωτέροις. [[Ὅτι ἡ χρηματικὴ ἀποζημίωσις τῶν κριτῶν]] εἶναι διὰ τὰς ὑστερον προσβολάς. "Ὅτι οἱ παλαιοὶ ἐπικοὶ δὲν ἐνέβαλλον ἴδια αἰσθήματα συνήθως. "Ὅτι κωμωδία δὲν δίδονται εἰς τὸν ἀγῶνα. Τί δὲ τὸ αἶπον; δὲν τὸ λέγω. "Ὅτι ἄσκοπος ἢ παλαιολεξία, ὡς πλεονάκις ἐψέχθη. Πρότασις περὶ ἐκτυπώσεως εἰς ἓν ὅλων τῶν ἐκθέσεων. "Ὅτι καὶ ἡ λυρική ἔχει τοὺς περὶ ὀργανικῆς ἐνότητος κανόνας της. "Ὅτι οἱ ἀποτυχῶντες ὑβρίζουν κακῶς ποιοῦντες ...

[Τμῆμα τοῦ σχεδίου τῆς ἐκθεσης γιὰ τὸν Βουτσιναιῶ ποιητικὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1866.]

ΓΛΩΣΣΑ

50. ... Τῇ 25 Αὐγ. ἐν Σπάρτῃ ἤκουσα ἀπὸ γραΐαν ἀπλὴν νὰ εἴπῃ εἰς ἓν παιδί ὁποῦ ἔφερε σταφύλια καὶ ἐπερίμενε διὰ τὸ κοφίνι ἀνυπόμονον· *Σπουδάζεις νὰ φύγῃς; Τώρα ἂν ἐγὼ τὸ σπουδάζεις τὸ μεταχειρισθῶ οὕτω εἰς*

τὸν *Σιράτιν* ἐν τῷ διαλόγῳ ἀπλῶν προσώπων, θὰ μὲ εἰποῦν μακαρονιστὴν. Τοιαύτη εἶναι ἡ τύχη τῶν συγγραφότων, ὅτι ἡ κατάστασις τῆς γλώσσης δὲν εἶναι κοινῶς γνωστὴ διὰ λεξικῶν τελείων. Ἄς συνάγω λοιπὸν λέξεις ἐγὼ διὰ ὕλην τοιοῦτου λεξικοῦ ...

[Τμήμα τοῦ ἡμερολογίου τῆς περιήγησις στὴν Πελοπόννησο τὸ 1848.]

51. Εἶχα ἐγὼ πρὸ καιροῦ τὴν ιδέαν, ὅτι πρέπει οἱ μεταφρασταὶ καὶ συγγραφεῖς παρ' ἡμῖν νὰ κάμνωσι σημειώσεις διασαφητικὰς τῶν ὧν ἐκάστοτε ποιοῦνται χρῆσιν φράσεων ἢ λέξεων ἀχρήστων τὸ πρότερον ἐν τῇ κοινῇ τῶν συγγραφέων ἢ τῆς συνηθείας γλώσσει, ἢ λαμβανομένων ἐκ τῆς ἀρχαίας, διὰ νὰ γνωρίζωσιν οἱ ἀναγνώσται τὴν δυνάμιν των καὶ νὰ δίδηται αὐτοῖς ἡ εὐκολία τῆς ἐξετάσεως τοῦ ὀρθοῦ ἢ μὴ αὐτοῦ αὐτῶν ... Ἄλλ' ἂν καθίστατο αὕτη συνηθεσιτέρα, ἤθελον οἱ ἀναγνώσται ἐντυπῶναι κάλλιον εἰς τὴν μνήμην τὰς τυχὸν καλὰς εἰσαγομένας φράσεις ἢ λέξεις καὶ δὲν ἤθελον ὑπάρχει ἐν χρήσει πολλὰ παράλληλοι φράσεις, ἢ μία ἀτοπωτέρα τῆς ἄλλης. Παρατηρεῖ δὲ τις μάλιστα τὴν ταλαντευομένην ταύτην χρῆσιν εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὰ μυθιστορήματα καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὰς καλὰς καὶ βαναύσους τέχνας καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, εἰς δὲ τὴν ἱστορίαν, φιλοσοφίαν, θρησκείαν, φιλολογίαν ὀλιγώτερον ...

[Σκέψεις μὲ ἀφορμὴ τῇ μετάφρασι τῆς *Ερημίας* τοῦ Jules de Saint Félix, Ἀθήνα [1852].]

52. Τῇ 25 Ἰανουαρίου 1853. Πολλοὶ πολλάκις τῶν παρ' ἡμῖν φιλολογούντων ἀγανακτοῦντες διὰ τὰς καθ' ἡμῶν ὡς μὴ Ἑλλήνων δῆθεν ἐκτοξευθείσας ὕβρεις τῶν ἀλλογενῶν, ἐπεχείρησαν νὰ ἀποδείξωσι μάλιστα διὰ τῆς λαλουμένης ἡμῶν κοινῆς γλώσσης τὴν ταυτότητά μας μετὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ... Εὐκταῖον δὲ εἶναι νὰ ἐπιχειρήσῃ τις τὴν ἀναδίφησιν καὶ ἔρευναν τῆς γνωστῆς ἡμῖν τοῦλάχιστον γλωσσικῆς ὕλης (διότι ὅλη δὲν ἀνηρευνήθη εἰσέτι, ὡς μήπω συνταχθέντος πλήρους λεξικοῦ) καὶ νὰ ἀναγάγῃ τὰς διαφόρους γλωσσικὰς μορφὰς τῆς τε τεχνολογίας καὶ συντάξεως εἰς τὰ ὅμοια τὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εὕρισκόμενα ... Γενικότητος ἄλλας δὲν πρέπει νὰ εἴπῃ ὁ ἐπιχειρήσων τὸ ἔργον εἰμὴ τὰς ἀναγκαίας ἀλλὰ μερικότητος πολλὰς καὶ φράσεις καὶ τύπους συγγενεῖς νὰ παραθέσῃ καὶ ταῦτα σαφῶς, ἀφοῦ πρῶτον ἐκφράσῃ τὴν γενικὴν ἀρχήν, ὅτι ἡ χυδαία τοῦ λαοῦ γλώσσα εἶναι κρᾶμα ὅλων τῶν ἀρχαίων διαλέκτων.

ἔπειτα ἀφοῦ ἀπαριθμήσῃ τὰς ὁμοιότητας καὶ τὰς πιστώσῃ μὲ πλεῖστα ὅσα εὖρῃ παραδείγματα, κάμνων καὶ ἀκριβεστάτας παραπομπάς, τότε νὰ ἐπενέγκῃ τὸ γενικὸν συμπέρασμά του εἰς ποίαν μᾶλλον τῶν ἀρχαίων διαλέκτων προσπλησιάζει ἡ γλῶσσα μας ... Ἐννοῶ δὲ γλῶσσαν μας τὴν ὑπὸ τῶν πλείστων Ἑλλήνων κοινῶς ὁμιλουμένην ... [Ἀκολουθοῦν συγκεκριμένες παρατηρήσεις καὶ παραδείγματα γιὰ τὴν ἔλλειψη τῆς χρονικῆς αὐξήσεως.]

53. 8 σελίδας Ἑλληνικὰ ἔγραψα καὶ τόσον ἐξαλίσθην ἀνατρέχων εἰς γραμματικὰς καὶ λεξικὰ ἔμεινα δ' ἐπὶ τέλους καὶ εἰς ἀμφιβολίαν περὶ τινων. Τόσον εἶναι δύσκολον νὰ γράψῃ τις εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν. Καὶ ἔπειτα οἱ περὶ τὸν Σοῦτσου τὸ θεωροῦν παιγνίδι! ...

[Σχόλιο γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Σούτσου, ὅπως διατυπώθηκαν στὸ δοκίμιο *Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ Ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων*, Ἀθήνα 1853.]

54. Ἀπ' ἐκεῖνα τὰ παραδείγματα ὁποῦ φέρω ἐγὼ συνήθως ὅτι δὲν δυνάμεθα σήμερον ἀκριβῶς μὲ τὸ παλαιὸν πνεῦμα νὰ γράψωμεν τὰ παλαιὰ Ἑλληνικά, εἶναι καὶ τὸ 1, 13, 1: *Δυνατωτέρας δὲ γενομένης τῆς Ἑλλάδος*. Τοῦτο ἂν τὸ θέσῃς ὡς θέμα ἀπλοῦν, οὕτω· ἀφοῦ δὲ ἔγινε *δυνατωτέρα ἡ Ἑλλάς*, οὐδεὶς ὅστις δὲν θὰ μεταφράσῃ· *ἰσχυροτέρας δὲ γενομένης τῆς Ἑλλάδος*, νομίζω ὅτι τὸ *δυνατωτέρας* [ὡς νεοελληνικὴ ἀπόδοση τῆς ἀντίστοιχης λέξης τοῦ Θουκυδίδου] εἶναι πάρα κοινόν.

[Τὸ κείμενο βρίσκεται μετὰξὺ παρατηρήσεων γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Θουκυδίδου ἀπὸ τὸν Κ. W. Krüger, τὸ ἔτος ἔκδοσης τῆς ὁποίας χρονολογεῖ τὴ σημείωση τὸ 1860 ἢ ἀργότερα.]

55. ... Ἐγὼ οὕτω ἤθελα μεταφράσαι τὰ *ἡὺδ' αὖτο γὰρ ταῦτ' = ἄμ' τ' ἄλεξαν, καὶ ἀκόμα ὅλο λέγουσιν τα*. Δηλαδὴ λέγω ὅτι ἂν τις εἰς χυδαιοτάτην γλῶσσαν μεταφράσῃ, τότε δύναται ὅλον τὸ χρῶμα νὰ ἀποδώσῃ καὶ τοῦ ἥθους καὶ τοῦ πάθους ...

[Πρόχειρο σχέδιο βιβλιοκρισίας. Βιβλιοκρισία Κουμανούδη: Ὁ βασιλεὺς Οἰδίπους, τραγωδία μεταφρασθεῖσα ἐμμέτρως ὑπὸ Ν. Κοντοπούλου, 1863, *Φιλίστωρ* 4 (1863) 553-557. Τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα δὲν περιλαμβάνεται στὴ δημοσιευμένη βιβλιοκρισία.]

56. Ἀνέγνων τὴν ἐν τῷ *Ἡμερολόγιῳ* τοῦ Βρετοῦ τοῦ ἔτους 1869 ἐκτυπωμένην μετάφρασιν τοῦ βου βιβλίου τῆς *Ὀδυσσεΐας*, ὑπὸ Δ. Βικέλα. Εἶναι

εἰς πολιτικούς 15σுλλάβους ἱαμβικούς ἀνομοιοκαταλήκτους καὶ εἰς γλώσσαν δημοτικήν. "Ἄν ποτε κατορθωθῇ μετάφρασις τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν γλώσσαν μας καλή, μόνον εἰς τοιούτους στίχους καὶ εἰς τοιοῦτο ἰδίωμα θὰ γίνη ...

57. *Et feret] αἶσει.* "Ὅσοι ἐνυπνιάζονται τῆς παλαιᾶς γλώσσης ἀνάστασιν καὶ ἔγραψαν ὅτι τὸ ἐλπίζουν, ἐκ τούτου τοῦ μέλλοντος αἶσει ἂς μάθουν, ὅτι εἶναι ἀφρονέστατοι, ἵνα μὴ εἴπω βλακίστατοι. Τὸ αἶσει δὲν θὰ ἔλθῃ ποτὲ εἰς χρῆσιν καὶ ἂν τὸν ὅλον πέτρινον ὄγκον τῆς προσθέσει εἰς κύρος τῆς δόξης τῶν οὕτω φρονούντων ἢ ἐδῶ πλησίον κτιζομένη Ἀκαδημία. Διότι τὸ αἶσει εἶναι ὁμόηχον μὲ τὸ ὕσει, καὶ εἴσι, καὶ ἴσοι, καὶ εἴση κττ.

[Σημείωση μὲ ἀφορμὴ κείμενο τοῦ Ὁρατίου. Χρονολογεῖται τὸ 1870 ἢ ἀργότερα βάσει ἄλλου ἐγγράφου.]

58. [Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὸν Μαρίνο Βεργωτῆ.]

... Ἀφοῦ ἀπετελείωσα τὴν ἀνάγνωσιν ἔμεινα μὲν μὲ εὐχαρίστησιν ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν μελαγχολίαν. Ἐσυλλογίσθην πάλιν ὅπως καὶ ἄλλοτε, ὅτι τὸ τόσον ζωτικὸν τοῦτο διὰ τὸ ἔθνος μας ζήτημα, τὸ τῆς γλώσσης, ἀπὸ ἐτῶν τινῶν τὸ ἀμελοῦμεν ἀναξίως, καὶ ὥσ᾽ νὰ ἐλύθη δῆθεν, ζῶμεν καὶ ἀναγινώσκομεν καὶ συγγράφομεν ἀπεριέργως, ὥσ᾽ νὰ εἶναι τώρα πλέον, «στρῶστε νὰ πλαγιάσωμεν». Ὅτι ἐγὼ πρὸ καιροῦ ἐπιθυμοῦσα νὰ κινηθῇ πάλιν τὸ τῆς γλώσσης ζήτημα καθὼς εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κοραῆ τὸ εἶπα ἤδη κάπου εἰς τὸν *Φιλίστορα* πρὸ 11 ἐτῶν, ὅτε καὶ ἤλπισα ἐπὶ βραχύ, ὅτι ἤθελε τῷ ὄντι κινηθῇ γινομένης τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, διότι ἤξευρα ὅτι ἐν Ἑπτανήσῳ εὐρίσκοντο κάμποσοι εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ νὰ γράφουν ἀπλούστερα τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἢ καὶ ὅλως ἀπλὰ εἰς τὴν ζωντανὴν τοῦ ἔθνους γλώσσαν, μάλιστα οἱ στιχουργοῦντες. Τώρα βλέπω εὐχαρίστως ὅτι σεῖς κινεῖτε τὸ ζήτημα, ἀλλ' ἢ μελαγχολία μου ἔχει πηγὴν τὸ ὅτι προβλέπω, καθὼς καὶ σεῖς εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου Σας τὸ ἐκφράζετε, ὅτι δὲν θὰ θελήσουν οἱ λογισματίζοντες νὰ συγκινηθοῦν μὲ σὰς εἰς ζήτησιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ὠφελίμου ἐν τῇ γλώσσῃ, ἐθελοκακοῦντες. Καὶ δὲν ἤμπορῶ μὲν νὰ προῖδω ὡς πότε θὰ διαρκέσῃ αὕτῃ ἡ νώθρευσις καὶ ἡ ἐθελοκακία, ἀλλὰ φοβοῦμαι, πολύ. Ἐχῶ δὲ τὴν ἰδέαν ἤδη ἀπὸ καιροῦ, ὅτι τινὰ καθολικῆς σημασίας καὶ ὠφελείας ζητήματα, ὁποῖον εἶναι τὸ τῆς γλώσσης καὶ τῆς

θηρσκειάς, διὰ τὰ προάγονται, εἶναι μοιραία ἴσως ἀνάγκη τὰ κινουῦν τινες ἄνθρωποι ὅχι ἔγγαμοι καὶ οἰκογενειάρχαι, ἔχοντες φροντίδας οἰκιακάς, καὶ προσέτι ἢ εὐκατάστατοι ἢ αὐταρκέστατοι εἰς τὸν βίον, ἢ ὀλίγον ἄτακτοι καὶ ἄσωτοι, ἢ ἀφρόντιδες τοῦ ἑαυτοῦ των ἥρωες ... Μὴ θεωρήσῃτε ὅμως τὸ ὕφος τῆς παρούσης μου γραφῆς ὡς τοιοῦτο, ὅποιον δὴθεν ἐγὼ κατὰ κρίσιν καὶ προμελετημένως ἐγκρίνω διὰ τοὺς συγχρόνους μας· διότι ἐγὼ εἰς πολὺ ἀπλούστερον ἀκόμη κλίνω, ἀλλὰ δὲν ἐσχημάτισα ἀκόμη κανόνα ὃν νὰ ἀκολουθῶ. Καὶ γράφω μὲν ἐκεῖνα ἃ προορίζω διὰ τὸν τύπον, συνήθως πολὺ ἀρχαϊκώτερα παρὰ ταῦτα τῆς νῦν ἐπιστολῆς μου, ἀλλ' εἶμαι καὶ ἀνώμαλος πολὺ καὶ ξεπέφτω συχνὰ ὡς ἤδη παρὰ φίλων μου καὶ παρ' ἐχθρῶν παρετηρήθη. Ὡστ' ἐγὼ εἰς τὸ μέλλον ἐπιφυλάττομαι νὰ κηρυχθῶ ὁπαδὸς τοῦδε ἢ ἐκείνου τοῦ συστήματος ...

[Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο τοῦ Μαρίνου Δ. Βεργωτῆ, *Δοκίμιον περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1873. Ἄρθρο γιὰ τὸ θέμα τῆς γλώσσης εἶχε δημοσιεύσει ὁ Κουμανούδης στὸ περιοδικὸν *Φιλίστωρ* 3 (1862) 135-139.]

59. Ἐσυλλογίσθην τῇ 2 Αὐγούστου 1880 ὅτι δύναται τις νὰ κάμῃ λέξεις μὴ ὑπαρχούσας ἐν τοῖς λεξικοῖς καὶ ὅταν δὲν τὰς χρειάζεται, ἀλλ' ὅταν συλλογισθῇ, ὅτι ἡμπορεῖ ποτε νὰ τὰς χρειασθῇ συμφώνως τῇ φύσει τῶν καθ' ἡμᾶς ὄντων καὶ γινομένων ἢ δυναμένων γενέσθαι, οἷον λ.χ. τὸ ῥῆμα συνεισιθῆμι, ὅπερ δὲν εὐρίσκω ἐν τούτῳ τῷ λεξικῷ, οὕτω καὶ ἄλλα δύναται τις νὰ κάμῃ καὶ νὰ τὰ ἀναγράψῃ καὶ ὅταν ἔλθῃ αὐτῶν χρεία, νὰ τὰ μεταχειρίζηται αὐτός τε καὶ ἄλλοι ... Μετὰ ἓν σχεδὸν ἔτος, τῇ 19 Ἰουλίου 1881, παρετήρησα ὅτι ἐκ τῶν ἀντικρῶ λέξεων τινὲς εὐρέθησαν, ἵνα περᾶσωσιν εἰς τὴν *Συναγωγὴν* μου, καὶ ἐσημείωσα ἀντικρῶ τοὺς συγγραφεῖς, ὅπου τὰς εὔρον.

[Σημείωση μὲ ἀφορμὴ τὸ λεξικὸν τοῦ Ἀθ. Σακελλαρίου, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τὸ ἑλληνικὸν λεξικὸν τοῦ Γουλιέλμου Πάππε ... συμπληρωθὲν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν λεξικῶν Ἑρρίκου Στεφάνου καὶ Φραγκίσκου Πάσοφ*, Ἀθήνα 1879.]

60. Ἀνέγγων ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ 1885 πρὸς θήραν λέξεων τῆς γραφομένης ἡμῶν γλώσσης τὴν *Κρίσιν τοῦ Πάριδος* τὴν ὑπὸ Δ. Γουζέλη τῷ 1817 ἐκδοθεῖσαν καὶ κρίνω περὶ αὐτοῦ ὡς ἐξῆς ἐκ τοῦ προχείρου ... Ἀλλὰ ὡς στιχουργὸς τῆς *Κρίσεως* (πιθανῶς καὶ τῆς μεταφρασθείσης *Ἱερουσαλὴμ ἐλευθερωμένης* τοῦ Τάσσου) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαινεθῇ· διότι ὁ ἀνὴρ

δὲν ἔφθασε νὰ μορφώσῃ ὕψος ποιητικὸν ἐναρμόνιον εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν, καθὼς τὸ κατώρθωσαν ἀρκούντως ὁ Ἀθαν. Χριστόπουλος, ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς καὶ ὁ Διονύσιος Σολομός. Γράφει μὲν κυρίως εἰπεῖν εἰς τὴν τότε γραφομένην τῶν λογίων γλῶσσαν, ὅχι εἰς τὴν κοινῶς ὁμιλουμένην ἢ τὴν τῶν συμπατριωτῶν τοῦ Ἑπτανησίων, ἀλλ' ἀναμινύει πᾶσαν στιγμὴν πολλὰ ἀσύμφυλα, μακαρονίζων, ἀληθῶς εἰπεῖν κατὰ Κοραῆν, καὶ ἰδίους τινες τολμηρῶς ἐμβάλλει λέξεων σχηματισμούς, εἰς οὓς προσοχθίζει ἀηδῶς ὁ ἀναγνώστης ... [Παραθέτει παραδείγματα φράσεων καὶ καταγράφει λέξεις.]

61. Ὑπέβαλέ μοι τῇ 16 Αὐγ. (1)887 γνώμην ὁ Κλῶν Στέφανος, νὰ ζητήσω ἀπὸ τοὺς διαφόρων ἐπιστημῶν καλλιεργητὰς ἐν Ἀθήναις λέξεις διὰ τὴν Συλλογὴν μου, ἅς, λέγει, ἕκαστος προθύμως ἐκ τῆς ἰδίας του ἐπιστήμης θὰ φιλοτιμηθῇ νὰ μοὶ παράσχῃ, καὶ οὕτως ἡ ἐργασία μου ἐν βραχυτέρῳ χρόνῳ θὰ τελειώσῃ. Τῷ εἶπα ὅτι δὲν παραθέλω νὰ κάμω τοῦτο, ἀλλ' ὅμως θὰ σκεφθῶ. Τώρα σκεπτόμενος λέγω, ὅτι πρῶτον οἱ διάφοροι οὗτοι ἐπιστήμονες δὲν εἶναι οἱ πλεῖστοι φιλολογικῶς μεμορφωμένοι, οὔτε εἶναι ἱκανοὶ νὰ σκεφθοῦν τί τῶν τῆς ἐπιστήμης τῶν ὀνομάτων εἶναι ἤδη ἐν τοῖς τῶν πάλαι Ἑλλήνων συγγράμμασι καὶ τί ὅχι καὶ θὰ μοὶ στέλλουν πιθανῶς λέξεις πολλὰς κοινοτάτας τῆς παλαιᾶς γλώσσης ὡς δῆθεν νέους ἐπιστημονικοὺς ὄρους, τὰς ὁποίας λέξεις ὕστερον ἐγὼ θὰ εἶμαι ἠναγκασμένος ἐπιπόνως νὰ κοσκινίζω, θὰ παραλείπουν δὲ ἄλλας ἀληθῶς νέας ἅς διὰ τὸ πάγχρηστον αὐτῶν, θὰ ἐκλαμβάνουν ὡς πάνυ παλαιάς, ὡς λ.χ. τὸν πολυπλασιαστὴν κττ. Ἐπεὶ καὶ ἂν ὠφεληθῶ ἀπὸ τινος, θὰ εἶμαι ἠναγκασμένος νὰ ἀναφέρω αὐτῶν τὰ ὀνόματα ὡς συνεργατῶν τοῦ βιβλίου μου, καὶ ἂν τινὰ αὐτῶν παραλείψω, ἀλλοίμονόν μου. Ἄλλοι δὲ θὰ ὀκνεύσουν νὰ μοὶ παράσχουν τοιαύτην ὕλην καὶ θὰ ἔχω κρούσῃ ματαίως τὴν θύραν τῶν. Τέλος ἐμμένω εἰς τὴν προτέραν μου γνώμην, ἀκολουθῶν τὴν παλαιὰν παροιμίαν. Τὸν λύκον τὸν ῥώτησαν· γιατί εἶναι ὁ οβέρκος του χονδρός; Γιατὶ κάμνει τὴν δουλειάν του μοναχός. Ἀλλὰ θ' ἀργήσῃ ὀλίγον ἢ συντέλεις τοῦ πονήματός μου. Ἄς ἀργήσῃ. Θὰ εἶναι ἴσως καὶ ἐλλιπεστέρα. Ἄς εἶναι. Τόσον ἡδυνήθην νὰ προβιβάσω τὸ ἔργον μου. Ἄλλος ἂς κάμῃ τελειότερον. Μόνον ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διὸς ἀναθρώσκουσι τέλεια ὄντα. Καὶ ἐγὼ δὲν συνερίζομαι τὴν θεότητα.

[Αναφέρεται στὴ Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν.]

62. Ἐν Βασιλειῶν Δ, ε, 12: οὐχὶ πορευθεῖς λούσομαι ἐν αὐτοῖς καὶ καθαρισθήσομαι, καὶ ἐξέκλινε καὶ ἀπῆλθεν ἐν θυμῷ ... Ἡ φράσις αὕτη εἶναι ἀπαράλλακτος μὲ τὴν τῆς κοινῆς ἡμῶν γλώσσης: ἄμ' δὲ θὰ πάγω νὰ λουσθῶ ἐκεῖ καὶ νὰ καθαρισθῶ (ἀπὸ τῆς λέπρας;) δηλ. δὲν πηγαίνω. Παρετήρησα τοῦτο τῇ 31 Ὀκτωβρίου 1888, καὶ λέγω ἄς ἔλθῃ τώρα ὁ Κόντος νὰ τὸ μεταφράσῃ αὐτὸ χωρὶς τὸ ἄμ καὶ χωρὶς τὸ δέν.

63. Β. Ἀποστολίδου *ἑξάμετρος ἀπλοελληνικὴ μετάφρασις τῆς Ἰλιάδος*, Α-Μ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1888 ... ὅμως δὲ μεθ' ὅλας αὐτάς μου τὰς παρατηρήσεις λέγω, ὅτι καλὰ θὰ κάμουν οἱ νέοι μας ἂν διαβάσουν αὐτὴν τὴν μετάφρασιν, διότι ἔχει ζωὴν εἰς πολλὰ μέρη. Δὲν εἶναι σανιδένια ἀλύγιστη ἄνοστη ὅσῃ τὴν καθαρεύουσιν μετάφρασιν τῆς Ὀδύσσειας τοῦ Ρουσιάδου. Δύσκολος δὲ πολὺ εἶναι ἡ σύγκρισις μὲ τὴν τοῦ Χριστοπούλου ...

64. Ἀγοράσας ἀνέγνω τὴν τοῦ Ἀλ. Πάλλη *Ἰλιάδα*. Πλὴν ὅσων ἐγὼ παρετήρησα καὶ ἐσημείωσα ἐν αὐτῇ ἀτόπων, ὁ υἱός μου Ἀθανάσιος παρετήρησεν τόδε· πῶς δὲν μετέφρασεν ὁ Πάλλης τὴν Ὀδύσειαν; Ἀλλ' ἤθελεν ἐμπέσῃ εἰς ἀπορίαν πῶς νὰ τὴν ἐπιγράψῃ Λυσάδα, Λύσα; διότι βέβαια δὲν θὰ τὴν ἔγραφεν Ὀδύσειαν, ἀφοῦ τὸν Ὀδυσσεῆα ἔκαμεν Λυσέα εἰς τὴν *Ἰλιάδα* του.

[Αναφέρεται στὴν *Ἰλιάδα μεταφρασμένη* ἀπὸ τὸν Ἀλέξ. Πάλλη, Μέρος πρῶτο Α-Ζ, Ἀθήνα 1892.]

65. [Κύρια ὁμηρικὰ ὀνόματα μὲ τὴν μετάφρασίν τους, ἀπὸ τὸν Πάλλη] Μοναφέντιν = Ἀστυάνακτα, Ἀπόλοχος = Ἰππόλοχος, Νίμπρασος = Ἰμβρασος, (Ἰμβρασ)ίδης, Νικάριο πέλαγος = Ἰκάριος πόντος, Ἰριδα, ἢ = Ἰρις, Ἰκετᾶς = Ἰκετάων, Νιδαῖος = Ἰδαῖος, Ξάδης = Ἐξάδιος, Αἴτιου = Ἡετίωνος, Ἡερίβοια = Ἐρίβια, Ῥεφτάλιος = Ἐρευθαλίων.

Τινὰ κύρια ὀνόματα δὲν μεταφέρει· τὰ παραλείπει, οἷον Ζ: υἱὸν Ἐυσώρου ἔτι τὸ Χαλκωδοντιάδης, ὡς εἶδα, ἴσως καὶ ἄλλα. Πιθανὸν δὲ ὅτι ἔνεκα τῶν πολλῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν τόσο δυστρόπων, ἀπέσχε τοῦ νὰ μεταφράσῃ τὸν κατάλογον νηῶν. Ὁ δὲ υἱός μου Ἀθανάσιος, ἂν δὲν σφάλω, παρετήρησε πρὸ πολλοῦ, ὅτι ἔνεκα τούτου ἀπέσχε καὶ τοῦ νὰ μεταφράσῃ τὴν Ὀδύσειαν. Πῶς θὰ τὴν ὠνόμαζε ψυχαρακῶς; Λύσσειαν, Λύσσαν, ἀφοῦ τῷ ἤρπυσεν ὁ Λυσσεῆς;

[Καὶ αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν *Ἰλιάδα* τοῦ Ἀλέξ. Πάλλη.]

66. "Αν ὁ Reinach ἐλθὼν φέτος εἰς Ἑλλάδα δὲν μὲ ἀναζητήσει ἐδῶ, μάλιστα δὲ ὁ Ψυχάρης, εἶναι καὶ οἱ δύο πολὺ ἀξιοκατάκριτοι, διότι δὲν εἶναι τώρα ἄλλος ἐδῶ, ὅστις νὰ ἔγραψε πλείοτερα περὶ γλώσσης κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, ἀφοῦ καὶ τὸ περὶ ἱστορίας τῆς Ἑλλην. γλώσσης διαγώνισμα τῷ 1860 ἐγὼ εἶμαι ὁ συντάξας.

[Χρονολογεῖται τὸ 1893 ἢ ἀργότερα, ἀφοῦ εἶναι γραμμένο στὴν πίσω πλευρὰ σημείωσης τοῦ 1893.]

67. "Ακουε, τί λέγω· ἂν ἐγὼ θελήσω, οἱ ἄλλοι ἔρχονται, εἰ δὲ μή, ὄχι. (Αὐτὰ καὶ ὁ ἀπλούστατος τῶν νῦν Ἑλλήνων λέγει. Ποῖος Ἰταλὸς ἢ Γάλλος ὅμοιος τῇ Λατινικῇ λέγει; Οὐδεὶς).

68. Τότε εἶπεν ὁ Στέφανος· θεέ μου τί βλέπω; ἐκεῖνος ἤλθε, καὶ ὁ ἄλλος ποῦ μένει; διὰ τί 'δὲν φαίνεται; Ταῦτα οὕτω θὰ ἔλεγε καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἀριστοφάνης. Ποία τῶν νῦν Εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ὅμοια ἔχει νὰ δεῖξῃ;

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

69. Τῇ 25 Μαΐου 1867 συνεκλήθησαν καὶ συνήλθαν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ Χριστοπούλου οἱ ἐξῆς καὶ ἐπροτέθη αὐτοῖς σχέδιον Ἀκαδημίας ρυθμιζούσης τὰ τῆς ἑλλην. γλώσσης. Ἀσώπιος, *Φιντικλῆς, *Κουμανούδης, Καστόρχης, Βερναρδάκης, Κ. Παπαρῆγγόπουλος, Θ. Ὀρφανίδης, Μητσόπουλος, Κόκκινος, Σαρίπολος, *Οἰκονομίδης, *Καλλιγᾶς, Κοντογόνης, Βενιζέλος, Μάμουκας, Βλάχος, Εὐστρατιάδης, Ῥενιέρης· ἐγίνε δῖωρος συζήτησις καὶ ἀποχωρησάντων τῶν 4 ἄνω μὲ ἀστερίσκους σημειωμένων ὥς μὴ θεωρησάντων τὴν Ἀκαδημίαν δυνατὴν ἢ χρησίμην ἢ ἔγκαιρον, οἱ λοιποὶ ἔμειναν ἵνα κάμουν ἐπιτροπὴν θεωρήσουσαν τὸ πρόβλημα τοῦ Ὑπουργοῦ καὶ γράψουσιν τὸ ὁριστικὸν καταστατικόν. Ὑπερασπισταὶ τῆς ἀκαδημίας διὰ λόγου ἐφάνησαν ὁ Σαρίπολος, ὁ Βερναρδάκης, ὁ Κόκκινος καὶ ὁ Βλάχος, οἱ λοιποὶ συγκατετέθησαν διὰ ψήφου μόνον, ἂν καὶ ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀσώπιος, ὁ Καστόρχης, ὁ Μητσόπουλος εἶπᾰν τινα ἐναντία πρότερον καὶ ὅλως σύμφωνοι δὲν ἦσαν τοῖς θέλουσιν Ἀκαδημίαν. Ἐναντίος δὲ διὰ λόγου σχεδὸν μόνος ὁ Καλλιγᾶς ἐφάνη, εἶπα δὲ καὶ ἐγὼ ὀλίγα ἐναντία· διὰ ψήφου δὲ μόνον κατεψήφισαν τῆς Ἀκαδημίας ὁ Οἰκονομίδης καὶ ὁ Φιντικλῆς.

Μετά 4 ἡμέρας ὁ Καστόρχης μοι εἶπεν, ὅτι μετὰ τὴν ἀποχώρησιν ἡμῶν, δὲν κατώρθωσαν οἱ μείναντες τὴν κατὰ τύπους ἀκριβεῖς ἐκλογὴν τῆς ἐπιτροπῆς, ἀλλ' ὅτι μόνον ἐρρέθησάν τινα ὀνόματα, καὶ ἔγινεν ἡ διάλυσις, χωρὶς νὰ ἡξεύρουν πάντες καλῶς, ἂν καὶ ποῖα ἐξελέχθη ἡ ἐπιτροπή. Αἰτία, λέγω ἐγώ, εἰς τοῦτο θὰ ἦτο καὶ ἡ πείνα. Ἡ πείνα κάμνει πολλὰ θαύματα ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰς συνεδριάσεις τῶν βουλευομένων Συλλόγων καὶ Συμβουλίων. Μετά τινας ἐβδομάδας ἐξεδόθη ἐν μεταβεβλημένον σχέδιον ὃχι πλέον Ἀκαδημίας ἀλλὰ συλλόγου μὲ τὸν αὐτὸν ὅμως σκοπόν. Ποῖοι τὸ συνέταξαν ἀκριβῶς δὲν ἡξεύρω. Ἀλλ' ὕστερον, νομίζω, ὁ Ἀσώπιος δὲν ἤθελε νὰ προεδρεύῃ εἰς τὰς διασκέψεις καὶ κατήντησεν ἡ προεδρία ἂν δὲν σφάλλω εἰς τὸν ἐν τῇ πρωτίστῃ συνεδριάσει μὴ ἐμφανισθέντα Φίλιππον Ἰω(άννου), ὅστις ἴσως ἅπαξ ἢ δις τοὺς συνεκάλεσε καὶ πλέον οὐ καὶ ἀπώλετο τὸ μνημόσυνον τοῦ πράγματος ἄνευ ἤχου.

70. [Ἐντυπο Σχέδιο Ὁργανισμοῦ Ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ Συνεδρίου, 12 Ἰουνίου 1867, βλ. εἰκ. σελ. 170. Στὸ περιθώριο σημείωμα τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου:] «Πρὸς τὸν κύριον Σ. Κουμανοῦδην Καθηγητὴν. Παρακαλεῖσθε, Κύριε, νὰ παρευρεθῆτε εἰς τὴν συνέλευσιν, γενησομένην τὴν ἐρχομένην Πέμπτην (22 Ἰουνίου) ὥρα 3 μ.μ. εἰς τὸ Πανεπιστήμιον πρὸς συζήτησιν τοῦ παρόντος Σχεδίου τοῦ Ὁργανισμοῦ. Τῇ 20 Ἰουνίου 1867. Κατ' ἐντολὴν τοῦ Προέδρου Κ. Ἀσωπίου, Φίλιππος Ἰωάννου».

[Ὁ Κουμανοῦδης σημειώνει εἰρωνικά σχόλια στὸ περιθώριο πολλῶν ἄρθρων τοῦ σχεδίου.]

[Στὸν τίτλο σχόλιο τοῦ Π. Σ. Κουμανοῦδη: «Δηλ. Συνέδριον τῶν παρανόμων Ἰουδαίων εἰς στρέβλωσιν τῆς καυμένης τῆς Ῥωμαϊκῆς γλώσσας».]

Ἄρθρον 2: ... τὸ Συνέδριον ἀσχαλεῖται καθόλου περὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσης ... «καὶ φιλολογίας» ἐδῶ ἔμελλε νὰ τεθῇ, ἀλλ' ἐξωβελίσθη κατ' ἀσύγγνωστον ἀνυποταξίας πνεῦμα εἰς τὰς ὑπουργικὰς διαταγὰς. Τώρα addio caro mio, Ὁρφανίδη καὶ Βλάχε καὶ Βερναρδάκη, δὲν θὰ ἐγκριθοῦν ὑπὸ 15 ἀνδρῶν τὰ λαμπρά σας ποιήματα καὶ δὲν θὰ στυγματοῦν τὰ τοῦ αἰσχίστου Λασκαράτου, Σολομοῦ, Τερτζέτη καὶ εἴτινος ἄλλου. Πόσον σᾶς κλαίω! ἀλλ' ἔχει ὁ θεός! Ἀκόμη δὲν ἐτελείωσεν ἡ πεντάμηνος διάρκεια τοῦ ὑπουργοῦ Χριστοπούλου ἢ βεβαία εἰς τὸ μέλλον μέχρι ἐλεύσεως τοῦ βασιλέως Γεωργίου, καὶ εἰμπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀλλάξῃ αὕτη ἡ παράγραφος, συγκατατιθεμένου εὐμένως εἰς τοῦτο τοῦ

Παύλος Σ. Καρανίκης Καθηγητής.

Παρακαλώ. Πάρε, να παραλάβω
από σου, με την ευκαιρία της
μεταβατικής περιόδου (22 Ιουνίου) ως 3 μηνών
από την παραλαβή σου, από την 1η
από την 22 Ιουνίου 1967

Κ. Καρανίκης
Κ. Καρανίκης

± και παρακαλώ να εγγραφεί
από την 22 Ιουνίου 1967, με την ευκαιρία της
μεταβατικής περιόδου (22 Ιουνίου) ως 3 μηνών
από την παραλαβή σου, από την 1η
από την 22 Ιουνίου 1967

± και να εγγραφεί, από την 22 Ιουνίου 1967, με την ευκαιρία της
μεταβατικής περιόδου (22 Ιουνίου) ως 3 μηνών
από την παραλαβή σου, από την 1η
από την 22 Ιουνίου 1967

± και να εγγραφεί, από την 22 Ιουνίου 1967, με την ευκαιρία της
μεταβατικής περιόδου (22 Ιουνίου) ως 3 μηνών
από την παραλαβή σου, από την 1η
από την 22 Ιουνίου 1967

± και να εγγραφεί, από την 22 Ιουνίου 1967, με την ευκαιρία της
μεταβατικής περιόδου (22 Ιουνίου) ως 3 μηνών
από την παραλαβή σου, από την 1η
από την 22 Ιουνίου 1967

Δι: Συνεδριών του Ελληνικού
Φιλολογικού Συνεδρίου

ΣΧΕΔΙΟΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ Ελληνικού Φιλολογικού Συνεδρίου.

Α'.

Σκοπός και άρχαιος του Συνεδρίου.

Άρθρον 1.

Συστάται το Ελληνικό Φιλολογικό Συνέδριον, σκοπὸν αὐτοῦ ἔχον τὴν ἐπίστασιν, διακρίσιν καὶ τὴν πλουσιότητα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης διὰ προσφύγου γοητευτικῶν καὶ ἄλλων γλωσσικῶν ζητημάτων συζητήσεως καὶ λύσεως, δι' ἣς θέλει παρατηρηθῇ ἡ σύνταξις κοινῆς γραμματικῆς, καὶ ἐπὶ διὰ συλλογῆς καὶ ἀναγωγῆς λαβεῖν καὶ ὀφείλου χρόσιμον εἰς σύνταξιν κοινὴν τῆς καθ' ἡμᾶς γλώσσης λεγούσης.

Άρθρον 2.

Πάν τοῦ ἐν τῷ προηγουμένῳ άρθρῳ κυρίως αὐτοῦ σκοποῦ, τὸ Συνέδριον ἀσφαλίζεται καθόλου περὶ τῆς ἐξέτασιν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκ πάσης αὐτῆς ὁδοῦ.

Άρθρον 3.

Τὸ Φιλολογικὸν Συνέδριον ἔχει κύρια αὐτοῦ ἔργα τὰ ἑξῆς:
α.) Συνεδριάζει τακτικῶς δις τοῦ μηνὸς πρὸς συζήτησιν πάντων ζητημάτων, ἀναφερόμενον κυρίως μὲν εἰς τὴν ἐπίστασιν καὶ τὴν πλουσιότητα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐν γένει δὲ εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν Φιλολογίαν.
β.) ἀγγεῖται, ἀναγινώσκει καὶ ἐπιφέρει τὰς περὶ τοῦτον ζητημάτων προτάσεις παρὰ τῶν μελῶν ἰδίως ἢ ἐξῆς διατριβῶν.
γ.) Προβάλλει διαγωνίσματα, ἀναφερόμενα εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, κρίνει δὲ τὰ διαγωνίσματα ποιήματα καὶ ἀποφάσις ὁρίσσει.
δ.) ἑκδίδει ἰδίαν Φιλολογικὴν ἐφημερίδα περιέχουσαν τὰ πρακτικὰ αὐτοῦ καὶ τὰς προκηρυσσόμενὰς παρὰ τῶν μελῶν διατριβὰς κατὰ τὰ κατωτέρω ὁριζούμενα.
εἰ δὲ πᾶν εἶδος συλλεγεμένων εἰς ἐπίστασιν τοῦ ἐν τοῖς ἀποφάσις 1 καὶ 2 σκοποῦ αὐτοῦ.

Β'.

Περὶ τῶν μελῶν τοῦ Συνεδρίου.

Άρθρον 4.

Τὸ Συνέδριον ἔχει μέλη τακτικὰ καὶ ἀντεπιστέλλοντα. Καὶ τῶν μὲν τακτικῶν ὁ ἀριθμὸς ὁρίζεται ἀντιπροσβλήτως εἰς δεκάπεντε, τῶν δὲ ἀντεπιστέλλων μὲν ὀλίγοι.

Άρθρον 5.

Τακτικὰ μέλη δύνανται νὰ γίνωσιν ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις διαμενόντων λογίων ἢ ἐξ ἑλλήνων ἀπιστευμένων σύγχρονων, δέχοντο κατὰ τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν εἰδὴ καὶ β') ἀσχυλύνεται περὶ τὸν αὐτοῦ ἡ ἀρχαίως καὶ νεώτερος ἑλληνικῆς Φιλολογίας καὶ ἀπεδοῖται ἐμπρακτικὸς τὸ ἐπιτυχὲς τῆς τοιαύτης αὐτῶν ἀσχολίας.

Άρθρον 6.

Ἀντεπιστέλλοντα μέλη δύνανται νὰ γίνωσιν ὅσοι ἑλλήνων λογίον, μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν, ἐνταῦθα ἢ ἐκτὸς τοῦ κράτους διαμένοντες, ἀσχυλύνονται περὶ τὰ ἑλληνικά γράμματα, καὶ δύνανται νὰ συλλεγεσθῶν εἰς προαγωγὴν τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου.

Άρθρον 7.

Τὰ κατὰ πρότερον ἀσχυλόμενα τὸ Συνέδριον τακτικὰ μέλη ἔλθουσι διορισθῆ διὰ Βασιλικῶν Διατάγματος, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὸν ἀκριβέστατον προσόντων αὐτῶν.

ἀκάμπτου ἐν πᾶσι καὶ ἀστεμφοῦς Φιλίππου Ἰωάννου, τοῦ στύλου τούτου πάσης πλήρους χαρακτήρος εὐσταθείας!

Ἄρθρον 3. ... α) Συνεδριάζει ... πρὸς συζήτησιν παντὸς ζητήματος, ἀναφερομένου κυρίως μὲν εἰς τὴν ῥύθμισιν καὶ τὸν πλουτισμὸν τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσης, ἐν γένει δὲ εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν φιλολογίαν. Ἐδῶ doch χώθηκε ἡ φιλολογία καὶ πλὴν ὁ θεὸς νὰ τὰ βγάλη δεξιά· ὁ Σαρίπολος λόγου χάριν θὰ εἴμπορεῖ νὰ γράφῃ πραγματείας περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Ζαμπελίου καὶ ὁ Ὀρφανίδης περὶ τοῦ Ἀσπραπόγιαννον τοῦ Βαλαωρίτου καὶ ὁ Κόκκινος περὶ τῆς ποτὲ μεταφράσεως τοῦ περὶ ἰδιοκτησίας συγγράμματος τοῦ Thiers, τῆς ὑπὸ Σίμου, καὶ οὕτω νὰ ἐξαιρῶνται τῆς ἀνάγκης τοῦ γράφειν περὶ τοῦ Ρουσοπολικοῦ εἶνε καὶ περὶ τοῦ βερναρδακικοῦ θέλω φαγῇ.

Ἄρθρον 4 [περὶ τῶν μελῶν] ... τῶν μὲν τακτικῶν ὁ ἀριθμὸς ὀρίζεται ἀνυπερβλήτως εἰς δεκαπέντε ... καὶ διὲν ἐκείνων, οὗς ὁ ὑπουργὸς Χριστόπουλος ἤξιώσε νὰ προσυμβουλευθῇ – ἴδε Παλιγγενεσίαν τῆς Ἰουνίου 1867· ἄρθρον ἀποκριτικὸν Δημ. Βερναρδάκη, λίαν ἀξιανάγνωστον – καὶ νὰ καλέσῃ πρότερον τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως, προγινώσκων πάντως τοὺς ἐναντιωθησομένους εἰς τὴν σοφὴν γνώμην του σκαιοῦς ἀνθρώπου.

Ἄρθρον 5 [περὶ τῶν μελῶν] ... καὶ β) ἀσχολοῦνται περὶ τὴν σπουδὴν τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας ἐλληνικῆς φιλολογίας ... δηλ. ἐκ τῶν προσκληθέντων τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως ὁ Μ. Βενιζέλος πρῶτον ὁ ἄλλως ἄξιος πρύτανις, ἀλλ' οὐχὶ φιλολογικὸς, εἴτα ὁ Ὀρφανίδης, ὁ καὶ νῦν πρύτανις, εἴτα ὁ Ἀναστ. Κ. Χρηστομάνος ὁ ὑστερώτερον προσκληθεὶς διὰ προσκλήσεως τὴν ὁποίαν ἐγὼ εἶδα ἰδίους ὄμμασι, καὶ οἱ περὶ τὸν Καστόρχην ἐντρεπόμενοι ἀρνοῦνται ὥς μὴ γενομένην δῆθεν.

καὶ ἴσως ἤθελε νὰ εἰπῇ: ἢ διὰ νὰ μπορέσουν οὕτω νὰ ἔμβουν τινές.

Ἄρθρον 6 [γὰρ τὰ ἀντεπιπτόμενα μέλη] ... ὅσοι Ἕλληνες λόγιοι, μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν, ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τοῦ κράτους διαμένοντες, ἀσχολοῦνται περὶ τὰ ἐλληνικὰ γράμματα ... δηλ. ὁ Χιώτης εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ ὁ Σταματέλος εἰς τὴν Λευκάδα καὶ ὁ Δεκιγάλλας εἰς τὴν Σαντορίνην, καὶ ὁ Σαμαρτζίδης εἰς τὴν Κστίλιν.

Ἄρθρον 7. Τὰ κατὰ πρῶτον συγκροτήσοντα τὸ Συνέδριον τακτικὰ μέλη θέλουσι διορισθῇ ... ληφθέντων ὑπ' ὄψιν τῶν εἰρημένων προσόντων αὐτῶν

«παρακούσαντες τὴν γνώμην ἐνταυτῷ τῆς Γερουσίας

προκηρύσσομεν ἐνόχους τῆς ἐσχάτης προδοσίας.» Ἄλ. Σοῦττος.

Καὶ διώκομεν εὐλόγως ἔξω τῆς Ἀκαδημίας τὸν Κυπριανόν, τὸν Πανταζίδην, τὸν Γκινάκαν, τὸν Σεμιτέλον, τὸν Σχινάν, τὸν Ῥουσόπουλον, καὶ εἴτινας ἄλλους καὶ διορίζομεν τοὺς

Ἄρθρον 9. Κενωθείσης τῆς θέσεως τακτικοῦ μέλους ... ἐκλογὴν τοῦ νέου μέλους, λαμβανομένου ἐκάστοτε ἐκ τῶν προτεινομένων ἐγγράφως ὑπὸ τριῶν τοῦλάχιστον τακτικῶν μελῶν. Δὲν εἶμαι μὲν γερὸς μαθηματικός, πλὴν θάρρῳ ὅτι 45 περίπου ὑποψήφιοι θὰ παρουσιάζωνται ἐκάστοτε, διότι ἕκαστος Σύνεδρος θὰ εἴμπορεῖ, νομίζω, νὰ κάμῃ τρεῖς συνδυασμοὺς μὲ ἄλλους δύο συνεταίρους του καὶ οὕτω θὰ ἐβγαίνει αὐτὸς ὁ ἀριθμός.

Ἄρθρον 11 [περὶ τοῦ Γραφείου τοῦ Συνεδρίου] ... καὶ ἐνός γραμματέως μονίμου. Τοῦτον δὲν τὸν εἶπαν οὔτε διηνεκῇ, οὔτε διὰ βίου διότι ἴσως ἀναγνόντες τὸν Ἀριστοτέλην εἰς τὰ Πολιτικά ἐνθυμήθησαν ὅτι ἔστι καὶ διανοίας γῆρας, καὶ διὰ νὰ μὴ βάλουν ἴσως τὸν ἐσχατόγηρον Βυζάντιον ἢ τὸν περὶ ἄλλας μερίμνας τυρβάζοντα Ραγκαβῆν, ἀλλ' ἄλλον τινὰ σφριγῶντα νέον, ἕως οὗ ἀποχρησάμενοι αὐτῷ καὶ δὴ καὶ καταχρησάμενοι, νὰ τὸν πετάξωσιν, ἵνα ὑποχρεώσωσι καὶ ἄλλον.

Ἄρθρον 13 [καθήμενον τοῦ Προέδρου] ... β) Ὑπογράφει τὰ τοῦ Συνεδρίου πρὸς ἄλλας ἀρχάς ἢ ἰδιώτας ἔγγραφα. Ἄχ, ἤθελα νὰ μὲ κάμουν Πρόεδρον καὶ νὰ χτυπῶ τὰς κατωτέρω 10 καθ' ἐκάστην συνεδρ. δραχμὰς χωρὶς νὰ ἔχω ἄλλαις σκοτούραις διατριβῶν συντάξεως καὶ ἀναγνώσεως κτλ. Ἐξω δὰ καὶ ἂν ἔχη κ' ἐκεῖνος κοινὰ τὰ ἄλλα καθήμενον μὲ τοὺς ἄλλους Συνέδρους του. Τότε ἀπελπισία!!

Ἄρθρον 14 [καθήμενον τοῦ γραμματέως, ὁ ὁποῖος ἐκτελεῖ ὅλη τὴ γραφικὴ ἐργασία, ἀλληλογραφία, πρακτικὰ κτλ.] Τὸν λυποῦμαι, τὸν δόλιον. Ἐγὼ τώρα νὰ ἀπλῶς ὦν Ἑταιρίας ἀρχαιολογικῆς γραμματεὺς, ἔχω ὅμως βοηθὸν γραφείου.

Ἄρθρον 15. Ὁ γραμματεὺς λαμβάνει ἐτήσιον χιλιόδραχμον ἀμοιβήν. Δηλ. περίπου 84 δρ. τὸν μῆνα. Τοῦ ταῖς χαρίζω. Κάλλιο παραδίδω 'ς τοῦ Σουρμελῆ, σὰν ὁ Σεμιτέλος, καὶ παίρνω τοῦλάχιστον 150.

Ἄρθρον 16 [δικαιώματα τῶν μελῶν] ... γ) Λαμβάνει δεκάδραχμον ἀμοιβήν διὰ πᾶσαν συνεδρίαν ... Εἶναι μὲν αὐτὰ αἱ 10 δρ. μικρὸν πρᾶγμα, καὶ δὲν εἶναι οὐδὲ ὅσα ξεδουλεύει ἓνας μανιάτης κοντὰ εἰς τὴν Καπνικαρέαν, ἀλλ' ὅμως, ὡς φιλάργυρος ὁποῦ εἶμαι καὶ ἀναξιοπρεπής, ὡς μὲ ὠνόμασεν ὁ Βλάχος τῇ ἡμέρᾳ τῆς Ἀναλήψεως ἐδῶ ἤθελα νὰ ἦμαι Πυθαγόρας.

Νὰ πηγαίνω μὲν εἰς τὸ Βαρβάκειον καὶ νὰ γράφω κατάλογον τῶν ἀρχαίων πετρῶν, νὰ ἦμαι δὲ συγχρόνως καὶ εἰς τὸ Συνέδριον, ἵνα λαμβάνω τὰς 10 δρ. ἔσση γιὰ χάζι.

[Σχόλιο στὸ ἴδιο ἄρθρο.] δ) Ἔχει ἐλευθέραν τὴν χρῆσιν τῆς τοῦ Συνεδρίου βιβλιοθήκης. Ἐδῶ θὰ σκούξη ὁ Φρεαρίτης ὁ φίλος τοῦ Χριστοπούλου, καὶ θὰ εὔπη: Ὡ πόλις Ἀργούς, οἶά σε λυμαίνονται αἱ αἰμοχαρεῖς τίγρεις, αἱ «ἄρπυιαι μὲ τὰς ὄνυχας τὰς ὀξείας»! [Ὁ Π. Σ. Κουμανούδης σημειώνει: «ὅστις Φρεαρίτης, πρῦτανις γενόμενος, κατήγγειλε τοὺς καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου κλέπτας τῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου».]

[Ἄρθρο 17· ἡ ἀμοιβὴ δίνεται στὸ τέλος τοῦ χρόνου.] Ἐγὼ ἐπρωτιμοῦσα ταῖς 10 δρ. νὰ ταῖς λαμβάνω ἐν τῇ ἀπαλάμῃ, διότι εἰμποροῦσα οὕτω σουφρώσας τινὰ νὰ χορτάσω καὶ εἴτα νὰ παραιτηθῶ μὴ περιμείνας τὸ τέλος τοῦ ἔτους, ἀλλ' ὁ φιλάργυρος Φίλιππος καὶ ὁ Μωραΐτης ὁ Καστόρχης, ἦσαν πονηροί. Ἦθελαν νὰ ὑποχρεώσουν τοὺς ἄλλους νὰ κόψουν ταῖς οὐραῖς των ἐπὶ ἓν τοῦλάχιστον ἔτος, ὥς τὰς ἔκοψαν καὶ αὐτοί, ἀπὸ πολὺ ἀνεξαρτησίας καὶ φιλελευθερίας πνεῦμα κινηθέντες.

Ἄρθρον 18 [καθήκοντα τοῦ μέλους] ... γ) Καταθέτει ... εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Συνεδρίου ἀνὰ ἓν τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἀντίτυπον ... ἀμμ' ἂν δὲν συνέγραψε τίποτε; Θὰ ἐκφυλλοφορηθῇ ὡς ἀνάξιος, καὶ περ διορισθεὶς διὰ βασιλικοῦ διατάγματος; ὦ τῆς οἰκτρᾶς τύχης του!

Ἄρθρον 19. Τὰ ἀντεπιστέλλοντα μέλη ... ὀφείλουσι δὲ ἅπαξ τοῦλάχιστον τοῦ ἔτους νὰ πέμπωσιν εἰς τὸ συνέδριον ὑπόμνημά τι φιλολογικὸν ἢ γλωσσικὸν ἐκ τῶν σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Ἐν τούτῳ τῷ ἄρθρῳ ἀνατέλλει ἡ εὐτυχία τοῦ Χιώτου καὶ τοῦ Σταματέλου ἔτι καὶ ἡ τοῦ ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας Κατραμῆ, μάλιστα καθ' ὅσον δὲν ὀρίζονται τὰ φύλλα, διότι οἱ εἰρημένοι κύριοι εἶναι schreibselig ὥς εἶπεν ὁ Κυπριανός.

Ἄρθρον 22. Παρητημένον λογίζεται ὁμοίως πᾶν ἀντεπιστέλλον μέλος, ὅπερ ἤθελεν ἐγκατασταθῇ ὀριστικῶς ἐν Ἀθήναις. [Ἔχει σημειώσει θαυμαστικὰ καὶ ἔχει σχεδιάσει δύο παλάμες ἕνα καὶ ἕνα, οἱ ὁποῖες δείχνουν τὸ ἄρθρο.] Τοῦτο Δηλίου δεῖται κολυμβητοῦ. Ἴσως δ' ἐγὼ ἐμάντευσα τὸν σκοπὸν του. Εἶναι διὰ νὰ μὴν ἐντρέπωνται οἱ περὶ τὸν Χριστόπουλον, Βλάχον, Βερναρδάκην καὶ συντροφίαν, ὅταν ὁ Χιώτης, ὁ Σταματέλος, ὁ Κατραμῆς θὰ ἔρχωνται ὡς παρεπιδημοῦντα μέλη εἰς τὰς συνεδριάσεις τοῦ Συνεδρίου, θὰ λείπουν δὲ ὁ Σοφ. Οἰκονόμος, ὁ Κυπριανός, ὁ Πανταζίδης, ὁ Γκινάκας, ὁ Χαντζερῆς, ὁ Σεμιτέλος, ὁ Ρουσόπουλος, ὁ Σχινᾶς καὶ εἴτις ἄλλος.

"Άρθρον 24. Ἐν τῇ ἐφημερίδι ταύτῃ καταχωρίζονται πλὴν τῶν παρὰ τοῦ γραμματέως συντασσομένων πρακτικῶν, καὶ αἱ ἀναγιγνωσκόμεναι ἐν τῷ Συνεδρίῳ διατριβαὶ τῶν ἐταίρων. Ἐδῶ θὰ ἀνασσάνουν ὀλίγον τὰ 15 μέλη καὶ θὰ εἰποῦν· δόξα σοι ὁ θεός· διότι τὰ πρακτικὰ ἤμποροῦμεν νὰ τὰ κάμνομεν ἐπεικῶς μακρά. Ἐγὼ δὲ ἐνθυμοῦμαι τὸν Λάνδερερ εἰς τὸν πρώην ἀρχαιολογικόν μας Σύλλογον, ὅπου μετὰ τοῦ Ῥοέξερ ἐφλυάρει πολλὰ καὶ ἄφινε νὰ πίπτουν κατρακυλοῦντα κατὰ τῆς τραπέζης ἀρχαῖα τάχα τῆς Ἑλλάδος σπειρία κομβολογίου ὑάλινα καὶ πήλινα καὶ ἔπειτα τὰ ἐκυνηγοῦσε νὰ τὰ φθάσῃ καὶ ἐκεῖνα δὲν ἔστεκαν, καὶ αὐτὸς ἐκοπίαζε, καὶ ἔσκυπτε καὶ κάτω εἰς τὸ πάτωμα νὰ τὰ ζητῇ, καὶ οὕτω γινομένων μεταξὺ καὶ λόγων, περὶ τῆς αὐτῶν ποιότητος, ἐπερνοῦσεν ἡ ὥρα, καὶ συνετάττοντο εἰς μῆκος τὸ προσῆκον τὰ πρακτικά.

[Σχόλιο στὸ ἴδιο ἄρθρον γιὰ τὸ ἐταίρων.] "Αἰδηλὸν ἐκ τούτου ἂν θ' ἀξιωθοῦν δημοσιεύσεως ποτὲ τὰ τοῦ Κατραμῆ ἄρθρα, ὡς ἀντεπιστέλλοντος.

[Ἄρθρον 26· τὸ μέλος παίρνει ἀμοιβή γιὰ τὰ ἄρθρα τοῦ στὴν ἐφημερίδα.] Οὕτω δύναται πᾶς Σύεδρος νὰ χτυπᾷ κατ' ἔτος 2040 δρ. δηλ. ἂν στέλλῃ 12 διατριβὰς ἀνὰ 2 φύλ. τυπογρ. ἐκάστην, καὶ ἂν παρευρίσκεται εἰς ὅλας τὰς συνεδριάσεις. Καλὰ μὰ τὴν πίστι μου!

[Ἄρθρον 27· ἡ ἐφημερίδα θὰ τυπῶνεται στὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο.] Τοῦτο δίδει ἀφορμὴν εἰς πολλὰ σχόλια διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου, ὅστις ὁκτὼ ἔτη ὦν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρίας Πρόεδρος δὲν εἰμπόρεσε κἀνένα ἐκ τῶν 18 ὑπουργῶν οὐδ' αὐτὸν τὸν Χριστόπουλον νὰ πείσῃ, νὰ ἐκδίδεται ἐν τῷ ἐθνικῷ τυπογραφεῖῳ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐφημερίς, καὶ τώρα εὐθὺς ἐν μιᾷ στιγμῇ πείθει τὸν Χριστόπουλον περὶ τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐφημερίδος διότι βέβαια τὰ ἐδῶ γεγραμμένα αὐτὸς ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν ὑπουργὸν ἔγραψε, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ πρωταίτιος τοῦ νὰ γίνῃ ἀκαδημία ἅτε ἀνακοινώσας τῷ ὑπουργῷ τὴν ἐκ Παρισίων ἐκείνην ἐπιστολὴν ἐν ἣ ἐζητεῖτο παρ' ἡμῶν νὰ κάμωμεν ἐδῶ μίαν société soeur τῆς ἐν Παρισίοις νεωστὶ ἰδρυθείσης, καὶ ἡμεῖς ἀπὸ ἀνθρωποπαρέσκεϊαν εὐθὺς τὴν ἐκάμαμεν.

[Σχόλιο στὸ ἴδιο ἄρθρον.] Τριάντα περίπου χιλιάδας δρ. καὶ ἔτι πλέον θὰ ἐξοδεύει τὸ Ὑπουργεῖον οὕτω, καὶ 4 χιλ. δρ. δὲν εἶχε νὰ δώσῃ ἐτησίως διὰ τὴν δόλια τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐφημερίδα! Ἴδου τί θὰ εἶπῃ νὰ εἶσαι Κουμανούδης, καὶ τί ἄλλο θὰ εἶπῃ νὰ εἶσαι Βλάχος καὶ Βερναρδάκης. Ἐκεῖνοι ἀγαπητοὶ καὶ δι' αὐτοὺς ἀνοικτὸν τὸ ταμεῖον, ἐσὺ μισητός, καὶ διὰ τοῦτο οὐ λῆψι χρῆσο χαυνόπρωκτ' Ἰαοναῦ

Ἄρθρον 28. Τὸ ἐκ τῆς πωλήσεως τῆς Ἐφημερίδος χρηματικὸν προῖον θέλει διατίθεσθαι κατὰ μὲν τὰ τέσσαρα πέμπτα εἰς ἅθλα τῶν προκηρυσσομένων διαγωνισμάτων, κατὰ δὲ τὸ λοιπὸν εἰς πλουτισμὸν τῆς ἀκαδημαϊκῆς βιβλιοθήκης. Μιζέριας λοιπὸν τὰ βραβεῖα!!!

Ἄρθρον 29. Εἰς πλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης διατίθεται ἐπίσης καὶ τὸ ἐκ τῶν ἀπουσιῶν τῶν τακτικῶν μελῶν περισσεῦον ποσὸν ἐκ τῆς ἐτησίας αὐτῶν ἀμοιβῆς. Αὐτὸ καλὰ τὸ συλλογίσθηκα καὶ ἴσως εἶναι τὸ μόνον πρακτικῆς ὠφελείας ἄρθρον.

Ἄρθρον 30. Τὸ Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Συνέδριον ὑπάγεται εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἑκκλησιαστικῶν ... [Τὸ σχόλιο ἔχει διαγραφῆ ἐκ τῶν ὑπέρων πιθανῶς ἀπὸ τὸν Π. Σ. Κουμανούδη] δηλ. τὸ καββαλικεύει ὁ ἐκάστοτε ὑπουργός, ὥστε νὰ μὴν ἡμπορῇ νὰ ἀφηνιάσῃ καὶ μνησθῇ ἡμερῶν νεότητός του. Ἐχει δὲ ὁ Χριστόπουλος ἐξαίσιον ἔρωτα τοῦ καββαλικεύειν. Ἐκαμε κατ' αὐτὰς καὶ ἄλλην ἐταιρίαν ἢ ἐπιτροπὴν τὴν τῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων, καὶ διώρισε τὸν ἑαυτὸν του νὰ τὴν καββαλικεύῃ καὶ αὐτὴν (ὡς Πρόεδρος). Τί νὰ κάμῃ ὁ καυμένος ἀφοῦ ἔτυχε νὰ εἶναι ἄγαμος! Ἐδῶ ὅμως ἔπρεπε νὰ συλλογισθῇ ὅτι τὸ καββαλικευόμενον εἶναι +παιδὶ ἢ γέρων+ τοῦ συνεδρίου καὶ νὰ μὴν εἶναι τόσον ἀρσῆζης.

Ἄρθρον 32. Τὸ Συνέδριον ἔχει ἰδίαν σφραγίδα, φέρουσιν εἰκόνα Μελίσσης ... Σφῆκα δὲν ἔβαζαν καλῆτερα; διότι τρεῖς τοῦλάχιστον τῶν νῦν ὑπουργικῇ χάριτι διορισθέντων Συνέδρων ἔχουν ἤδη δεῖξει ἱκανῶς διὰ συγγραφῶν τὴν κεντητικὴν αὐτῶν δύναμιν, ὁ Βλάχος, ὁ Ὀρφανίδης καὶ ὁ Βερναρδάκης.

Ἄρθρον 33. Ὡς ἴδιον σωματεῖον τὸ Συνέδριον ἀπολαύει ἀτελείας ἐν τοῖς ταχυδρομείοις τοῦ κράτους ... Τοῦτο τὸ ζηλωτὸν δικαίωμα τὸ ἐζητήσαμεν ἡμεῖς οἱ ἀρχαιολογικοὶ διὰ τὴν παλαιόγρηαν ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρίαν, ἀλλὰ δὲν μᾶς τὸ ἔδωκαν. Τώρα δὲ ὅλα τὰ δίδουν δι' ὅσους ἡξεύρουσι νὰ προσφέρουν δῶρα στεφάνους ἀνθίνους. Ποῖοι δὲ καὶ εἰς ποίους προσφέρουν στεφάνους ἀνθίνους, τὸ ἡξεύρω ἐγὼ ὁ ταῦτα γράφων.

[Υπογραφή τοῦ Σχεδίου· Φίλιππος Ἰωάννου, Ν. Ι. Σαρίπολος, Εὐθ. Καστόρχης, Ἀγγελος Βλάχος. Ποῦ εἶναι ὁ Ῥενιέρης; Τὸν ἔφαγε ἴσως ἡ ντροπή. Ἐπιτροπὴ περὶ γλώσσης ἑλληνικῆς ῥυθμίσεως καὶ οὐδεὶς ἐν αὐτῇ ἐξ ἐπαγγέλματος ἑλληνιστής. Οὕτω τμᾶ ὁ ὑπουργὸς Χριστόπουλος τὴν κρίσιν τοῦ καθ' αὐτὸν ὑπουργείου. Ἄλλ' ἴσως ἐγίνε τοῦτο ὅχι μὲ σκοπόν· ἄς εἴμεθα ἐπεικεῖς.

[Στὸ τέλος σημειώνει:] Κ. Ἀσώπος, Φίλ. Ἰωάννου, Εὐθ. Καστόρχης, Ἀγ. Βλάχος, Π. Εὐστρατιάδης, Ἀνδρ. Μάμουκας, Κωνστ. Κοντογόνης, Ἰω. Ὀλύμπιος, Μιλτ. Βενιζέλος, Κ. Παπαρῥηγόπουλος, Δ. Βερναρδάκης, Ε. Κόκκινος, Μ. Ῥενιέρης, Ν. Σαρίπολος, Σκαρλ. Βυζάντιος, Η. Μητσόπουλος. Ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ ἄνω σημειωμένοι 15, διότι ἀκούω ὅτι ὁ Ὀλύμπιος δὲν θέλει νὰ λάβῃ μέρος, οἱ κληθέντες ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀναλήψεως καὶ εἰπόντες ναί, θὰ διορισθοῦν πάντως ὡς ἄξιοι Σύεδροι, διὰ τί νὰ προσκληθοῦν, παρακαλῶ, καὶ οἱ ἀποχωρήσαντες 4, ἢ διὰ νὰ περιπαιχθῶσι; Ὅποιος γνωρίζει τὴν πολλὴν πονηρίαν τοῦ Χριστοπούλου καὶ τὴν τοῦ Φιλίππου σχεδὸν β---, δὲν θὰ δυσκολευθῇ νὰ εἰπῇ τὸ ναί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

71. [Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, 1854.]

Κύριε Ὑπουργέ, Εἰς τὴν παροῦσαν μου ἀναφορὰν ἐγκλείω ἀγγελίαν ἐξ ἧς θέλετε ἰδεῖ ὅτι προτίθεμαι νὰ δημοσιεύσω βιβλιογραφικὸν κατάλογον τῆς νεοελληνικῆς γρα(μματεῖ)ας ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τῆς σήμερον, θεωρήσας αὐτὸν ἀναγκαιότατον καὶ ἔργον ἐθνικῆς φιλοτιμίας εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις. Παρακαλῶ δὲ τὸ σεβ. Ὑπουργεῖον νὰ συνδράμῃ τελεσφόρως εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου, διότι προβλέπω ὅτι αἱ ἰδιωτικαὶ συνδρομαὶ δὲν θέλουσιν ἐπαρκέσει εἰς τὸ νὰ καλύψωσι τὰ ἔξοδα τῆς τυπώσεως, καὶ θαρρῶν εἰς τὸ φιλόμουσον Ὑμῶν ὑποφαινόμενος Εὐπειθέστατος

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

72. Σύμμικτα φιλολογικά (ἐγράφησαν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1848). Περί τινος ἐπιγραφῆς τοῦ Μιστρᾶ. Ἦν ποτὲ καιρὸς παρ' ἡμῖν, ἐπὶ τῆς Βαυαροκρατίας δηλαδή, ὅτε καὶ *ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς* ὑπῆρχε καὶ ἐξεδίδοντο κατὰ καιροὺς ὅπως δῆποτε μὲν, ἐξεδίδοντο ὁμῶς, καὶ ἐπιγραφαὶ τέως ἀνέκδοτοι καὶ ἀπεικονίζοντο καλῶς ἢ κακῶς τὰ ἐκ τῆς γῆς ἀναφανόμενα τῆς γλυπτικῆς ἔργα ἢ ἀγγεῖα πηλόπλαστα καὶ ἄλλα τοιαῦτα. Τώρα δὲ τρυφῶμεν οἱ γενναῖοι, καθήμενοι εἰς ἀφρωδῶν συνταγματικῶν

τύπων πλήθουσαν τράπεζαν, καὶ πᾶν μὴ πολιτικῆς τύρβης ἐχόμενον ἀπαξιούμεν καὶ νὰ τὸ προσβλέψωμεν κἄν. Δὲν πρέπει δὲ ὁ ἀναγνώστης τὸν προοιμιαζόμενον ἐν ἐπιφυλλίδι τοιαῦτα νὰ ὑποθέσῃ ὡς μελετώντα νὰ προθέσῃ τι ἐμβριθοὺς ἀρχαιολογικῆς σπουδῆς ἀκροθίνιον καὶ ν' ἀντιταχθῇ ἐντόνως κατὰ τῆς κοινῶς ἐπικρατοῦσης ἀκηδίας. Πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Καὶ αὐτός, ὦ φίλοι ἀναγνώσται, μετέχει κατ' ἀναγκαῖον καὶ φυσικὸν λόγον τῆς ἐπικρατοῦσης ταύτης ἐν Ἑλλάδι διαθέσεως καὶ δὲν προτίθεται σήμερον εἰμὴ ὁδοῦ πάρεργόν τι ν' ἀνακοινώσῃ εἰς τοὺς ὅσοι τυχαίως ρίψωσι τὰ βλέμματά των ἐπὶ τῶν ὀλίγων τούτων στίχων ... ἡγανάκτησε δέ [ὁ ἐπιφυλλιδιογράφος] ὅτι τὰ τοιαῦτα δὲν πραγματεύονται οἱ ἡμέτεροι, οἱ δυνάμενοι εὐκολώτερον νὰ κρίνωσι περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ἀφίνουσι τοὺς Εὐρωπαίους νὰ καταγίνωνται ἐπιπόνως περὶ ἀνεύρεσιν ἢ ἐξήγησίν των καὶ πάλιν νὰ μὴ ἐπιτυχάνωσιν εἰμὴ σπανιάκις. Ἐνθυμήθη τότε καὶ τὰ περιηγητικά του δελτάρια, ὅπου ἱκαναὶ τοιαῦτα ἐπιγραφὰι τῆς ἀμέσως ἡμῶν προηγούμενης ἐποχῆς ὡς καὶ ἄλλαι ἀρχαῖαι κοπιωδῶς συνειλεγμέναι εὐρίσκονται, ὑπνώττουσιν ὅμως πρὸ πολλοῦ τὸν νήδυμον ὕπνον τῆς γλυκείας τῶν Ἱταλῶν ἀεργίας ἐκείνου δηλ. τοῦ *dolce far niente*, ὡς οὐδέποτε ἐξανασησόμεναι διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι κανεὶς ἴσως τῶν ἡμετέρων δὲν θέλει αἰσθανθῇ ὄρεξιν νὰ τὰς ἴδῃ, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον νὰ τὰς ἀναγνώσῃ· καὶ ἥκιστα πάντων νὰ τὰς ἀγοράσῃ. Τοιαῦτα μάταια νὰ ἀπασχολῶσι τοὺς ἡμετέρους εἶναι τάχα πρόπον; ...

[Ἡμιτελὲς σχέδιο ἄρθρου. Ἐχει γράψῃ κυρίως τὸ προοίμιο.]

73. [Στέφανος Α. Κουμανούδης πρὸς Ἰωάννη Α. Κουμανούδη, Ἀθήνα 30 Ἰανουαρίου 1851.]

... Τὸν χειμῶνα τοῦτον ἔχω ἱκανὰς ἐνασχολήσεις τοῦ ἔργου μου· διασκεδάσεις ὀλίγαι. Τὸ θέατρον πρὸ πινος καιροῦ ἤνοιξε παριστάνον μελοδράματα Ἱταλικά, εἰς ἔν των ὁποίων ὑπήγαμεν. Χοροὶ βασιλικοὶ ἐφέτος δὲν ἐδόθησαν εἰς τὰ Ἀνάκτορα διὰ τὴν ἔλλειψιν τοῦ Βασιλέως, καθὼς οὐδὲ πέρυσιν, ἔνεκα τῆς τότε ἐπιδρομῆς τῶν Ἀγγλων. Ἰσως αὐτὰ τὰ ἐμπόδια εἶναι διὰ καλὸν τῆς κοινωνίας μας, ἥτις πάρα πολὺ, εἰς τὴν πολυτέλειαν ἐπεδόθη. Ἄλλως δὲ κατ' αὐτὰς μὲ ἐτίμησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἐταιρεία, διορίσασά με βουλευόμενον αὐτῆς μέλος μετὰ καὶ ἄλλων τινῶν, τοὺς ὁποίους γνωρίζει ὁ Κωνσταντῖνος, τοῦ Εὐστρατιάδου, Μητροπούλου, Χαραμῆ, Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ πρεσβυτέρου καὶ

ἄλλων τινῶν. Ναὶ μὲν τὰ μέλη ταῦτα δὲν εἶναι ὅλα ἀρχαιολογικῶν γνώσεων κάτοχοι καὶ διὰ τοῦτο ἤμην διαθετεμένος νὰ παραιτηθῶ, (καθόσον μάλιστα ὁ Ἄλ. Ραγκαβῆς δυσαρεστηθεὶς παρητήθη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου,) ἀλλὰ τέλος ἐδέχθη τὸν διορισμὸν καὶ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐνεργήσωμεν κατὰ τὸ δυνατόν. Χρήματα ὅμως ὁ διορισμὸς οὗτος βέβαια δὲν ἀποφέρει, ἀλλὰ ὅλα δὲν πρέπει νὰ τὰ κάμνωμεν ἀποβλέποντες εἰς τὸ συμφέρον ...

74. [Α. Βλαστός πρὸς Κουμανούδη, Ἀνδρίτσαινα 3 Ἀπριλίου 1859.]

Σεβαστέ μοι Καθηγητά! Πρὸ καιροῦ Σᾶς ἀνήγγειλα, ὅτι ἐν τῇ Φιγαλῖᾳ ἀνεκαλύφθη τότε ἐπιγραφή τις Συνθήκη περὶ ἰσοπολιτείας καὶ ἐπιγαμίας Φιγαλέων, Μεσσηνίων καὶ Αἰτωλῶν. Σᾶς ἀνέφερον πρὸς τούτοις, ὅτι ἀνευρέθη ἡκρωτηριασμένον τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἰς τι νεροφάγωμα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαίας Φιγαλίας καὶ ὅτι ὁ ἀγροῖκος ἐκεῖνος Φιγαλεύς, ὁ ἀνακαλύψας αὐτό, τὸ ἐδιχοτόμησεν ἐξ ἀπροσεξίας. Ἀνέφερον δὲ ἐν δέοντι εἰς τὸν φιλόμουσον καὶ φίλον τῶν Ἀρχαιοτήτων Κ. Ἐπαρχον Ὀλυμπίας, ὅπως διατάξῃ τὴν εἰς Ἀνδρίτσαιναν ἀνακομιδὴν τοῦ λίθου πρὸς διατήρησιν αὐτοῦ, ἵνα μὴ ἐξαφανισθῇ ὀλοτελῶς! Διότι τοιαύτη ἡ τύχη τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις νῦν ἀνακαλυπτομένων Ἀρχαιοτήτων! Ἀμα τῇ ἀνακαλύψει αὐτῶν ἢ ἀπέρχονται εἰς ξένην γῆν, ἢ ἐξαφανίζονται πάραυτα χωρὶς κἂν ν' ἀξιωθῶσι νὰ ἴδωσι τὸ φῶς τῆς δημοσιεύσεως ἐν ἑλληνικῇ ἐφημερίδι! Ἀναμφιβόλως ἂν ἡ κυβερνήσις ἐνεστερνίζετο τὴν εὐχὴν, τὴν ὁποίαν καὶ ἄλλοτε ἐξεφράσαμεν, τὴν Σύστασιν λέγομεν ἐπαρχιακῶν Μουσείων, ἢ ἀπλῶς συλλογὴν τῶν κατ' ἐπαρχίας Ἀρχαιοτήτων, ἣθελεν εὐρεθῇ ἐν καιρῷ εἰς τὴν εὐάρεστον θέσιν τοῦ νὰ κοσμήσῃ πολυτελῶς καὶ ἐπαξίως τὸ δὴ ἀνεγερθησόμενον Μουσεῖον, μεταφέρουσα μὲν εἰς αὐτὸ ὡς εἰς Κεντρικὸν Ταμεῖον πᾶν τὸ ἐν τοῖς ἐπαρχιακοῖς τούτοις Μουσείοις σπουδαῖον, ἐμπνέουσα δ' οὕτω συνάμα καὶ εἰς τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν τὸν ἀπαιτούμενον σεβασμὸν καὶ τὸν δίκαιον ἔρωτα πρὸς τὰς ἀρχαιότητας, τὰς ὁποίας οὗτοι ἢ ἀναιδῶς καπηλεύουσι πρὸς τοὺς τὴν ἐρήμην Ἑλλάδα ὀδεύοντας περιηγητάς, ἢ ἐπιβάλλουσιν ἐπ' αὐτῶν βέβηλον χεῖρα, ὡς π.χ. τὰς ἐπιγραφὰς μεταχειρίζονται συνήθως ὡς κοινούς λίθους εἰς οἰκοδομὴν οἰκῶν, κατακερματίζοντες αὐτὰς κατὰ τὴν χρεῖαν, ἣν ἀπαιτεῖ ἡ τοῦ τοίχου ἁρμονία! ...

[Μετὰ ἀπὸ μιᾶ εἰσαγωγῇ ἀκολουθεῖ ὁ σχολιασμὸς τῆς ἐπιγραφῆς.]

75. Τὸ ἐξῆς προοίμιον ἐπετείου ἐκθέσεως ἐν ἔτει 1866 ἢ 1867 δὲν ἐνέκρινε τὸ Συμβούλιον, καὶ τὸ διέγραψα.

Κύριοι, Ἐν τῷ *Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ*, δράματι τοῦ Σοφοκλέους, εὐθὺς ἐν τοῖς πρώτοις στίχοις λέγονται τάδε·

*Τίς τὸν πλανήτην Οἰδίπουν καθ' ἡμέραν
τὴν νῦν σπανιστοῖς δέξεται δωρήμασιν
σμικρὸν μὲν ἔξαιτοῦντα, τοῦ σμικροῦ δ' ἔτι
μεῖον φέροντα, καὶ τόδ' ἔξαρκούν ἐμοί·
στέργειν γὰρ αἱ πάθαι με χῶ χρόνος ξυνῶν
μακρὸς διδάσκει καὶ τὸ γενναῖον τρίτον.*

Ταύτην τὴν ῥῆσιν νομίζω ὄχι μόνον ἐφέτος προσήκουσαν εἰς τὴν ἑναρξιν τῆς λογοδοσίας τοῦ Συμβουλίου τῆς ἀρχαιολογικῆς ἡμῶν Ἑταιρίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ πᾶν ἄλλο ἔτος· διότι προσφυῶς ἐκφράζει τὴν θέσιν ἡμῶν καὶ τὴν διάθεσιν. Ἡ ἀρχαιολογία, ἃς τὸ ὁμολογήσωμεν, εἶναι ἐν Ἑλλάδι, ὁ πλανήτης γέρων, ὁ κρούων θύρας πολλὰς καὶ μικρὰ αἰτῶν, μικρότερα δὲ λαμβάνων καὶ εὐχαριστούμενος· διότι τῶν προτέρων χρόνων τὰ παθήματα τὴν διδάσκουν νὰ ὑπομένῃ, ἀντὶ δὲ γενναιότητος τῆς τοῦ Οἰδίποδος, ὡς βοηθητικὸν ἰδίωμα εἰς τὸ στέργειν τὰ παρόντα ἔχει τὴν σκέψιν, καὶ ταύτην οὖσαν γεροντικὸν προσόν, τὴν ψυχρὰν λέγω σκέψιν τοῦ ὅτι ὄχι μόνον οὕτως ἀπὸ ἱκανοῦ ἤδη χρόνου ἔχουσι τὰ ἡμέτερα Ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ ἄλλως νὰ ἔχωσι δὲν εἶναι δυνατόν ἐπὶ πολὺν ἔτι χρόνον. Αἱ ἐπιστήμαι, οἱ λόγοι, τὰ γράμματα καὶ ἐν τοῖς δυστυχεστάτοις χρόνοις τῆς δουλείας τοῦ ἡμετέρου ἔθνους δὲν ἔλειψαν θερμαίνουσιν τὰ στήθη τῶν ἐκλεκτοτέρων τῆς Ἑλλάδος τέκνων, ἴσως διότι ὄντα γεγραμμένα ἐπὶ τομαρίων καὶ χαρτίων ἐθεωρήθησαν ὡς μὴ ἀπολέσαντα τὴν θερμότητα ἐκείνην τὴν ζωϊκὴν, ἣτις ποτὲ τὰ παρήγαγεν ἐκ θερμῶς συγκεκινημένων ἐγκεφάλων καὶ φρενῶν, οὐχ οὕτω δὲ οἱ λίθοι, οἱ κέραμοι καὶ τὰ μέταλλα, τὸ ὑλικὸν σῶμα τῆς τῶν καλῶν τεχνῶν ἀρχαιολογίας, περὶ ἣν ἡμεῖς οἱ ὀλιγοστοὶ παρόντες σπουδάζομεν· ταῦτα, ἔνεκα ἴσως τῆς ψυχρᾶς ὕλης, εἰς ἣν μετεφράσθησαν, οὕτως εἶπεῖν, αἱ θερμαὶ τῆς κατὰ τέχνην συλλήψεως ἔννοιαι, ἄφιναν ἀπὸ αἰώνων ἤδη ψυχρῶς διατεθειμένους τοὺς πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων καὶ αὐτοὺς τοὺς ἄλλως εὐπαιδεύτους, συνεργούσης εἰς τοῦτο καὶ τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐπὶ τὸ ἀσκητικώτερον ἀναπτυχθείσης ἐκκλησίας, ἣτις δικαίως ἢ ἀδίκως ἐφοβεῖτο τὴν πολλὴν μετὰ τῆς εἰδωλολατρικῆς τέχνης σχέσιν, ἐνῶ τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας τῶν

πάλαι Ἑλλήνων ὀλιγώτερον ὑπέβλεπε, διότι καὶ τὰ ἐχρειάζετο ὄχι ὀλίγον εἰς τὴν ἑαυτῆς ἐδραιωτέραν ἴδρυσιν. Τοιούτων τινῶν προϋπαρξάντων, ἔμελλαν τὰ τῆς ἀρχαιολογίας ἐξ ἀνάγκης νὰ κατάκηνται ἡμελημένα ἂν ὄχι καὶ νὰ προσβάλλωνται πολεμούμενα. Ποῖος λοιπὸν ἐξ ἡμῶν ἤθελεν εἶναι τόσο ἀνεπικεῖς, νὰ ἀγανακτῇ νῦν ἀμέτρως ἐπὶ τῷ ἀναγκαίῳ καὶ φυσικῷ, οὕτως εἰπεῖν, τοῦτ' συμβάματι; Δὲν εἶναι κάλλιον νὰ ἀναγνωρίσωσιν οἱ ὀλίγοι φίλοι τῶν ἀρχαίων μνημείων τὴν κραταιὰν τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως ἀνάγκην καὶ νὰ στέργωσι τὴν ὁσηνδῆποτε χορηγουμένην εἰς αὐτὰ ὑπὸ τοῦ πολλοῦ πλήθους προσοχῇ; Πλήθος δὲ πολὺ ὀνομάζω καὶ ἐπιστήμονας ἄκρους ἐν ἡμῖν καὶ πολιτικοὺς φιλοπάτριδας ἄλλως, καὶ τοὺς γενναίους εἰς τὰς ἐθνικὰς χρεῖας ἐκατομμυριούχους, πάντες οὗτοι, ἐξαίρεσι δύο ἢ τριῶν, πλήθος πολὺ ἐφάνησαν μέχρι τοῦδε ὄντες. Τοῦτο λέγει τριάκοντα ἐτῶν πείρα, ἐξ ὅτου ὑπάρχει ἡ Ἑταιρία ἡμῶν. Μόνον δὲ ὁ μακρὸς μέλλων χρόνος ὑποσχέται μεταβολὴν πνα κατὰ τοῦτο, ὅταν τῇ βοηθείᾳ τῆς καθόλου παιδείας γίνωμεν Εὐρωπαϊκώτεροι, κατὰ τὴν φύσιν ἡμῶν τὴν ἐξ ἀρχῆς, ἀποσεισάμενοι τὸν πλεόν τοῦ δέοντος ἐξ ἱστορικῶν λόγων ἐπιβαρύναντα ἡμᾶς Ἀνατολισμόν. Ἀρχόμενος τῆς ἐκθέσεως τῶν ἐνιαυσίων ἔργων τῆς Ἑται< >

76. Ἡ Γερμανικὴ Κυβέρνησις ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ ποιήσῃ ἰδίαις δαπάναις ἀνασκαφὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀφοῦ ἀποζημιώσῃ τοὺς τυχόν ἔχοντας ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ἐδάφους φυτείας, συμπραττούσης νομοθετικῶς καὶ διοικητικῶς τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἔργου. Προφορικῶς νὰ εἴπῃ ἡ Κυβέρνησις ταῦτα εἰς τοὺς Πρώσσους ὑπομιμνήσκομένη ὑφ' ἡμῶν. Ἐφ' ὅσον χρόνον διαρκεῖ ἡ ὑπὸ τῆς Γερμανικῆς κυβερνήσεως ἀνασκαφὴ δὲν δύναται νὰ σταθμεύῃ πολεμικὸν πλοῖον τῆς Γερμανίας ἐν τῇ δυτικῇ τῆς Πελοποννήσου ἀκτῇ. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις διατηρεῖ ἰδίᾳ δαπάνῃ ἴδιον ἔφορον ἢ ἐφόρους καὶ φύλακας τῆς ἀνασκαφῆς, ἔργον ἔχοντας τὴν καταγραφὴν καὶ τήρησιν πάντων τῶν ἀνευρισκομένων. Ἄν ἡ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνασκαφὴ ἢ δαπάνη τῆς Γερμανικῆς Κυβερνήσεως γινομένη διακοπῇ ἐπὶ δύο [[ἐν ἔτος]] καὶ μίαν ἡμέραν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως, ἢ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἔχει τὸ δικαίωμα ἢ αὕτῃ νὰ τὴν ἀναλάβῃ ἢ εἰς ἄλλην Ἑταιρίαν [[ἄλλον ἰδιώτην]] ἢ Κυβέρνησιν νὰ τὴν συγχωρήσῃ. Πάντα τὰ εὐρεθησόμενα ἐν τῇ ἀνασκαφῇ [[κινητὰ τε καὶ ἀκίνητα]] μένουσιν ἐν Ἑλλάδι κτῆμα ὄντα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ἂνευ ἐξαι-

ρέσεως. Δύναται δ' ἀμέσως νὰ ἀντιγράφη αὐτά, ἀπεικονίζῃ καὶ ἐκμάσῃ ἢ γερμανικὴ ἐπιτροπὴ. Τὴν μὲν προτεραιότητα καθολικῆς ἐπιστημονικῆς ἐκδόσεως τῶν ἐν τῇ ὅλῃ ἀνασκαφῇ εὐρεθέντων παραχωρεῖ ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν Γερμανικὴν Κυβέρνησιν μερικὰς δὲ δημοσιεύσεις τῶν ἐν τῇ ἀνασκαφῇ, καθ' ὅσον αὕτη προβαίνει, εὐρισκομένων ἐκάστοτε κινητῶν ἢ ἀκινήτων ἀρχαίων δύνανται νὰ ποιῶσιν αἱ ἐπιτροπαὶ ἀμφοτέρων τῶν κυβερνήσεων καὶ ἀπὸ κοινοῦ καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων, ὅταν καὶ ὅπως θέλωσιν, δηλ. ἐν τε περιοδικοῖς φύλλοις καὶ ἐν εἰδικαῖς πραγματείαις. Εἰς ἄλλον ἰδιώτην ἢ Ἑταιρίαν ἢ Κυβέρνησιν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀντιγράφη ἢ ἀπεικονίζῃ ἢ ἐκμάσῃ ἀρχαῖα ἐν ὧσφ διαρκεῖ ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἐν ἔτος μετὰ τὴν διακοπὴν αὐτῶν. Μετὰ ταῦτα δὲ εἶναι τοῦτο εἰς πάντας ἐλεύθερον.

[Ὅροι τῆς σύμβαςης ποὺ πρέπει νὰ ὑπαγορεύσει ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις στὴ γερμανικὴ σχετικὰ μὲ τὴς ἀνασκαφὰς στὴν Ὀλυμπία. Ἡ Ἀρχ. Ἐτ. υπέβαλε σχετικὸ ὑπόμνημα τὸ 1873, ὅταν ζήτησε τὴν ἄδεια ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις. Ἡ συνθήκη ἐπικυρώθηκε τὸ 1874, βλ. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος*, Ἀθήνα 1879, 82.]

77. [Κείμενο τοῦ Ἀθανασίου Σ. Κουμανούδη· σχέδιο ἐπιστολῆς τῆς Ἀρχ. Ἐτ. πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἑκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Ἀθήνα 14 Φεβρουαρίου 1881.]

Ἡ συνάδελφος *Στοὰ* ἀφορμὴν λαβοῦσα ἐκ τῶν γραφέντων περὶ τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνασκαφῶν ἀποκαλεῖ ἥκιστα μετριοπαθῶς καὶ ἐμπαικτικῶς ὀνομάζει ἄγαν ζηλωτὰς τῶν ἀρχαίων τοὺς μὴ στέργοντας χάριν τῆς αἰσίας λύσεως τοῦ ἐλληνικοῦ ζητήματος(!) καὶ τῆς – προσθέτομεν ἡμεῖς – ἀπονομῆς ἀθύρματός τινος πρὸς διακόσμησιν τοῦ ἐλληνικοῦ τῶν στήθους νὰ μεταβιβάσωσιν εἰς τὸ ἐν Βερολίνῳ Μουσεῖον τὰ ἡμίση εὐρήματα δυνάμει τοῦ βου ἄρθρου τῆς Ὀλυμπιακῆς συμβάσεως ... Ἐλπίζομεν ὅτι ἡ κυβέρνησις δὲν θὰ ἀκολουθήσῃ τὴν σύντομον αὐτὴν διαδικασίαν ἢ δὲ βουλὴ θὰ ἐνασκήσῃ τὸν ὑπὸ τῶν νόμων ἔλεγχον, καὶ εὐχόμεθα νὰ μὴ ἀνατεθῇ εἰς τὸν ὑποβαλόντα τὰς ἐλληνοπρεπεῖς αὐτὰς συμβουλὰς ἢ περὶ τῶν διπλῶν κρίσις, διότι κίνδυνος ὑπάρχει μὴν οἱ μεθ' ἡμᾶς ἐρωτῶσιν *ubi Olympia fuit*.

78. ... Ἀνέγνω εἴπέ μοι ὁ Κοντόσταυλος ἐν τῷ *Morning advertiser* ἓν ἄρθρον περὶ τοῦ συνεδρίου τούτου καὶ ἐξ αὐτοῦ παρεκινήθη ν' ἀλλάξῃ γνώμην,

ὄχι τόσοσιν διὰ τὸ ἐπιστημονικὸν τέλος ὅσων διὰ τὴν ἐθνικὴν σπουδαιότητα ... Καὶ θὰ προτείνῃ ἐμὲ νὰ ὑπάγω εἰς Κοτιπλιν ... Ἐγὼ ἀπήντησα ὅτι ἐξ ἀρχῆς δὲν εἶχα καλὴν ἰδέαν περὶ τοῦ συνεδρίου τούτου διότι εἶδα ὅτι εἰς τὸ πρόγραμμά των οἱ Κοτιπλῖται ἔχουν ὑποθέσεις καὶ θέματα πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ εἰς στόμφον ἀγυρτικὸν μ' ἐφάνησαν ἀνέκαθεν κλίνοντες, ἐφ' ᾧ δὲν ἀρέσκομαι ἀνέκαθεν, ὅμως ἐκτιμῶ καὶ τὴν γνώμην αὐτοῦ, ὅτι δυνατόν νὰ ἔχη σπουδαιότητα τὸ Συνέδριον τοῦτο διὰ τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ὑπαρξιν καὶ ἐνότητα τῆς φυλῆς ἐν τοιοῦτῳ τόπῳ γινόμενον οἷα ἡ Κοτιπλις. Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν εἶμαι κατάλληλος νὰ ἀντιπροσωπεύσω τὴν Ἑταιρίαν μας ἐκεῖ, διότι ἀνέκαθεν ἔμεινα μακρὰν συλλόγων καὶ συνεδρίων καὶ τώρα προβεβηκῶς τὴν ἡλικίαν δὲν δύναμαι νὰ ἀλλάξω τρόπους ... Ἄλλος παρ' ἐμὲ ἂν ἦτο εἰς τὴν θέσιν μου, θὰ ἄδραχνε μὲ τὰ δύο του νὰ ὑπάγῃ εἰς Κοτιπλιν δαπανώσης τῆς Ἑταιρίας καὶ νὰ διαπρέψῃ ἐκεῖ μετὰ τῶν Εὐρωπαίων μὲ τοὺς σταυροὺς του κτλ. Ἄλλ' αὐτὰ ἐγὼ τὰ καταφρονῶ, ἀφοῦ μάλιστα τὸ πνεῦμα τὸ ἐν Κοτιπλεὶ δὲν μ' ἀρέσκει οὔτε θὰ μ' ἀρέσῃ ποτέ ...

[Σημείωμα τῆς 11 Ἀπριλίου 1886 σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἀρχ. Ἐτ. σὲ διεθνὲς Συνέδριον στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν Αὐγουστο τοῦ 1886. Σημειώνει ἐπίσης ὅτι τὸ Συνέδριον ἀπαγορεύθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὁ Βασιάδης λυπήθηκε ἰδιαίτερος γι' αὐτὸ καὶ τελικὰ ἐγίνε μιά τυπικὴ συνεδρίαση, ὅπου παρίσταντο ὁ Kierpert, ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὸ Παρίσι, κάποιος ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ, ὁ Μ. Π. Λάμπρος, ὁ Κ. Ξανθόπουλος καὶ ὁ Καρολίδης.]

79. Τὰ ὄχι ἀληθῆ καὶ αἱ ἀποσιωπήσεις τοῦ ἄρθρου τοῦ Reinach. Ἀποσιωπᾷ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀρχαιοτήτων τὴν ἐπὶ Καποδιστρίου γενομένην ὑπὸ τῶν Γάλλων. Ἀποσιωπᾷ τὴν κυρίαν οὐσίαν τῆς ἀπαντήσεως τῆς ἐμῆς εἰς τὸν Βαδδινγκτῶνα, ὅτι δηλ. ἡ ἑλλην. κυβέρνησις συνεχώρησε πολλάκις εἰς ξένους ἀνασκαφὰς καὶ ἐδαπάνησε κατόπιν των πολλὰ καὶ ἰδίως εἰς Γάλλους. ([Ἐλλειψις μεγάλη τὸ νὰ μὴ λέγῃ]) ἐν ἄρθρῳ ἐπιγραφομένῳ *Le Vandalisme* διὰ τί [[ἐκλήθη Βανδαλισμὸς ὁ Βανδαλισμός]]. Ἀτοπία μεγάλη τὸ νὰ ἀποδίδῃ Βανδαλισμὸν εἰς τοὺς Ἕλληνας τῶν Ἀθηνῶν, οὓς λέγει ὅτι κατῶρθωσαν νὰ σχηματίσουν μουσεῖον τῶν πλουσιωτάτων ἐν Εὐρώπῃ ἐντὸς 50 ἐτῶν, καὶ μάλιστα ἐνῶ ἐπαινεῖ τὴν Ἀρχαιολογ. Ἑταιρίαν. Ἐπεὶ δὲν ἐντρέπεται καὶ τὸ Μουσεῖον τὸ ἐν Σμύρνῃ νὰ ἀναφέρῃ, ὅπερ εἶναι ἐναντίον τῶν ἰσχυρισμῶν του, ὅτι οἱ Ἕλληνες μόνον φθοιοῦν καὶ τίποτε ἄλλο. Ἀπὸ 20 ἐτῶν λέγει 6 μόνον σπουδαῖα ἐγένοντο ἀνασκαφαὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ τούτων αἱ 4 εἶναι τῶν

ξένων. Τοῦτο εἶναι ψευδές, διότι ἀποσιωπῶνται ἔργα τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ἑταιρίας, καὶ ἀναφέρονται μόνον ἡ ἐν Σπάτα καὶ ἡ πρὸς νότον τῆς ἀκροπόλεως. Ἀμὴ ποῦ εἶναι ἡ τοῦ Βουλευτηρίου, τῆς Ἀττάλου στοᾶς, τοῦ Διογενείου, τοῦ Ὠδείου, τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Τανάγρας, τῆς Ἀκροπόλεως, τοῦ Διύλου κτλ. κτλ. ἐνῷ ἀποδίδει τὴν ἐν Θήρᾳ καὶ Δήλῳ εἰς τοὺς Γάλλους καὶ τὴν τῆς Ὀλυμπίας καὶ Μυκηνῶν εἰς τοὺς Γερμανοὺς καὶ τὸν Schliemann. Κατορθώνει δὲ τοῦτο ἀναφέρων μεθυστέρως τὴν ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ Τανάγρα καὶ τὴν τῆς Ἀκροπόλεως *κακούς δ' ἐς μέσον ἤλασε*. Λέγει, ὅτι μόνον τὸν Commissaire ἔχει νὰ πληρῶνῃ ἡ Ἑλλὰς ἂν κάμνῃ συμβάσεις μετὰ τοὺς ξένους. Αὐτὸς ὅστις ἡξεύρει τόσα πῶς δὲν ἔμαθεν ὅτι περὶ τὰς 500 χιλ. τοὐλάχιστον ἐξώδευσεν ἡ Ἑλλὰς κατόπιν τῶν Γερμανῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ; Καὶ δὲν θέλει νὰ νοήσῃ καὶ τοῦτο ὅτι ἂν ἐκήρυττεν εἰς τοὺς ξένους, ὅτι εἶναι ἐλευθέρᾳ νὰ κλείῃ μετ' αὐτῶν συμβάσεις δὲν ἤθελε δυνηθῇ νὰ μὴ καταργήσῃ ὅλως τὴν ἐφορίαν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐν Ἑλλάδι, διότι θὰ ἡναγκάζετο νὰ στέλλῃ αἰωνίως τοὺς ἐφόρους τῆς ὡς ἐπιτρόπους εἰς τὰς ξένας ἀνασκαφάς. Ὑπερβάλλει πολλὰ τὸ τσάκισμα τῶν ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τῶν λάθρα ἀνασκαπτόντων χάριν εὐκόλου μετακομιδῆς καὶ χάριν ἀποκρύψεως. Ὑβρίζει ἀναιδῶς γράφων *quod non fecere barbari fecere Graeculi*, καὶ τὸ ἄλλο ἀγγλιστὶ ὅτι ὁ Ἕλλην εἶναι κύων ἐπὶ φάτνῃ, ἀντιφατικῶς δὲ τοὺς τῆς ἑταιρίας συμβούλους λέγει φθονεροὺς καὶ στενοκεφάλους. Ποῖοι δὲ εἶναι οἱ *éclairés Grecs* οἱ ὅποιοι κατ' αὐτὸν ἀποδοκιμάζουν τὸν νόμον τὸν ἀρχαιολογικόν; Ἐν πρώτοις εἷς ἤδη ἀποθαμμένος ὁ Διαμαντόπουλος ὁ ὑπερασπίσας τὴν Ὀλυμπιακὴν σύμβασιν. Ἴσως ἐννοεῖ καὶ τὸ illustre personnage τῶν Πατρῶν ὅστις ἐπώλησε τὸν χαλκοῦν Σάτυρον εἰς Λονδίνον (τὸν Ῥούφον) ἴσως καὶ τὸν Μεσσηνέζην, ὅστις ὡσαύτως ἔσκαψε καὶ καθὼς ἤκουσε καὶ ἐξήγαγεν ἀρχαῖα. Ἄλλους ἐγὼ δὲν ἡξεύρω, διότι βέβαια τὸν Κόμνον, τὸν Ῥουσόπουλον καὶ τοὺς κεκηρυγμένους ἐμπόρους δὲν θὰ ἐννοεῖ *Grecs éclairés*. Καὶ ἄλλα πολλὰ ἔχει στραβά, καὶ γελοῖα, ιδίως αἱ περὶ νέου νόμου ποιητέου προτάσεις του. Διὰ τί λ.χ. ἐπιμένει εἰς τὸ ὅτι πρέπει νὰ συγχωρηθῇ ἐλευθέρᾳ ἡ ἐξαγωγή τῶν παρ' ιδιώταις ἀρχαιοτήτων μετὰ μόνον πληρωμὴν φόρου καὶ μετὰ τὸ δικαίωμα προτιμήσεως τῆς Κυβερνήσεως περὶ ἀγορᾶς, ἥτις Κυβέρνησις νὰ μὴ δίδῃ τιμὴν πλέον τῶν 30 χιλ. δρ. δι' ἐν ἀρχαῖον, ἀφοῦ ὡς λέγει ὅλα τὰ καλὰ τῶν ιδιωτῶν ἤδη ἐξήχθησαν τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὸ ἐξῆς λέγω ἐγὼ δὲν θὰ τυχαίνει ἐκ νέων κρυφίων σκαφῶν

νὰ ἔχουν οἱ ἰδιῶται καλὰ ἀρχαῖα; Καὶ δὲν θὰ γίνωνται κρύφια ἐν τοῖς τελωνείοις πάλιν ἐξαγωγὰί, ἵνα μὴ πληρώνηται φόρος, καὶ πάλιν οὕτω δὲν θὰ γίνωνται αἱ ἐκτραγωδούμεναι κολοβώσεις καὶ τὰ ψεύδη κτλ. κτλ.; Καὶ οἱ Τοῦρκοι λέγει ὅ,τι κακὸν κατ' αὐτὸν ἔχουν νομοθετήσει ἐν τῷ κράτει των περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τὸ ἔκαμαν κατὰ παρακίνησιν τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων των καὶ μίμησιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι νόμου.

[Χρονολογεῖται γύρω στὸ 1888 ἀπὸ ἄλλη σημείωση πάνω στὸ φύλλο. Τὸ ἄρθρο τοῦ Salomon Reinach δημοσιεύθηκε στὴ *Revue des deux Mondes* τὴν 1 Μαρτίου 1883 καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὴ *Νέα Ἡμέρα*, 10 Μαρτίου 1883, βλ. Φώτης Ντάσιος, Ἡ περιπέτεια τῆς σύμβασης ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς (1881-1891), στὴν ἔκδοση τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν, *Δελφοί. Ἀναζητώντας τὸ χαμένο Ἱερό*, 1992, 132.]

80. Ἀρχαιολόγοι ἢ ἀρχαιολογοῦντες Ἕλληνες ἐν ἔτει 1889. +Τ. Νεροῦτσος, . Ἀριστάρχης, Π. Παπαγεωργίου, Μ. Δήμιτσας, Δ. Φίλιος, Π. Καστρομένος, Χρ. Τσούντας, Ἀθ. Σ. Κουμανούδης, Στ. Α. Κουμανούδης, Α. Ποστολάκκας, Δ. Γρ. Καμπούρογλους, +Α. Ρ. Ῥαγκαβῆς, Γ. Χασιώτης, Ι. Πανταζίδης, ;Γ. Παλαιολόγος, Ἀθ. Ῥουσόπουλος, ; Παλαιολόγος, Ἰω. Σβορώνος, Ι. Οἰκονομόπουλος, Β. Λεονάρδος, Ν. Γ. Πολίτης, Σπ. Παναγιωτόπουλος, Ἀλ. Μελετόπουλος, Ἐπ. Σταματιάδης, +Ἀλ. Πασπάτης, . Γαβαλᾶς, Κλὼν Στέφανος, Ι. Χ. Δραγάτης, Γ. Λαμπάκης, +Ι. Σακκελίων, Β. Στάης, Σ. Κόμνος, Κ. Μυλωνᾶς, Π. Χιώτης, Θ. Σοφούλης, Π. Καββαδίας, Γ. Νικολαΐδης, Α. Κεραμεύς, Κ. Ζήσιος. Ἐν ἔτει δὲ 1845 ἦσαν μόνον οἱ ἐξῆς. Κωνστάντιος ὁ ἀπὸ Σιναίου, Ἄνδρ. Μουστοξύδης, Κυρ. Πιττάκης, Γεώργ. Χρυσήδης, Ἀλ. Ρ. Ῥαγκαβῆς. Ἐν ἔτει 1892 ἦσαν ἀποθαμμένοι οἱ πρὸ τῶν ὀνομάτων των λαβόντες+ [σταυρόν.]

[Μὲ τὸ ἐρωτηματικὸ δηλώνει ἀμφιβολία καὶ μὲ τὴν τελεῖα ἄγνοια τοῦ ὀνόματος.]

81. [Ἀλ. Α. Κοντόσταυλος πρὸς Κουμανούδη, Ἀθήνα 9 Ἀπριλίου 1891.]

... Σκεπτόμενος νὰ ὑποβάλω σήμερον εἰς τὸ συμβούλιον τὴν παραίτησίν μου, ἐθεώρησα καθήκον μου ν' ἀνακοινώσω ὑμῖν προηγουμένως τοῦτο. Ἡ διαγωγή τῆς πλειονοψηφίας τῆς προχθεσινῆς συνελεύσεως, ἣτις δυστυχῶς ὑπῆρξε λίαν εὐάριθμος, δὲν δύναται, κατὰ τὴν κρίσιν μου νὰ δικαιολογηθῇ ... παρεδέχθη τὸ περὶ τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ ὀργανισμοῦ, τὸ ὁποῖον, ὡς ὅλως ἀορίστως καὶ ἄνευ προσδιορισμοῦ τινος ἐξενε-

χθὲν δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ γίνη ἀντικείμενον τῆς συζητήσεως καὶ τῆς ἀποφάσεως τῆς συνελεύσεως ταύτης ... Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὅποιον θεωρῶ ἔτι μᾶλλον λυπηρὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι τῆς διαγωγῆς ταύτης ὑποστηρικτῆς, εἰ μὴ καὶ ὁδηγός, ὑπῆρξε μέλος τοῦ συμβουλίου, τὸ ὅποιον τοιουτοτρόπως, ὡς καὶ ἄλλοτε ἔπραξεν, δὲν ἐδίστασε ν' ἀντεπεξέλθῃ, ἐν τῇ συνελεύσει, κατὰ τῆς γνώμης καὶ τῶν προτάσεων τῶν συναδέλφων του. Τοιαύτη δὲ ἐνέργεια εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἄγει εὐθὺ ἐπὶ τὴν ἀποσύνησιν τῆς ἐταιρίας, τὸ διοικητικὸν συμβούλιον τῆς ὁποίας, ὡς καὶ παντὸς ἄλλου σωματείου, πρέπει ν' ἀποτελῇ ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον πρόσωπον, ἐπιτυχανομένης τῆς ἐν αὐτῷ ὁμοφωνίας διὰ τοῦ τῆς πλειονοψηφίας κράτους. Τὸ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διαφωνοῦν τυχὸν μέλος, δὲν ἔχει ἄλλην διέξοδον, καὶ ἂν θέλῃ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ γνώμην, ἢ τὴν τῆς προηγουμένης παραιτήσεως αὐτοῦ ...

[Ανακοινώνει τὴν ἀπόφασί του νὰ παραιτηθεῖ, ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι ἀποφασίστηκε στὴ Συνέλευση ἡ ἀναθεώρηση τοῦ ὄργανισμοῦ.]

82. Ἀρχαιολογοῦντες: Ἀριστάρχης, Φοντριέρ, Παλαιολόγος, Κοντολέων, Ἐπ. Κορομάντζος 5, Καββαδίας, Σ. Ν. Δραγούμης, Σ.Α.Κ., Δ. Φίλιος, Χρ. Τσουντας 10, Ἀθ. Σ. Κ., Στάης, Σκιᾶς, Καστριώτης, Κουρουنيώτης 15, Ν. Γ. Πολίτης, Λεονάρδος, Δ. Σεμιτέλος, Γ. Παπαβασιλείου, Ζωγίδης 20, Μυλωνᾶς, Λαμπάκης, Γ. Μαυρογιάννης, Δ. Σπ. Σταυρόπουλος, Λαμπρόπουλος 25, Δραγάτης, Γ. Νικολαΐδης, Κ. Νεστορίδης, . Κοφινιώτης, Ἰω. Λάμπρος 30, . Λόντος, Γ. Σωτηριάδης, Μ. Δήμιτσας, Α. Μηλιαράκης, Δ. Καμπούρογλους, 35 Ἀθ. Ῥουσόπουλος, Ἀντ. Οἰκονόμος, Ζησίου, Καραπάνος, Βάσος 40.

[Χρονολογεῖται τὸ 1894 (ἢ ἀργότερα), ἔτος πρόσληψης τοῦ Κουρουنيώτη στὴν Ἀρχ. Ἐτ.]

83. Οἱ παρ' ἡμῖν ἀρχαιολογοῦντες ἐν ἔτει 1896. Ἰάκ. Δραγάτης, Γ. Παπαβασιλείου, Δ. Σεμιτέλος, Ζησίου, Λαμπάκης 5, ἐγώ, Ν. Γ. Πολίτης, Δ. Φίλιος, Καστρωμένος, Στάης 10, Δ. Γρ. Καμπούρογλους, Λαμπρόπουλος, Ν. Σβορώνος, Θ. Σοφούλης, Πρωτόδικος 15, Σκιᾶς, Ἀθ. Ῥουσόπουλος, Ἰω. Π. Λάμπρος.

[Μὲ τοὺς ἀριθμοὺς δηλώνει τὸ σύνολο τῶν προσώπων ποὺ καταμετρεῖ στὰ Κ 82 καὶ 83.]

84. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἐν γένει φρονοῦσιν καὶ τὸ ἔγραψαν πολλάκις, ὅτι καλὸν ἔργον ποιοῦσι συλῶντες τὰς ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιότητας παντὸς εἵδους, βιβλία χειρόγραφα, λίθους γλυπτοὺς καὶ ἐνεπιγράφους, νομίσματα, ἀγγεῖα, σκευὴ κτλ. ἵνα πληρῶσι δι' αὐτῶν τὰ Μουσεῖα τῶν καὶ τὰς βιβλιοθήκας, διότι, λέγουν, οὕτω γινώσκονται κάλλιον τὰ πάλαι ἔκλαμπρα τῶν ἡμετέρων προγόνων ἔργα, σπουδαζόμενα καὶ ἐρμηνευόμενα, ὑπὸ πολλῶν δοξάζεται δὲ τὸ πάλαι Ἑλληνικὸν γένος καὶ ὠφελεῖται ἡ ἀνθρωπότης, ἐνῷ ἂν ἔμενον αἱ ἀρχαιότητες παρ' ἡμῖν, θὰ ἔκειντο ὡς ἀργὸς καὶ ἀμελούμενος θησαυρός, διότι ἡμεῖς οὔτε ἀνθρώπους ἱκανοὺς ἔχομεν νὰ τὰς ἐξετάσωσι καὶ ἐρμηνεύσωσι, οὔτε μέσα χρηματικὰ ἵνα τὰς θέσωμεν εὐπρεπῶς ἐν Μουσείοις, ἀφοῦ ὅπωςδῆποτε ἐξαχθῶσιν ἐκ τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς ...

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΚΑ – ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ

85. Εὐγνωμοσύνην αἰωνίαν ὀφείλομεν εἰς τοὺς πρώτους συντελέσαντας εἰς συλλογὴν τοῦ δημοτικοῦ ἡμῶν τῆς ποιήσεως πλούτου δηλ. εἰς τὸν Α. Μουστοξύδη, Α. Κοραῆν, Δ. Σολομόν, Μ. Ῥενιέρην, Α. Μασσαράκην καὶ τινες ἄλλους ἀόκνους ἄνδρας, οἵτινες εὐτύχησαν νὰ εὕρωσι προθύμους εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν πατρῶν κειμηλίων τὸν Γάλλον Φωριέλ, τὸν Ἰταλὸν Τομμασέον καὶ δύο ἢ τρεῖς Γερμανοὺς. Περιμένομεν καὶ ἡμεῖς περίστασιν εὐτυχῇ, διὰ νὰ δημοσιεύσωμεν πολλὰ λόγου ἄξια δημοτικὰ συλλεχθέντα ἐξ αὐτῆς κοίτας.

[Τμῆμα παρατηρήσεων μὲ χρονολογία 1845 στὰ στιχουργήματα καὶ στὶς μεταφράσεις τῆς συλλογῆς στιχουργημάτων στὸν φάκ. 27 (1141) μὲ ἀρ. ἐγγράφου 1.]

86. [Ν. Ι. Σαρίπολος πρὸς Κουμανούδη, Ἀθήνα 4 Ἀπριλίου 1853.]

Φίλτατε Στέφανε, Ἀναζητήσας εὔρον τέλος πάντων τὸν λογαριασμὸν τῶν περισκελίδων, αἵτινες ἐστοίχισαν δραχ. 18 καὶ 60/00 σὺ δ' ὅστις τὴν πρακτικὴν οἰκονομίαν περὶ πολλοῦ ποιῆσαι φρόντισον ν' ἀνακαλύψῃς ἂν συμφερότερον εἶναι νὰ φέρωμεν οἱκοί μένοντες τοιαύτας περισκελίδας ἢ τὰς ἅς καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς περιφέρομεν. Ἄν ἔχῃς τὸ τοῦ *Αἰῶνος* φύλλον τὸ περιέχον τὸ καθ' ἡμῶν ἄρθρον τῆς Φραγκικῆς ἐκείνης ἀδολέσχου (οὕτως ἐτυμολογοῦσιν οἱ Φράγκοι τὸ κοινὸν ταῖς ἐφημερίσι τῶν ὄνομα *Gazetta*), στείλε μοι αὐτὸ ὅπως κἀγὼ τὸ ἀναγνώσω. Ὑγίανέ μοι δὲ εὐδαι-

μονῶν. Χρυσήϊς μου ἡ καλλιπάρης κομίσει σοι τὴν ἐπιστολήν μου ταύτην, δώσει σοι δὲ καὶ ἓν φίλημα παρὰ τοῦ πατρός της, καὶ φίλου σου.

Ἀθήνησι τῇ 4 Ἀπριλίου 1853. Ν. Ι. Σαριπόλος.

87. [Σ. Κουμανούδης πρὸς Αἰκατερίνη Κουμανούδη στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 25 Ἰουνίου 1853.]

Ἀγαπητὴ μοι Κατήνα. Νύκτα σοὶ γράφω τὴν παροῦσάν μου ἐπιστολήν, νύκτα τῆς Πέμπτης πρὸς τὴν Παρασκευήν, ὥρα 12 καὶ 10 λεπτά. Δὲν εἶσαι πλαγιασμένη πλησίον εἰς τὸν καναπὲν σὺ καὶ ἐλέγχουσά με, ὅτι εἶναι ἀργὰ πλέον καὶ νὰ κοιμηθοῦμεν πρέπει. Εἶμαι ἐλεύθερος ἂν θέλω καὶ νὰ ἔξημερωθῶ, γράφων ἢ ἀναγινώσκων καὶ καπνίζων ἐνταυτῷ. Εἶδα τοῦ Γεώργη τὸ κατὰστικον, τῷ ἔδωκα διὰ ψοῦνον, ἀνεχώρησε ἐκεῖνος νὰ κοιμηθῇ. Ἐγὼ δὲ μένω μόνος καὶ συνομιλῶ μαζὶ σου νοερῶς. Θὰ εἰπῇς ἴσως· τώρα λοιπὸν εἶσαι εὐτυχής; Ἔτοη κῆτος. Αὐτὸ μόνον ἔχει τις ὅταν ᾔηναι ἄνευ γυναικός· ἐλεύθερος μόνον· τὰ δὲ ἄλλα, ὅλα χειρότερα. Δὲν ἤξεύρω τί σὺ φρονεῖς, ὡς πρὸς τὸν ἑαυτόν σου. Ἄν ὅμως ὁ κύριος Σίμος ἔχη πεῖραν τοῦ κόσμου, καὶ σὺ θὰ ἐβαρέθης ἐκεῖ νὰ διάγῃς μόνη. Διότι τῷ ἔδειξα μίαν φράσιν τῆς γραφῆς τοῦ θείου Διονυσίου νὰ μοὶ τὴν ἐξηγήσῃ καὶ μοὶ τὴν ἐξήγησεν οὕτω· ἐκεῖνος ὁ φίλος, ὅστις κατὰ τὸ λέγειν τοῦ κυρίου Διονυσίου, ἄρχησε ὀλίγον νὰ βαρύνεται τὴν Ζάκυνθον, ὥστε δυσκολεῦεται νὰ ἐκβαίνει καὶ εἰς τὸν περίπατον «δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ἢ ὁ Λούντζης ἢ ἡ σύζυγός σου ἢ κυρία Αἰκατερίνη Σ. Κουμανούδη». Ἐξήγησε καλὰ ἢ ὄχι; ἀπὸ σὲ πλέον τὴν ἰδίαν περιμένω νὰ τὸ μάθω. Ἐν τούτοις ἀνέγνων μετὰ μεγάλης εὐχαριστήσεως τὴν τελευταίαν σου ἐπιστολήν τῆς 22ας Ἰουνίου καὶ ἐχάρην διὰ τὴν καλήν σου ὑγείαν καὶ τοῦ Ἀθανασίου μας. Ὡς τώρα θὰ ἔλαβες καὶ τὴν ἐδικήν μου, ἢ ὅποια ἄργησε κατὰ λάθος νὰ σοὶ σταλθῇ τὴν περασμένην παρασκευήν. Μάθε δέ, ὅτι σήμερον μόλις ἐτελείωσαν αἱ παραδόσεις ὡς καὶ αἱ ἐξετάσεις εἰς τὸ Ῥιζαρεῖον σχολεῖον καὶ ἀπὸ αὔριον κυρίως ἀρχίζουν αἱ παύσεις μου. Χθὲς μετὰ τὸ γεῦμα ἐπῆγα μὲ τὴν ἄμαξαν εἰς τὸν Πύργον τῆς βασιλείσης καὶ ἀνέγνωσα ἐκεῖ τὸ γράμμα σου. Νὰ ἦσουν καὶ σὺ θὰ εὐχαριστεῖσο μεγάλως· εἶναι τὸ μέρος ἀξιόλογον καὶ ἡ οἰκοδομὴ καὶ αἱ φυτεῖαι πολλὰ ὠραῖαι. Ἦμην δὲ μόνος καταμόναχος, καθὼς καὶ προχθὲς ἐπῆγα μόνος εἰς τὸ Φάληρον, διότι ἤθελα νὰ διασκεδάσω ὀλίγον ἀπὸ τὰς πρὸ μεσημβρίας ἐξετάσεις τῆς Ῥιζαρείου, αἱ ὁποῖαι τώρα τέσσαρας ἡμέρας ἐδιαρ-

κοῦσαν ὥρας 5 καθ' ἑκάστην ἀπὸ τὰς 7 τὸ πρωῒ ἕως τὰς 12. Ἐνας διάβολος ξυδάτος! τὸν ἐξέκαμα ὁμως τέλος πάντων, καὶ πάλιν τοῦ χρόνου. Ἔτοη μᾶς εὐχήθη ὁ Τζίμας. Ἄλλ' ἂν μὲ κάμουν ὡς τότε τακτικόν, δὲν μὲ ματαβλέπει, τὸ ἡξεύρεις σύ. – Ὅταν ἔλθης θὰ υπάγωμεν χωρὶς ἄλλο εἰς τὸν Πύργον τῆς βασιλείσης, καὶ νὰ μὲ τὸ ἐνθυμήσης καὶ σύ. – Τρεῖς φοραῖς υπῆγα εἰς τὴν κυρίαν Ἄνναν τὴν ἐβδομάδα ταύτην καὶ οὐδὲ μίαν κἂν φορὰν τὴν ἔτυχα. Ἄφησα λοιπὸν χθὲς εἰς τὰς χεῖρας τοῦ μικροῦ τὴν γραφὴν τῆς Κατήνας, καὶ εἶπα καὶ τοὺς ἐδικούς σου ἀσπασμούς. Σήμερον ἦλθεν ὁ Διονύσιος Στεφάνου καὶ μὲ εἶπεν ἂν ἔχω τὶ διὰ σᾶς. Ἄλλ' ὦ εὐλογημένη, ἐγὼ σὲ ἐρώτησα μὲ τὸ πρῶτόν μου γράμμα ἂν χρειάζεσαι τὶ ἀπ' ἐδῶ καὶ σὺ δὲν ἀπεκρίθης. Θὰ σᾶς στείλω λοιπὸν μόνον ἓν κουτὶ λουκούμια καὶ 15 καραμέλλας διὰ τὸν Ἀθανάσιον, ταῖς 3 παλαιαῖς ὁποῦ ταῖς ἐλησμόνησα καὶ 12 νέαις, καὶ ἅς ταῖς γευθῇ μὲ ὑγείαν <πλέον> τούτοις καὶ ἓν καλαθάκι ἀπὸ τὰ κουλούρια ὁποῦ εἶχε φέρει ὁ θεῖος, διότι ἀφοῦ ἔφαγα τὰ ἄλλα μὲ τὸν καφέν, αὐτὸ τὸ ἐφύλαξα ὡς ἐδικόν του. – Τώρα διακόπτω τὴν ἐπιστολὴν δι' αὐρίον. Καλὴν νύκτα! –

Ὁ Θεὸς συγχωρέσει τὸν Παχυγιάννην, τοῦτο γράφω πρωῒ τῇ 26 Ἰουνίου ἀφοῦ ἐξύπνησα, ἔχων ἐπάνω μου τὸ ἄσπρον μου λινὸν σουρτοῦκον, ὅχι πλέον ἐκείνην τὴν ρόμπαν. Ἄλλὰ μήπως καὶ αὐτὸ φορεῖται ἀπὸ τὴν στενοῦραν του; διὰ τοῦτο καὶ ἐνῶ εἶχα σκοπὸν νὰ τὸ τιμήσω ἀφοῦ ἀναχωρήσης καὶ νὰ τὸ φορῶ ἔξω, ἄλλαξα γνώμην καὶ ἠγόρασα ἓν μαῦρον σαλὶ καλοκαιρινόν, τριῶν ῥεγγινῶν ἀξίας, καὶ πορεύω καλά. Βλέπεις ὅτι καὶ οἱ ἄνδρες ἡξεύρουν νὰ γράφουν διὰ φορέματα, ὅχι μόνον αἱ γυναῖκες. Ἄλλὰ τὸ πρωῒ πρέπον εἶναι νὰ ὁμιλῇ τις διὰ ὀνείρατα. Μὲ βλέπεις σὺ Κατήνα εἰς τὸν ὕπνον σου; Ἐγὼ ὡς τώρα ἔξ φοραῖς σὲ εἶδα, πέντε τὴν νύκτα καὶ μίαν τὴν ἡμέραν· καὶ ψὲς μ' ἐφάνης, ὅτι ἦσο πλησίον μου, ὅτε ἐλάβομεν προσκλητήριον εἰς γεῦμα ἀπὸ τὸν Ἀργυρόπουλον, τὸ δὲ προσκλητήριον ἦτον μεταξωτὸν λευκὸν μανδῆλι, κεντημένον χρυσὸν καὶ μὲ ὀλίγας βαφάς, καὶ τυπωμένα γράμματα. Σὺ ὁμως νομίζω δὲν περιείχεσο εἰς τὴν πρόσκλησιν καὶ ἐνῶ εἴμασταν εἰς ἀμφιβολίαν ἂν πρέπη νὰ στείλωμεν ὀπίσω ἢ νὰ κρατήσωμεν τὸ μανδῆλι, σὺ ἐγνωμοδότεις νὰ τὸ δώσωμεν. Εἶδα καὶ τὸν μικρούτσικον τρεῖς φοραῖς περίπου. Ἡ δι' αὐτὸν ἢ διὰ σὲ ἐσωκλείω ἓν ζωγράφημά μου τὸ ὁποῖον ἔκαμα, ἅμα ἀνέβην ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ μετὰ τὴν ἀναχώρησίν σας καθήσας μόνος ἐντὸς τῆς αἰθούσης. Ἀφοῦ δὲν μοῦ σχίζῃ ἄλλα νινιὰ ὁ Ἀθανασάκης, ἅς σχίσῃ αὐτό, ἔξω καὶ

δὲν τὸ ἀφήσης, ὅσον ταπεινὸν καὶ ἂν εἶναι, μόνον διότι παριστάνει τὰ περὶ ἐμέ. Ἄλλ' ἄς ἀφήσω ταῦτα καὶ ἄς σοῦ γράψω μερικὰς εἰδήσεις ἀπ' ἐδῶ. Ὁ Γρηγ. ἢ Δημ. Σοῦτσος, ὅστις κτίζει τὴν οἰκίαν ἀντίκρυ τοῦ οἰκοπέδου μας ἀρράβωνίσθη τὴν Ἀθηνᾶν, γυναικαδέλφην τοῦ Γενναδίου, ἣτις πρέπει νὰ εἶναι τουλάχιστον 32 ἐτῶν. Ἔχει δὲ ὁ γαμβρὸς μητέρα ἐκείνην τὴν τοκίστριαν γραῖαν, περὶ ἧς ἔτυχε νὰ σοῦ μιλήσω, ἣτις εἶναι καὶ κυρία οἰκοπέδων. Ἀμμή νὰ σοὶ γράψω ἢ νὰ μὴ σοὶ γράψω τὰ ἐξῆς; Ὅτι προχθὲς μία γραῖα, πρώτην φορὰν ἰδοῦσα μὲ εἰς τοῦ Μητσοπούλου, ἅμα ἐμείναμεν μόνοι εἰς τὴν σάλαν, μοῦ ἐζήτησε ὀρθὰ κοφτὰ νύμφην εἰς τὸν υἱὸν τῆς τὴν Ῥωξάνδραν, καὶ ἐγὼ ἀμνηχανήσας, τῆς εἶπα· ἂν εἶναι θέλημα θεοῦ. Ἦτο δὲ αὕτη μὲ τὴν ἑγγαμὸν θυγατέρα τῆς ἐκεῖ, ἣτις ἔχει ἓν ἀπύλωτον στόμα μὲ ἑλληνικοῦραι χαλάζι. Ἴσως νὰ ταῖς γνωρίζης. Τὸν υἱὸν τῆς ὅμως βεβαίως, τὸν Δημητράκην, τὸν εἶδες εἰς τοῦ Μητσοπούλου, τὸν Πονηρόπουλον λέγω, λοχαγὸν τοῦ πυροβολικοῦ. Αὕτη δὲ ἡ γραῖα ἦτο πρὸ 15 ἡμερῶν, λέγει, εἰς Ζάκυνθον καὶ κατόκησε ἐκεῖ πρότερον πολλὰ ἔτη, νύμφη ἴσως τοῦ πρώην γερουσιαστοῦ. Ἐφερεν ἐκ Ζακύνθου ἓν παιδί Δημοσθένην Εὐσταθίου διὰ νὰ σπουδάσῃ ἐδῶ. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆγεν αὐτοῦ διὰ ζήτησιν νύμφης. Ταῦτα Σᾶς τὰ γράφω, χωρὶς νὰ ἐκφέρω γνώμην. Σεῖς θὰ τοὺς γνωρίζετε καλλίτερα. Πρύτανις ἐξελέχθη καὶ διωρίσθη διὰ τὸ ἐρχόμενον ἔτος ὁ Κωστής. Ἐγὼ ὅμως δὲν τοῦ ἔδωκα ψῆφον. Εἶχα δώσει τοῦ Κοντογόνῃ ὅστις ἐπρότεινε εἰς τὴν Σύγκλητον ὕστερον τὴν τύπωσιν τοῦ λόγου μου διὰ δημοσίων ἐξόδων, καὶ ἄλλην τοῦ Βενθύλου καὶ τοῦ Μητσοπούλου. Τοῦ μὲν Μητσοπούλου χάριν φιλίας, τοῦ δὲ Βενθύλου πρὸς εὐχαριστίαν, ὅτι δὲν μὲ ἔξαναθύμισε πλέον διὰ τὴν τσόχαν. Ὁ δὲ Μητσοπούλος πάλιν κατ' αὐτὰς μ' ἐρώτησε διὰ τὴν θυγατέρα τοῦ Καρβελά. Ἔχει τινὰ κατάστασιν αὕτη καὶ γίνεται τίποτε ἢ ὄχι; Ἀποκρίσου μοι ἂν θέλῃς καὶ ἂν δὲν βαρύνεσαι νὰ κάμῃς καλὸ. Ὅτι ὅμως αὐτὸς ἄλλοῦ τὸ κλωθογυρίζει, ἡξεύρεις βέβαια· καλὸς ὁ ἄνθρωπος, ἂν συγκριθῇ μὲ ἄλλους, μόνον 4-5 χρόνους νὰ εἶχεν ὀλιγωτέρους εἰς τὴν ῥάχην του.

Φθάνουν αὐτὰ διὰ σήμερον. Νὰ ἰδῶ καὶ σὺ πόσα θὰ μοὶ γράψῃς. Τώρα δὲν μένει ἄλλο παρὰ νὰ σὲ ἀσπασθῶ γλυκὰ γλυκὰ κατὰ τὴν φράσιν σου, ὡς καὶ τὸν υἱὸν μας Ἀθανάσιον.— ὁ σύζυγός σου Στέφανος.

Ἡ μήτηρ μου σᾶς ἀντασπάζεται ὅλους. Τὸν κύριον Δεσύλλαν ὅστις μοὶ ἔπεμψε διὰ σοῦ ἀσπασμοὺς τὸν ἀντασπάζομαι καὶ εἴτε εἶναι ὁ πατήρ

εἴτε ὁ υἱός, (διότι δὲν τὸ ἐσημείωσες ἀκριβῶς) τοὺς ὑπομνησκῶ, ὅτι εἶναι καλὸν ἀκόμη ἐπὶ ἓν ἔτος ἐδῶ νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἱατρικὴ σπουδὴ τοῦ νέου.— ὁ αὐτός.

[Τὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς.]

88. Τὰ ἐξῆς μελετῶ νὰ ἐκδώσω καὶ μέρος αὐτῶν ἤδη συνέταξα, ἢ συνέλεξα τὴν ὕλην. Ἀπρίλιος 1855. Ποιήσεων συλλογὴ ἔνθα καὶ μεταφράσεις σπηρναί, ποιήσεων δημοτικῶν ἔκδοσις, τὰ *ἐρείπια* τοῦ Βόλνεϋ, *Σιράτι* ἔκδοσις δευτέρα πληρεστέρα, βίος Ῥωμαίων, Βιβλίων κατάλογος, γραμματολογία Ῥωμαϊκὴ, λέξεις τῆς κοινῆς Ἑλ. γλώσσης ἀνέκδοτοι, περὶ βαριδίων, περὶ λαβῶν ἀγγείων, διατριβὴ περὶ μουσικῆς ὡς συνέχεια τοῦ *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλ(ήνων)*, περὶ ἀρχαιοτήτων τινῶν πηλίνων *terra cottas*, λεξικὸν τεχνικόν, ἥτοι ὄρων οἰκιακῶν κτλ., παράλληλοι Βίοι Φράγκων καὶ Βυζαντινῶν, ἱστορία Ἑλλήνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν σημερινῶν χρόνων, ἀποσπάσματα ἐκ περιηγήσεων καὶ ἐπιγράμματα νεωτερικά, κρίσεις βιβλίων εἰς ἓν, διορθώσεις εἰς παλαιοὺς συγγραφεῖς, ἐπιγραφῶν ἀρχαίων συλλογὴ, ἔκδοσις Λογγίνου, Ὁρατίου *de arte* καὶ Ἀριστοτέλους *περὶ ποιητικῆς* ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ποιητικὸν ἐγχειρίδιον, Πausanίου ἐπιτομή, παροιμιῶν δημοτικῶν ἔκδοσις.

89. Σημείωσις τῇ 28 Μαρτίου 1865. Ὅταν ὁ Ἡρ. Βασιάδης καὶ ὁ Ἐμ. Ἰωαννίδης καὶ ὁ Ν. Δραγούμης καὶ ὁ Λιβαδάς ἐν Τριεσίφ συμφωνήσαντες προσβάλλουν τοὺς ἐν Ἀθήναις λογίους, ὡς μὴ προάγοντας τὰ γράμματα διὰ Συλλόγων ἢ διὰ συμμετοχῆς προθύμου εἰς τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως Σύλλογον, λησμονοῦν ὅτι εἷς τῶν ἐν Ἀθήναις λογίων ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ 1865 εἶχε τὰ ἐξῆς ἔργα. Πρῶτον ἡ μᾶλλον εἰπεῖν ὕστατον νὰ κυττάξῃ τὸ σπῆνι του· εἶχε δὲ δύο σπῆνια κυρίως εἰπεῖν, ἓν τὸ ἑαυτοῦ, ἐγγάμου ὄντος καὶ τετράπαιδος, καὶ ἕτερον τὸ τοῦ ἀδελφοῦ του κατακοίτου ὄντος καὶ συνδιαιωμένου μετὰ γραίας μητρός. Εἶτα παράδοσιν τριῶν εἰδῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Λατινικῆς φιλολογίας. Εἶτα παράδοσιν Ἑλληνικῆς παρὰ τῷ Βασιλεῖ δύο ὥρων καὶ ἐνὸς τετάρτου καθ' ἐκάστην. Εἶτα γραμματεῖαν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρίας μὲ κράτησιν πρακτικῶν καὶ ἀλληλογραφίαν. Εἶτα ἐφορείαν Μουσείου τῆς Ἑταιρίας τοῦλάχιστον 6 ὥρας τῆς ἐβδομάδος. Εἶτα ἀνάγνωσιν ποιημάτων ὡς κριτῆς περίπου 12, ἐξ ὧν τὸ ἐν εἶχεν 11 χιλ. στίχους. Εἶτα γνωμάτευσιν περὶ

Μουσείου κτίσεως κατ' ἐπιταγὴν τοῦ Ὑπουργείου, μετ' ἐκδρομῆς ἐπὶ τόπον. Εἶτα γνωμάτευσιν περὶ θεμάτων πλαστικῆς κοσμησόντων τὸ Πολυτεχνεῖον, κατὰ παράκλησιν ἐπιτροπῆς. Εἶτα γνωμάτευσιν περὶ σταδίου κατὰ ἐπιταγὴν τοῦ Ὑπουργείου, μετ' ἐκδρομῆς ἐπὶ τόπον. Εἶτα ἐνόχλησιν τοῦ συντάκτου τῆς *Χρυσολίδος* περὶ δόσεως ὕλης καὶ τοῦ τῆς *Πανδώρας* εἰς οὗς καὶ < > ἔτι καὶ εἰς τὸν τῆς ἐφημερίδος < >.

[Αναφέρεται σὲ ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας *Κλειῶ* τῆς Τεργέστης τῆς 12/24 Μαρτίου 1865 ποὺ ὑπογράφει ὁ Ἑμμ. Ἰωαννίδης.]

90. [Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κουμανοῦδῃ πρὸς τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, Ἀθήνα 7 Φεβρουαρίου 1868.]

Διορισθεὶς τῷ 1845 ὑφηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ τῷ 1846 καθηγητῆς, ἐσχημάτισα ἔκτοτε κύκλον μαθημάτων διετῇ ἐκ τῶν ἐξῆς· ἐρμηνείας ἐνός τινος ποιητοῦ ἢ συγγραφέως Ῥωμαίου· φροντιστηριακῶν μελετῶν καὶ ἀσκήσεων· βίον Ῥωμαίων· ἱστορίαν τῆς Ῥωμαϊκῆς γραμματολογίας. Καὶ ἡ μὲν ἐρμηνεία καθ' ἕκαστον σχεδὸν ἐξάμηνον ἤλλαζεν, ἄλλου ἄλλοτε λαμβανομένου ποιητοῦ ἢ συγγραφέως, ἐγένετο δὲ δις τῆς ἐβδομάδος πάντοτε· ἅπαξ δὲ τῆς ἐβδομάδος ἐτέλουν τὰ τοῦ φροντιστηρίου, προτιθεὶς εἰς μελέτην τῶν φοιτητῶν συγγράμματα καὶ ποιήματα ἄλλοτε ἄλλα καὶ διορθῶν θέματα Λατινικά. Δις δὲ τῆς ἐβδομάδος παρέδιδά ἄλλοτε μὲν βίον Ῥωμαίων, ἄλλοτε δὲ ἱστορίαν τῆς Ῥωμαϊκῆς γραμματολογίας· ἕκαστον δὲ τούτων τῶν δύο μαθημάτων ἐτελείονα συνήθως εἰς δύο ἔτη, ἐνίστε καὶ ὀλιγώτερον, καὶ οὕτω ταῦτα ἀνεκυκλήθησάν μοι ἐξάκις ἢ ἐπτάκις μέχρι τοῦδε. Οὕτως ἐχώρουν τὰ πράγματα μέχρι τοῦ ἔτους 1863 ἀβιάστως. Ἄλλ' ὕστερον ἐπῆλθον δυσκολίαι εἰς τὴν κανονικὴν διεξαγωγὴν ὅλων μου τούτων τῶν παραδόσεων, διότι προσληφθεὶς διδάσκαλος τοῦ Βασιλέως ἡμῶν, δὲν ἠδυνάμην ἐπὶ τρία ταῦτα τὰ τελευταῖα ἔτη εἰμὶ μετὰ δυσκολίας νὰ συμβιβάζω τὰς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἡμέρας καὶ ὥρας τῶν παραδόσεών μου μετὰ τῶν ἐν τοῖς Ἀνακτόροις. Ἐφέτος δὲ προσληφθεὶς ἔτι καὶ τῆς Βασιλίσσης διδάσκαλος, εἶδα ἔτι μᾶλλον μεγεθυνομένης τὰς δυσκολίας. Ὅθεν καὶ πρὸ δύο περίπου μηνῶν οὐ μόνον τὰς ὥρας ἤλλαξα ἐξ ἀνάγκης, ποιήσας αὐτὰς ἐσπερινὰς ἀντὶ ἡμερινῶν, ἀλλὰ καὶ τὰς ὀλιγόστευσα, ἀποκόψας τὰς δύο τοῦ μαθήματος τοῦ βίου Ῥωμαίων· διότι δὲν εὑρίσκα δύο ἔτι κενὰς ὥρας τὸ ἐσπέρας. Ἀλλὰ καὶ οὕτως δυσκολεύομαι μεγάλως νὰ ἐξακο-

λουθῶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Τακίτου· διότι ἐν ταῖς μετὰ μεσημβρίαν ὥραις δις τῆς ἐβδομάδος κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας συμπίπτει καὶ ἐν ἄλλο μου δημόσιον ἔργον. Ὡν δηλ. γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, ἀναγκάζομαι νὰ παρευρίσκωμαι εἰς τὸ ἀνοιγόμενον τοῖς πᾶσι Μουσεῖον τῆς Ἑταιρίας, ἐπιτηρῶν αὐτοῦ καὶ τελῶν διάφορα ἔργα ἀπαραίτητα. Οὕτω δὲ ἀποκάμνων ἔρχομαι εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἵνα ἐρμηνεύσω δύσκολα πολλάκις χωρία τοῦ ἱστορικοῦ, τὰ ὅποια, ὅσον καὶ ἂν τὰ ἐπρομελέτησέ τις τὴν χθὲς ἢ ἄλλην ἡμέραν, ἀπαιτοῦσιν ὅμως καὶ ἐν τῇ ἀμέσως προηγούμενῃ τῆς παραδόσεως ὥρᾳ ἀναπόλησίν τινα μεθ' ἡσυχίας τοῦ πνεύματος, ἂν μέλλει νὰ γίνῃ ἡ παράδοσις ἀξία Πανεπιστημίου. Διὰ ταῦτα πάντα παρακαλῶ εὐσεβάστως τὴν Σχολὴν τῶν φιλοσόφων, λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὰ δύο μου ἐκτὸς τοῦ Πανεπιστημίου ἔργα, τὰ ὅποια δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἰδιωτικά, καὶ τὰ ὅποια δὲν δύναμαι ἐγὼ κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ἐγκαταλίπω, ἐν ὅσῳ δὲν μὲ ἐγκαταλίπωσιν αὐτά, νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἐξῆς μου αἴτησιν· τοῦ λοιποῦ νὰ ἀπαλλαχθῶ ὅλως τῆς ἐρμηνείας συγγραφῆς ἢ ποιητοῦ, ἀντ' αὐτῆς δὲ ἱστορίαν μόνον τῆς Ῥωμαϊκῆς γραμματολογίας νὰ παραδίδω, μάθημα ἐμοὶ φίλον καὶ εὐκολώτερον πολὺ τοῦ βίου Ῥωμαίων, νὰ τελῶ δὲ καὶ τὰ τοῦ φροντιστηρίου ἔργα ὡς πρότερον καὶ τι πλέον. Ταύτην δὲ τὴν αἴτησίν μου ἂν ἐγκρίνῃ ἡ Σχολή, παρακαλῶ νὰ τὴν διαβιβάζῃ ἀρμοδίως καὶ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, ἵνα καὶ αὐτὸ διατελῇ ἐν γνώσει τῆς γενομένης μεταβολῆς. Νομίζω δέ, ὅτι ἂν ἡ τε Σχολὴ καὶ τὸ Ὑπουργεῖον ἐγκρίνωσι τὴν αἴτησίν μου, θὰ κάμωσιν ἐπωφελές τι εἰς τοὺς φοιτητὰς τοῦ Πανεπιστημίου, διότι ὅ,τι εἰσέτι δύναμαι ὑπὲρ αὐτῶν νὰ κοπιᾶσω, εἶναι κάλλιον νὰ τὸ ἐκτελῶ δεόντως καὶ μετ' εὐθύμου προθυμίας, παρὰ ἀτελῶς καὶ βιαζόμενος καὶ δυσχεραίνων. Παρατηρῶ δ' ἐπὶ τέλους τοῦτο ἔτι· ὅτι αὐθόρμητος ἐγὼ ἀπὸ τοῦ 1845 ἀνέλαβα τὸ βαρὺ ἄχθος τῶν τεσσάρων εἰδῶν παραδόσεων, καὶ ἐπεικὲς εἶναι τώρα ὅτε ζητῶ αὐτῶν ἐλάφρωσιν, νὰ μὴ ἀποτύχω. Ἐρμηνεία δὲ Ῥωμαίων συγγραφῶν καὶ ποιητῶν γίνεται ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ὑπὸ τοῦ νῦν κοσμήτορος ἡμῶν, ἡ δὲ παράδοσις τοῦ βίου Ῥωμαίων ἀναπληροῦται ὅπως οὖν διὰ τῶν μαθημάτων τῆς τε γενικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου ...

91. Πρὸς τὴν Ἀκαδημαϊκὴν Σύγκλητον τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου.

Καταγγέλλω, ὦ Σύγκλητος, [[μετὰ μεγάλης βαρυθυμίας]] εἰς τὴν σύνε-

σίν Σου καὶ τὴν κρίσιν [[εὐθυδικίαν]] τὸ ἐξῆς ἄτοπον ὅπερ ἔγινεν ἐν τῷ πρὸ ἡμερῶν τελεσθέντι μνημοσύνῳ τῶν εὐεργετῶν τοῦ Πανεπιστημίου [[κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν τριῶν ἱεραρχῶν]]. Ὑπῆγα καὶ ἐγὼ εἰς τὴν ἐκκλησίαν [[τοῦ Εὐαγγελισμοῦ]] περὶ τὰ μέσα τῆς λειτουργίας καὶ ἐστάθην εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ναοῦ ὀλίγον κατωτέρω τῶν χρυσῶν κιγκλίδων ὡς μὴ θέλων νὰ διαγκωνίζωμαι πρὸς τοὺς πολλοὺς παρεστῶτας ἵνα φθάσω εἰς τὸν ἀνωτέρω ἐπιφανέστερον τόπον [[τὸν παρὰ τὸν θρόνον τοῦ ἀρχιερέως, ἔνθα ἔβλεπα τινὰς καθηγητὰς συνεσπειραμένους περὶ τὸν Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας.]] Ἐνόμιζα δὲ ὅτι δὲν κάμνω ἄτοπὸν τι μὴ προχωρῶν περαιτέρω, διότι ἔβλεπα καὶ ἄλλους ὁμοταγεῖς μου ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐν τῷ ναῷ διεστῶτας. Ἐτελείωσεν ἡ λειτουργία καὶ ἤδη εἶχεν ἀρχίσει ἡ κηροδοσία καὶ τὸ μνημόσυνον ψαλλόμενον ἐπροχώρει καὶ εἶχεν ὑπερβῇ τὰ μέσα ὅτε εἷς τῶν κλητῆρων τοῦ Πανεπιστημίου παρατηρήσας με ἐν τῷ μέσῳ τῶν πολλῶν ἱστάμενον προσῆλθε καὶ προσέφερε μοι κηρίον. Ἐγὼ δὲ βλέπων πολλοὺς καὶ πλησίον καὶ μακρὰν μου μὴ λαβόντας κηρίον ἐν οἷς καὶ [[οἰκοκυραῖοι διάφοροι]] ἄνθρωποι πολλοὶ καθὼς πρέπει καὶ δύο τῶν τῆς βιβλιοθήκης τῆς δημοσίας ὑπαλλήλων καὶ ἄλλοι φοιτηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἄλλων ἐκπαιδευτηρίων μαθηταί, εἶπα εἰς τὸν κλητῆρα ἐξ ἀγανακτήσεως κινήθεις ἀλλὰ χαμηλῇ ὁμῶς τῇ φωνῇ νὰ μοὶ δώσῃ, ἂν ἔχη, ψαλίδιον, ἵνα κόψω τὸ ἐμοὶ διδόμενον ἱκανῶς εὐμέγεθες κηρίον καὶ διανείμω τὰ κομμάτια του εἰς τοὺς πλησίον μου ἵνα μὴ φαίνωμαι ἐγὼ μὲν τιμώμενος, οἱ ἄλλοι δὲ ἀτιμαζόμενοι ἐν τῷ ναῷ τοῦ Κυρίου. Αὐτὸς δὲ εἰπὼν μοι, «ἔννοια Σας δίδω ἐγὼ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους», ἤκουσε παρ' ἐμοῦ τάδε· «Δὸς πρῶτον εἰς τοὺς ἄλλους, ἀφοῦ, ὡς βλέπω, ἔχεις δεμάτιον ὥς 10 κηρίων, καὶ ἂν σώσουν, τότε λαμβάνω καὶ ἐγώ». Ἐκεῖνος δὲ οὐδὲν ἀπαντήσας ἀπεχώρησε πρὸς τὸ παγκάριον. Ὁ δὲ ὀπίσω μου ἱστάμενος ὑπάλληλος τῆς Βιβλιοθήκης κος Τσιπουριᾶς μοὶ εἶπεν ὅτι ὁ κλητὴρ πηγαίνει νὰ ἐρωτήσῃ περὶ τοῦ πρακτέου [[τὸν κον Νικολαΐδην λογιστὴν τοῦ Πανεπιστημίου, ἱστάμενον πρὸς τῷ παγκαρίῳ, ὃν ὁμῶς ἐγὼ δὲν εἶδα.]] Μετὰ ταῦτα ἐθέαθη ὁ κλητὴρ ἐπιστρέφων πάλιν μὲ τὸ δεμάτιον τῶν κηρίων ἀλώβητον καὶ προχωρῶν πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ χοροῦ, ὅπου συνανاميχθεῖς τοῖς πολλοῖς ἐξηφανίσθη, καὶ ἐγὼ καὶ οἱ πλησίον μου ἔμειναν ἄνευ κηρίων ἕως τέλους τοῦ μνημοσύνου.

Ταῦτα, ὦ Σύγκλητος, ὅτι εἶναι καλά, δὲν πιστεύω κανεὶς νὰ εὔπη. Ἐμαθα δὲ ὕστερον ἰδὼν τοὺς κους Παπασλιώτην καὶ Φιντικλῆν καὶ Γ. Α.

Γεράκην καὶ Π. Κυριακὸν καὶ Γ. Μανοῦσον ὅτι οὐδ' αὐτοὶ δὲν ἔλαβαν κηρίον καὶ μάλιστα ἐνῶ ὁ αὐτὸς καὶ ὁ γὸς τῶν εἰρημένων ἴσταντο ἐν τῷ ἐπιφανεῖ τόπῳ, οἵτινες καὶ εἶδαν διάκρισιν γινομένην εἰς τὸ μέγεθος τῶν κηρίων πρὸς τοὺς μεγάλους καὶ τοὺς μικροὺς, ἀλλὰ δὲν ἔλαβαν οὐδὲ μικρὸν κηρίον.

[[Παρακαλῶ νὰ ἐξετασθῇ τὸ πρᾶγμα καὶ νὰ ἐπιπληχθῶσι καὶ τιμωρηθῶσιν οἱ δόντες χῶρον εἰς τοῦτο τὸ ἄτοπον.]] Τουλάχιστον τὰ τρία τέταρτα τῶν ἐκκλησιαζομένων ἰσχυρίζομαι ἐγὼ ὅτι ἔμειναν ἄνευ κηρίων [[ἐν οἷς καὶ ἐγώ.]] Καὶ ὕστερον εἶχαμεν τὴν δυσαρέσκειαν, νὰ ἔρχωνται [[ἐμπρὸς μας]] τινὲς μὲ δίσκους μεγάλους καὶ νὰ μᾶς ζητοῦν [[τά]] δῆθεν ἀναμμένα ἡμῶν ἡμίκαιστα κηρία.

Μὴ θελήσητε, ὦ Σύγκλητος, νὰ θεωρήσητε μικρὰ τὰ ὧδε καταγγελλόμενα [[ἄτοπα]] γενόμενα ἐν ναῷ κυρίου, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου πάντες εἶναι ἴσοι, μεγάλοι καὶ μικροί. Ἀλλὰ σκεφθέντες ὅτι μάλιστα τὸ Πανεπιστήμιον ὀφείλει νὰ δίδῃ τὸ καλὸν παράδειγμα εἰς τοὺς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὃν κάτοχον σοφίας, [[ἐπιπλήξατε καὶ τιμωρήσατε τοὺς ποιήσαντας τὰ ἄτοπα, καὶ πρὸ πάντων ζητήσατε ἀκριβῆ λογαριασμὸν τῶν δαπανηθέντων]] κανονίσατε ὡς δεόν τὴν εἰς τὸ μέλλον ὀρθὴν ἐνέργειαν τῶν κατὰ τὸ μνημόσυνον τοῦτο. Τὸ δὲ δεόν, κατ' ἐμέ, καὶ κατὰ ἄλλους πολλοὺς, μεθ' ὧν ἦλθα εἰς ὁμιλίαν εἶναι νὰ δίδωνται εἰς πά<ντας ἀνε>ξαρέτως τοὺς ἐκκλησιαζομένους ἰσοπαχῇ κηρία. [[Οὕτω πράττοντες, θὰ ἱκανοποιήσετε τὸ δίκαιον καὶ τὸ πρέπον· εἰδὲ μὴ, δὲν θὰ σιγήσω· θὰ προβῶ καὶ εἰς τὴν δημοσιότητα. Λυποῦμαι βλέπων μὴ διδασκόμενον τὸ καλὸν παράδειγμα ὅθεν δεῖ, πρὸς διαπαιδαγώγησιν τοῦ ταλαιπώρου ἡμῶν ἔθνους, καὶ διὰ τοῦτο θὰ δοκιμάσω πάντα τρόπον πρὸς ἐξάλειψιν τῶν κακῶς ἐχόντων παρ' ἡμῖν.]]

Εὐσεβάστως διατελῶ Στέφανος Α. Κουμανούδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ἐν Ἀθήναις τῇ 30 Ἰανουαρίου 1869.

92. Δὲν εἶμαι Ἑλληνιστὴς ἐγώ, ὅστις

Ἐδημοσίευσά μελέτην περὶ Πινδάρου.

Ἐδημοσίευσά πραγματείαν περὶ φιλελληνισμοῦ.

Ἐδημοσίευσά διορθώσεις εἰς τοὺς Ἑλλήνας τεχνογράφους τῷ 1854.

Ἐπλούτισά τὸ λεξικὸν τῶν κυρίων ὀνομάτων τῆς Ἑλληνικῆς τοῦ Pape ἐν ἔτει 1863.

Ἐδημοσίευσα καὶ ἡρμήνευσα ἄπειρον πλῆθος Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν.

Ἐδημοσίευσα καὶ μεθοδικῶς ἐπεξεργάσθην τὰς ἐπιτυμβίους τῆς Ἀττικῆς ἐπιγραφάς, δι' ὃ ἔργον μου καὶ ἐβραβεύθην.

Διώρθωσα τὴν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν μετάφρασιν τοῦ λατινικοῦ λεξικοῦ τοῦ Οὐλερίχου καὶ ἔγραψα παλαιὰ Ἑλληνικὰ εἰς αὐτὸ προλεγόμενα.

Εἰσήγαγον πρῶτος τινὰ παλαιὰ Ἑλληνικὰ μέτρα εἰς τὴν νεωτέραν σπιχουργίαν τὴν Ἀλκαϊκὴν καὶ Σαπφικὴν στροφὴν καὶ τὸ ἠρφέλεγεῖον.

Ἐδημοσίευσα πρῶτος ἐν Ἑλλάδι ἄρθρα περὶ τῶν εὐρεθέντων λόγων τοῦ Ὑπερείδου καὶ ἀνεκοίνωσα τοῖς ἡμετέροις τὰ νεωστὶ εὐρεθέντα τεμάχια τοῦ Εὐριπίδου καὶ ἄλλων ποιητῶν.

Ἠρεύνησα καὶ ἐξέθηκα ἐν λόγῳ δημοσιευθέντι τὰς περὶ πολιτικῆς ἐνότητος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων προσπάθειας.

Ὑπερήσπισα τὸν Ἑλληνισμὸν κατὰ τῶν Σέρβων καὶ κατὰ τοῦ Βαδιγκτῶνος καὶ τῶν περὶ τὸν Κούρτιον Ὀλυμποδιφῶν.

Ἔθηκα τὸ ζήτημα περὶ ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ συνέταξα τὸ πρόγραμμα τοῦ ἀγῶνος ὃν ἠγωνίσθη ὁ Μαυροφρύδης.

Συνήθροισα καὶ ἔχω ἐτοιμοὺς εἰς ἔκδοσιν περὶ τὰς πέντε χιλιάδας Ἑλληνικῶν λέξεων ἀθησαυρίστων μέχρι τοῦδε ἐν τοῖς λεξικοῖς.

Ἐν τοῖς πρώτοις κατεπολέμησα τὸν Ἑλληνικὰ συγγράμματα πλαστοουργήσαντα Σιμωνίδην καὶ ἔσωσα τὴν τιμὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Ἐδίδαξα Ἑλληνικὰ τὸν Βασιλέα καὶ τὴν Βασίλισσαν ἔτη πλείονα.

Ἐδίδαξα Ὅμηρον καὶ Ἡρόδοτον εἰς τὰ ἐκπαιδευτήρια τοῦ Βάφα καὶ τοῦ Ἀντωνιάδου.

Συνέταξα πλεῖστα εἰς τὸ παλαιὸν ἑλληνικὸν θέματα ἐν τῷ φροντιστηρίῳ πρὸς μετάφρασιν εἰς τὸ λατινικὸν ὑπὸ τῶν φοιτητῶν.

Ὦνομάσθην μέλος ἀντεπιστέλλον τῶν ἐν Παρισίοις καὶ Βερολίνῳ Ἀκαδημιῶν κλ. διὰ μόνην τὴν Ἑλληνομάθειάν μου.

Ἀνεῦρον καὶ ἀνεγνώρισα τὴν στοὰν τοῦ Ἀττάλου καὶ τὸν βωμὸν τῶν Πεισιστρατιδῶν καὶ ἐν ψήφισμα ἐκ τῶν παρὰ Θουκυδίδη.

Ἐπέκρινα πλεῖστα βιβλία περὶ Ἑλληνικῶν ὑποθέσεων, ὅσα οὐδεὶς ἄλλος τῶν πρὸ ἐμοῦ καὶ ἐπ' ἐμοῦ.

Συνίδρυσα καὶ διετήρησα ἐπὶ ἔτη δύο φιλολογίας Ἑλληνικῆς πρὸ πάντων περιοδικὰ τὸν *Φιλίστορα* καὶ τὸ *Ἀθήναιον* κτλ. κτλ. κτλ.

Εἶναι δὲ Ἑλληνιστὴς ὁ Κόντος, ὅστις

Ἐπέκρινεν ἐν ἐφημερίᾳ τὸν Ἀσώπιον, τὸν Σκαρλάτον, τὸν Γεννάδιον,

τὸν Βερναρδάκην καὶ τὸν Φίλιππον Ἰωάννου διὰ τὴν χρῆσιν τινῶν λέξεων ἢ διὰ προσφωδιακά.

Ἐγραψεν ἐν ἐφημερίσι (*Λογίῳ Ἑρμῇ* καὶ ἄλλαις) παρατηρήσεις περὶ τύπων καὶ χρήσεως τινῶν λέξεων.

Ἐδημοσίευσεν ἐν ἐφημερίσι διορθώσεις τινὰς εἰς χωρία παλαιῶν συγγραφέων.

Ἐδίδαξεν ἐν Σάμῳ καὶ ἐν Ἀθήναις Ἑλληνικά.

Ὅσον δὲ ἤξεύρω, δὲν ἐδημοσίευσεν οὐδὲ ἓνα στίχον εἰς πεζὴν ἢ ἔμμετρον παλαιὰν Ἑλλην. γλῶσσαν.

Καὶ θὰ γίνῃ λοιπὸν συνεπείᾳ τοῦ εἰς Διευθυντὴν τοῦ Φροντιστηρίου διορισμοῦ του καὶ Πρόεδρός ποτε τοῦ τμήματος τῶν φιλολόγων ἐν τῇ μελλούσῃ Ἀκαδημίᾳ; Βέβαια. *O tempora o mores!*

[Δημοσιευμένο· Γ. Α. Χριστοδούλου, *Κωνσταντῖνος Στ. Κόνιος 1834-1909*, Α', Ἀθήνα 1979, 85-86. Ὁ ἐκδότης τὸ χρονολογεῖ τὸ 1880, ἔτος παραίτησης τοῦ Κουμανοῦδης ἀπὸ τὰ φροντιστηριακά του καθήκοντα.]

93. [Ἀπολογισμὸς τῶν δραστηριοτήτων του, βλ. εἰκ. σελ. 197.]

Ἐπιτροπὴ πρὸς συλλογὴ ἐράνων ἐθνικῶν ὑπὲρ σκοποῦ πολιτικοῦ. Ἐπιτροπὴ θεάτρου ἅπαξ καὶ δῖς. Ἐπιτροπὴ Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Ἐπιτροπὴ ὀνοματοθεσίας ὁδῶν Ἀθηνῶν. Ἐπιτροπὴ καθορισμοῦ ἀρχαιολογικῶν θέσεων. Ἐπιτροπὴ ἐξεταστικὴ τῆς Βιβλιοθήκης. Ἐπιτροπὴ ἐξεταστικὴ διδασκάλων ἐν Σχολείοις καὶ Γυμν. Ἐπιτροπὴ ἐξεταστικὴ βιβλίων. Ἐπιτροπὴ ἐξεταστικὴ βιβλίων ἄλλῃ κατὰ κλῆρον. Ἐπιτροπὴ τοποθετήσεως ἀρχαίων ἐν τῷ ἔθν. Μουσείῳ. Ἀγωνοδικία Τσοκάνου. Ἀγωνοδικία Ἀμβροσίου Ράλλη ποιητικὴ. Ἀγωνοδικία Ἰω. Βουτσινᾶ ποιητικὴ. Λόγου ἐκφώνησις κατὰ τὴν ἡμέραν ιδρύσεως τοῦ Πανεπιστημ. Ἐπιτροπὴ γνωμοδοτικὴ περὶ ἀγορᾶς συλλογῆς νομισμάτων Ἑπτανήσου. Ἀποστολὴ εἰς Μῆλον ἐν ἐπιτροπῇ ὑπὲρ ἀγορᾶς ἀρχαίων. Ἀποστολὴ εἰς Αἶγιον ἐν ἐπιτροπῇ ὑπὲρ ἀγορᾶς ἀρχαίων. Ἀποστολὴ εἰς Σούνιον ἐπὶ πλοίου ἐθνικοῦ. Ἀποστολὴ εἰς Σούνιον ἑτέρα αὐτόσε. Ἀποστολὴ εἰς Θίσβην τῆς Βοιωτίας ὑπὲρ ἀρχαίων πρὸς γνωμοδότησιν. Ἐπιτροπὴ πρὸς καθορισμὸν οἰκῶν ἀγορᾶς οἰκῶν ἐν Ἐλευσίνι. Ἐπιστάσις Μουσείου τοῦ ἐν τῷ Βαρβακείῳ. Ἐπιστάσις ἀρχαίων τῶν ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ. Ἐπιτροπὴ πρὸς ἐξέτασιν τῶν Σιμωνίδου χειρογράφων. Ἐπιτροπὴ πρὸς γνωμοδότησιν περὶ πονήματος τοῦ Καيسαρίου Δαπ(όντε). (Ἀποστολὴ πρὸς ἐποπτεῖαν γυμνασίων,

ἦν ἀπεποιήθην). Ἐποπτεία τῶν Ἀθήνησιν γυμνασίων. Ἐφορεία τοῦ Σχολείου τῶν τεχνῶν. Μετοχή ἐν τοῖς Ὀρκωτοῖς δικαστηρίοις. Ὑπηρεσία ἐν τῇ Φάλαγγι τοῦ Πανεπιστημίου καὶ περιπολεῖται. Παραλαβὴ καὶ ἐξέλεγξις τῆς συλλογῆς τοῦ Ἰω. Δημητρίου. Παραγγελία πρὸς κατασκευὴν καταλόγου τῶν τῆς Ἐταιρίας ἀρχ. Γραμματεία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρίας εἰκοσαετῆς. Καθηγεσία ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τριακονταπενταετῆς. Μετοχή ἐν τῷ Συμβουλίῳ τῆς Φιλεκπαιδευτ. Ἐταιρίας. Μετοχή ἐν τῷ Συλλόγῳ Ἀθηναίῳ. Μετοχή ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ *Φιλίστορος*. Μετοχή ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς *ἀρχαιολ.* *Ἐφημερίδος*. Μετοχή ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ *Ἀθηναίου*. Μετοχή ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς *Μνημοσύνης*. Διδασκαλία τῷ Βασιλεῖ καὶ τῇ Βασιλίῳσῃ.

[Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον γύρω στὸ 1880.]

94. Τὴν νύκτα τῆς 10 Ἰουλίου 1880, ἡμέρας Πέμπτης πρὸς τὴν 11ην Ἰουλίου 1880 εἶδα ἐν ὀνείρῳ, ὅτι διηγούμενη διὰ μακρῶν εἰς Γερμανούς τινας, πῶς ὁ αὐτοκράτωρ Πέτρος Β΄ τῆς Βρασιλίας πρό τινων ἐτῶν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν Ἀθηνῶν εἰσερχόμενος ἐπρόφερε τὸ ὄνομα «Σωτηρίου» κατὰ κλητικὴν πτῶσιν καὶ ἀντιπαρῆλθέ με κτλ.* καὶ τῇ ἐπαύριον Παρασκευῇ μοι ἠγγέλθη ὁ θάνατος τοῦ Ζήση Σωτηρίου, ὃν καὶ παρέπεμψα μέχρι τάφου. Εἶπε δὲ ἐπικήδειον λόγον ἐν μὲν τῇ ἐκκλησίᾳ Ἀρσένης τις νέος, ὅλως ἄχρουν, ἐν δὲ τῷ κοιμητηρίῳ ὁ Τιμολέων Φιλήμων καλλίτερα, ἀλλ' ὄχι κάλλιστα, ὡς ἤθελα ἐγὼ νὰ ὀμιλήσῃ τις παριστῶν αὐτὸν ὡς τὸ στοιχεῖο τῆς Ἑλλάδος, ὅπερ ὅμως ὡς οὐ *geheuer* κατὰ Γερμανούς, δὲν τὸ πλησιάζουν πάντες κτλ. Ἐποίησα δὲ αὐθημερὸν τὸ ἐξῆς δίστιχον·

Ἄν ὅλοι ἐμιμούμεθα τὸν Ζήσην Σωτηρίου,
δὲν θᾶχε χρεῖαν ἡ Ἑλλὰς Εὐρώπης συνεδρίου.

καὶ τοὺς στίχους τούτους ἐπρόφερα καθ' ὁδὸν καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος τοὺς ἤκουσε, κάποιος δὲ Ἀναγνωστόπουλος ἐφημεριδογράφος, εἶπεν ὅτι θὰ τοὺς βάλῃ εἰς τὴν ἐφημερίδα, καὶ ἐγὼ μὲν εἶπα, νὰ μὴ σημειώσουν τὸ ὄνομά μου, αὐτοὶ δὲ εἶπαν· μπά! Ἐννοοῦσα δ' ἐγὼ, ὅτι ἔπρεπε τούλάχιστον διὰ τεσσάρων στίχων νὰ ἐκφρασθῇ ἡ ἰδέα μου πλήρης. Τοὺς ἐδημοσίευσαν δὲ κάπου τὴν ἐπαύριον, ὅπως ἔχουσιν ἀνωτέρω, καὶ διεδόθησαν τότε εἰς τὸ κοινὸν ἱκανῶς, καθὼς ἔμαθα.

* Εἶχα δηλ. προσκληθῇ παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τότε νὰ παρευρεθῶ ἐκεῖ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, καί, ἂν μὲ ζητήσῃ ὁ Αὐτοκράτωρ, τότε νὰ παρουσιασθῶ. Ἐκεῖνος ὅμως ἰδὼν ἐμὲ κύπτοντα ἐπὶ τινος ἐπιγραφῆς καὶ

ἀναστάντα πρὸ αὐτοῦ, ἐπροχώρησε βλέπων ἐμπρός του. Ὁ δὲ Εὐστρατιάδης παραδόξως πὼς ἦτο τὴν στιγμήν ἐκείνην ἀποσεσυρμένους ἐπίτηδες πρὸς τὸν μυχὸν τοῦ προπεριβόλου τῶν ἀρχαιοφυλάκων θέλων νὰ διαλάθῃ. Ὑστερον μετ' ὀλίγον εἰς τῶν Ἑλλήνων ὑπασιπιστῶν ἀκολουθούντων τὸν Αὐτοκράτορα, ἐφώνησεν ἄνωθεν ἀπὸ τῶν ἐπάλλξεων τὸ ὄνομά μου ἴν' ἀναβῶ ἐπάνω· ἐγὼ δὲ ἡρώτησα κάτωθεν· ὁ ἴδιος ὁ Αὐτοκράτωρ μὲ θέλει; Ὅχι, εἶπεν ὁ ὑπασιπιστής, ἀλλὰ Οὕτω δὲν ἀνέβην.

[Τὸ δίστιχο ἐπίσης στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 9, 11 καὶ 13. Εἶναι δημοσιευμένο· *Δελτίον τῆς Ἑστίας* 186 (20 Ἰουλίου 1880). Βλ. ἐπίσης Ν. Α. Βέης, "Ἑμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη, *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θεσαυροῦ* ΙΔ' (1947-1948), 308 καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη, Ὁ Ἑρασιπότης* 15 (1978-1979) 6.]

95. On pourrait expliquer la froideur des Atheniens envers une personne, par ce que je ne cultive aussi l'amitié de beaucoup de personnes. Mais la chose revient au même. Moi je ne veux rien gagner en sollicitant d'autres. Eux ne s'empresment aussi de me visiter, parce qu'ils n'espèrent rien de moi; car je n'ai en vue que le bien de l'état. Décidément je n'ai pas gagné depuis quelques ans dans l'opinion et l'estime public, mais au contraire j'ai perdu. J'en ai la preuve dans le nombre de visites que je reçois chaque année à l'anniversaire de mon saint. Je me souviens des années passées, il y a un trentaine d'ans, ou le nombre des visitants s'élevait à 100-120, parmi les quelles on voyait des députés de la chambre, des pairs, des avocats, des publicistes, des professeurs, même des prélats. Maintenant le nombre s'est restreint à une quarantaine, sauf les parents. Voici la liste des visiteurs d'aujourd'hui 27 Dec. 1883 ... O ma patrie! pour t'aimer sincèrement et pour avoir contribué surtout dans ces dernières années à ta gloire scientifique, on m'en veut. Ἄλλ' οὐ φροντὶς Ἱπποκλείδῃ. Je reste ce que je suis. Fais ton devoir; adorenne que pourra.

[Προηγεῖται κατάλογος σαράντα ὀνομάτων ποὺ τὸν ἐπισκεφθήκαν τὸ 1883 τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς του ἑορτῆς.]

96. Τῇ 27 Σεπτ. 1885.

Θὰ ζήσω ἄραγ' ἔτη τρία ἐπὶ γῆς
τοῦλάχιστον ἀκόμη καθὼς εὐχομαι,

ὥστε νὰ ἴδω τὴν καλὴν κορίσκειν μου
 ὑπανδρευμένην, τὸν μικρόν μου δὲ υἱὸν
 εἰς ὠρισμένον ἔργον, τελευταῖον δὲ
 νὰ δώσω εἰς τὸν τύπον καὶ ὁλόκληρον
 τὸν ἄτυχόν μου Στράτιν; ταῦτα ἐρωτῶ,
 καὶ εἰς μερίμνας εἶμαι διὰ ὅλ' αὐτά ...

[Ἀργότερα σημειώνει ὅτι ὁ γυιὸς του διορίστηκε στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, στὸ Δικαστικὸ τμήμα.]

97. 20 Μαρτίου 1888 ἔγραψα αὐτὰ τὰ ὁ θεὸς νὰ τὰ κάμῃ λατινικά. In vita mea, quae in satis longam aetatem producta est, nam ago nunc annum septuagesimum quum haec scribo, animadverti in primis hoc, me in minima conjunctione sive societate cum meis contemporaneis insignibus fuisse sed magis in privata quadam reclusionem degisse. Neque cum civilibus magistratibus, neque cum poëtis aut literatoribus artificibusque amicitiam colui. In nullo unquam collegio praeter societatem archeologicam adscriptus consumpsi tempus vitae in legendis scriptoribus tum antiquis, tum nostrum temporum; idque mihi accidit magis in propecta aetate, nam junior cum essem, plus commercii habebam cum civitatis proceribus.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 21, φ. VIII σελ. 4). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (50).]

98. [Ἀνάκτορον τῆς ΑΒΥ τοῦ Διαδόχου πρὸς τὸν Κουμανούδη, Ἀθήνα 28 Δεκεμβρίου 1894. Καλεῖται νὰ συμμετάσχει στὴν Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν τέλεση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων.]

Ἀπὴντησα τὴν ἐπαύριον ὅτι εὐχαριστῶ μὲν κτλ. ἀλλ' ἔνεκα τοῦ γήρατος καὶ τῆς ἐπιφαλοῦς μου ὑγείας δὲν δύναμαι λυπούμενος νὰ συμμετάσχω ὡς μέλος τῆς διὰ τὸ καλὸν καὶ ἑλληνοπρεπὲς τοῦτο ἔργον ἐπιτροπῆς.

99. [Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὸν Henning χρονολογούμενο γύρω στὸ 1894, ὅποτε συστάθηκε ἡ σχετικὴ ἐπιτροπὴ.]

Σὰς εὐχαριστῶ διὰ τὸν κόπον, ὃν ἐλάβετε νὰ ἔλθῃτε εἰς τὴν οἰκίαν μου μὲ τὸν κατάλογον τῶν ὑπὲρ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων συνδρομητῶν· ἀλλὰ λυποῦμαι μὴ δυνάμενος νὰ ὑπογράψω ἐν αὐτῷ, ἂν καὶ ἐπαινῶ τοὺς συνιστῶντας τὸν συνεταιρισμὸν τοῦτον < >

100. Ἀμοιβαὶ ἃς ἔλαβεν ὁ Σ.Α.Κ. ἐξ ἐργασιῶν του.

Λεξικὸν Οὐλερίχου	2300
Γεωγραφ. Σταθοπούλου	50
Γραμματ. Καλλίφρονος	80
Βος κατάλογος Βρετοῦ	357
Διάλογοι Βρετοῦ	113
Περὶ στεφάνου λόγ. Δημοσθ.	165
Γεν. Ἱστορίας Α. Ι. Ἀντωνιάδ.	100
Μεσαιῶνος ἱστορ. Α. Ι. Α.	85
4 ἄρθρα παρὰ Δοκοῦ	45
Ἐπιθεώρησιν ἱστορίας Ἀντων.	100
Pape λεξ. κυρίων ὀνομάτων	420
Ἐφημερὶς ἀρχαιολογ.	<u>60</u>
	3875
Σταθοπούλου γεωγραφία	<u>182</u>
	4057

101. Ἄν ἐπρόκειτο νὰ κάμω ταξίδι, δηλ. ἂν εἶχα τὰ πρὸς τοῦτο χρήματα, ἔπρεπε πρῶτον νὰ ὑπάγω εἰς Δῆλον, εἰς Τάναγραν, εἰς Ὀρχομενόν, Ἐπίδαυρον, εἰς Μυκῆνας, εἰς Ὀλυμπίαν, εἰς Τρφάδα, εἰς Πέργαμον, εἰς Σάμον καὶ Ἐφεσον καὶ Ἀλικαρνασσόν, εἰς Ἀδριανούπολιν, εἰς Σαμοθράκην, εἰς Θεσσαλονίκην, εἰς Σμύρνην, εἰς Ἰθάκην καὶ Κέρκυραν καὶ ὕστερον εἰς Νεάπολιν, Πομπηϊαν, Σελινούντα, Ἀκράγαντα, Φλωρεντίαν, Ῥώμην, Βενετίαν, Μεδιόλανα, Μόναχον καὶ ὀπίσω γλήγορα εἰς Ἀθήνας. Ἰδοὺ πῶς ἤξεύρω νὰ κρατῶ ἑμαυτοῦ καὶ νὰ μὴ ζητῶ τὰ πάντα, Κωνσταντινούπολιν δηλαδή, Κρήτην, Κύπρον, Ἡπειρον, Θεσσαλίαν, Βερόλινον, Παρισίους, ἃ πάντα ἐπιθυμῶ, πλὴν τῆς Κοσπλεως.

ΙΣΤΟΡΙΑ

102. Λάθη πραγματικὰ καὶ γλωσσικὰ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Σπ. Ζαμπελίου τῷ ἐπιγραφομένῳ *περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*.

... Ἄλλ' ἐγὼ δὲν ἀνέλαβα ἐνταῦθα τὸ ἔργον τοῦ νὰ καταδείξω τὰ μεγάλα καὶ καθολικὰ λάθη τοῦ συγγραφέως, ἅπερ εἰσὶ πάμπλειστα, ἀλλὰ μόνον τὰ χειροπιαστὰ καὶ μερικά. Λέγω δὲ ὅτι εἰς ὅλα τὰ σφάλματα

περιέπεσεν οὐχὶ τόσον ἐξ ἀμαθείας ὅσον ἐξ ἐσφαλμένων ἀρχῶν τὰς ὁποίας ἐν συνειδήσει ἠοπάσθη. Κάκιστον τοῦτο. Οὕτω γράφεται *Philosophie de l'histoire?* Οἶμοι! ...

Τί σοφίσματα καὶ πολλαχοῦ μὲν τοῦ βιβλίου μάλιστα δὲ ἐν τῇ σελ. 296 ὅπου λέγεται ὅτι βούλευμα θεῖον ἤθελε νὰ μὴ ἐγερθῶσιν οἱ Ἕλληνες εὐθὺς ἐν Βυζαντίῳ εἰς αὐτονομίαν ἀλλὰ νὰ παιδαγωγηθῶσι πολλοὺς αἰῶνας καὶ νὰ ἔλθωσιν ἀργότατα εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν νέων ἐθνῶν τῆς Δύσεως, ὅτε ταῦτα εἰς ἀσχολίας κοσμικωτέρας καταγινόμενα δὲν ἤθελον δυνηθῇ ἢ δὲν ἤθελον εὐκαιρήσει νὰ προσβάλωσι τὸ δόγμα μας κτλ.!!! Τὸ βούλευμα τοῦτο τοῦ θεοῦ τίς τῷ ἀπεκάλυψε τῷ Ζαμπελίῳ; ἡ ἱστοριονομικὴ ἐπιστήμη ἐκ τῶν ὑστέρων; ἀλλὰ διὰ τί νὰ μὴ εἴπῃ ἄλλως; ὅτι τῷ κινουμένῳ εἰς πᾶν ἔργον καὶ θεὸς συναντιλαμβάνεται καὶ ὅτι ἡμεῖς πταίσαντες ἐσταυρώσαμεν τὰς χεῖρας; Ἀλλὰ πῶς νὰ εἴπῃ τοῦτο· τότε δὲν μένομεν λαὸς περιούσιος, ἔθνος ἅγιον, βασιλείον ἱεράτευμα. Ἐπικινδυνωδέστερον κόλακα τοῦ ἔθνους μας παρὰ τὸν Ζαμπέλιον δὲν ἀνέγνωσα, διότι οἱ ἄλλοι Ναπαῖοι δὲν ἔχουν τὸ ἐπαγωγὸν τῆς φαντασίας του.

Ἐνῷ πολλὰ καινοτομεῖ ὁ Ζαμπέλιος εἰς τὰ τῆς γλώσσης ἀτόπως λίαν, ἔχει ὅμως καὶ καλὰς τινὰς συνθέσεις, ὡς ἀρχαιοτυπία, πρωτένοχος, ἀγροπύργια (*châteaux*) ...

Τὸ βιβλίον τοῦτο περιέχει ἐγκώμιον τῆς Ἑλ. Ἐκκλησίας ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους· ἀλλὰ καλὸν νὰ μὴν ἰδῶ, ἂν ὁ συγγραφεὺς του πιστεύῃ ἐν τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων, ὅπως τὸ πιστεύει αὐτὴ, καὶ ἂν δὲν μεταχειρίζεται τὴν θρησκείαν μόνον ὡς *vehicle* πολιτικῶν καὶ μάλιστα δημοκρατικῶν σκοπῶν. Προσέτι δὲ τὸ βιβλίον τοῦτο δύναται κατ' ἐμὲ πολλοὺς νέους Ἕλληνας νὰ καταστήσῃ οἰηματίας καὶ μυστικιστάς, νὰ μὴν καὶ δημοκράτας καὶ καλογέρους. Ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ ὕμνολογεῖ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας μας καὶ θελκτικῶς τοὺς περιγράφει ὡς χρυσοῦν αἰῶνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τίποτε δὲν τὸ ἔχει ὅτι ἐμείναμεν ὀπίσω εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ ἠθετήσαμεν οὕτω παράγγελμα θεῖον τὸ γνῶθι σαυτὸν καὶ τὴν φύσιν. Τὴν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι ἀμάθειαν καὶ δεισιδαιμονίαν ἀναφέρει που μὲ μίαν λέξιν, ποτὲ δὲν τὴν κάμνει ὑπόθεσιν λόγου. Ἐν γένει παρακμὴν καὶ πτώσιν ἐλληνικοῦ ἔθνους δὲν ἐκθέτει οὐδαμοῦ, λαλεῖ ὅμως περὶ ἀνακαινίσεως καὶ ἀναγεννήσεως!

[Παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Σπυρ. Ζαμπέλιου *Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Κέρκυρα 1852.]

103. Τὸ παρὸν βιβλίδιον ὡς δεῖγμα μόνον φιλογενοῦς αἰσθήματος ἤθελεν εἶναι ἄξιόν τινος ἐπαίνου, ἐὰν δὲν ἦτον συγγεγραμμένον εἰς ὕψος ὑπέρμετρα χολερικὸν καὶ βρίθον ἀπηνῶν καὶ ὑβριστικῶν ἐκφράσεων. Ἐπιστημονικὰ ζητήματα τοιαύτης ἀξίας νομίζομεν, ὅτι χρήζουσι νηφαλιωτέρας μεταχειρίσεως διὰ νὰ περαίνωνται αἱ λύσεις αὐτῶν, καὶ ὄχι νὰ συσσωρεύωνται εἰς τὴν γραμματεῖαν μας ἀχρήστων διενέξεων περιεκτικὰ βιβλία. Ἄν ὁ Φαλλμεράϋερ* κατὰ τὰ 1830 καὶ 1835 παρεξετράπη τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιланθρώπου ὁδοῦ καὶ φρονήσας ἐσφαλμένα ἐξέφρασε καὶ ἐκφράζει ἀδιακόπως** μίση ἄσπονδα κατὰ γένους ποτὲ καιροῦ χρηματίσαντος διδασκάλου σχεδὸν ἀπάσης τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐπικαλουμένου εἰσέτι τότε τὴν τῶν Εὐρωπαίων αὐτῶν ἀντίληψιν, δὲν ἦτον ὅμως πρέπον οὐδὲ φιλοσοφικὸν ὅλως νὰ τὸν καθυβρίσῃ τώρα ὁ ὑπέρμαχος τοῦ ἡμετέρου γένους, καὶ ὄχι μόνον αὐτὸν ἀλλὰ καὶ ποτὸν ἀθῶον ὀλοκλήρου φυλῆς εὐεργέτιδος, τὸν ζῦθον. Ἀφήνοντες ὅμως παράμερα τὸ ὕψος τῆς βίβλου, ἃς ἴδομεν, τί μᾶς φέρει νέον πρὸς ἀναίρεσιν τῆς παρὰδόξου Φαλλμεραϋερίου γνώμης; Ἱστορικῶν χωρίων νέας ἀνευρέσεις ἢ ἐξηγήσεις δὲν περιέχει διόλου, διὰ νὰ πείσῃ οὕτω τοὺς ἀναγνώστας. Διατείνεται δὲ τινα μόνον καὶ ταῦτα περὶ τῶν μεγίστων, χωρὶς νὰ ἐπιφέρῃ καὶ λεπτολόγους καὶ πειστικὰς ἀποδείξεις, ὡς συνειθίζεται παρὰ τῶν ἀκριβολογουμένων τὰ πράγματα ἱστορικῶν τῆς παρούσης ἐποχῆς. Δύο μόνον λέξεις λέγει περὶ τοῦ Μωρέως ὅτι ἐκλήθη οὕτως ὑπὸ τῶν σταυροφόρων καὶ παραπέμπει πού εἰς τὸν Εὐγένιον, ἐνῶ οἱ νεώτεροι Εὐρωπαῖοι κατετυραννήθησαν τόσον ἀναζητοῦντες τὴν ἀρχὴν τοῦ ὀνόματος τούτου. Παρόμοια ὀλιγόλογος φαίνεται καὶ ὅταν μᾶς βεβαιοῖ, ὅτι ἡ τῶν Ἀθηναίων ἐκείνη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχην ἐγγράφη περὶ τὰ 1695 καὶ ὄχι 9 αἰῶνας πρότερον. Καὶ ὅμως ἐννεακοσίων χρόνων διαφορά δὲν μοὶ φαίνεται μικρὸν πρᾶγμα. Εὐκολώτατα τιτλοφορεῖται ὑπ' αὐτοῦ κατὰ πτυστον καὶ τι χειρόγραφον, ὅπερ ἀνέγνω ἐν Ἀθήναις ὁ Φ. χωρὶς νὰ αἰτιολογηθῇ ἡ ὀνομασία αὕτη. Καὶ εἰς τοὺς ἀμαθεστάτους τῆς Ἑλλάδος λέγει ὅτι εἶναι καὶ ἦσαν γνωστὰ αἱ ὀνομασίαι Ἀργολίδος, Πελοποννήσου, Ἀρκαδίας ὡς ἐκ τῶν τίτλων τῶν ἀρχιερέων· ἀλλὰ λησμονεῖ, ὅτι ἡ παρὰ πτοιν ὀλίγοις χρῆσις τῶν ὀνομασιῶν τούτων ἦτον ἀπλοῦς ψιττακισμὸς καὶ ὄχι τι πρὸς· τὰ δὲ ἀληθῆ ὀνόματα καὶ εὐχρηστα παρὰ πᾶσιν εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον ἦσαν τὰ ἄλλα. Ὅμοιον τούτοις καὶ τὸ ὡς ἐκ τρίποδος Δελφικοῦ γνωμοδοτήματός περὶ τῆς τριετοῦς ἢ τριακοσιοτοῦς ἐρημώσεως τῶν

Ἀθηνῶν. Τίς λοιπὸν ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους ἢ καὶ Ἑλλήνας μὰ τὸ ναί, θέλει τὸν πιστεύσῃ οὕτως ἰσχυριζόμενον; Ἡ ὑποθέτει γνωστὰς τοῖς πᾶσι τὰς ὑπ' αὐτοῦ κηρυττομένας καὶ ἐξηκριβωμένας ὑπ' ἄλλων ἀληθείας; Τότε τίς ἢ χρειά νὰ τὰς ἐπαναλάβῃ αὐτὸς καὶ τοῦτο μόνον συντομώτερα καὶ ἀσαφέστερα;

Τὰ δὲ ἐκ τοῦ σημερινοῦ τοῦ ἔθνους βίου καὶ γλώσσης ἐπιχειρήματά του εἶναι τόσον γενικὰ καὶ ἤδη καὶ ὑπὸ ἄλλων*** εἰρημένα, ὥστε οὐδὲν βάρος ἐξ αὐτῶν προστίθεται εἰς τὴν πλάστιγγά μας. Ἀλλ' ἄς ἐξηγηθῶμεν σαφέστερον. Ἡμεῖς φρονοῦμεν, ὅτι ἰδιάζων βίος καὶ τρόπος ὑπάρξεν ἑνὸς ἔθνους, ὅταν διατηρηθῇ ἱκανῶς, εἶναι ἀξιώτατος νὰ παράγεται μάρτυς τῆς ταυτότητος αὐτοῦ τούτου τοῦ ἔθνους μὲ τὸ προϋπάρξαν πρὸ αἰώνων, ἀλλ' ἀπαιτοῦμεν νὰ τίθενται ὅρια τοῦ ἰδιάζοντος καὶ τοῦ καθολικοῦ ἐν τοῖς ἔθνεσι, νὰ διακρίνονται τὰ τοῖς πᾶσι κοινὰ ἀπὸ τὰ ἐνί τινι μόνον ἐνυπάρχοντα καὶ νὰ ἐξάγονται μόνον ἐκ τῶν τελευταίων ἀσφαλῆ συμπεράσματα πρὸς ὅποιονδῆποτε σκοπόν. Ἄλλως ποιούμενη ἡ τρίβος αὕτη εἶναι λίαν ὀλισθηρὰ καὶ ἄγει εἰς σκότος ὅχι εἰς τὸ φῶς τῆς ἀληθείας. Κανένα δὲν λανθάνει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῆς αὐτῆς οὐσίας ὢν ἀπανταχοῦ, πολλὰ ὅμοια φρονήματα καὶ ἔθιμα προϊόντος τοῦ χρόνου ἐμόρφωσε καὶ διασώζει. Τ' ἀνευρίσκομεν δὲ αὐτὰ καὶ εἰς τὰ πλεῖστον ἀπέχοντα ἔθνη, καθὼς τὸ πλῆθος τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ ἄλλων δοξασιῶν! Ἐπρεπε λοιπὸν μετὰ μεγίστης κρίσεως ν' ἀναφέρωνται τὰ τοιαῦτα. Ποῦ τῆς γῆς λ.χ. δὲν εὔχονται εἰς τὸν πταρνισμόν; ὥστε ποῖος λαὸς ὡς ἐκ τούτου δὲν ἤθελεν ὀνομασθῇ δικαίως γνησιώτατος ἀπόγονος τοῦ ἐλληνικοῦ; Τὸ δὲ τῆς βασκανίας καὶ τοῦ βόμβου τῶν ὠτίων καὶ τοῦ πηδήματος τῶν ὀμματίων πίστευμα καὶ ἡ ἐγκοίμησις εἰς τοὺς ναοὺς καὶ αἱ προφητεῖαι τοῦ καιροῦ δὲν εἶναι σχεδὸν παγκόσμια καὶ αὐτά; Ὅταν ταῦτα ἀναφέρωνται ὑπὸ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ ἐθνισμοῦ μας, διὰ τί νὰ λησμονηθῇ τὸ μέγιστον ἐκεῖνο ὅτι δηλαδὴ ἀναπνέομεν ἀέρα καὶ ἡμεῖς καὶ τρώγομεν ἄρτον καὶ πίνομεν ὕδωρ ὡς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ ἐπομένως εἴμεθα ἀπόγονοί των;

Ἄλλο. Ὁ συγγραφεὺς ἡγγίσε καλῶς ποιῶν καὶ τὸ περὶ γλώσσης κεφάλαιον· ἀλλ' ἀποροῦμεν διὰ τί καὶ αὐτὸς μετὰ πολλῶν ἄλλων προγενεστέρων του μετεχειρίσθη τὴν τετριμμένην ταύτην καὶ ὅλως ἐσφαλμένην κατὰ τὴν ἰδέαν, φράσιν «πολλὰς ἀρχαίας ἐλληνικὰς λέξεις σώζει ἡ ὀμιλουμένη», ὡς νὰ μὴν ἦτον ἡ δυστυχὴς αὐτόχρημα Ἑλληνικὴ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους καὶ εἰς αὐτὰ τῶν χωρικῶν τὰ στόματα. Τῇ ἀληθείᾳ κατὰ τί εἶναι

ἐλληνικώτεραι αἱ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως προτιμηθεῖσαι λέξεις *σεμίδαλις* καὶ *βατεύειν* ἀπὸ τὰς *φακῆ* καὶ *περιπατῶ*, ἢ αἱ *στήμων*, *τολύπη* καὶ *αὐτίον* ἀπὸ τὰς *ξύλον*, *ἄχυρον*, *λιθάριον*; Διὰ τὸν θάνατον δὲν θαυμάζομεν καὶ δὲν τὸ λέγομεν εἰς τοὺς Εὐρωπαίους, ὅτι ἐσώθησαν αἱ λέξεις *κόσμος*, *φῶς* καὶ *ἄνθρωπος* καὶ *τρέχω* καὶ ὅλος ὁ λοιπὸς ἐσμός τῶν λέξεων τῆς Ἑλληνικῆς, ἀλλὰ προφέροντες ὀλίγας τινάς, δὴθεν σπανιωτέρας, καὶ ἐπιδεικνύμενοι αὐτὰς ὡς πτωχαλίζοντες τινὲς τοὺς κινούμεν εἰς ὑπόνοιαν μὴ δὲν σύγκηται ὅλος ὁ πλοῦτός μας ἐξ αὐτῶν καὶ μόνον; Ὁ γράφων τὰ παρόντα ἤδη πλειστάκις ἐπληροφόρηθη ὅτι ὁ πολὺς ὄμιλος τῶν ὁμογενῶν μας δὲν νομίζει καὶ δὲν ὀνομάζει ὅλην του τὴν γλῶσσαν ἐλληνικὴν, ἀλλὰ μόνον τινὰς ὀλίγας λέξεις τοῦ καταλόγου τῶν ἀνωτέρω. Καὶ ἄς σκεφθῶμεν μήπως εἶναι αἴτιοι τούτου οἱ λογάδες αὐτοὶ τοῦ ἔθνους, οἵτινες ἔπρεπε νὰ διευθύνουν τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι τῶν ἀμαθεστέρων καὶ ὅχι νὰ συγχωλαίνουν μ' αὐτοὺς εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα.

Μία παρατήρησις ἃς μᾶς συγχωρηθῇ νὰ ἐπιφέρωμεν, ὅτι εἰς τινὰ γλωσσικὰ ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔδειξε τὴν ἀπαιτουμένην ἀκρίβειαν, διότι δὲν νομίζομεν ὅτι ἐψεύσθη ἐκῶν. Κανένα τῶν Ἑλλήνων δὲν θέλει πείσῃ (ἀλλογενῇ ἴσως) ὅτι «ἤκουσε πρὸ τινων ἐτῶν ὧσιν ἰδίους καὶ ἐκθαμβος ἐκ γυναικὸς ἰδιωτικῆς καὶ ἀναλφαβήτου τὸ Ὀμηρικώτατον ἐκεῖνο ἔρρε *κακὴ γλῆνη*». Ἀναλφαβήτου, ναί, ὁμολογοῦμεν· ὅχι ὅμως καὶ ἰδιωτικῆς παντάπασιν. Διότι προφανέστατον εἶναι, ὅτι τοιαύτας φράσεις ἀρχαϊκὰς μόνον ἐκ τῆς μετὰ τῶν πεπαιδευμένων ἢ σχολαστικῶν συναναστροφῶν δύναται νὰ μάθῃ ὁ ἰδιωτικὸς ἄνθρωπος. Ὁμοίᾳ καὶ ἡ λέξις αὐτοῦ *ἐχθροπάθεια* ἣτις ἂν ὅχι ἀλλαχόθεν, κἂν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν ἢ ἀκρόασιν μόνον τῶν ἐφημερίδων ἀπέμεινε καὶ εἰς τὰ στόματα τῶν πάντῃ ἀπαιδεύτων καθὼς καὶ ἄλλαι μυρία, ἀλλὰ δὲν ἔπρεπε αἱ τοιαῦται λέξεις καὶ φράσεις νὰ ἐκφέρονται εἰς τὸ κοινὸν ὡς ἀμέσως καὶ κατὰ διαδοχικὴν παράδοσιν διασωθεῖσαι εἰς τὸν λαόν, ἐνῶ μάλιστα οὐδὲν κερδίζομεν ἐκ τοιούτων ἰσχυρισμῶν.

Ἐσφαλε καθ' ἡμᾶς ὁ συγγραφεὺς καὶ ὅταν ἀπέδωκε Πινδάρειον χαρακτηριστικὰ εἰς τὰ δημοτικὰ μας ἄσματα, τὰ ὅποια τῷ ὄντι μὲν εἶναι ἄξια μεγάλων ἐπαίνων, ἀλλὰ φέρουν ὅλως διόλου ἄλλον τύπον δηλαδὴ ἐν πολλοῖς τὸν ἐπικὸν τοῦ Ὀμήρου. Ἄν δὲ ἀπλῶς μόνον ἔπαινον ἤθελε ν' ἀπονεύμῃ πρὸς αὐτά, τότε πρὸς τί μᾶλλον τὸ ὄνομα τοῦ Πινδάρου ἢ τοῦ Ἀρχιλόχου καὶ Ἀνακρέοντος ἐφάνη αὐτῷ προσφύεστερον, διότι καὶ οὗτοι

ἀνεδείχθησαν μεγάλοι ποιηταί; Ἐπειτα τί ἐκ τῆς ἀρετῆς τῶν δημοτικῶν μας ἀσμάτων ἀποδεικνύεται δὲν ἐννοῶ, ὅταν γενικῶς πῶς πανηγυρίζονται, διότι καὶ ἄλλα ἔθνη ἔχουν πλείστου λόγου ἄξια δημῶδη ποιήματα καὶ ἴσως ὅχι ὕστατον πάντων τὸ Σλαβωνικὸν αὐτὸ κατὰ τοῦ ὁποίου ἀντιφερόμεθα.

Πλὴν βέβαια κρίσεις φιλολογικαὶ καὶ ἱστορικαὶ περὶ τοιούτων ἀντικειμένων ἀπαιτοῦσι καὶ πλειοτέραν μελέτην αὐτῶν τούτων, ὅσην δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε καιρὸν νὰ καταβάλῃ ὁ συγγραφεύς. Καταφαίνεται δὲ τοῦτο καὶ ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ ἐκτυπωθέντος σελίδι 26 τραγουδίου τοῦ Μαρτίου ὅπου δὲν διεκρίθησαν τὰ γνήσια τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὰ ἐπέισακτα τῶν λογιωτάτων στιχίδια, ὡς τὰ ὄρη ἀνθοῦσι. Κάμποι λουλουδοῦσι καὶ τὸ πῖον ὁρῶμον δειῖξατε τῶν γραμμάτων τῶν καλῶν εἶναι ἀναμφιβόλως διεφθαρμένον διότι ἡ λέξις *πίος* ἢ *πίων* εἶν' ἀδύνατον νὰ σώζεται εἰς τοῦ λαοῦ τὸ στόμα ὥστε νὰ σημαίνῃ παχύν(!) δρόμον τῶν καλῶν γραμμάτων = *viam uberem ad discendas bonnas litteras*.

Εἶθε εἰς τὸ ἐξῆς τοιαῦτα ἔργα νὰ ἐπιχειρισθοῦν ἄνδρες ψυχῇ καὶ καρδίᾳ ἀφοσιωμένοι εἰς τὴν περὶ ταῦτα σπουδὴν, διότι τὸ καθ' ἡμᾶς δὲν βλέπομεν μεγάλην ὠφέλειαν ἀπὸ τὰς ἐν τῷ τέλει τῶν παρέργως συγγραφόμενων βιβλίων μετριόφρονος φράσεως «εἰ δὲ ἐνδεεστερῶς, εἴρηκα ὡς ἐδυνάμην». Ὅθεν καὶ περιμένομεν μετὰ φιλομαθοῦς περιεργείας τὴν ἀκολουθίαν ἄλλης τινὸς βίβλου [[τοῦ κυρίου Παπαρρηγοπούλου]] περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου τῆς τοῦ κυρίου Παπαρρηγοπούλου, ὅστις, ἐλπίζομεν, θέλει ἐντὸς ὀλίγου φωτίσῃ τὸν σκοτεινὸν ἀλλὰ προσφιλέστατον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος λαβύρινθον τῆς μεσαίας του ἱστορίας.

Ἐγράφη κατὰ μῆνα Ἰούλιον. Σ.Α.Κ.

*τὸ ὄνομα τοῦτο διὰ παντὸς τοῦ βιβλιδίου συστηματικῶς κακογραφεῖται οὕτω Φαλμερρέυερος ἢ Φαλλμερρέυερος.

**ἴδε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ εἰς τὴν *Γενικὴν ἐφημερίδα τῆς Ἀνγούσης* τοῦ Ἰουλίου μηνὸς τὰ *Fragmente aus dem Oriente*.

***ὡς ὑπὸ Βιβυλάκη. Καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα τακτικῶς κακογραφεῖται εἰς τὴν βίβλον Βαβυλάκης.

[Παρατηρήσεις στὸν πανεπιστημιακὸ λόγον τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, γιὰ τὸ ολαβικὸ ζήτημα, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος ὑπὸ Κ. Παπαρρηγοπούλου κατὰ τὴν 20 Μαΐου 1857* ἡμέραν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων τοῦ Μεγαλειοτάτου Βασιλέως καὶ τῆς ιδρύσεως τοῦ ἀνωτάτου ἐκείνου Ἐκπαιδευτηρίου, Ἀθήνα 1857.]

104. ... 'Εν σελ. 665 ἐρωτᾷ διὰ τί μᾶς προέλαβαν εἰς τὸν ἐξευγενισμόν ἄλλα ἔθνη, διὰ τί ἐβραδυπορήσαμεν 20 αἰῶνας; καὶ ἀποκρίνεται: διότι ἀρχαιολεκτήσαμε σφόδρα, διότι ἡ κεφαλὴ μας ἔβλεπεν ὀπίσω. ὦ ἀναποδιά. 'Αλλ' ἴσια ἴσια ὅταν ἡ κεφαλὴ μας ἐκύτταξε ὀπίσω τοὺς Ἕλληνας, τότε ἐκάμαμεν τὸ πρῶτον βῆμα εἰς τὰ πρόσω. Διὰ τί δὲν λέγει ὅτι ἐπειδὴ ἐμιοῖσάμεν τὴν σοφίαν τῶν προγόνων, διὰ τοῦτο ἐμείναμεν ὀπίσω; ...

Θαυμάζω ἐπὶ τέλους τὸν μέγαν ἔπαινον ὃν δίδει τῷ Γαλλικῷ ἔθνει διὰ τὴν γλῶσσάν του, ἣν ὡς τοῦ νέου πολιτισμοῦ καταλληλοτάτην ἱεροφάντορα καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκθειάζει· λοιπὸν ποῦ μένει ὁ περιούσιος λαός, τὸ βασιλείον ἱεράτευμα, ὁ ἑλληνικὸς καὶ ἡ γλῶσσά του. Ἡ ἱστοριονομία σου σοῦ παίζει παιγνίδια Ζαμπέλιε, διαβολεμένα. Σὺ πρέπει, ἀφοῦ ἔγραψες τὴν περὶ Γάλλων 678 ἱστοριονομικὴν σου σελίδα, νὰ θέλῃς τώρα νὰ εἶσαι χωρὶς ἄλλο Γάλλος καὶ ὄχι Ἕλλην, νὰ κλαίῃς ὅτι δὲν εἶσαι Γάλλος ...

[Παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Σπυρ. Ζαμπέλιου, *Βυζαντινὰ μελέται. Περὶ πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Ἡ' μέχρι Γ' ἑκατονταετηρίδος μ. Χ.*, Ἀθήνα 1857.]

105. ... 'Οδυσσεύς [κατὰ τὸν Ζαμπέλιο] τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος κατὰ τὸν μεσαιῶνα. Φθάνει τέλος εἰς λιμένα σωτήριον· ὅλα ὁμοιάζουν, ἐκτὸς ἑνός· ἐκεῖνος ἤθελε νὰ ἴδῃ τὸν καπνὸν ἀποθρώσκοντα τῆς ἰδίας γῆς καὶ διὰ τοῦτο ἐπὶ τέλους τὸν εἶδε. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἤθελε ὅμως τίποτε, καὶ μόλις ἀργὰ ἠθέλησεν ἠγάπησε σοφίαν καὶ συνεφρόνησε, καὶ διὰ τοῦτο ἀνέστη τὸ 1821. Πότε δὲ συνεφρόνησε; ὅχι ὅτε ἀντετάσσεται τοῖς Φράγκοις διὰ τὸ πιστεῦν, ἀλλὰ πολὺ ὑστερώτερα, μετὰ τὰ 1453.

[Παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Σπυρ. Ζαμπέλιου, *Βυζαντινὰ μελέται. Περὶ πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Ἡ' μέχρι Γ' ἑκατονταετηρίδος μ. Χ.*, Ἀθήνα 1857.]

106. Τῇ 8 Ἰουνίου 1858 μ' ἔρχεται ἔννοια νὰ γράψω ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἰς χρῆσιν τῶν πολλῶν, σύντομον ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτάτων. Καὶ ἄλλοτε ἐγώ, καὶ ἤδη ἐν Βερολίνῳ, ἐσχεδίασά τι τοιοῦτο, μάλιστα τότε σκοπεύων τὴν συνέχισιν τῆς παλαιᾶς μετὰ τῆς νεωτέρας, ἥτις ἐν πᾶσι τοῖς ἐγχειριδίοις ἔλειπε, καὶ εἶχα προσέξει εἰς τινα τοῦ Neigebaur περίληψιν τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀλλ' ἔστην τότε, προϊδὼν πολλὰς τὰς δυσκολίας. Ὁ Παπαρρήγόπουλος ἔπειτα εἶδα ὅτι ὅλως ἀπέτυχεν, δι' ἑλλειψιν θελήσεως μᾶλλον καὶ καλῆς πίστεως. Εἶχα προτείνει ὅτε ἐσκεπτόμεθα περὶ τοῦ Τσοκανείου διαγωνίσματος, οὐχ ἥκιστα καὶ τοῦτο τὸ θέμα, ἀλλὰ δὲν ἐνεκρίθη ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι

ἤθελεν ἀναλάβει ἔπειτα εὐθύνην μεγάλην ἀπέναντι τῶν σοφῶν τῆς Εὐρώπης, ἢ μέλλουσα αὐτὸ νὰ κρίνῃ ἐπιτροπῇ. Καὶ ὅτε ἔγραφα πρότερον τὸν περὶ πολιτικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων λόγον μου, μεγάλως διετιθέμην εἰς ἐπεξέργασιν τινα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὅπως τὴν ἐνοοῦσα ἐγώ. Ἐσχάτως δὲ νύξιν τινὰ λαβὼν παρὰ τοῦ Σπυρ. Παυλίδου ἐρωτήσαντός με περὶ καταλλήλου τινὸς ἐγχειριδίου τοιοῦτου εἰς μετάφρασιν, ἐσκέφθην σήμερον ὅτι δυνατὸν ἐγὼ αὐτὸς νὰ ἐπιχειρήσω τὸ πρᾶγμα, καὶ δὴ προτίθεμαι τοῦτο ἀπὸ τῆςδε τῆς ἡμέρας. Μετάφρασις ξένου πονήματος δὲν δύναται κατὰ πάντα νὰ συντελῇ εἰς τὸν σκοπὸν μου· ἐράνισις ὅμως δύναται νὰ γίνῃ μετὰ προσοχῆς καὶ προσθήκη πρέπουσα τῶν λειπόντων μερῶν ἐν τοῖς τῶν ξένων ἐγχειριδίοις. Ἦδη εἶδα ἐν τοιοῦτο τὸ τοῦ Γάλλου Durui, ὅπερ μ' ἐφάνη οὐ κακὸν διὰ τὸ συμπεριλαμβάνειν τὰ τῶν ἀποικίων. Πρέπει νὰ ἐξετάσω καὶ ἂν τι γερμανικὸν ὑπάρχει ἄξιον λόγου. Πρέπει καὶ τὸ τοῦ Παπαρῥήγοπούλου νὰ ἔχω ὑπ' ὄψιν. Οὕτω πως λέγω νὰ ἀρχίσω:

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, τὸ ὁποῖον κατοικεῖ σήμερον μέγα μέρος τῆς νοτιωτάτης ἅμα καὶ ἀνατολικωτάτης χερσονήσου τῆς Εὐρώπης καὶ τὰ ἀνατολικά μάλιστα παράλια τῆς μικρᾶς Ἀσίας ὡς καὶ τὰς νήσους πάσας τοῦ Αἰγαίου καὶ Ἰονίου πελάγους καὶ διατελεῖ ἐν μέρει μὲν ἐλεύθερον ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Ἑλλάδος ἐν μέρει δὲ ἡμιελεύθερον ἐν τῷ Ἰονίῳ κράτει, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Ἀγγλῶν, ἐν μέρει δὲ ὑπήκοον τῶν Ὀθωμανῶν, τὸ ἔθνος λέγομεν τοῦτο τὸ ἑλληνικὸν ἦτο τὸ πάλαι πολὺ πολυαριθμότερον, σοφώτερον καὶ κραταιότερον καὶ κατῴκει πολὺ πλείονα μέρη τῶν τριῶν γειτονικῶν ἡπείρων Εὐρώπης Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς· ἐδαιρεῖτο δὲ τότε εἰς πολλὰς μὲν αὐτονόμους πολιτείας ἀπ' ἀλλήλων χωρισμένας ὡς καὶ πάντες οἱ λαοὶ κατ' ἀρχὰς τοῦ βίου των. Προικισμένον δὲ ὄν ἐκ φύσεως πλουσίως ἔφθασεν εἰς μέγιστον πολιτισμοῦ βαθμὸν ἐν τῇ ἀκμῇ του ὑπερήσπισεν ἡρωϊκῶς τὸ πολυτιμότεον τῶν ἀγαθῶν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἐλευθερίαν κατὰ τῶν ἐπιδραμόντων δεσποτῶν καὶ ἀσκήσαν πάσας τὰς εὐγενεῖς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου κατέστη διδάσκαλος πάσης ἐπιστήμης καὶ τέχνης εἰς τοὺς ἔπειτα ἀνακύψαντας ἐν τῇ σκηνῇ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας λαοὺς καὶ οὐχ ἥκιστα εἰς τοὺς νῦν κραταιοὺς λαοὺς τῆς δυτικοβορείου Εὐρώπης. Ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ ἐκ μικρῶν, ὡς πάντα τὰ ἀνθρώπινα, σπερμάτων ἤρξατο διὰ προσλήψεως ξένων διδαγμάτων ηὔξηθη, ἐμεγαλύνθη δὲ τεραστίως δι' ἰδίας ἐνεργείας, ἔπειτα δὲ κατὰ μικρὸν ἐπὶ αἰῶνας πολλοὺς

ἐμαράνθη καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις πάλιν αἰσίως ἀναλαμβάνει ἐν βραχεῖ σχετικῶς χρόνῳ δυνάμεις. Ἀξιαφήγητος λοιπὸν ἡ ἱστορία τοιοῦτου λαοῦ ὡς οὐδενὸς ἴσως ἄλλου διὰ ταύτην αὐτοῦ μάλιστα τὴν πολλὴν βιοσιμότητα, ἧς ματαίως ζητοῦμεν ἄλλο παράδειγμα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου.

Οὕτω περίπου σκόπιμον κρίνω νὰ χωρήσω προλογίζων καὶ ἔπειτα ἀφηγοῦμενος τὰ κυριώτερα τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου, πάντοτε μετὰ τινος σχέσεως πρὸς τὰ παρόντα, ἵνα μὴ λείψῃ οὐδὲ στιγμὴν ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητος τοῦ παλαιοῦ ἔθνους μετὰ τοῦ νέου. Τὸ ὅλον σύγγραμμα περιληφθῆτω εἰς 10 περίπου τυπογραφικὰ φύλλα ἥτοι σελ. 160 εἰς 8ον καὶ τὰ μὲν 2 τρίτα τοῦ ὅλου περιλαβέτωσαν τὴν παλαιὰν μέχρι ἀλώσεως Κορίνθου ἱστορίαν τὸ δὲ ἐν τρίτον τὴν μέχρις ἡμῶν. Νὰ γίνῃ δὲ μνεῖα δέουσα καὶ τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν.

107. Σημειώματά μου ἐπικριτικὰ εἰς τὴν τοῦ Παπαρρήγοπούλου *Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ἅξια ἴσως νὰ ἀντιγραφῶσι καὶ τακτοποιηθῶσι.

[Δίφυλλο - ἐξώφυλλο τῶν σημειώσεων.]

... Ἐν σελ. 503 ἡ Σοφία θυγάτηρ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου *ἔγρημε* τὸν μέγαν δοῦκα τῆς Ῥωσίας Ἰωάννην Γ' Βασιλειάδην. Ἀλλὰ ἐγὼ τοιοῦτο παράδειγμα χρήσεως τοῦ *γῆμαι* ῥήματος δὲν εὔρον ζητήσας ἐν τῷ λεξικῷ· *γῆμαι ἐπὶ τοῦ ἀνδρός λέγεται* λέγει ὁ Πολυδ. 3, 45 *γῆμασθαι δὲ ἐπὶ τῆς γυναίκος*. Τώρα τί ἤθελεν ὁ εὐλογημένος νὰ μεταχειρισθῇ ῥῆμα, οὐ καὶ ἂν ἔμαθέ ποτε τὴν σημασίαν ἐν τῇ νεότητι, τὴν ἐλησμόνησεν ὕστερον ὡς μὴ ἀναγινώσκων καθ' ἡμέραν παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία. Δὲν ἐμεταχειρίζετο ἀπλουστεράν φράσιν *ἐνυμφεύθη*, ἢ *ἔλαβε ἄνδρα*; Ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὰ καὶ θέλει καὶ ποθεῖ νὰ ἴδῃ ὡς τάχιστα ἐν ἐνεργείᾳ ὁ ἀνὴρ τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Σίνα διὰ νὰ τοῦ [[δῶση]] χύση λεξικὸν καὶ γραμματικὴν εἰς τ' αὐτὰ μὲ τὸ χουνί, ὥστε χωρὶς κόπον μελέτης ιδίας νὰ γράφῃ ὀρθὰ ...

φ. 1β'

... Λέγει ἐν σελ. 26, 28 καὶ ἐξῆς ὅτι πατριωτισμὸς ἥτοι φιλοπατρία δὲν ὑπῆρχεν ἐν τῷ ἀνατολικῷ ῥώμ. κράτει, ὀρθῶς λέγων.

Αὐτόθι ψέγει τὸν μοναστικὸν βίον δριμέως ...

Σελ. 30 ἀναγκάζεται νὰ εἴπῃ περὶ ἐνὸς κακοῦ κανόνος τοῦ μεγάλου

Βασιλείου, ὅτι δι' ἄλλας περιστάσεις καὶ ἀνάγκας ἐγράφη, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ἀποδεικνύη.

Αὐτόθι ψέγει τὸ «ὁ θεὸς μᾶς ἐπιώρρησε διὰ τὰς ἀμαρτίας μας» τὸ παρὰ τῶν Ἑβραίων ληφθὲν ὃ ἔλεγον ἐκεῖνοι ὁσάκις ἐνίκωντο ὑπὸ τῶν πολεμίων καὶ τὸ ἐπαναλάβανον συχνὰ οἱ Βυζαντινοί.

Τέλος καταντᾷ ἐν σελ. 31 νὰ εἴπῃ: Τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα ἐπενήργησε, πῶς νὰ τὸ ἀρνηθῶμεν; εἰς τὴν ἠθικὴν τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ἔκλυσιν τοῦ ἔθνους.

Πρεσβεύει ἐν σελ. 34 καὶ ἐξῆς (τοῦθ' ὅπερ νομίζω εἶπέ που καὶ ὁ Κοραΐς) ὅτι ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς 12 ἑκατονταετηρίδος ἤρχισε παρὰ τοῖς λογίοις τὸ ὄνομα Ἑλλήν νὰ τιμᾶται. Ἐν ἀρχῇ δὲ τῆς 13 ἑκατονταετηρίδ. καὶ δεσπότης Ἑλλάδος ἀνεφάνη καὶ ὁ Κωνστ. Παλαιολόγος ἐπρόφερε τὸ ἔσχατον Ἑλληνες ἐνῶ πρότερον ἑλλαδικοὺς ἐκάλουν τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος, ἵνα μὴ γίνῃ χρῆσις τοῦ Ἑλλήν. Ἀλλ' αὐτὸ τὸ τοῦ Παλαιολόγου προσφώνημα ἐξεταστέον ἀκριβέστερον λέγω ἐγώ· ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπρόφερε τῷ ὄντι οὕτως, ἀφοῦ ἤδη τινὲς λόγοι ἀρχισαν πρότερον νὰ μεταχειρίζονται πάλιν τὸ ἐκλείψαν ὄνομα ...

φ. 1γ'

Τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέως (ὅπερ πρὸ ἐτῶν τις ἐθαύμασεν ὑπερμέτρως εἰπὼν ὅτι ἕως ἐδῶ πρέπει νὰ φθάσῃ ἡ γλῶσσά μας) εἶναι καθόλου εἰπεῖν ἱκανῶς εὐληπτον καὶ διὰ τοῦτο ὄχι ἀξιοκαταφρόνητον, ἂν καὶ ἔχει πολ-
λάκις γαλλικὴν χροιάν καὶ τινα μονοτονίαν. Ζωηρὸν δὲ γίνεται οὐ σπανίως καὶ ἔχει ἐνίοτε εὐφυεῖς καὶ φυσικὰς στροφὰς καὶ ποικιλίας, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀνώμαλον γραμματικῶς τοῦθ' ὅπερ καὶ αὐτὸς ὁμολογεῖ ἐν τέλει τοῦ ε' τόμου ...

φ. 1δ'

... Ἐν γένει ἡ ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εἶναι κατὰ πολλοὺς λόγους ἀνεπαρκής. Καὶ γεγονότα ὄχι ὀλίγα καὶ ἀνθρώπων ὀνόματα ἐπιφανῶν λείπουν, τὰ κατὰ τὸν λόρδον Βύρωνα λ.χ. δὲν ἐκτίθενται, ἀλλὰ μόνον τὸ ὄνομά του μνημονεύεται. Οὕτω καὶ περὶ τοῦ Καποδιστρίου σχεδὸν τίποτε δὲν λέγει, δύο στίχους μόνον ἔχει περὶ αὐτοῦ. Ἡ τελευταία εἰς τοῦ Πέτα μάχῃ δὲν μνημονεύεται. Ὡσὰν νὰ ἐκουράσθῃ φαίνεται εἰς τὸ τέλος ὁ συγγραφεύς. Δὲν ἔπρεπεν ἔτι νὰ κάμῃ. Ὁ Ἀντών. Κριεζῆς, ὁ

Τρικούπης, ή Ψωροκόσταινα, ή Βουβουλίνα, ό Φαρμακίδης, ό Καΐρης, ή εις Τρίκερι έκστρατεία, τὸ ἐν Αἰγίνῃ ὀρφανοτροφεῖον, τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, ή κοπή νομισμάτων, οἱ Βαυαροί, οἱ κατελθόντες οὐδὲ μιᾷ λέξει κἀν μνημονεύονται.

φ. 1ζ' [Βλ. εἰκ. σελ. 210.]

Ἐν σελ μᾶς προσκαλεῖ ὁ συγγραφεὺς ὄχι μόνον νὰ θαυμάσωμεν ἀλλὰ καὶ νὰ ἀγαπήσωμεν τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν. Μὴ χειρότερα.

... Ἄς ἔλειπαν ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ αἱ τόσαι νέαι φάσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ! Αὕτη ἡ δυστυχὴς ἔννοια ἢ μᾶλλον φράσις ἐγένινεν ὄντως ὁ ἐφιάλτης τοῦ συγγραφέως καὶ τὸν παρασύρει πολλάκις εἰς ἀδιανόητα φρασείδια εἰς αὐτόχρημα *gallimathias*. Ἴδε λόγου χ. ἐν σελ. 444 τὰ: «ἀπὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἢ νέαι τοῦ Ἑλληνισμοῦ φάσις συνεχωνεύθη ἐν τῇ κυβερνήσει μετὰ τῶν Βυζαντινῶν (?) καὶ ἔπαυσε ταραττούσα (ἢ φάσις ?) τὰ πράγματα καὶ ἀποβαίνουσα βλάβης μᾶλλον ἢ ὠφελείας πρόξενος». Τὰ ἐξῆς οὐδὲν κατ' ἐμὲ συμβάλλουσιν εἰς τὴν κατανόησιν τῆς φράσεως ταύτης. Εἶναι ἐκεῖ ὁ λόγος περὶ τοῦ πῶς ὥκονόμησε τὰ κατὰ τὸ συγγενολόγι του ὁ Ἀλέξιος καὶ πῶς ἔπλασε νέαι τρία πολιτικὰ ἀξιώματα διὰ τοὺς κοντηνοὺς καὶ μακρηνοὺς συγγενεῖς του, ἧτις ἐνέργεια δὲν βλέπω πῶς δύναται νὰ ὀνομασθῇ νέαι φάσις Ἑλληνισμοῦ καὶ πῶς ἡμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς παύσασα ταραχάς. Ἐδῶ χρειαζόμεθα τῷ ὄντι λογικὴν ἄλλην παρ' ἣν διδάσκει ὁ Φίλ. Ἰωάννου ἵνα ὁπωσοῦν εὕρωμεν τὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ Παπαρρήγοπούλου.

φ. 1η'

Τὰ κατὰ τὸν Αὐτὸν Κωνσταντῖνον ἐν τῇ συγγραφῇ ταύτῃ θεωρῶ ὡς ἐν τῶν μᾶλλον ἀποτυχημένων μερῶν. Κολακικὰ πολὺ.

Ὅσα ἔγγραφα τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ αὐοῦ ὁ Εὐσέβιος ἐξέδωκεν, οἶον προοίμια νόμων, ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Ἀλέξανδρον καὶ τὸν Ἀρειον, καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος τὰ παραθέτει, φαίνονται εἰς ἐμὲ πολὺ ὑποπτα καὶ οὐδόλως πρέποντα τῷ ἄλλοθεν γνωστῷ ἡμῖν πνεύματι τοῦ Κωνσταντίνου ...

Οἱ βίοι τοῦ Ἀθανασίου, Βασιλείου, Γρηγορίου, Συνεσίου, ὁ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (οὗτος εἰς 24 σελίδας!) μοὶ φαίνονται πάρα πολὺ μακροὶ διὰ γενικὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τότε εἰς πόσας σελίδας ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ βίος τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους;

Σελ. 740 λέγων ὁ συγγραφεὺς «ὁ Χρυσόστομος) ἤλπισε ὅτι διὰ τοῦ βαθμιαίου ἐξελληνισμοῦ τῶν βαρβάρων (Γότθων) τὰ ἀτοπήματα θέλουν ἐκλείψει» εἶναι νόστιμα· ἀλλὰ τί λέγω; πλανᾷ τοὺς ἀναγνώστας του. Εἶπεν ἢ διανοήθη ποτὲ τοιαῦτα ὁ Χρυσόστομος; Ἄς μᾶς δείξῃ τὸ χωρίον. Ἄδύνατον.

[Παρατηρήσεις στὴν Α΄ ἔκδοσιν τῆς *Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους* τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Ἀθήνα 1860-1874. Σὲ τμήματα φύλλων καὶ στὴν πίσω πλευρὰ ἐξωφύλλων τῶν τευχῶν-βιβλίων τῆς ἔκδοσης.]

108. ... Παρατηρῶ γενικά τινα χαρακτηριστικὰ τῆς συγγραφῆς ταύτης.

α΄ πολυλογίαν τινά, φρασεολογίαν δημοσιογραφικὴν καὶ ἔλλειψιν πυκνότητος καὶ σοβαρότητος ἱστορικοῦ ὕφους.

β΄ κολακικὴν τινα διάθεσιν πρὸς τε τὸ ὅλον ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ πολιτευθέντας στρατιωτικούς τε καὶ πολιτικούς, οὓς καὶ ψέγει μὲν ἀλλὰ καὶ ἐπαινεῖ καὶ δικαιολογεῖ καὶ ἀθώνει περιέργως πως.

γ΄ φιλοπατρίαν ὅμως πολλὴν πάντοτε ἐκφράζει, καὶ τὸ βιβλίον του καὶ μὲ τὰ ἐλαττώματά του ἃ ἔχει, τὸ κρίνω ἀξιανάγνωστον ὑπὸ τῆς νεωτέρας γενεᾶς· διότι ἴσως δὲν ὑπάρχει ἄλλο τοιοῦτο καὶ τόσον περιεκτικόν. Ἐγὼ γοῦν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν μερῶν τινῶν αὐτοῦ πολὺ εὐχαριστήθηκα καὶ ἐδάκρυσα δὲ ἀναγινώσκων τὰ ἐν σελ. 340 παρὰ τῆς πρεσβύτιδος Λέκα ρηθέντα ἐκεῖνα «Σταματήσατε παιδιά· εἰς ἐμὲ ἀνήκει ν' ἀρχίσω τὸν χορὸν κτλ.»

[Παρατηρήσεις στὴν *Ἱστορία τοῦ Συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ 1832-1892* τοῦ Ἐπαμ. Κυριακίδου, Ἀθήνα 1892.]

ΣΚΕΨΕΙΣ

109. Ἐπαινοῦν πολλοὶ τὸν Χριστιανισμὸν πολλαχῶς· ἀλλ' ἐγὼ βλέπω ὅτι ὅταν ἦτον αὐτὸς ἑαυτοῦ ἐγκρατέστατος καὶ ἀπερρόφει οὕτως εἰπεῖν ὅλην τὴν ἱκμάδα τῶν συγχρόνων του, οἱ καιροὶ ἐκεῖνοι δὲν ἦσαν οἱ κάλλιστοι· τυραννίαι, φόνοι συχνοί, ἀδικίαι ἐπράττοντο. Τὰ δικαστήρια ἦσαν ἀδύνατα. Ταῦτα ἦσαν εἰς τὸν μεσαιῶνα ἀναντιρρήτως, πρὸς δὲ καὶ σκότος πολὺ καὶ ἀμάθεια καὶ δεισιδαιμονία. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἔκειντο ἀδρανέστατα, καὶ ὅμως τότε ἔλαμψεν ὁ Παπισμός. Τώρα δὲ ὅτε δῆθεν ἄθεοι ἐγίναμεν καὶ δικαιοσύνη πλειότερα εἰς τὸν κόσμον ἀναφαίνεται καὶ ἡ σοφία αὐξάνει. Δὲν ὑπάρχουν πλέον οἱ τακτικοὶ λησταὶ τῶν ὁρέων καὶ πεδίων. Ἀνοχὴ θρησκείας ἡμερόνει τὰ πνεύματα καὶ δὲν χύνονται αἷμα-

τα εἰς μάτην. "Αν ἐξετάσῃ ὁ Ἕλλην τὴν πρὸ 3 αἰώνων γραμματείαν του θα εὕρῃ ὅτι εἰς τὸν 16, 17 καὶ 18 αἰῶνα δὲν ἐξεδίδοντο σχεδὸν ἄλλα βιβλία παρὰ ἐκκλησιαστικά, καὶ ὅμως τί δυστυχία ἐβασίλευεν εἰς τὸ ἔθνος, σκότος καὶ δουλεία χαμερπής. "Αν ἦσαν καλὰ φύσει ἐν παντὶ τόπῳ καὶ καιρῷ τὰ χριστιανικὰ βιβλία, διατί δὲν ἀνάστεναν τὸ ἔθνος μας, ἀλλ' ἐχρειάσθη νὰ ἀφήσουν οἱ ἱερεῖς αὐτοὶ τὸ καθ' αὐτὸ ἔργον των καὶ νὰ γράφουν πρὸς φωτισμὸν τῶν δυστυχῶν ὁμογενῶν των ἐξωτερικὰ βιβλία ὡς οἱ Εὐγένιοι, οἱ Θεοτόκαι, οἱ Μελέτιοι, οἱ Γαζαῖοι, οἱ Δοῦκαι;! Δὲν μὲ ἀποστομώνει τις; Διατί ὁ Οἰκονόμος καὶ ὁ Θεόφιλος Καΐρης νὰ μὴ συγγράψουν θεολογικὰ βιβλία πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ λαοῦ ἀλλὰ ἐπροσπάθουν νὰ ἐξηγοῦν τοὺς Ἑλληνικοὺς ὕθλους καὶ τὴν φυσικὴν περιττολογίαν; Διατί ὁ Παλιουρίτης, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Βάμβας, ὁ Βενιαμὶν ἔπραξαν τὸ αὐτό; Πῶς δὲν ἐμμήθησαν τοὺς ἐν μακαρίᾳ τῇ δόξει προκατόχους των;

[Στὸ Κ 7 μὲ σημειώσεις τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του, 1843, καὶ μετεγενέστερες, τοῦ 1851 καὶ 1865.]

110. Λοιπὸν ἐντὸς ὀλίγου θα ἦμαι εἰς Βελιγράδιον. Πῶς νὰ φερθῶ ἐκεῖ ὅπου τόσα διάφορα τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ ἐθῶν βασιλεύουσι; Μὲ προσοχὴν μεγάλην. Νὰ μὴ προσκρούω προφανῶς ἀλλὰ νὰ μὴν εἶμαι πάλιν ὑποκριτής. Νὰ κυττάζω ὅσον εἰμπορῶ νὰ διορθόνω τι μὲ τρόπον. Περὶ πραγμάτων ὅπου δὲν εἰσεύρω νὰ μὴ ὁμιλῶ. Τοὺς ζητοῦντας ἐπίδειξιν ἀπ' ἐμὲ νὰ ἐκβάλλω ἀπὸ τὴν σχολαστικότητα λέγων ὅτι αἱ ἐπιδειξεις ἀφάνισαν τὸ ἔθνος ... Νὰ μαζώξω καὶ τραγούδια ὅσα δυνηθῶ ὅμως μὲ τρόπον, διὰ νὰ μὴ τοὺς φαίνωμαι ματαιόσχαλος. Νὰ μελετῶ ὅσον εἰμπορῶ καθ' ὁποίαν ὥραν μὲ φανῇ σκοπιμώτερον ...

Περὶ φιλοσοφικοθηρησκευτικῶν ἀντικειμένων ἐσκεπτόμην ἐγὼ καὶ πρὶν ἢ ἔλθω εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ ἂν καὶ ἦτον ποτὲ καιρὸς ὅτε ἤμην ἐντελῶς πεπεισμένος περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἤθελα νὰ γίνω καὶ καλόγηρος, ἐνθυμοῦμαι ὅμως ὅτι μετέπειτα ἐφιλονείκουν μετὰ τοῦ πατρός μου περὶ τοῦ ὅτι οἱ πατέρες ὅσα εἶπον μέχρι τῆς ἐβδόμης συνόδου τὰ εἶπαν ἐμφορημένοι θείου πνεύματος καὶ εἶναι καλὰ καὶ ἅγια, καὶ ὅτι ἐκεῖ ἔκλεισε τὸ κτίριον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπειτα εἰς τὸ Μόναχον καὶ περισσότερον εἰς τὸ Βερολῖνον ἐγινόμην σκεπτικώτερος. Εἰς τοὺς Παρισίους ὅμως πολὺ περισσότερον ἐσκεπτόμην, ἢ διότι ἡλικιώνόμην ὅσον ἡγήγαινα καὶ φυσικὸν ἢ σκέψις τῇ ἡλικίᾳ ἢ διὰ τὰ πολυπληθῆ βιβλία δια-

φόρων ὅσα ἔβλεπα καὶ ἀνεγίνωσκα. Ἐγνώρισα δὲ καὶ τὴν φυλλάδα τοῦ Καίρη καὶ ἔπειτα αὐτὸν τὸν ἴδιον καὶ τοῦτο μετὰ καὶ τῆς συναναστροφῆς Λεοπούλου καὶ ἄλλων ἔδιδε τροφήν εἰς τὰς σκέψεις. Καὶ ἔκτοτε τὰς ἀκολουθῶ καὶ κραταιοῦμαι.

Ἄν ἐκαταδίκαζα τὸν Χριστιανισμόν χωρὶς νὰ ἐρωτήσω καὶ ν' ἀναγνώσω τοὺς ὑπερασπιστὰς αὐτοῦ καὶ ἀπολογητὰς του, εἶχα μέγα ἄδικον, ἀλλ' ὁ δυστυχὴς ἔκαμα τοῦτο ὅσον ἡδυνάμην. Ἀνέγνωσα τὸ *Génie du Christianisme* τοῦ Châteaubr(iand). Ἄλλ' εἶναι τοῦτο διὰ λογικὸν ἄνθρωπον; Πῶς τὸ ἔγραψεν ὁ μακάριος Châteaubr(iand) δὲν ἠξεύρω. Ἐμένα μὲ φαίνεται ὅτι προσκόπτει κάθε στιγμήν κατὰ τῶν κανόνων τῆς λογικῆς. Τὰ *études de nature* πάλιν τοῦ Bern. de St. Pierre ὑπολαμβάνουν ἀθέους καὶ μὴ χριστιανοὺς ὅλον τὸ ἔν. Τί νὰ διαβάσω ἄλλα εἶπα κατ' ἑμαυτόν, ἀφοῦ ὅσα συγγενοὺς ὕλης βιβλία ἀνέγνωσα δὲν μ' εὐχαρίστησαν. Ἐπειτα ἡ τοῦ Potter ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία εἰς κᾶμποσα μ' ἐδυνάμωσεν. Πόσον ἀξιοκατάκριτοι φεῦ, οἱ γράφοντες τι ἐναντίον τῆς ἐσωτερικῆς πεποιθήσεώς των. Ἄλλ' ἴσως ὁ Châteaubr(iand) δὲν τὰ πιστεύει ἀλλὰ τὰ νομίζει ἀναγκαῖα μόνον, καθὼς καὶ ὁ Κυριακὸς Μελίρρυτος. Καὶ ὁ Εὐγένιος κατὰ τὸ λέγειν τοῦ Μ. ἦν τοιοῦτος ...

Ἐγὼ ἐπαινῶ ὅμως μόνους ἐκείνους ὅσοι ἐκφράζουν τὴν γνώμην των δημοσίως, ἢ τοῦλάχιστον ὅσοι δὲν δημοσιεύουν τι ἐναντίον τῇ πεποιθήσει των. Ὅθεν καὶ ἀποδέχομαι τὸν Καίρη. Ἐγὼ δὲ μέχρι τοῦδε εἰς ποίους ἀνήκω εἰμπορεῖ νὰ τὸ μάθῃ τις ὅταν ἀναγνώσῃ τὸ περὶ ζωγραφικῆς μου δοκίμιον. Ἐκεῖ φαίνομαι τῆς δευτέρας τάξεως ὦν καὶ πλησιάζων διὰ τῶν πολλῶν μου ἐλέγχων κατὰ τῶν καθεστώτων, τὴν πρώτην.

[Τὸ κείμενο χρονολογεῖται τὸ 1844, ὁπότε ἐπιστρέφει στὸ Βελιγράδι μετὰ τὶς σπουδές του. Εἶναι γραμμένον στὸ ἐξώφυλλο τοῦ φακ. 1558B' ποὺ περιλαμβάνει σημειώσεις τῆς ἐποχῆς τῶν σπουδῶν του. Θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὸ ἡμερολόγιό τῆς περιόδου 1837-1845, παρόλο ποὺ δὲν ἀνήκει στὸ σῶμα τῶν σχετικῶν φυλλαδίων.]

111. Εἶμαι τῆς γνώμης, ὅπως καὶ ἄλλοι, ὅτι πρέπει ὅλα τὰ Ἑλληνικὰ συγγράμματα καὶ τὰ ταπεινότατα αὐτῶν νὰ ἐκδοθῶσι ποτέ. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀνάγκη νὰ φροντίσῃ μάλιστα πάντων ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις διὰ τὰ μετὰ Χριστὸν ἀνέκδοτα, διορίζουσα ἄνδρας τρεῖς φιλολόγους καὶ μισθοδοτοῦσα αὐτοὺς ἀνὰ 200 δρ. τὸν μῆνα καὶ ἀναδεχομένη τὴν τύπωσιν εἰς πολύτομον συλλογὴν ἐκ τῆς Βασιλ. Τυπογραφίας. Εἰς τὴν Συλλογὴν νὰ προσληφθῶσιν ἔπειτα καὶ τὰ διεσπαρμένα καὶ ἐκδοθέντα ἐν ταῖς τοῦ Φα-

βρικίου, Ἰριάρτε, Ἀλλατίου καὶ λοιπῶν συλλογαῖς, καὶ οὕτω νὰ ἀποκτήσωμεν πλήρες σῶμα ὅλων τῶν πνευματικῶν πόνων τῶν Βυζαντινῶν. Ἐκ τούτου περιμένεται καὶ πραγματικὴ γνῶσις τῆς ἱστορίας ἡμῶν καὶ βοηθήματα μέγιστα εἰς τὴν τῆς γλώσσης κατὰ μικρὸν τῆς Ἑλληνικῆς μεταμόρφωσιν. 1850 Αὐγούστος.

112. Εὐχῆς ἔργον εἶναι νὰ ἀναλάβῃ μία τις πολιτικὴ καὶ ἀνεξάρτητος ἐφημερίς τῶν ἀκολουθῶν κεφαλαίων τὴν σύστασιν, καὶ ἀφοῦ προτάξῃ αὐτὰ εἰς τὸ πρόγραμμά της νὰ ἐπανέρχῃται καθ' ἐκάστην μετ' ἐμβριθείας εἰς αὐτά. Τὰ λοιπὰ δὲ τρέχοντα τῆς ἡμέρας συντόμως μόνον ψαύουσα νὰ ἀναφέρῃ. Ἰούνιος 1850.

Κεφάλαια ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως.

1. Ἀποστολὴ ἔξ σπουδαστῶν τῆς ἀρχαίας φιλολογίας καὶ τεσσάρων τῆς νεωτέρας μουσικῆς εἰς Εὐρώπην.

2. Σύστασις ἐφορίας περιοδευτικῆς τῶν σχολείων τοῦ κράτους τριμελῆς.

3. Ἐφόρευσις αὐστηρὰ εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν δημοδιδασκάλων.

4. Κατασκευὴ δημοσίων οἰκοδομῶν διὰ σχολεῖα, μάλιστα εἰς τοὺς ἀλβανικοὺς δήμους.

5. Ἰδρυσις συμβουλίου διαρκοῦς ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ μισθὸν 100 δρ.

6. Ἐφορεία ἀρχαιοτήτων καθ' ὅλον τὸ βασίλειον μία περιοδεύουσα τριμελής. 1 Στερ. 1 Πελ. 1 νήσ.

7. Ἰδρυσις τοπικῶν μουσείων κατὰ νομοὺς καὶ ἐν κεντρικὸν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ.

8. Διόρθωσις ρίζικὴ τοῦ διδασκαλείου.

9. Ἰδρυσις γυμνασίου [[ἐν Λαμῖα, δευτέρου ἔπειτα]] ἐν Βονίτῃ, [[τρίτου τέλος ἐν Τριπόλει.]]

10. Ὑπαγωγὴ τοῦ Πολυτεχνείου, τοῦ Βοτανικοῦ κήπου καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Φυσικῆς ἱστορίας εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς παιδείας καὶ διόρθωσις αὐτῶν ρίζικῃ.

11. Πληρωμὴ ἐπισκόπων καὶ ἱερέων ἐκ τοῦ δημοσίου.

12. Κλεῖσις περιττῶν ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν ἀφανῶν, καὶ φροντὶς ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν.

13. Φορολόγησις δυτικῶν μοναστηρίων.

Κεφάλαια ὑπουργείου ἐσωτερικῶν.

1. Ἀστυνομία αὐστηρὰ ἐπὶ τῆς καθαριότητος, σχεδίων, πανταχοῦ, ἔστω καὶ διοικητική.

2. Ὀνομάταις ἀγυῶν καὶ ἀρίθμησις οἰκῶν εἰς τὰς καθέδρας νομῶν καὶ ἐπαρχιῶν.

3. Ξήρανσις ἐλῶν τοῦλάχιστον πέντε καὶ καῦσις φλώμου εἰς 3 τοῦλάχιστον μέρη.

4. Κατασκευὴ ὁδῶν δύο σταυροειδῶς μιᾶς εἰς Πελοπόννησον καὶ μιᾶς εἰς τὴν Στερεάν.

5. Κατασκευὴ γεφυρῶν τοῦλάχιστον δέκα ἐτησίως διότι πολλὴ ἡ ἀνάγκη.

6. Κατασκευὴ λιμένων πέντε εἰς Ἄνδρον, Νάξον, καὶ εἴπου ἄλλοῦ.

7. Κατασκευὴ ἀτμοκινήτων δύο ἑνὸς διὰ τ' ἀνατολικά καὶ ἄλλου διὰ τὰ δυτικά παράλια.

8. Κατασκευὴ πύργων 15 διὰ νὰ σταθμεύουν στρατιῶται εἰς τὰ ἐπικίνδυνα μέρη κατὰ τῆς ληστείας, 10 εἰς τὴν στερεάν καὶ 5 εἰς τὴν Πελοπόννησον.

9. Ἰδρυσις ναυτικοῦ σχολείου.

10. Διόρθωσις τοῦ ἐν Τίρυνθι γεωργικοῦ καὶ τοῦ ἐν Πειραιεὶ τῶν Εὐελπίδων.

11. Κατασκευὴ μιᾶς φρεγάττας, ἑνὸς ἀτμοκινήτου πολεμικοῦ καὶ δύο μικροτέρων πρὸς καταδίωξιν τῆς πειρατείας.

12. Ἐπιμέλεια ἔμφροντις τῶν δασῶν καὶ μεταλλείων.

13. Ἀποστολὴ 6 νέων σπουδαστῶν διὰ τὰ 2 ταῦτα ἀντικείμενα εἰς Εὐρώπην.

14. Εὐκόλυνσις ἀποικιῶν μάλιστα μὲν Ἑλληνικῶν, ἀλλὰ καὶ ξένων.

15. Κατασκευὴ δικαστηρίων καὶ φυλακῶν διπλῶν εἰς τοὺς δέκα Νομούς.

Ἄλλα κεφάλαια γενικώτερα.

1. Ἰδρυσις ἐθνοφυλακῆς.

2. Κατάργησις μηνιαίας τῶν βουλευτῶν συντάξεως καὶ ἀντικατάστασις αὐτῆς διὰ χλιοδράχμου χορηγήσεως κατὰ πᾶσαν σύνοδον.

3. Ἀπλοποίησης τῆς δημοσίου ὑπηρεσίας.

4. Ἰδρυσις τριμελοῦς ἀρχῆς ὡς ἡ τιμητεία τῶν Ῥωμαίων ἐν μέρει.

Διὰ τὰ γίνονται ὅμως αἱ πλεῖσται τῶν ὀπισθεν διορθώσεων χρειάζονται χρήματα καὶ διὰ τὰ ὑπάρξουν χρήματα πρέπει νὰ καταπαύσων αἱ καταχρήσεις τοῦ οἰκονομικοῦ, ὅπερ λίαν δύσκολον καὶ ἡ μεγίστη πάντων εὐεργεσία εἰς τὴν πατρίδα θέλει γείνῃ ἂν τις εὖρῃ καὶ καταδείξῃ τοὺς καταλλήλους τρόπους τῆς διορθώσεως τῶν οἰκονομικῶν. Ὁ ἐφημεριδογράφος λοιπὸν θέλει προσδιορίσῃ τὸ ἐν τέταρτον τῆς ἐφημερίδος του εἰς τοῦτο τὸ ἀντικείμενον, τὰ ἄλλα δύο τέταρτα εἰς καθημερινὴν συζήτησιν ἑνὸς τῶν ὀπισθεν κεφαλαίων κατ' ἐπανάληψιν, τὸ τελευταῖον εἰς τὰ τρέχοντα τῆς ἡμέρας. Προτείνω δὲ καὶ ἐν γενικὸν μέτρον τὴν ἴδρυσιν τιμητείας διὰ τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ καὶ πρώην ὑπαλλήλους μόνους, νὰ ἐξετάζῃ τοὺς πορισμοὺς τοῦ βίου των, διότι διὰ τοὺς ἄλλους πολίτας ἤθελε θεωρηθῇ πολὺ ἐπιβλητικὸν τοῦτο.

113. Σκέψεις τινὲς ἀργοῦ ἀνθρώπου. Ἰούνιος 1850. Τὸ ἔθνος ἢ ἡ Κυβέρνησις ἣτις γίνῃ κάτοχος τακτικῆς ἀεροπολοῦς πρώτη λήψεται μεγάλῃν ὑπεροχὴν εἰς τὰ λοιπὰ, ἂν θελήσῃ νὰ τὰ ἀδικήσῃ. Εὐκόλως δύναται ἐν καιρῷ μάλιστα νυκτὸς νὰ ῥίψῃ πυρῶδεις ὕλας εἰς τὸν στόλον καὶ εἰς τὰς πυριτοθήκας τοῦ τόπου, ὃν θέλει νὰ βλάψῃ καιρίως καὶ ἂν ἐφορμήσῃ τοῦ βλαφθέντος τόπου ὁ στρατὸς κατὰ τοῦ ἀδίκου ἔθνους, τὸ ἄδικον ἐφίσταται ἐξαίφνης ἐπὶ τοῦ στρατοπέδου καὶ τὸ ἀφανίζει. Καὶ ἄλλα πολλὰ ἀθέμιτα καὶ ἀνόσια δύναται νὰ πράξῃ. Ἄν δὲ καὶ εἰς ἄλλα ἴνα γνωσθῇ ταῦτοχρόνως τὸ μυστήριον τοῦτο, τότε ὁ πόλεμος δὲν θὰ εἶναι ἀνθρωποφόνος, ἀλλὰ ὕλης καὶ δυνάμεων καταστρεπτικὸς λίαν καὶ ταχέως θὰ παύῃ. Ἀλλὰ καὶ δίκαιος ἂν ἀποφασίσῃ νὰ μείνῃ ὁ λαὸς ὅστις πρῶτος ἀποκτήσῃ τὴν τακτικὴν ἀεροπολοῖαν, θὰ κατισχύσῃ μεγάλως τῶν λοιπῶν, ἀναπτύσσων τεραστίως τὰς ἐσωτερικὰς του δυνάμεις. Τότε θὰ ἔχῃ ἐσωτερικῶς ὄχι πολλοῦ στρατοῦ ἀνάγκην, διότι θὰ ἐφορεῖται εὐκόλως πανταχοῦ τοῦ κράτους τοῦ δι' ἀεροπλῶν καὶ θὰ ἔχῃ συγχρόνως καὶ τὸν ἐναέριον τηλέγραφον βοήθημα. Θὰ τρέπῃ λοιπὸν τὰ οἰκονομούμενα ἐντεῦθεν χρήματα εἰς ἄλλας ἐπωφελεῖς ἐπιχειρήσεις, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς τοῦ λαοῦ εὐδαιμονίας. Εἰς τοὺς ἥττον πολιτισμένους λαοὺς καὶ μάλιστα τοὺς ἀγρίους θὰ γίνῃ εὐθέως σεβαστὸς καὶ τρομερός. Θὰ τὸν κολακεύουν λοιπόν. Θ' ἀλλάξουν ὡς ἐκ τῆς ἀεροπολοῦς καὶ τὰ τελωνιακὰ συστήματα καὶ τὰ τῶν διαβατηρίων. Θὰ γίνουν ἐξ ἀνάγκης ἐναέριοι σταθμοί, οἵτινες ὅμως δὲν θὰ ἔχουν πολλὴν δύναμιν διότι δυνατόν θὰ

ἦναι, ἂν δὲν εἶναι μόνον τῆς Κυβερνήσεως τὸ μυστήριον, νὰ σηκώνωνται τὴν νύκτα ἀερόπλοια ἐκ τῶν οἰκιακῶν αὐλῶν τῶν ἐμπόρων καὶ νὰ διαφεύγουν μὲ τὰ ἐμπορεύματα εὐκόλως. Θὰ καταστραφῇ καὶ τῆς Ῥωσσίας καὶ τῶν ἀσιατικῶν ἐθνῶν ἡ δουλεία ἐκ τούτου. Θὰ σηκώνωνται ὅσοι θέλουν δοῦλοι καὶ θὰ ἐξέρχωνται τοῦ κράτους ἐναέριοι ἢ θὰ γίνωνται φοβεροὶ εἰς τοὺς κρατοῦντας. Ὅταν δὲ ὅλοι οἱ λαοὶ γνωρίσουν τὸ μυστήριον καὶ τὸ βάλουν εἰς πρᾶξιν, ἄλλη ὑπεροχὴ δὲν θὰ ἦναι εἰμὴ ἡ τῆς ὑπερτέρας ὑλικῆς δυνάμεως. Ἀλλὰ ἐλπὶς εἶναι τότε νὰ ὀλιγοστεύσουν αἱ ἐχθρικαὶ προσβολαὶ καὶ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ παγκόσμιος εἰρήνη. Ἀποικίας θὰ κάμουν οἱ ἄνθρωποι εὐκόλως εἰς ἀπωτάτας χώρας. Θὰ γνωρίσουν κάλλιον τὴν φύσιν τοῦ πλανήτου μας καὶ θὰ εὐζωοῦν οἱ ἄνθρωποι εὐκολώτερον. Ἀλλὰ θὰ προοδεύσῃ ἄραγε καὶ ἡ ἠθικὴ ὥς ἐκ ταύτης τῆς εὐκολίας; Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς τὴν μέλλουσαν πείραν δὲν δύναται νὰ προῖδῃ ὅλας τὰς συνεπείας τοιοῦτου ἐφευρήματος. Εἴθε νὰ μᾶς τὸ δώσῃ ὁ θεὸς διὰ νὰ γνωρίσωμεν ἐντελῶς τὰς δυνάμεις μας, τὰς μικτὰς ἐξ ὕλης καὶ πνεύματος. Θὰ ἦναι δὲ ἡ μεγίστη ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε ἀνακαλύψεων. Θὰ παύσουν τότε εὐθὺς οἱ σιδηρόδρομοι. Οἱ δὲ ἀσχολούμενοι περὶ τούτους καὶ τὴν ἀτμοπλοῖαν εἰς ἄλλας θὰ τραποῦν ἀσχολίας. Ἡ ποίησις, ἡ τέχνη ἡ ἱερὰ καὶ αἱ βάνανσοι δὲν θὰ γίνουν ὅμως περιτταί· οὔτε τὰ γράμματα. Ὁ τύπος θὰ λάβῃ μεγάλην ἀνάπτυξιν εἰς ὅλας τοῦ κόσμου τὰς γλώσσας. Ἵσως δὲ κατισχύσῃ τότε καὶ μία παγκόσμιος γλώσσα, ἡ τοῦ δυνατωτάτου λαοῦ. Ἀλλοίμονον λοιπὸν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Ἡ ἀρχαιολογία θ' ἀναπτυχθῇ τεραστίως καὶ ἡ γεωγραφία.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. Δ' 7, ἀρ. 4 (ἀρ. 61, φ. XXXII σελ. 2-4) καὶ δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (2-3). Εἶναι δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Ν. Ι. Κουμανούδη στὴν *Καθημερινή* τῆς 12 Φεβρουαρίου 1961.]

114. Συγκαταλέγονται οἱ Ἕλληνες εἰς τὰ πολιτισμένα ἔθνη, ναὶ ἢ ὄχι; Ἐγὼ νομίζω εἰς τὰ 1852 ναί, εἰς τὰ 1833 καὶ 1836 ὄχι. Διότι δὲν ἦσαν πολλὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀπαιτούμενα. Τώρα εἶναι πρῶτον μὲν ἐλευθέρος ὁ τόπος, εἴτα δὲ ἔχει Πανεπιστήμιον, ἀστεροσκοπεῖον, Πολυτεχνεῖον, ἀρχιτέκτονας, ζωγράφους, μουσικοὺς μόνον ὄχι ὅσους ἔδει. Ἐχει ὅμως καὶ μουσεῖον, ἔχει καὶ ἐταιρείας ἐπιστημονικάς, ἂν καὶ ὀλίγιστον ἐνεργοῦσας. Φημὶ δὲ καὶ ἰσχυρίζομαι ὅτι οἱ Βλάχοι καὶ οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Τοῦρκοι, ὅσον καὶ ἂν εὐτυχίσουν ὑλικῶς, δὲν θέλουν μᾶς φθάσει οὐδ' εἰς 50 ἔτη.

Ἔχομεν καὶ βιβλιοθήκην καὶ Ἐκκλησιαστικὴν σχολὴν καὶ Γεωργικὴν σχολὴν καὶ τινα βιομηχανικὰ καταστήματα.

115. Τῇ 1 Φεβρουαρίου 1852. Δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ καταδειχθῶσιν ἔν τι διαιτριβῇ συντόμῳ τὰ μεγάλα ἐγκλήματα τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλευσάντων ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Αὐοῦ καὶ ὡς ἐν ἐσόπτρῳ νὰ φαίνωνται ὅλαι αὐτῶν αἱ ἀνοσιουργίαι, αἱ ὁμολογούμεναι ὑπὸ τῆς ἱστορίας, μάλιστα δὲ οἱ φόνοι, αἱ ἐκθρονίσεις καὶ αἱ τυφλώσεις καὶ μάλιστα τῶν συγγενῶν. Τούτου γενομένου, δὲν θέλουν αὐθαδιάζει οἱ ἐπαινέται τῶν Βυζαντινῶν χρόνων· διὰ νὰ μὴ μένη ὅμως εἰς αὐτοὺς ὑπεκφυγὴ εἰς ἀπολογίαν πρέπει νὰ γίνῃ ἐν τῇ διαιτριβῇ σύγκρισις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλευσάντων καὶ τῶν ἀλλαχοῦ λ.χ. ἐν Γαλλίᾳ ἢ ὅπου ἄλλοῦ τῆς Εὐρώπης κατὰ ἴσον διάστημα χρόνου, ἐξ ἧς, νομίζω, θέλει ἀποδειχθῇ ὅτι οὐδὲ τὸ ἡμῖς τῶν ἐγκλημάτων ἔπραξαν οἱ κακόδοξοι Φράγκοι· ἡμεῖς δὲ οἱ ὀρθόδοξοι τὸ πᾶν τῆς κακίας. Διὰ τί δὲ ἡ τοιαύτη ἐκτραγώδης καὶ ἐκθεάτρις τῶν οἰκείων κακῶν; Διὰ νὰ γνωστεύσωμεν καὶ νὰ ποθήσωμεν ἄλλην ἀγωγὴν, οὐχὶ τὴν τυπικὴν ἐκείνην καὶ νεκρὰν καὶ ἄκαρπον τῆς ἐκκλησίας, ἣτις δὲν κατώρθωσε νὰ μᾶς κάμῃ ἠθικούς, οὐδὲ κατ' ἐκείνους κἂν τοὺς χρόνους, ὅτε ἡ ὀρθοδοξία ἐμορφοῦτο.

Πρὸς τοῦτον τὸν σκοπὸν ἐσύναξα εὐκολώτατα σημειώσεις περὶ 37 τοιούτων κακούργων Βασιλέων, ὡς ἔπεται κατὰ σειρὰν ἀλφαβητικὴν:

Ἀλέξιος Κομνηνὸς ἤρπασε τὸν θρόνον παρὰ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου.

Ἀλέξιος Β' ἐθανατώθη ὑπὸ τοῦ ἐξαδέλφου του.

Ἀλέξιος Γ' ἐξώρυξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ αὐτοκράτορος ἀδελφοῦ του· καὶ αὐτοῦ δὲ ἐξωρύχθησαν οἱ ὀφθαλμοί, ἀφοῦ ἐδιώχθη ὑπὸ τοῦ ἀνεψιοῦ του.

Ἀλέξιος Δ' ὁ διώξας τὸν θεῖον του ἐκ τοῦ θρόνου, ἐδιώχθη καὶ αὐτὸς καὶ ἐθανατώθη ὑπὸ τοῦ Μουρτζούφλου ...

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 50, φ. XXIV σελ. 4 καὶ φ. XXV). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (4-6). Ἐνα τμήμα του εἶναι δημοσιευμένο· Μαριλίζα Μητοῦ, Αὐτολογοκρισία, ἣ οἱ βολταιρικὲς περικοπὲς στὸν Στράτη Καλοπείρειο τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη, *Τὰ Ἱστορικά* 16 (Ἰούνιος 1992) 94.]

116. 1852. Ἄλλο δὲν διανοοῦνται νύκτα καὶ ἡμέραν ἢ πῶς νὰ ἐλευθερώ-

σουν τὰς ἑαυτῶν πατρίδας, ὁ Κρῆς τὴν Κρήτην τὴν ἐπιθυμητὴν εἰς τοὺς Ἄγγλους, ὁ Μακεδὼν τὴν Μακεδονίαν τὴν πατρίδα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Θετταλὸς τὴν Θετταλίαν τὴν πατρίδα τοῦ Ἀχιλλέως, ὁ Θρᾶξ τὴν Θράκην τὴν κοιτίδα τοῦ Βυζαντινοῦ βασιλείου, ὁ Ἡπειρώτης τὴν πατρίδα τοῦ Πύρρου καὶ Σκεντέρμπεη, ὁ Σμυρναῖος, Καισαρεὺς καὶ Φιλαδελφεὺς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ὅλοι οἱ λοιποὶ τὴν ὅλην Ἀνατολήν. Δὲν εἶναι ὁ λαὸς ἡμῶν νωθρός. Ἐν τῷ λέγεις καὶ δέκα ἐννοεῖ. Ἀνάπτει εὐκόλως ἐκ τῶν πειστικῶν τοῦ πνεύματος λόγων. Ἐγνώρισε τὴν ἐποχὴν τοῦ τὴν ἀναζωπυροῦσαν τὰς ἐθνικότητας καὶ τὴν ἐθνικότητα ἐνόησεν εὐρέως οὐχὶ ὡς οἱ παλαιοὶ κλασικοὶ Ἕλληνες στενῶς ἐπαρχιακῇ. Ἦνοιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ καὶ εἶδε ὅλην τὴν ὑπὸ Ἑλλήνων κατοικουμένην γῆν καὶ τὴν ζητεῖ καὶ ἤδη ἀπλώνει τὰς χεῖρας τοῦ. Σᾶς συμφέρει ἢ οὐ; Ἀλλὰ τί λέγω; δὲν ἔχετε πλέον ἐκλογὴν. Πρέπει νὰ εἴπητε· μᾶς συμφέρει. Καιρὸς ἦτο ἄλλοτε νὰ μᾶς διατηρήσητε ἢ δούλους τοῦ Σουλτάνου ὅλους ἢ μέρος ἡμῶν ἀποζώντας πολιτικῶς ἐν τινὶ γωνίᾳ ἃν ἠθέλετε, ὅχι τώρα. Διότι ἔχομεν Πανεπιστήμιον πλέον καὶ Πολυτεχνεῖον καὶ Ἀστεροσκοπεῖον καὶ ἀξιωματικοὺς ἐπιστήμονας καὶ δικαστὰς νομομαθεῖς καὶ ἰατροὺς ἀξίους. Καιρὸς ἦτο νὰ μᾶς ἐξοντώσητε ὅτε οἱ Βαρβάκαι, οἱ Ζωσιμάδαι, οἱ Γαζήδες, οἱ Κοραεῖς, οἱ Κοῦμαι καὶ οἱ λοιποὶ, τῶν ὁποίων ἴσως οὐδὲ τὰ ὀνόματα γνωρίζετε, ἡμεῖς δὲ ὡς ἥρωας λατρεύομεν, χρήματα καὶ παιδείαν ἐσύναζαν εἰς τὰς χώρας Σας καὶ μᾶς ἄνοιγαν τοὺς διανοητικοὺς ὀφθαλμοὺς. Ἐπρεπε τότε νὰ διώξητε τοὺς ἄνδρας τούτους ἀπὸ τῶν ἐπικρατειῶν Σας, ἃν δὲν ἠθέλετε νὰ ἀνάψῃ φλὸξ ἐν τῇ ἀνατολῇ. Πρὸ πάντων ἔπρεπε νὰ μὴ ἔλθῃτε ποτὲ εἰς τὸ Ναυαρίνον μὲ τοὺς στόλους Σας. Ἀλλ' ἂν ἐσυγχωρήσατε ἐκεῖνα τὰ γεγονότα, πράξατε καὶ τώρα avec bonne grâce τὰ ἐπόμενα ἐκείνοις ὑπὲρ ἡμῶν ἢ ἡμεῖς μὲν καὶ ἄνευ τῆς συμπράξεως Σας θὰ εὐδαιμονήσωμεν ὑμεῖς δὲ θὰ μετανοήσητε. Ἄν θέλετε πιστεῦσατε εἰς τοὺς λόγους μου!

117. Ἀπόδειξις ἐναργεστάτη τοῦ ὅτι ὅστις μάθῃ δύο γράμματα δὲν μένει πιστὸς εἰς τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας, ἥτοι Βιβλίον, ὅπου καταδεικνύονται αἰρετικοὶ οἱ ἐξῆς. Μελέτιος Ἀθηναῖος, Κοραῖς, Ἰω. Σοῦτσος, Ν. Σαρίπολος, Σ. Κουμανούδης, Θ. Φαρμακίδης, Νικόδημος ὁ Νάξιος, Θ. Μανούσης, Μητροφάνης ἱεροκῆρυξ, Γ. Γεννάδιος, Ἀλ. Σοῦτσος, Παν. Σοῦτσος, Ἀθ. Χριστόπουλος, Ν. Βάμβας, Θ. Καίρης. Ἡ ἀπόδειξις γίνεται διὰ

χωρίων ἀντιγεγραμμένων ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἄνω εἰρημένων ἀνδρῶν. Συγγραφὴν ὑπὸ ἐνός, ὅστις ἔμαθεν ἐν γράμμα, καὶ ἐκδοθὲν εἰς κοινὴν ὠφέλειαν ἐν Ἀθήναις 1853.

118. [Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κουμανούδη πρὸς τὴν ἐφημερίδα *Πανελλήνιον*.]

Κύριοι Σ(υντάκτ)αι τοῦ *Π(ανελληνίου)*. Εἰς τὸ τελευταῖον ὑμῶν φύλλον ἐκρούσατε χορδὴν ἀντηχήσασαν εἰς τὰς καρδίας ὅλων τῶν πατριωτῶν τῆς πρωτευούσης· ἐννοῶ τὰς ἐμβριθεῖς ὑμῶν σκέψεις ἐν τῷ ἄρθρῳ τῷ δημοσιευθέντι κατὰ τῆς ἐνσκηψάσης παρ' ἡμῖν ὡς μὴ ὧφευε πολυτελείας καὶ ἰδίως τῆς πολυτελείας τῶν ἀπὸ τοῦ μισθοῦ αὐτῶν ἀποζώντων ὑπαλλήλων. Ὅτι ἐπικαίρον εἶναι νὰ ληφθῇ ἡ δέουσα πρόνοια ὑπὲρ τῆς ἀναστολῆς τοῦ κακοῦ τῆς πολυτελείας ἀμφιβολία δὲν μένει. Ὅστις κατ' αὐτὰς καὶ μικρὸν ἐπρόσεξεν εἰς τὰς συνομιλίας τῶν φρονίμων ἐνταῦθα πολιτῶν ἐγκαθίδρυσε βέβαια τὴν κοινὴν συναίσθησιν τοῦ κινδύνου ἂν προσεχῶς δὲν ληφθῇ μέτρον τι δημοσίως ὑπὲρ ἐνισχύσεως τῆς ὀλιγαρχείας. Ὅθεν καὶ ἐπαινοῦμεν σφόδρα τὴν πρόθεσιν ἡμῶν τοῦ νὰ ἐπανέλθῃτε πάλιν εἰς τὸ ἀντικείμενον ...

[Τὸ ἀναφερόμενο ἄρθρο εἶναι δημοσιευμένο στίς 5 Ἰανουαρίου 1854. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κουμανούδη δὲν δημοσιεύθηκε.]

119. Εἰς Κηφισίαν.

Τῇ 21 Αὐγούστου 1854 ἡμέρᾳ Κυριακῇ ἀπὸ πρωῒας ὑπῆγα μετὰ τοῦ Φινικλέους καὶ Μητσοπούλου εἰς Κηφισίαν, ἄγοντος ἡμᾶς τοῦ ἐκ Λακωνίας φαρμακοποιοῦ Πλούμου, φίλου τοῦ Μητσοπούλου. Καὶ ἡ μὲν ἐκεῖσε ὁδὸς ὅλοεν κατασκευάζεται καὶ εἶναι σχεδὸν τελειωμένη μὲ αὐλακας ἐκατέρωθεν σχεδὸν παντοῦ διὰ τὰ τῆς βροχῆς δῆθεν νερά, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἄνευ τῶν ἀναγκαίων ἐνιαχοῦ προτειχισμάτων καὶ ἄνευ χαλίκων ἢ ἐπιφάνεια τῆς ὁδοῦ καὶ ἀπάτητος εἶναι, εὐκολοχάλαστος ἀποβαίνει, καὶ μάλιστα οὐδὲ πατεῖται ὑπὸ τῶν ἀμαξηλατῶν εἰσέτι, ὡς τῶν βώλων τῆς γῆς ὄντων τοῖς τροχοῖς διὰ τὴν ξηρότητά των ἀχαρίτων. Ἦν δὲ καὶ μία γέφυρα χαλασμένη, δι' ὃ διὰ χωραφίων ἐλάσαμεν, ὥστε συντόμως φθάσαι. Ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν ἣ πλεῖσται καὶ ἄρισται τῆς μητροπόλεως οἰκογένειαι ἐν Κηφισίᾳ διατρίβουσι καὶ πᾶσαν στιγμὴν ἄμαξαι καὶ ἵπποι ἔρχονται καὶ ἀπέρχονται (τοῦτο δὲ ἀπὸ εἰκοσαετίας οὕτω γίνεται) δρόμος καλὸς ἄγων εἰς Κηφισίαν δὲν ὑπάρχει. Τοῦτο δηλοῖ τὴν

έλεεινότητα τῶν καθ' ἡμᾶς. Ὅλα τὰ περιμένομεν ἀπὸ τοὺς δήμους καὶ ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν. Δὲν ἐπιχειρεῖ εἰς τις τῶν πλουσίων ἢ δύο ἢ τρεῖς εἰς ἓν συνελθόντες, ἐκ τῶν ἐκεῖ ἐχόντων τὰς ἀγροτικὰς τῶν πολυτελεῖς οἰκίας, οἷον ὁ Νοταρᾶς, ὁ Σκυλίτοης, ὁ Δεκόζης φέρ' εἰπεῖν, νὰ κάμουν τὰ ἔξοδα τῆς ὁδοῦ διὰ νὰ καταρτισθῇ ἅπαξ διὰ παντός· ἡ δὲ ἐπιμέλεια αὐτῆς ἔπειτα διὰ συμβολαίου εἰ δυνατόν ν' ἀφεθῇ εἰς βάρος τοῦ δήμου ἢ τῆς Κυβερνήσεως, νὰ βάλουν δὲ οὗτοι, συγχωρῶ, καὶ στήλην λέγουσαν κατεσκευάσθῃ ἡ ὁδὸς διὰ δαπάνης ἢ ἄγουσα εἰς Ἀθήνας καὶ νὰ σημειωθῇ διὰ τριῶν τεσσάρων στηλῶν ἡ ἀπόστασις κατὰ ὥρας ὁλοκλήρους ἢ ἡμισείας, ὡς ἐν Εὐρώπῃ. Δὲν γαργαλίζει τοῦτο τοὺς πλουσίους; Ἀλλὰ ποῦ πατριωτισμός! Νομίζω ὅτι 10 χιλιάδες δραχμῶν τὸ πολὺ ἀρκοῦσιν, ἀφοῦ ὅλα δὲν θὰ γίνουν ἐξ ὑπαρχῆς. Δὲν εἶναι δὲ μοὶ φαίνεται ἀνάγκη νὰ γίνουν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα γεφύρια λίθινα καὶ μάλιστα ἐκ πελεκητοῦ λίθου ...

Προστεθήσθωσαν εἰς τὰ ὅποθεν τὰ ἐκ τοῦ ταξιδίου τοῦ 1857 τοῦ μετὰ Σταθοπούλων.

... Ἀλλως δὲ εἶδα πρόοδον οἰκοδομῶν εἰς τε τὸ Μαροῦσι καὶ εἰς Κηφισίαν. Ἐν Κηφ. ἡ τοῦ Τοσίτσα προέχει οἰκία καὶ ἡ τοῦ Νοταρᾶ. Ἐκτίζοντο δὲ δύο τρεῖς ἄλλαι μικρότεραι. Οὕτω καὶ ἐν Μαρουσίῳ ἐκτίζοντο 2. Ἡ ὁδὸς ὅμως γέμουσα κόνεως ὡς θάλασσα καὶ ἀναξία τοῦ ἔτους 1857. Οὔτε κυβέρνησις οὔτε ἰδιῶται ἀποφασίζουν τὴν στερεὰν διόρθωσίν της διὰ γενναίας δαπάνης. Τοῦτο ὄντως ἐλεεινόν, διότι τὸ ἄνθος τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας φαίνεται εἰς τοῦτο ἀναισθητοῦν καὶ φειδωλευόμενον. Τὸ ἄνθος δὲ τοῦτο καθ' ἡμέραν περνᾷ ἀπ' αὐτὴν καὶ σκονίζεται ὡς οὐδαμοῦ ἄλλοῦ τῆς Ἑλλάδος ...

[Περιλαμβάνονται καὶ ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες, τὶς ὁποῖες συνηθίζει νὰ καταγράφει στὶς περιηγήσεις του.]

120. Αἰσθάνομαι κατ' αὐτὰς τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ γραφῇ πραγματεία τις διδακτικὴ πρὸς τοὺς Ἕλληνας περὶ τοῦ τίνα πολιτικὴν συμφέρει νὰ ἀκολουθήσωσιν εἰς τὸ ἔξης, ἀφ' οὗ εἶδαν τὰ τῆς καταλήψεως στρατεύματα εἰς Πειραιᾶ. Θὰ καταντήσῃ δὲ νομίζω ἡ διατριβὴ νὰ ἀποδεικνύῃ ὅτι συμφερώτατον εἶναι ν' ἀποσκορακισθῇ εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα ἡ ἰδέα τοῦ μέλλοντος τῆς Ἑλλάδος, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν τοιούτων. Θέλει ἐκτεθῇ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι δὲν ἐνασμενίζονται εἰς ταῦτα ἡμῶν τὰ ὄνειροπολήματα οἱ Εὐρωπαῖοι πλῆθος χωρίων συγγραφέων καὶ δημοσιογρά-

φων ἐπιφανῶν καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν εἴτε βουλευτῶν εἴτε ὑπουργῶν τῆς Εὐρώπης μὴδ' αὐτῆς τῆς Ῥωσσίας ἐξαιρουμένης. Ἐκ τῆς χρονολογίας τῶν χωρίων τούτων θέλει γνωσθῇ ὅτι ἐγράφησαν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ μετὰ τὴν ὕλικὴν καὶ διανοητικὴν ἀνάπτυξίν μας. Δὲν θέλουν δὲ παρασιωπηθῇ καὶ τὰ ἐναντία χωρία, ἀλλὰ ταῦτα τὰ ὑπὲρ ἡμῶν θὰ εἶναι ἢ Γερμανῶν ἀπολιτίκων, ἢ ἀσημάντων Ἀγγλογαλλορώσων καὶ τοῦτο σπουδαῖον. Θέλει δὲ δοθῇ εἰς τὸ τέλος αὕτη ἡ ἀνελπισ ἐλπίς εἰς τοὺς Ἑλληνας, ὅτι οὕτω πολιτευόμενοι πρὸς τοὺς ἔξω, δηλ. μετ' ἀπαρνήσεως τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου, δύνανται νὰ παρατείνωσι τὴν ζωὴν τοῦ Ἑλλ(ηνικ)οῦ βασιλείου μόνον μέχρις ὅτου συντηρεῖται τὸ Τουρκικὸν κράτος· ἅμα δὲ κατακτηθῇ τοῦτο ὑπὸ τῶν Φράγκων νικωμένης τῆς Ῥωσσίας, καὶ διαμελισθῇ διὰ τινος συμβιβασμοῦ εἰς δύο ἢ τρία μέρη ἔξω τῆς Ἑλλάδος, δὲν θέλει ζήσει καὶ ἡ Ἑλλὰς πλέον τῶν 10 ἢ 20 ἐτῶν ἀνεξάρτητος. Διότι θὰ τὴν θεωρήσωσιν ὑποπτον καὶ πρόσκομμα καὶ κάρφον ἐν τῷ ὀφθαλμῷ των οἱ κατὰ τὴν Μεσόγειον δυνατοί, οἱ κατέξοντες τὴν Κωνσταντινούπολιν, Σμύρνην, Θεσσαλονίκην, Βηρυτὸν καὶ Ἀλεξάνδρειαν. Ἐν ταύτῃ τῇ πραγματείᾳ θέλει δοθῇ πρὸ πάντων παραγγελία αὐστηρὰ εἰς τοὺς θέλοντας νὰ ζήσωσιν ἔτι 10 ἢ 20 ἔτη ἀνεξαρτήτως, τοῦ νὰ μὴ κινήσωσι ποτὲ τὴν στρατιὰν τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ θὰ εἴπῃ τις ὅτι τοιαύτη πολιτικὴ εἶναι ἄτιμος καὶ αὐτοχειριαστικὴ. Θὰ τῷ δοθῇ ἀπόκρισις ὅτι ἄλλης πολιτικῆς ἐκλογὴ δὲν ὑπολείπεται, εἰμὴ ἡ τῆς ἀπερισκέπτου εἰς ἐπαναστάσεις ῥοπῆς, ἥτις θὰ φέρῃ τὸν ὄλεθρον τῆς ἐλληνικῆς αὐτονομίας ἐντὸς καιροῦ βραχυτέρου τῶν 10 ἐτῶν.

[Χρονολογεῖται πιθανῶς τὸ 1854.]

121. Παραβολή.

Κατὰ τὸ 1821 [[1833]] [[1828]] τρεῖς γυναῖκες γειτόνισσαι καθήμεναι εἰς τὸ παράθυρον κοινῆς τινος οἰκίας ἤκουσαν κραυγὰς καὶ ὀλολυγμοὺς βρέφους ἐν τῇ ὁδῷ καὶ ἰδοῦσαι αὐτὸ ὅτι ἐξετέθη ἀσπλάγχχνως, ὁμῶς δὲν τὸ ἐλυπήθησαν ἢ μετὰ πολλὰς ἡμέρας ὅτε σχεδὸν ἔπνεε τὰ λοίσθια τότε τὸ ἔλαβαν καὶ περιποιηθεῖσαι αὐτὸ τὸ ἔθεσαν εἰς κοιτίδα μικρὰν καὶ ἐπιστήσασαι αὐτῷ τροφὸν τὸ ἄφησαν. Τὸ τέκνον τοῦτο ἦτο γόνος γνήσιος μιᾶς των γνωρίμου ὅχι τόσο φιλῆς, εἶχε δὲ ἐκθέσει αὐτὸ οὐχὶ ἡ μήτηρ ἢ ὁ πατήρ, ἀλλὰ τις ξένος βιαστὴς εἰσβαλὼν εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον τοῦ παιδίου καὶ φονεύσας τὸν τε πατέρα καὶ τὴν μητέρα καὶ τοὺς πρεσβυτέρους

τοῦ νηπίου ἀδελφούς. Ἄλλ' ἡ φιλάνθρωπος περιποίησις τῶν τριῶν γυναικῶν δὲν εἶχε ρίζαν τινὰ εἰς τὸ βάθος ἠθικῶν αἰσθημάτων, διότι καὶ κατηναγκάσθησαν αὐταὶ εἰς τὸ νὰ δείξωσι τέλος φιланθρωπίαν ὑπὸ τῶν γειτόνων οἵτινες ἔβλεπαν αὐτὰς πλουσιωτέρας τῶν ἄλλων καὶ ὑπὸ τῶν ἰδίων ἑαυτοῦ ἀνηλίκων τέκνων, ἅτινα ἠσθάνοντο συμπάθειάν τινα εἰς τὸ μικρὸν ἔκθετον. Ἀφοῦ ἐνέδωκαν αἱ τρεῖς γυναῖκες εἰς τοιαύτας ὀχληρὰς παρακλήσεις καὶ ἔπραξαν ἀπολύτως τόσον ὅσον ἤρκει διὰ νὰ μὴ διαβοηθῶσιν κατὰ πᾶσαν τὴν γειτονίαν ὡς ἄσπλαγχοι, ἡσύχασαν πλέον. Ἄλλ' εἶθε ἡσύχαζον μόνον· ὅχι· ἄλλ' ἐμετανόησαν καὶ διὰ τὸ ὀλίγον καλὸν ὅπερ ἔκαμαν, οὔσαι φύσει κακῶν διαθέσεων. Ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν τῶν πρὸς τὸν ἄγριον ἐκθέτην τοῦ τέκνου καὶ ἰδοῦσαι αὐτὸν μοχθηρὸν, πλούσιον καὶ ἄσωτον ἐθήρευσαν τὴν φιλίαν του καὶ προσελθοῦσαι αὐτῷ μᾶ τῶν ἡμερῶν ἀπηρνοῦντο πρὸς αὐτὸν ὅτι εὐηργέτησαν τὸ ἐχθρὸν αὐτῷ νήπιον καὶ ἐδικαιολογοῦντο παντοιοτρόπως. Διὰ τί δὲ ἔκαμαν τοῦτο, διὰ νὰ κερδήσωσι τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ μοχθηροῦ ἀνδρὸς καὶ διορισθῶσι παρ' αὐτῷ ὡς οἰκονόμοι καὶ διαχειρίστριαι καὶ ταμίαι τῆς μεγάλης αὐτοῦ καὶ ἀδίκως ἀποκτηθείσης ἢ μᾶλλον ἀρπαγείσης περιουσίας τῶν προγόνων τοῦ ἐκθέτου τέκνου. Ἐβουλευόντο δὲ καὶ τι πλέον τὴν κληρονομίαν τοῦ ἄρπαγος, ἀκλήρου τε ὄντος καὶ οὐ πολὺ φρονίμου φυσικῷ τῷ λόγῳ. Ὁ μοχθηρὸς δὲν ἐπίστευσεν εὐθὺς εἰς τοὺς κολακευτικούς λόγους τῶν τριῶν γυναικῶν. Ἐκραξαν ἐκεῖνα διαρρήγνύουσαι τὰ ἱμάτιά των ἔμπροσθέν του· ἀνάθεμα τὴν ὥραν ὅπου ἐσηκώσαμεν τὸ ἐχθρὸν σοι ἡμίθνητον ἔκθετον. Τίποτε αὐτός· πράξεις μαρτυρούσας τοὺς λόγους ἤθελε. Ἐδανείσθησαν λοιπὸν αὐταὶ ἐπὶ ὑποθήκῃ τῆς κοιτίδος καὶ τῶν σπαργάνων τοῦ παιδίου τὰ τῆς διατροφῆς του, ὑπέρογκον δάνειον, διὰ νὰ ἀναγκασθῇ τὸ παιδίον νὰ χρεωκοπήσῃ οὕτω. Καλὸν τοῦτο εἶπεν ὁ μοχθηρὸς. Τοῦτο ἐπράξατε κατὰ τοῦ παιδίου, πράξατέ τι καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ, ἵνα ἴδω καὶ πιστεύσω. Μετὰ χαρᾶς εἶπον αἱ δόλια γυναῖκες. Ἴδου ἐκ τῶν δανεισθέντων χρημάτων σοὶ δίδομεν τὸ ἥμισυ ὡς ἐξαγορὰν τοῦ τόπου ἐφ' οὗ ἐτέθη ἡ κοιτίς, ὄντος κτήματός σου. Καλὸν τοῦτο, ἐγὼ δὲν τὸ εἶχα συλλογισθῇ· δέχομαι τὰ χρήματα. Δὲν ἀρκεῖ, ἐφώνησεν ὁ κακοῦργος. Ὑπερασπίσθητέ με εὐθὺς τώρα κατὰ ἐνός μου αὐθάδους δούλου. Μάλιστα ἀνέκραξεν μία τῶν τριῶν ἀναιδὴς καὶ ἐπέστη αὐτῷ βοηθὸς κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος μὲ ὅλους τοὺς οἰκιακοὺς τῆς καὶ ἐλύτρωσεν ἀπὸ κινδύνου ἐμφανοῦς τὸν μοχθηρὸν ἄρπαγα. Εὗγε εἶπεν οὗτος ἐξακολουθήσατε ὁμοίως πράτ-

τουσαι καὶ θέλω Σᾶς πιστεύσει ὡς φίλας μου. Ἐπέστη καὶ ἄλλη εὐκαιρία νὰ δείξωσιν αἱ τὸν κληρον τοῦ κακούργου θηρεύουσαι ὑπηρεσίαν εἰς αὐτόν, κατὰ τὸ 1839. Δηλαδή πάλιν ἡ μία ἐξ αὐτῶν τὸν ἐβοήθησεν ἀφιλοκερδῶς τῷ ὄντι, ὅτε καὶ ἄνθρωποι ἱκανοὶ αὐτῆς ἐφονεύθησαν κατὰ τοῦ πρόφην ἐκείνου πάλιν δούλου πολεμοῦντες.

Τί δὲ ἐφεξῆς συνέβη; Τὸ παιδίον ἐν τοσοῦτῳ ἄρχισε νὰ περιπατῇ καὶ ἔτυχε μίαν ἡμέραν πηδῶν καὶ σκιρτῶν νὰ λασπώσῃ ἕναν Ἑβραῖον. Τότε ἡ μία τῶν γυναικῶν τοῦ ἄστραψε μίαν ὁποῦ τὴν ἐνθυμεῖτο πολὺν καιρόν. Καὶ ὅτε τὸ παιδίον εἰς ἡλικίαν ἡβικὴν φθάσας ἐζήτησε μέρος τῆς κληρονομίας του παρὰ τοῦ ἄρπαγος αἱ δύο γυναῖκες ὥρμησαν κατ' ἐπάνω του καὶ τὸν ἀλυσόδεσαν καὶ ἤθελαν πάλιν νὰ τὸ ἐμβάλουν εἰς τὴν κοιτίδα του ἂν καὶ δὲν ἐχώρει. Ὁρμησαν δὲ αἱ αὐταὶ καὶ κατὰ τῆς τρίτης γυναικός, ἥτις, δὲν ἠξεύρω διὰ τί, ἐδυσσαρεστήθη κατὰ τοῦ ἄρπαγος ἐκείνου καὶ ἐβοήθησαν αὐτὸν πρὸς τὸ φαινόμενον, ἐνῷ ἐκαίετο ἡ καρδιά τοῦ παιδίου βλέποντος ταῦτα. Τέλος αἱ δύο γυναῖκες ἐμβᾶσαι ἅπαξ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ μοχθηροῦ δὲν ἐξηλθον πλέον, ἐξουσίασαν τὰς γαίας του, τὸ δὲ παιδίον ἔμεινεν αὐτῶν δούλον εἰς αἰῶνας αἰώνων. Τοιαύτη ἀδικία βοῶσα ἐκδίκησιν ἐγένετο κατὰ τὸ 1854.

Παραβολὴν τινα τοιαύτην ἔκαμα καὶ κατὰ τὰ 1847 ἐν τῷ ἐμφυλίῳ πολέμῳ, τὴν περὶ τοῦ μετανάστου τοῦ δυσκόλου ὅστις ῥυθώθηκε νέαν οἰκίαν καὶ εἶτα κατέστρεψε αὐτὴν ἐρίζων μετὰ τοῦ ἐργολάβου.

122. Σκέπτομαι κατὰ Μάϊον 1854 ὅτε στενὰ πανταχόθεν τῇ Ἑλλάδι ἐν τοῖς πολιτικοῖς ἐπιδοθεισῶν ἀπειλητικωτάτων διακοινώσεων ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, τίς ἄρα ὁ φυσικώτατος φίλος τῆς Ἑλλάδος ἢ κἂν ὁ μὴ φυσικὸς ἐχθρὸς καὶ εὐρίσκω τοιοῦτους τὴν Πρωσσίαν καὶ τὴν Βόρρ. Ἀμερικὴν ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν ἢ μὲν ἡπειρωτικὴ καὶ οὐ δυναμένη ὠφελεῖν πολὺ τι τὴν Ἑλλάδα, ἢ δὲ θαλασσίᾳ μὲν ἀλλὰ μακρὰν ἀπφικισμένη καὶ οὐκ ἀποφασίσασα εἰσέτι νὰ ἀναμινγνῆται δραστηρίως εἰς τὰ τῆς Ἑλλάδος. Διὰ πολλοὺς δὲ λόγους τὰ δύο ταῦτα κράτη δοκοῦσι μοι εἶναι τὰ ἀφιλοκερδέστατα ὡς πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ δυνάμενα νὰ εἶναι φίλα αὐτῆς οὐχὶ ἐκ συμπαθειῶν καὶ λόγων ἠθικῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐλλείψεως διακυβευομένων συμφερόντων κατὰ τὴν Μεσόγειον. Ἄς εἴπω δὲ μᾶλλον τοὺς λόγους δι' οὓς τὰ ἄλλα τῶν μειζόνων τῆς Εὐρώπης κρατῶν εἰσι πολέμια τῇ Ἑλλάδι καὶ ἐκ τῆς ἐκθέσεως τούτων τῶν λόγων φανήσεται ἅμα τὰ

αἷτια δι' ἃ ἡ Πρωσσία καὶ Βόρειος Ἀμερική ἐναντίως ἔχουσι. Ἡ Ῥ(ωσσί)α λοιπὸν ὡς ἀνέκαθεν τείνουσα πρὸς μεσημβρίαν καὶ ἐπικράτησιν τῶν στενῶν τῶν Θρακίων καὶ ἔχουσα τοὺς ὁμογενεῖς Σέρβους καὶ Βουλγάρους πρὸ ὀφθαλμῶν ὡς μέλλοντας ὑπηκόους δὲν θέλει νὰ κρατυνθῇ ἡ Ἑλλάς. Εἶπε δὲ καὶ τοῦτο ὁ Νικόλαος πρὸς τὸν Σέϋμωρ, ἔπειτα γνωρίζομεν ὅτι ἐν Βουλγαρίᾳ τοὺς Βουλγάρους ἀπὸ τῶν συμμίκτων Ἑλλήνων ἡ Ῥ(ωσσί)α διῆσθη διὰ βιβλίων καὶ ἄλλων μέσων καὶ ὅτι τοὺς Μοντενεγρίνους καὶ ἄλλους διὰ σίτου διανομῆς κατὰ καιροὺς διὰ ἱερῶν ἀμφίων καὶ ἄλλων προσήγετο, γινώσκομεν δὲ ὅτι καὶ διὰ τοῦ ὑπομισθίου Οἰκονόμου ἐν τῇ Ἑλλάδι ταραχὰς ἐμβάλλει θρησκευτικὰς καὶ ἄλλα μηχανουργεῖ πρὸς ἀποτελέσιν πανολαβικῆς ὀρθοδοξίας. Εἶτα δ' ἐπὶ πᾶσι δὲν ἀρέσκεται εἰς τὸ ἐλεύθερον ἡμῶν πολίτευμα καὶ ποτε ἡμᾶς ἢ ὑπὸ τὴν προστασίαν της θελήσει ἀγαγεῖν ἢ καὶ ὅλως ὑπηκόους ποιῆσαι καὶ τότε δὴ ἡμᾶς κυβερνήσει τῷ κνούτῳ.

Ἡ Ἀγγλία δυσμενὴς μὲν ὡς φοβουμένη τὴν μέλλουσαν ἡμῶν θαλασσίαν δύναμιν ... Ποιεῖ δὲ ταῦτα ὡς μὴ πιστεύουσα ἡμῖν ὅτι ἐσόμεθά ποτε σύμμαχοί της, ἀλλὰ σύμμαχοι τῆς Ῥωσσίας διὰ τὸ ὁμόδοξον. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐπίστευε τῇ φιλελευθερίᾳ ἡμῶν οὐκ ἂν ἡμᾶς ἠγάπησε διὰ τὰ ἐμπορικά της συμφέροντα. Θέλει αὐτὴ ἐπὶ πολὺ νὰ βυζάνη τὴν Τουρκίαν οὖσαν τοιαύτην ὁποίαν εἶναι καὶ δὲν θέλει κραταιὰν Ἑλλάδα.

Ἡ Γαλλία ἔχει τὴν ἀξίωσιν νὰ διοικήσῃ τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἡμεῖς εἴμεθα πρόσκομμά της. Ἐχει πρὸς τούτοις παλαιὰς ἀναμνήσεις ἐπικρατήσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ διὰ τῶν σταυροφόρων καὶ δὲν παραιτεῖ αὐτάς, θέλει δὲ φιλόδοξος οὖσα νὰ κάμῃ *lac françaïs* τὴν Μεσόγειον διὰ νὰ καταβάλλῃ τὴν Ἀγγλίαν καὶ πρὸς τοῦτο δὲν θέλει ἡμᾶς νὰ τῇ γινώμεθα πρόσκομμα.

Ἡ Αὐστρία ἔχει καὶ αὐτὴ εἰς τὸν νοῦν της ὅτι πρέπει τὸν καθολικισμὸν νὰ προστατεύῃ κατὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ θέλει ἔχουσά πινας ἀξιώσεις ἀπηρχαιωμένας ἐπὶ τῶν Σέρβων καὶ ἄλλων νὰ προσλάβῃ ἐπαρχίας τῆς Τουρκίας διὰ νὰ μὴ γένωσιν ἀνεξάρτητα κράτη καὶ κινδυνεύσῃ αὐτὴ, ἢ διὰ νὰ μὴ τὰς λάβῃ ἡ Ῥωσσία καὶ τὴν περιζώσῃ οὕτω πανταχόθεν Σλαβισμῷ. Θέλει δὲ καὶ νὰ δεσπώσῃ ἐντελῶς ἐπὶ τοῦ Ἀδρίου καὶ νὰ κρατύνῃ τὴν ἐν ἀναπτύξει ὑπάρχουσαν ναυτιλίαν της ἡμεῖς δὲ τῇ γινόμεθα πρὸς τοῦτο ἐμπόδιον.

Ἡ δὲ Πρωσσία καὶ Βόρ. Ἀμερική οὐδὲν τούτων ἔχουσι. Ἡ Ἀμερική δὲν φοβεῖται ἀπὸ τὴν ἡμετέραν ἐν τῇ Μεσογείῳ ἀνάπτυξιν, ἀλλὰ τὴν κρίνει ἀναγκαίαν διὰ νὰ μὴ ἐπικρατήσῃ πανταχοῦ ἡ ἐχθίστη αὐτῇ Ἀγγλία. Ἡ

Πρωσοσία θέλει μὲν τινα ἀνάπτυξιν ναυτικὴν ἀλλ' οὐχὶ κυρίως ἐν τῇ Μεσογείῳ, τῇ συμφέρει δὲ νὰ εἶναι ἄλλος ἐνταῦθα κραταῖος καὶ οὐχὶ ἡ Ἀγγλία ἢ γείτων της, οὔτε ἡ Ῥωσσία, οὔτε ἡ Αὐστρία διὰ νὰ μὴ εἶναι αὕτη ἐπίφοβος ἐν τῇ Γερμανίᾳ. Ἡ Πρωσοσία εἶναι ἴσως ὁ ἀκραιφνέστατος φίλος τῆς Τουρκίας ἥθελε δὲ γένει καὶ τοῦ ἀντικαταστήσαντος αὐτὴν Ἑλληνικοῦ κράτους ὁμοίως ἀκραιφνῆς διότι δὲν ἔχει συμφέρον ἐμπορικὸν νὰ τὴν βυζάνη οὖσαν ἀπολίτευτον. Ἡ Πρωσοσία δὲν ἔσπευσε παντὶ σθένει νὰ σώσῃ τὴν Τουρκίαν τῷ 1829; Αὐτὴ δὲν ἔστειλε καὶ πρὸ καὶ μετὰ ταῦτα διδασκάλους, στρατιωτικοὺς καὶ ἀξιωματικοὺς εἰς Κστυλίαν;

Ὅλα ταῦτα καὶ ἔτι τούτων πλείονα ἤθελεν εἰς ἡμᾶς κάμει, καὶ συμφέρον νομίζω οἱ πολιτικοὶ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦδε νὰ ζητήσωσι τὴν σχέσιν της καὶ εἰ δυνατόν νὰ ζητήσωσι καὶ αὐτῆς τὴν προστασίαν, ἂν μέλλῃ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἡ Ἑλλὰς νὰ μένῃ τόσον μικρά. Ἄν δὲ μεγαλώσῃ νὰ θηρεύωσι πρέπει τὴν φιλίαν της. Ταῦτα ἀνέγραψα τῇ 6 Μαΐου 1854 ἐν Ἀθήναις Στέφανος Α. Κουμανούδης καὶ οὐκ οἶδα εἴ τι λέγω, ἢ κορυβαντιῶ ...

[Ἀκολουθοῦν καὶ μεταγενέστερες σημειώσεις.]

123. Ἐν ἔτει 1854. Οἱ ὑπουργοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι διόλου ἀνάγκη νὰ προσέρχωνται εἰς τὸ Ὑπουργεῖον μὲ ἰδίας ιδέας ὀργανικὰς ἢ ἀναμορφωτικὰς περὶ νόμων θέσεως καὶ διοικήσεως· διότι τοῖς ἀρκεῖ νὰ ἐμμελετήσωσι εἰς τὰ πρακτικὰ τῶν Βουλῶν τὰ νομοσχέδια ἐκεῖνα, ὅσα ἐπρωτάθησαν καὶ δὲν συνεζητήθησαν ἐν τῷ ἐνὶ βουλευτικῷ σώματι, ἢ ἐψηφίσθησαν μὲν παρ' ἀμφοτέρων, ἔμειναν δὲ ἀνεκτέλεστα ... καὶ συμπεραίνει ἀσφαλῶς, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι διόλου νωθροὶ καὶ ἄγονοι εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ κοινόν, ἀλλὰ ἀψίκοροι, ἀνεπίμονοι, ἢ δόλιοι ἐγωῖσταί, διαφθείροντες ἐξ ἰδιοτελείας τὴν ἐφαρμογὴν τῶν καλῶν μεταρρυθμίσεων. Ἀρκεῖ λοιπὸν νέος τις ὑπουργὸς νὰ ἔχῃ καλὴν θέλησιν καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σπάνῃ τὴν κεφαλὴν του δι' εὗρεσιν νέων ὠφελίμων νόμων ...

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 41, φ. XVIII σελ. 1-3). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (7).]

124. Τολμῶμεν νὰ ἐρωτήσωμεν: Εἶνε καλὸν ὁ ἄν(θρωπος) νὰ κινῇ εἰς ἐνέργειαν ὅσα ἐν ἑαυτῷ ἔχει δυνάμει ἢ ὄχι; Ἡ ἄλλως; πρέπει νὰ ἀναπτύσῃ ὅλας τὰς διανοητικὰς δυνάμεις καὶ λοιπὰς ἐπιτηδειότητας; Ἄν ἀποκριθῇ τις ναί, τότε πρέπει νὰ καταργήσῃ τις πολλὰς θρησκευτικὰς ὡς

ἐμποδιζούσας τοῦ ἀν(θρώπου) τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρώτην ἴσως πάντων τὴν χριστιανικὴν· διότι αὐτὴ διδάσκει τὸν ἀν(θρώπου)ον, νὰ καταφρονῇ τὰ πάντα καὶ ἐν μόνον νὰ μελετᾷ, τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του. Ὅστις ἄλλο τι νομίζει οὐσίαν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὅχι τὴν νέκρωσιν τῆς σαρκὸς καὶ ὅχι τὸ ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν ἀπατᾶται μεγάλως ...

[Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τὸ 1858 ἢ ἀργότερα. Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανοῦδη στὸν φάκ. Δ' 7, ἀρ. 3 (1-4) καὶ δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 1 (20-24).]

125. Ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ 1858. Ὡχθήθην ἵνα ἐπὶ δεκαετίαν τοῦλάχιστον παραταθῇ ἔτι ἥσυχος ἡ Βασιλεία τοῦ Ὁθωνος ἐν Ἑλλάδι διὰ νὰ τελεσθοῦν τὰ ἑξῆς ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ, ὡς ἐλπίζω.

Ἡ ὀργάνισις τῆς ἐθνοφυλακῆς.

Ἡ ὀργάνισις τῶν ὑπαλλήλων.

Αἱ συντάξεις τῶν ὑπαλλήλων.

Ἡ αὔξησις τῶν μισθῶν ὅλων τῶν ὑπαλλήλων.

Ἡ διόρθωσις καὶ κατασκευὴ ὁδῶν ἐν τισι τοῦ κράτους τόποις.

Ἡ εὐδωσις τῆς ἀτμοπλοϊκῆς καὶ οἰνοπνευματικῆς ἐταιρίας.

Ἡ ἐξόρυξις τῶν μαρμάρων, γαιανθράκων καὶ θείου.

Αἱ ἐν Μεθώνῃ σωφρονιστικαὶ φυλακαί.

Ὁ εἰς Πειραιᾶ σιδηρόδρομος.

Ἡ δι' ἀερίου φώτισις Ἀθηνῶν.

Ἡ οἰκοδόμησις τῆς Βουλῆς.

Ἡ οἰκοδόμησις ἀρχαίων.

Ἡ οἰκοδόμησις δικαστηρίων.

Ἡ οἰκοδόμησις ὀστεοθήκης.

Ἡ οἰκοδόμησις ἀγορᾶς νέας.

Ἡ οἰκοδόμησις βρύσεων τινων.

Ἡ ἱδρυσις ἀρχῆς παιδονόμων ἐν Ἀθήναις ἢ καὶ τιμητῶν.

Ἡ σύστασις συμβουλίου παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς παιδείας.

Ἡ κανόνισις τῶν κατὰ τὰς ὑποτροφίας ἐκ τῶν κληροδοτημάτων καὶ τῶν ἄλλων πόρων τοῦ κράτους.

Ἡ τακτικὴ ἀποστολὴ λογίων εἰς ἐρεῦνας καὶ εἰς συνελεύσεις τῆς Εὐρώπης.

Ἡ συντέλεις θεάτρου ἑλληνικοῦ ἀξίου τοῦ ὀνόματος.

Ἡ ἀνάστασις τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρίας.

Ἡ ἔκδοσις ἐφημερίδος καθαρῶς φιλολογικῆς ὑπὸ πλειόνων.

Ἡ συντέλεσις καταλόγου τῆς δημοσίας Βιβλιοθήκης.

Ἡ εἰσαγωγή τῆς τετραφώνου μουσικῆς ἐν ταῖς Ἀθηνῶν ἐκκλησίαις (?)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου τελεία.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ λεγομένου γυμνασίου τοῦ Πτολεμαίου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τῶν γιγάντων στοᾶς.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τοῦ Ἀδριανοῦ στοᾶς ἢ τουλάχιστον τῆς μεγάλης Παναγίας.

Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ πολυτεχνείου Στουρνάρη.

Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ Μουσείου Μπεναρδάκη.

Ἡ οἰκοδόμησις τῆς Ἀκαδημίας Σίνα.

Τοῦτο τὸ χαρτὶ θὰ φυλάττω καὶ θὰ σημειῶ εἰς τὸ πλάγι ἐκάστης τῶν ἀνωτέρω εὐχῶν τὸ ἔτος πότε ἐπληρώθη. Νὰ ἰδοῦμεν!

126. *Τὰ Σπετσιωτικά ... ὑπὸ Ἀναργύρου Ἀνδρέου Χ'Αναργύρου τόμος πρῶτος Ἀθήνησι, 1861 ...* Ὁ ζῆλος ὑπὲρ τῆς ἀληθείας εἶναι καλὸν καὶ ἅγιον πρᾶγμα· ἀλλ' ὁ ζῆλος οὗτος δὲν πρέπει εἰς πάθος αὐξάνων νὰ μᾶς παρασύρῃ μακρὰν αὐτῆς ταύτης τῆς ἀληθείας ... οἱ κλαυθμοὶ καὶ τὰ μυρολόγια ὑπὲρ τῶν νῦν ἀναξίως ἑαυτῶν δυστυχούντων ἀγωνιστῶν καὶ τῶν ἀπογόνων τῶν, νομίζομεν, ὅτι ἠδύναντο νὰ γράφονται μετριώτερον ἐν τοῖς τοιοῦτοις ἱστορικοῖς βιβλίοις· ἀλλοῦ ἴσως, ἐν τοῖς ὑπουργικοῖς συμβουλίοις, ἐν τοῖς νομοθετικοῖς σώμασι ἔνθα καὶ ἐνέργειαν θεραπευτικὴν πλείονα δύνανται νὰ ἔχωσιν, ἃς γίνονται ἀφειδέστερον· οὐδ' ἐν τοῖς ἐφημερίσιν ἀγαπῶμεν ν' ἀκούωμεν τὸ θέμα τοῦτο πάντοτε ἐπ' ἄπειρον ἐπαναλαμβανόμενον, ὅπως δυστυχῶς νῦν γίνεται. Παραλείπομεν ὅτι γίνονται ταῦτα πάντοτε μετὰ ὑπερβολῆς καὶ ἐνίοτε ὅλως παρὰ τὸ ἀληθές, ὥστε τὸ ἐν ταῖς ἐφημερίσι συχνὸν ὁ δεῖνα ἀγωνιστῆς ἀπέθανεν ἐπὶ τῆς ψάθης κατήντησε διὰ τὴν κατάχρησιν νὰ μὴ πιστεῦται καὶ νὰ σημαίνῃ ἐπὶ πολυτελοῦς στρωμνῆς ... Πάντοτε εἰς ἡμᾶς οἱ κλαυθμοὶ οὗτοι ἀλγεινότητην ἐνεποίησαν ἐντύπωσιν. Ἐξελαμβάνομεν αὐτοὺς καὶ ἐκλαμβάνομεν ἔτι ὡς ἐλέγχους πικροὺς τῶν ἐλευθερωτῶν πρὸς τὸ ἰδανικὸν ἄτομον τῆς ἐλευθερωθείσης πατρίδος ἡμῶν Ἑλλάδος, ταύτην δ' ἐφантаζόμεθα σκυθρωπάζουσαν καὶ λέγουσαν ἡρέμα τάδε· ἀλλ' ὦ τέκνα· ἂν ἐμέλλετε μετὰ τὸν πόλεμον καὶ τὰ πλούτη σας τὰ πρώην νὰ ἔχητε σῶα καὶ τὸ αἶμα τῶν

οἰκείων σας ἄχυτον καὶ τὰς οἰκογενείας σας ἀρτιμελεῖς, ποία τότε ἡ παρ' ὑμῶν πρὸς με χάρις; Ποία τότε θυσία εἰς τὸν βωμόν μου; ἦν πάντοτε ἔχετε ἀνὰ στόμα ὅτι ἐκάμετε; θυσία; ἀλλὰ σεῖς θέλετε τὸ σφαγὲν εἰς τὸν βωμόν νὰ τὸ λάβητε ὅλον ὡς δεῖπνον οἴκαδε καὶ μάλιστα ὄχι τοιοῦτον οἶον νὰ σᾶς εὐφράνῃ κατὰ μίαν τυχὸν ἡμέραν ἐορτάσιμον, ἀλλὰ τὸ θέλετε πολλαπλασιασμένον ὡς ἐκ θαύματος, ἵνα ἐξαρκέσῃ εἰς διηνεκὴ καὶ τρυφηλὴν σίτησιν ... [Κατακρίνει τὸν συγγραφέα γιὰ τὴν ἐμπάθειά του ἐναντίον αὐτῶν ποὺ ἔγραψαν παλαιότερα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἔκδοσις ἔπρεπε νὰ εἶναι πρὸ οἰκονομικῆς τυπογραφικῆς, ὥστε τὸ βιβλίον νὰ διαβαστεῖ ἀπὸ ὅλους καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς πλουσίους.]

127. Ἐν Ἀθήναις 2 Αὐγούστου 1861. Ἦδη ἐγὼ πρὸ ἐτῶν τινῶν παρετήρησα ὅτι ἄρχησεν ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ καὶ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ πολὺ τὸ κοπάνισμα τῆς ἀμωμότητος ἡμῶν θρησκείας ἢ Πίστεως, οὕτω στερεοτύπως καλουμένης, ὅπερ φαίνεται ἡ Ἐπτάνησος νὰ ἔκαμεν ἀπὸ τοῦ 1848 περίπου (ὄχι ἴσως πρότερον). Κατ' αὐτὰς δὲ παρετήρησα πολλὰ τεκμήρια τῆς τοιαύτης φορᾶς τῶν νόων παρ' ἡμῖν, καὶ δὴ σημειῶ:

Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Μελά (φιλεκπ. Ἑταιρίας ἐξετάς.) φύλλῳ τῆς 22 Ἰουλίου 1861 *ἐφημ(ερίς) Φιλομαθ(ῶν)*· τέκνα ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου – χριστιανικῆς καρδίας – χριστιανικῆς ἐκπαιδεύσεως – ὁ Ὑψιστος πανίσχυρον κατέστησεν – χριστιανικώτατον ἀγῶνα τοῦ πολιτισμοῦ – διὰ γυναικὸς ἀξίας διὰ παρθένου σεμνῆς καὶ ἀμώμου κατηλθεν ἐν τῷ κόσμῳ ὁ λυτρωτὴς καὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τὰ νάματα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας βαπτισθὲν κτλ. – εὐαγγελικώτατον τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρίας – χριστιανικῆς ἀνατροφῆς νάματα – τοὺς ἐν Χριστῷ ἀδελφοὺς ἐνισχύει εἰς τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας – νὰ λατρεύωσι τὸν Πλάστην καὶ εἰς αὐτὸν διὰ τῆς προσευχῆς νὰ προσέρχωνται – λάτρης θερμότερος τοῦ Ὑψίστου καθίσταται τις (διὰ τοῦ αἰσθήματος τοῦ καλοῦ τοῦ ἐν ταῖς ὥραις τέχναις) – ὁ θεὸς ὅμως Διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος ὅτε ἐπὶ τοῦ ὅρους ὠμίλησεν – καρδίαν χριστιανικῶς ἀνατεθραμμένην – ἀνατροφῆς χριστιανικῆς – δοξάζωμεν ἐπὶ γῆς τὸν Ὑψιστον – ἅπασαι αἱ χριστιανικαὶ ἀρεταὶ – ἡ ἀρμονία ἦν ὁ Ὑψιστος ἰδίως ἠγάπησε – ἀγωγή χριστιανικωτάτης τῆς Διευθυντρίας – χριστιανικῆς ἀρετῆς – διὰ τῆς θρησκείας τῶν πατέρων Σας – τὸν σωτήριον φόβον τοῦ παντοδυνάμου – χριστιανικὴν τοῦ πλησίον ἀγάπην, ἦν ὁ θεάνθρωπος ἀπεκάλυψεν εἰς ἡμᾶς – χριστιανισμοῦ ἀληθῆ πολιτι-

σμόν – δοξάσατε τὸν Πανάγαθον καὶ ἐνθέρμως εἰς τὸν Ὑψιστον ἀναπέμψατε εὐχάς, διότι ἐν τῇ ἀπείρῳ αὐτοῦ ἀγαθότητι.

[Σχόλιο τοῦ Κουμανούδη γιὰ τὶς παρατιθέμενες φράσεις:] ὁ δὲ θεὸς ἐνταῦθα οὐδαμοῦ, ἔτσι δηλ. ξηρὰ λεγόμενος.

Τὸ αὐτὸ φύλλον ἔχει συνέχειαν βίον Γρηγορίου τοῦ Πατριάρχου. Τοῦτον τὸν βίον ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ ἐπὶ δύο μῆνας περίπου κατεχώριζαν καὶ ἡ *Πανδώρα* καὶ ἡ *Μέριμνα*.

Τὸ αὐτὸ φύλλον τῆς *ἐφημερίδος τῶν Φιλομαθῶν* εἶχε ἐπιγράμματα εἰς Διονύσιον Κλεόπαν τὸν ἀρχιμανδρίτην.

Ἡ *Πανδώρα* τῆς Αἰς Αὐγ. εἶχεν ἄρθρον περὶ τῆς Χριστιανικῆς ἀγιότητος ὑπὸ Θ. Καρούσου τοῦ Κεφαλῆνος μακρόν. Εἶτα Νεκρολογίαν σελίδων τριῶν τοῦ διαπύρου καθολικοῦ Ernst v. Lasaulx ὑπὸ Ν. Πετρῆ, διὰ δὲ τὸν Πήλληκα 17 ἀράδες. Ἔτι περὶ ἐνδύματος τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν κληρικῶν ὑπὸ Δεκιάλα, εὐχομένου νὰ γίνῃ μία ποίμνη καὶ εἰς ποιμὴν ὡς ὁ θεάνθρωπος Ἰησοῦς ἐπηγγείλατο. Ἔτι εἰς τὸ ἐξώφυλλον εἶδησιν περὶ τοῦ οἰκοτροφείου τοῦ Ν. Πετρῆ, ἐν ᾧ ὅτι καὶ ἐκκλησιάζονται ὑπ' αὐτοῦ κατὰ πᾶσαν ἑορτὴν καὶ Κυριακὴν ὁδηγοῦμενοι. Ἔτι ἀγγελίαν ἐκδόσεως Ἱερᾶς Ἱστορίας τοῦ Μισαήλ. Ἔτι εἶδησιν ὅτι ἐτυπώθη Ἀκολουθία ψαλλομένη ἐπὶ κατευοδώσει καὶ συμμαχίᾳ στρατοῦ εἰς τε τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν ὑπέραγνον θεοτόκον κτλ. ἐκδόντος τὸ πρῶτον Ν. Δραγούμη 1861.

Ἐφημ(ερίς) *Φιλομ(αθῶν)* 5 Ἰουλίου 1861. Νεκρολογία μιᾶς σελίδος τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἀθ. Καμπάνη· διὰ δὲ τὸν Πήλληκα 4 ἀράδες.

Ἐφημ(ερίς) *Φιλομ(αθῶν)* 22 Μαΐου 1861 ἄρθρον περὶ τοῦ ἱεροκηρυκεύσαντος Χριστοφόρου Σταματιάδου 1 σελίδος.

128. Ἀνέγνωσταί μοι ἡ τοῦ Duvillard ἐπιστολὴ ... ὅσα δὲ λέγει ὁ Duvillard ἐν τῷ τέλει τῆς ἐπιστολῆς του περὶ τῆς Ἑλλάδος ὡς προωρισμένης ἄνωθεν νὰ λάμψῃ πάλιν ἐν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ταῖς τέχναις, καὶ ἐν γένει ἐν τῷ ἰδανικῷ κόσμῳ, καὶ ὅτι μάλιστα διὰ τῆς τοιαύτης λάμπσεως νὰ κατακυριεύσῃ δύναται τῆς Ἀνατολῆς καὶ νὰ δώσῃ καὶ τι νέον καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην αὐτήν, αὐτὰ καλὰ βέβαια καὶ γενναῖα καὶ φιλελληνικά, ἀλλὰ, πάλιν τὸ λέγω, οἱ Ἕλληνες δὲν δύνανται νὰ τὸ κάμουν ἐν βραχεῖ χρόνῳ καὶ τὸ χρῶμα τὸ azur τοῦ οὐρανοῦ των καὶ αἱ εὐμορφοὶ γραμμαὶ τοῦ Κορυδαλοῦ καὶ τοῦ Πεντελικοῦ ὄρους δὲν θὰ τὰ παραγάγουν, ὡς ποθεῖ,

μαγικῶς πως ἐν ἀκαρεῖ· ἡ δὲ σπουδὴ καὶ ἡ μελέτη ἡ persévérante, ἐν εἰρήνῃ καὶ ἡσυχίᾳ τὴν ὁποῖαν συνιστᾷ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ διακόπτεται ὡς ἐγὼ νομίζω πολὺ συχνά, ἀπὸ τὰς ἐλλείψεις τὰς παντοίας, εἰς ἃς εὐρίσκεται τό γε νῦν τὸ ἔθνος, χρειάζεται ψωμί, καλύβην, ἀσφάλειαν, δρόμους, ἀστυνομικὴν τάξιν, στερεότητα πρὸς τὸ γειτονικὸν κράτος καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα διὰ νὰ ἀποκτήσῃ πρέπει πάντως ἐπὶ τινα χρόνον ἔτι νὰ εἶναι χρησιμοθηρικὸν utilitaire καὶ δὴ καὶ μιμητικόν.

[Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι δημοσιευμένη· *Φιλίστωρ* 3 (1862) 252-261.]

129. Ἐπὶ τῷ θανάτῳ Ν. Χορτάκη καθηγητοῦ.

Ὁ περὶ Ν. Χορτάκη ἐπικήδειος λόγος ἤθελεν εἶναι ἐλλιπὴς κατ' οὐσιωδές τι, ἂν δὲν σφάλλω, ἂν δὲν περιεῖχε τρία τινά· πρῶτον ὅτι ἀσθενὴς ὢν ἀπὸ χρονίαν νόσον ὑπέμενε αὐτὴν ἀγογγύστως ἢ εὐχερῶς καὶ δὲν ἡμέλει δι' αὐτὴν τὰ καθήκοντά του. Βον ὅτι μείνας ἄγαμος διὰ ταύτην ἴσως τὴν νόσον καὶ χρήζων τῆς περιποιήσεως τῶν συγγενῶν του ἀντιπεριεῖπεν αὐτοὺς μάλα φιλοστόργως καὶ ἐγένετο αὐτοῖς ὑπὲρ τὸ σύνηθες μέτρον εὐεργετικὸς ὑποδεικνύων οὕτω διὰ τοῦ παραδείγματός του πῶς δύναται τις καὶ τὰς νόσους ἑαυτῷ ῥάονας νὰ καταστήσῃ καὶ βαρετὸς νὰ μὴ εἶναι, ἀλλ' ἀγαπητὸς τοῖς συγγενέσιν, ὅταν ἀσκή τὰ παραγγέλματα τῆς ἠθικῆς. Γον νὰ γίνῃ μνεῖα, ὅτι διὰ τῆς οἰκονομίας του περιποίησεν ἑαυτῷ καὶ τὸν τρόπον νὰ ἀποκτήσῃ ἐν τέλει τοῦ βίου του ἀμάξιον, ἐφ' οὗ νὰ ὀχῆται χάριν τῆς υἱείας του. Καὶ ἦτο ὄντως θυμηδὲς θέαμα νὰ βλέπῃς τὸ βραχὺ ἐκεῖνο γερόντιον ἐν τῷ μυχῷ τοῦ εὐσταλοῦς ὀχήματος καθήμενον καὶ διαβλέπον προσηγῶς τοὺς παρερχομένους συμπολίτας του, ὧν οἱ πλεῖστοι γνωστοὶ αὐτῷ ὄντες ἐκ μακρᾶς συμβιώσεως τὸν ἐχαιρέτων ἀγαπητικῶς. Καὶ ἡ κοινωνία δὲ ἥτις κατέστησεν αὐτὴν τὴν εὐχαρίστησιν δυνατὴν αὐτῷ πρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι δὲν εἶναι ὅλως διὰ παλούκωμα· ἀλλ' ἄλλοι διὰ τῆς σπατάλης των γίνονται αἵτιοι νὰ διαβάλλεται ἡ Ἑλληνικὴ πολιτεία ὑπὲρ τὸ δίκαιον μέτρον· καὶ λοιπὸν ἀκούομεν συχνὰ τὸ καὶ πολυλάκεις οὐκ ἀληθεῦς ἐκεῖνο· «τὸ ἔθνος ἄφησε τὸν δεῖνα ἀγωνιστὴν ν' ἀποθάνῃ ἐπὶ τῆς ψάθης». Ναί, ἀφοῦ ἐσπατάλα δι' ὅλης τῆς ζωῆς του ἐπὶ πολυτελῶν τῆς Περιοῖας ταπήτων.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 22, φ. IX σελ. 1-2). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου σπὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 1 (12). Ὁ Χορτάκης πέθανε τὸ 1864.]

130. Ὅρισμὸς βασιλέως συνταγματικοῦ, τῇ 12 Ἰουνίου 1865 γραφεῖς.

Ζῶον λογικόν, δίπουν, ἄπτερον, γελαστικόν, ἀρσενικόν, ἐν κτήσει τῶν διανοητικῶν του δυνάμεων, εἰδῶς γράμματα τόσα, ὥστε ν' ἀναγινώσκη καὶ ἐννοῇ τὰς ἐφημερίδας τοῦ τόπου κάθε πρωῒαν ἐπὶ μίαν ὥραν, ἵνα γνωρίζων ἐξ αὐτῶν ποῦ ῥέπει ἡ πλειονοψηφία τῶν βουλῶν ἢ τῆς Βουλῆς, ἐκεῖθεν λαμβάνῃ ἐκάστοτε τοὺς ὑπουργοὺς του. Προγνωστικὸν τοιοῦτου βασιλέως διὰ τὴν Ἑλλάδα ἰδίως· βασιλεία πεντηκονταετῆς ἀνενόχλητος, ἂν ἔχῃ ὑγείαν σωματικήν. Προγνωστικὸν τοῦ οὕτω βασιλευομένου τόπου· ἀθλιότης ἐν πολλοῖς, ὑποφερτὴ κατάστασις ἐν ὀλίγοις· ἔλλειψις ὅμως ἐπαναστατικῶν κινημάτων. Ὁμολογία πίστεως πολιτικῆς τοῦ γράψαντος τὰ ἄνω. Οὐδὲν ἄλλο πολίτευμα ἀρμόζει τῇ Ἑλλάδι ἢ τὸ συνταγματικόν, τοιοῦτο ὁποῖον ἐξάγεται ἐκ τῶν ἄνω.

131. Ἀποδοκιμασία μιᾶς κακῆς μας συνηθείας· 1 Μαΐου 1865.

Συνήθεια σχεδὸν κοινὴ ἐγένινεν ἀπὸ τινος καιροῦ ἐν Ἑλλάδι νὰ γράφωμεν εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ συχνὰ πυκνὰ ἄρθρα καὶ ἀρθρίδια, δι' ὧν κακίζοντες τὴν τωρινὴν δῆθεν ἀδράνειαν καὶ ἀκαρπίαν τῶν λογίων μας νὰ ὑπερεγκωμιάζωμεν τὴν φιλοπονίαν καὶ φιλογένειαν τῶν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 διδασκάλων τοῦ γένους ...

Γενικώτερον δὲ νομίζω πηγάζουν αἱ μέμψεις αἱ ἄδικοι ἐκ τῆς σφοδρᾶς τοῦ Ἑλληνος ἐπιθυμίας τοῦ νὰ ἴδῃ ὡς τάχιστα τὸ ἔθνος του ἀναβαῖνον εἰς ὑψηλὴν περιωπὴν πολιτικὴν τε καὶ γραμματολογικὴν, ἐξ ἐκείνης, λέγω, τῆς ἀνυπομονησίας τῆς ἐμφύτου ἡμῖν, ἥτις ἔχει μὲν πολλάκις, ὄχι πάντοτε, εὐγενῇ τὴν ἀρχήν, ἀποβαίνει δέ, ὡς εἶναι εὐαπόδεικτον, ἐπιζήμιος εἰς τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, ὅταν ἐν τῇ ἐκδηλώσει τῆς συνοδεύεται διὰ παντὸς ἀπὸ ἐκφράσεις ἐξευτελιστικὰς τοῦ παρόντος καὶ ὑπερψωτικὰς τοῦ παρελθόντος. Τοιαῦται Ἱερεμιάδες γραφόμεναι καὶ ἀναγινωσκόμεναι καὶ πιστευόμεναι ἀνεξετάστως ὅτι εἰς ἀπόγνωσιν φέρουν τοὺς ὁμογενεῖς καὶ ἄλλως καὶ ὡς τὴν ἐκ μέρους τῶν ἀλλογενῶν περιφρόνησιν ἐπισπώμεναι, δὲν μοὶ φαίνεται ἐπιδεκτικὸν ἀμφιβολίας. Καὶ εἶναι τῇ ἀληθείᾳ καιρὸς νὰ νουθετώσιν ὀλίγον οἱ φιλοπάτριδες, οἱ οὕτω ἀπερισκέπτως διὰ τῶν, δὲν λέγω ὑπερβολικῶν, ἀλλ' ἀπλῶς ψευδῶν μεμψιμοιριῶν τῶν κατασκεδάζοντες εἰς τὸ ἔθνος μας καθ' ἡμέραν τόσα καὶ τόσα νέφη ἀπογνώσεως καὶ περιφρονήσεως, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ὀργὰς καὶ ἔριδας ἀναρρίπτοντες φιλολογικὰς, ὡς νὰ μὴ μᾶς ἤρκουν αἱ πολιτικαί. Τί δὲ τῷ ὄντι κερδαίνουνσι καὶ αὐτοὶ οἱ οὕτω ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ὑπ' αὐτῶν γινο-

μένου κακοῦ γράφοντες; Ἐξαίρονται τάχα μόνοι αὐτοὶ ἐν τῇ κοινῇ τῆς Εὐρώπης γνώμῃ ὡς ὑπερέχοντες τῶν ἄλλων Ἑλλήνων κατὰ δόξαν πατριωτισμοῦ καὶ κοινωφελοῦς σοφίας; Ἄλλ' ἂς εἶναι βέβαιοι, ὅτι τοιαύτην Τυρρηνικὴν σάλπιγγα φυσῶντες ὁποῖαν φυσῶσι τὴν περὶ τῆς καθολικῆς ἡμῶν νωθρείας πρὸς πᾶν Ἑλληνοπρεπεὲς μάθημα καὶ ἑαυτοὺς πάντως συγκατασύρουσιν εἰς τὸν τάφον τῆς ἀδοξίας μετὰ τοῦ ὅλου σκληρῶς διαβαλλομένου ἔθνους· διότι *"Ἡδ' ἐστὶν ἡ σώζουσα* εἶπεν ὁ Σοφοκλῆς, τὴν πατρίδα ἐννοῶν, *καὶ ταύτης ἐπιπλέοντες ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιοῦμεθα*. Τοιαύτας σκέψεις μᾶς ἐδόθη καὶ ἄλλοτε ἀφορμὴ νὰ κάμωμεν καὶ ἔτι μᾶλλον χθές, ὅτε ἐν τῇ τελευταίᾳ *Χρυσολίδι* ἀνέγνωμεν ἄρθρον τοῦ κ. Κ. Σάθα, ἀναφερόμενον εἰς ἐν νομισματολογικὸν βιβλίον τοῦ κ. Π. Λάμπρου, ὅπερ ἐπηνέθη πολὺ καὶ μετεφράσθη ...

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἐγὼ θεωρῶ καὶ καθολικῶς ἐδῶ γράφων διςχυρίζομαι· διότι πιστεύω εἰς τὸ βέβαιον φαινόμενον τῆς γενικῆς τοῦ ἔθνους προόδου ἐφ' ἣ χαίρων καὶ ἀγαλλόμενος ἐλπίζω ὅχι ἄνευ λόγου καὶ τὰ βελτίονα. Ἄν δέ τις μελετήσας πρῶτον τοὺς πρὸ ἡμῶν χρόνους καλῶς καὶ τὴν νῦν δὴ κατάστασίν μας ὅχι ῥαδίως, ἀλλὰ σὺν πόνῳ πολλῷ καὶ ζητήσῃ διερευνήσας, ἔπειτα δὲ πεισθῇ, καλὸν εἶναι γράψας νὰ μᾶς καταστρώσῃ καὶ ἀπαριθμήσῃ γεγονότα καὶ πρόσωπα, διαψεύδοντά με καὶ τότε καὶ ἐγὼ ὑπόσχομαι μὲ μερικότητος χειροπιαστὰς ὡς πλείστας εἰς τὸ μέσον προβάς νὰ ἀποδείξω τὴν ἀλήθειαν τῶν ἄνω γεγραμμένων μοι καὶ ἰδίως, ὅτι καὶ εἰς τὰ πάτρια τὰ Ἑλληνικὰ λίαν προσέχουσι καὶ νυχθημερὸν καταγίνονται πολλοὶ καὶ ἴσως ὅχι οἱ ἔσχατοι τῶν νῦν Ἑλλήνων, μὴ ἀμελοῦντες συγχρόνως καὶ ἄλλων συγγενῶν τούτοις καὶ ἐκ τῆς Δύσεως ἐρχομένων μαθημάτων, τοῦτο δέ, διότι εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ ἐρμηνεύωσιν ὀρθῶς καὶ ὅχι στρεβλῶς τὸ *οὐ γὰρ ἄλλοτρίοις ἡμῖν χρωμένοις παραδείγμασιν, ἀλλ' οἰκείοις, εὐδαίμοσιν ἔξεστι γενέσθαι*. Ἄν δὲ δὲν ἔκαμα ἤδη νῦν τὸ ἔργον τοῦτο τὸ ἀποδεικτικὸν λεπτομερῶς, αἰτία ἦτο τριπλῇ· μία· νὰ μὴ κοπιᾶσω πολὺ, ἂν δὲν φανῇ πάντως ἀνάγκη κόπου, διότι δὲν ἐθεώρησα ἀπίθανον νοήμονές τινες καὶ εὐπαίδευτοι τῶν ἐν Ἑλλάδι, πειθόμενοι εὐκόλως ἐκ τῶν ὀλίγων μοι ῥηθέντων, ὡς γινώσκοντες καὶ αὐτοὶ τὰ αὐτά, νὰ γράψωσι τυχὸν δημοσίως ὁμοίας τῇ ἐμῇ βραχείας νουθεσίας καὶ στρέψωσι τὴν δόξαν τοῦ κοινοῦ εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδόν· ἄλλη· νὰ μὴ ἀναγκασθῶ νὰ εἴπω ἐν τῇ συγκρίσει τῶν προτέρων καὶ νῦν χρόνων τινὰ ἀληθῆ μὲν, ἀλλ' αὐστηρὰ φανηρόμενα εἰς τοὺς ἐπικεικῆς τῶν ἀναγνωστῶν καὶ εἰς ἐκείνους μάλι-

στα, οἷπινες ἐξ ἔθνους παραδέχονται ὡς καλῶς ἔχον τὸ ὁ ἀποθανὼν δεδι-
καίωται, χωρὶς ἴσως καὶ νὰ τὸ νοῶσιν· τρίτη· νὰ μὴ φανῶ κόλαξ μὲν εἰ-
δικῶς ὠρισμένων τινῶν ζώντων παρ' ἡμῖν ἀνδρῶν, πανηγυρικὸς δὲ ἐκθει-
αστῆς γενικῶς τοῦ ἔθνους ἡμῶν, ἐνῶ καὶ τὴν ἀληθινὴν καὶ τὴν κατ'
ἐπιφάνειαν κολακείαν ὡς καὶ τοὺς ἐκθειασμοὺς ἐκ φύσεως ἀποστρέφο-
μαι, φιλῶν μᾶλλον δι' ἐμέ τε καὶ τὸ ἔθνος μου τὸ Σαλλουστιανόν· *facere
quam dicere* ...

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 48, φ. XXI σελ. 2-4, φ. XXII καὶ φ. XXIII).
Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (10-16).]

132. Τὰ ἐξῆς ἔγραψα τῇ Α' Ἰανουαρίου 1866. Ἡ Ἑλλὰς κακολογεῖται
πολλαχῶς καὶ δὴ καὶ ἀπειλεῖται μὲ κατοχήν. Χεῖρον τῆς κατοχῆς πρᾶγμα
δὲν γνωρίζω· διότι ταπεινώνει τὸ φρόνημα τὸ ἐθνικόν, καὶ τὸ κάμνει
ἀπρόθυμον πρὸς πᾶσαν σπουδαίαν βελτίωσιν. Ἐπειτα ἄνθρωποι τινες,
οἷπινες θὰ ὑπηρετήσουν ὅπωςδήποτε τὴν κατοχήν, θὰ διαβληθοῦν ἔπειτα
εἰς τὸ ἔθνος καὶ θὰ γίνουν ἄχρηστοι μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῆς κατοχῆς.
Θὰ γεννηθοῦν ἐκ τούτου καὶ μίση. Τὸ καλὸν τῆς κατοχῆς θὰ εἶναι μι-
κρόν. Τὰ δὲ κακά της πολὺ μείζονα, καὶ μέγιστον πάντων θὰ χάσῃ τὴν
δημοτικότητά του ὁ Βασιλεὺς, καὶ δὲν μᾶς συμφέρει νὰ ζητῶμεν πάλιν
ἄλλον. Πρέπει λοιπὸν σωφρονήσαντες νὰ ἀποφύγωμεν τὴν κατοχήν. Ἡ
σωφροσύνη μας δὲ κατ' ἐμὲ εἰς δύο μάλιστα πρέπει νὰ δειχθῇ. Αὖν εἰς
τὴν μὲ τὰ δύο μας συγκράτησιν τῆς Ἑπτανήσου εἰς ὃ θέλει συντελέσει
πολὺ ἢ ἀφομοίωσις ἢ ἐντελὴς ἐν διαστήματι τὸ πολὺ ἐνὸς ἔτους ἀπὸ τῆς
σήμερον. Τὸ ἔθνος εἶναι μικρόν, καὶ πρέπει διὰ τῆς ἀφομοιώσεως ὁ
πυρὴν του ὁμοιομερὲς γινόμενος νὰ δείξῃ πλεῖον οὐσίαν ἢ δύναμιν. Β'
Οἰκονομικὴ διοίκησις τοῦ τόπου πρέπει νὰ ἐπισπευσθῇ, ἀπλοποιουμένης
τῆς ὑπηρεσίας, οὐχὶ δ' ἐλαττουμένου τοῦ στρατοῦ ἢ τοῦ μικροτάτου ἤδη
στόλου. Ἀλλὰ καὶ ἡ βουλὴ πρέπει νὰ ἔχῃ ὀλιγωτέρους βουλευτάς, τὸ
ἥμισυ περίπου τῶν νῦν· καὶ οἱ ἐπίσκοποι νὰ περιορισθοῦν εἰς τὸ ἥμισυ
τῶν νῦν· οἱ δὲ ὑπουργοὶ νὰ μὴ εἶναι πλείότεροι τῶν πέντε. Οὕτω καὶ
οἰκονομία θὰ γίνεταί καὶ ἡ ὑπουργομανία θὰ περιστέλλεται. Νὰ περι-
κοπῶσι δὲ καὶ τινες πολυτέλειαι οἷον ἡ τῶν στολῶν τῶν ἀξιωματικῶν, εἰς
ὃ ἂς μὴ μοὶ ἀντιτάξῃ τις, ὅτι τὸ στρατιωτικὸν πνεῦμα τρέφεται ἐκ τῆς
ἐπιδείξεως. Πρέπει ἔτι νὰ περιορισθῇ ἡ συχνὴ δόσις παρασῆμων. Πρέπει
ἔτι προσόντα ὑπαλλήλων νὰ ὀρισθῶσι καὶ οἱ μισθοὶ κατὰ τι νὰ αὐξηθῶσι

ἐλαττουμένου τοῦ ποσοῦ τῶν ὑπαλλήλων. Νὰ δίδεται δὲ πολὺ προσοχὴ εἰς τὸν διορισμὸν τῶν ἐν Τουρκίᾳ προξένων. Πρέπει οἱ βουλευταὶ νὰ μὴ λαμβάνωσι παρὰ μόνον 600 δρ. διὰ πᾶσαν σύνοδον· οἱ δὲ δήμαρχοι νὰ μὴ λαμβάνωσι μισθὸν παρὰ 100 καὶ 50 δρ. τὸν μῆνα. Ἡ δὲ Ἐθνοφυλακὴ πρέπει νὰ ὀργανισθῇ ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον καὶ νὰ γίνῃ ἀλήθεια. Τὰ σχολεῖα, γυμνάσια καὶ τὸ Πανεπιστήμιον νὰ μὴ περικοπῶσιν ἀσυνέτως, διότι τοῦτο εἶναι κατὰ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς φύσεως καὶ δὲν εἰμπορεῖ νὰ ἔχῃ καλὸν ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ δὲν πρέπει καὶ ἀβούλως νέα ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ὑπὲρ τὴν ἀνάγκην νὰ ιδρύωνται. Ἡμιγυμνάσια νὰ γίνουσι τινὰ τῶν νῦν γυμνασίων δέχομαι. Οἱ φόροι δὲν πρέπει νὰ ἐλαττωθῶσι, ἀλλὰ ὁ τρόπος τῆς εἰσπράξεώς των νὰ γίνῃ δικαιότερος καὶ ἡ σχετικὴ των ποσότης δικαιότερον νὰ ὀρισθῇ. Νὰ περισταλῇ τέλος κατὰ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς, ἀλλ' ὅχι πολὺ. Ὑπηρεῖται καὶ ὅλως ἀκτήμονες ἴσως ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθῶσι τοῦ ψηφίζειν ἢ κατὰ ὁμάδας τινὰς πλείονες νὰ ἔχουν ὀλιγωτέρας ψήφους. Νὰ δώσῃ δὲ ἡ Κυβέρνησις πλείονα ὥθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐξῆς δύο πραγμάτων, τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων μετὰ τῆς ἀρχαιολογίας, καὶ τῆς ὁδοποιΐας. Τὰς δὲ τέχνας καὶ τὰ ἄλλα ἅς τ' ἀφήσῃ εἰς τὴν ἰδιωτικὴν ἐνέργειαν, ἀφοῦ φροντίσῃ σπουδαίως ὑπὲρ ἐξοντώσεως τῆς ληστείας κατὰ τὸ δυνατόν. Τελευταίωτατον ἐπιθυμῶ νὰ μὴ κάμῃ ἐξωτερικὸν δάνειον τὸ κράτος, ν' ἀρχίσῃ δὲ κάτι νὰ πληρώνῃ καὶ ἀπὸ τὸ παλαιὸν τοῦ 1824 δάνειον, ὅσον εἶναι δίκαιον ἀναγνωρίζουσα, περίπου τὸ ἓν τέταρτον, καὶ νὰ δοκιμάσῃ ἡ Κυβέρνησις διαπραγματεύσιν ἀπ' εὐθείας μετὰ τὴν Τουρκίαν περὶ προσαρτήσεως τῆς Σάμου καὶ τῆς Κρήτης.

133. Ἀνέγνων τὴν *περὶ μουσικῆς* πραγματείαν τοῦ Βράϊλα ἐν τῷ τῆς 15 Ἰουνίου 1866 τεύχει τῆς *Πανδώρας* καὶ εἶναι μὲν τὸ ἔργον ἄξιον λόγου ... ἔχει νομίζω καὶ μίαν ἄλλην πολὺ μείζονα ἀτέλειαν, τὸ ὅτι δὲν θεωρεῖ τὴν ὕλην τῆς μουσικῆς τὴν ἐπτάτονον κλίμακα ὡς δεῖ, ὡς δεδομένην κανονικῶς ὑπὸ τῆς φύσεως, καὶ δὲν ἐξετάζει ἂν τοιοῦτό τι εἶναι καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τέχναις ἢ ὅχι ... Ἡ τέχνη εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ὁ πνευματικὸς εἶναι ἐν τῇ φύσει τῇ περιλαμβανοῦσῃ ὕλην καὶ πνεῦμα. Ἡ φύσις ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν τέχνην βεβαίως, ἢ μᾶλλον ἐκ τῆς φύσεως λαμβάνουν αἱ τέχναι τὰ τῆς ὑπάρξεώς των στοιχεῖα. Ἀλλὰ γίνεται τοῦτο κανονικῶς ἢ ἀκανονίστως; Θαῦμα θὰ ἦτο, ἂν ἀκανονίστως ἐγίνετο. Ἀλλ' ἡ

εὔρεσις τῶν κανόνων εἶναι δυνατή; Ἴσως. Ὅστις δὲ εἰς ζήτησίν των τρέπεται δὲν ὑποχρεοῦται καὶ πάντας ἢ τινας τελείως ὀρθῶς νὰ εὔρῃ ...

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. Δ' 7, ἀρ. 4 (ἀρ. 63, φ. XXXIII σελ. 2-4) καὶ δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (17).]

134. Les publicistes d'Europe font souvent au royaume de la Grèce le reproche grave de n'avoir pas fait des progrès dans la civilisation depuis 35 ans, et ils disent que les Grecs ne sont pas dignes d'une amélioration de leur sort à venir, et savoir d'un agrandissement de leur territoire. Les reproches ne sont pas justes. Mais pour démontrer cela, il y a une grande difficulté. Car quiconque des Grecs voudrait entreprendre cela, aurait à courir le danger de gêner plutôt la chose, que de faire du bien à son pays. Un des progrès les plus remarquables qu'a faite la population du royaume consiste en améliorations telles que les Francs ne voudraient pas les voir accomplies.

[Χρονολογεῖται πιθανῶς τὸ 1867 ἀπὸ τὸν ὑπολογισμό 1832 (ἱδρυση τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος) +35.]

135. Ἐγκαινίαισις νέας πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι.

Ἑλληνες, τὰ κρίματα τοῦ θεοῦ εἶναι ἄβυσσος. Τοῦτο βεβαιώνει καὶ ἡ 21 Ἰουλίου τοῦ 1868 διὰ τὴν πατρίδα ἡμῶν καὶ πᾶσαν ἴσως τὴν Ἀνατολήν. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης, καθ' ἣν ἐγεννήθη ὁ διάδοχος τοῦ μικροῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ ὠνομάσθη Κωνσταντῖνος κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ Ἐθνικοῦ ὄλου, ἵνα προοιωνισθῇ οὕτω ἡ κατάληψις τοῦ μεγάλου θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης, ἄλλοία πολιτικὴ ἐγκαινιάζεται παρ' ἡμῖν, καὶ ὁποία εἶνε θαυμαστὸν εἰπεῖν. Ἐως προχθὲς ἐπεσπεύδομεν τὴν λύσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, ἐκάμνομεν ἐπαναστάσεις, κατεσκευάζομεν θωρακωτὰ πλοῖα, συνεκαλοῦμεν τὴν ἐφεδρείαν, αὐτὸ τοῦτο ἐζητοῦμεν ὀρθοδόξου διαδόχου κατάλληλον ὄνομα, ἵνα ὡς τάχιστα καταλάβωμεν τὴν πατρικὴν κληρονομίαν ἐν τῷ Βοσπόρῳ. Τῇ δὲ 21 Ἰουλίου ἐγένετο τὸ ὅσον ἄπιστον εἰπεῖν, τόσον καὶ ἀληθές, ἀληθέστατον, ἀνεβάλομεν ἡμεῖς αὐτοὶ ὄργανα γινόμενοι τῶν τοῦ θεοῦ μυστηριωδῶν κριμάτων, τὴν λύσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος ἐπὶ τοῦλάχιστον πεντήκοντα ἔτη, καὶ ἰδοὺ πῶς. Ἄν Κωνσταντῖνος ἔχασε, καὶ Κωνσταντῖνος πάλιν θέλει λάβῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς σταθερῶς πιστεύομεν καὶ θέλομεν νὰ γίνῃ,

ἵνα οἱ χρηστοὶ καὶ τὰ πατροπαράδοτα αἰσθήματα καὶ φρονήματά τοῦ Ἑθνους δικαιοθῶσι καὶ μείνωσιν ἐν τιμῇ, ἄλλο τι ἔπεται πρὸς θεοῦ ἐκ τούτων, ἢ ὅτι θὰ ἔχωμεν κατὰ πάσας τὰς φυσικὰς πιθανότητας εἰρήνην ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐπὶ πεντήκοντα ἔτη ἐγγύησιν καὶ ἀσφάλειαν τῶν τῆς Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος τωρινῶν κτήσεων; Ἐγὼ δὲν βλέπω ἄλλο· ὁ βασιλεὺς ἡμῶν μόλις πρὸ μικροῦ εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἡλικίαν τῶν ἀνδρῶν καὶ τὸ τέρμα τῆς ἀνθρωπίνης συνήθους ζωῆς θὰ τὸ φθάσῃ φυσικῶς μετὰ πεντήκοντα ἔτη, ὅτε περίπου 73 ἐτῶν γινόμενος θὰ παραδώσῃ τὸν θρόνον εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τοῦ καὶ Κωνσταντῖνον μας, ὅστις δὴ μέλλει νὰ λάβῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐως τότε λοιπὸν ἡ Διπλωματία τῆς Δύσεως δύναται νὰ κοιμᾶται ἡσυχος, ὡς ἀποσοβηθέντος τοῦ παραχρῆμα κινδύνου τῆς ἐν Ἀνατολῇ γενικῆς ἀναστατώσεως. Ὁ Σουλτάνος ἡμπορεῖ κ' ἐκεῖνος νὰ ἀναπνεύσῃ μακρὰν ἀναπνοὴν ἕνεκά γε ἡμῶν καὶ νὰ παύσῃ ποιῶν δάνεια βαρύντοκα καὶ στρατολογίας ἐξαντλούσας τὴν αὐτοκρατορίαν του, ἡμεῖς δέ; ἡμεῖς τίποτε νέον· ἡμεῖς δὲν ἔχομεν παρὰ νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος ἔτους ὡς ἐν βαθεῖ ἔτι ὀρθρῷ ὑποφανείσαν νέαν πολιτικὴν τῆς ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως καὶ ὀργανώσεως τοῦ τόπου καὶ τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων, ἣτις ὅμως κυρίως τῇ 21 Ἰουλίου ἀνέτειλεν καὶ ἐξέλαμψεν καὶ ἐνεκαινιάσθη, θελόντων ἡμῶν πάντων. Γίνετε, φίλοι ὁμογενεῖς, ὑπομονητικοί, γίνετε ἐργατικοί, σὺφρονες, ἐπιστήμονες τῶν δεόντων, ὠφελήθητε ἀπὸ τὸν ἤδη ἀνοιγόμενον πορθμὸν τοῦ Σουεζ, καὶ θὰ κινήσεται μετὰ πεντήκοντα ἔτη ἐπιτυχὴ ἐκστρατεία εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τοῦτο σᾶς τὸ λέγει ἡ συνείδησίς Σας, ἡ ἐκ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως πηγάζουσα, ἡ ποιήσασα ὑμᾶς νὰ ὀνομάσητε ὁμοθυμαδὸν πάντες τὸν Κωνσταντῖνον Κωνσταντῖνον. Τοῦτο σᾶς τὸ λέγουσι τὰ φανερά γεγονότα. Μὴ σᾶς φανῇ τῶν ἐκφαινομένων πραγμάτων τὸ ὅλον παράξενον· ἀλλὰ κλίνετε πρὸ αὐτοῦ, ὡς πρὸ μυστηρίου τὸ γόνυ σας καὶ σεβασθῇτε το, ναί, καὶ ὡς σωτήριον χρῆμα. Μόνον προσπαθήσατε τὸ μικρὸν Κρητικὸν ζήτημα νὰ οἰκονομήσητε κατὰ τὰ ἐνόντα διὰ τινος ἀλύπου τρόπου καὶ ἐθνωφελοὺς καὶ τότε ἀσκοῦντες πλέον καλὴν καὶ εἰλικρινῇ γειτονίαν πρὸς τὸ πρὸς βορρᾶν ἡμῶν κράτος, ἀνοίξατε τὰ ἱστία σας καὶ εἰς τὸν πλοῦν τοῦ εἰρηνικοῦ ὠκεανοῦ ἐπὶ ἡμίσειαν ἑκατονταετηρίδα, ἐν τῷ τέλει τῆς ὁποίας τὰ στενὰ τοῦ θρακικοῦ Ἑλλησπόντου θέλουν ἀνοιχθῇ, τοῦτο βέβαιον, ἐκόντα ἄκοντα εἰς τοὺς τότε παρασκευασθησομένους ἀνδρείους στόλους Σας καὶ αἱ νικηφόροι ναυαρχίδες μας θέλουν προσορμισθῇ εἰς τὸν Κεράτιον Κόλ-

πον. Ταῦτα ἐγὼ φρονῶ· τί λέγω φρονῶ; τὰ βλέπω φυσικῶς ἀναγκαῖα ἐμπρός μου καὶ δὲν τὰ εὐρίσκω διόλου κακὰ ἐθνικῶς σκεπτόμενος. Ὅθεν χαίρετε Ἕλληνες! Ἐκλείσει τοῦ πολεμικοῦ Ἴανου ἡ πύλη. Κινοῦνται δὲ μόνα τῶν ἤδη ὡς ζωντανὰ τὰ ἄροτρα, αἱ ἀτμομηχαναί, οἱ μηχανικοὶ διαβῆται, πάσσαλοι πανταχοῦ ἐμπήγονται σύρματος ἡλεκτρικοῦ, ἀναθρώσκουσιν Ἀκαδημαῖαι, Μουσεῖα καὶ διδασκαλεῖα, θεμελιώνονται νοσοκομεῖα καὶ ἀναπετάννυνται ἐν τῷ Πολυτεχνεῖῳ αἱ πύλαι τοῦ Ζαππεῖου Ὀλυμπεῖου διὰ τὰς ἐθνικὰς μας ἐκθέσεις καὶ πρὸς ἀποστόμωσιν τῆς Εὐρώπης. Καὶ πάλιν ἐρῶ· Χαίρετε.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 44, φ. XIX σελ. 1-4). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (20-22).]

136. Ἐδῶ συνάγω χωρὶα ἐκ περιοδικῶν καὶ συγγραμμάτων τῶν τελευταίων χρόνων περιέχοντα κατάκρισιν τῶν γραμμάτων καὶ ἔπαινον τῆς βιομηχανίας ἢ τῶν τεχνῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου ἢ ἄλλως συνιστώντα μόνον τὴν ὑλικὴν ἀνάπτυξιν, πρᾶγμα εἰς τὸ ὁποῖον ἤδη πρὸ καιροῦ ἐπρόσεξα καὶ δὲν εὐχαριστήθην ποσῶς. *Τραμποῦκος ὁ Σκαπανεύς*. Ἔτος Α΄, ἀρ. 58. Ἀθῆν. 10 Ἰανουαρ. 1868 ... Σ. Ι. Τσιβανοπούλου *κατάστασις τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ Ὀθωνος καὶ προδοκίαι αὐτῆς ὑπὸ τὸν Γεώργιον* κτλ. Ἀθῆναι 1864· ἐν σελ. 23 ...

137. Τῇ 29 Νοεμβρίου 1868. Καὶ ἄλλοτε ἔλαβα ἀφορμὴν νὰ σκεφθῶ ἐπὶ τῆς γενικῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος, καὶ σήμερον ὅτε ἐπικειμένης ὡς λέγεται τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ἔνεκα τῆς Κρήτης, πολλοὶ τινες ὑποπτεύουσιν, ἀποβλέποντες εἰς τὸ ἀπαράσκευον ἡμῶν. Καὶ ἄλλοτε ἐφρόνουν καὶ νῦν φρονῶ καὶ ὑποστηρίζω, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔχει δυνάμεις μεγάλας, ἀλλὰ μένουσιν ἀνενέργητοι ἔνεκα τῆς κακῆς διοργανώσεως τοῦ κράτους ἀπὸ τῆς αἰς Βασιλείας, ὅτε ὡς χώρα μέλλουσα διαρκῶς νὰ εἰρηνεύσῃ ὠργανώθῃ τὸ ἀρτιγέννητον Βασίλειον, καὶ ὅχι ὡς χώρα μέλλουσά ποτε νὰ πολεμήσῃ ὑπὲρ προσκτήσεως ὄλων τῶν εἰς τὴν ὑπαρξίν της ἀναγκαίων στοιχείων. Ἀλλ' ἂν τότε οὕτω μᾶς ὠργάνωσαν οἱ ξένοι διὰ λόγους ἰδίους ἑαυτῶν καὶ πρὸς χάριν τῆς ἐν τῇ Μεσογείῳ καταπάσεως τοῦ πολέμου, ἔπρεπεν ἄρα γε ἡμεῖς οἱ δύο ἐπαναστάσεις ὕστερον ποιήσαντες τῷ 1843 καὶ τῷ 1862 νὰ στέρξωμεν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ξένων ἐπιβληθεῖσαν ἡμῖν διοργάνωσιν; Οὐδαμῶς. Ἀλλὰ κατὰ δυστυχίαν τὰ ἀτομικά τινων συμφέροντα καὶ ἡ ἀπερισκεψία ἐπεκράτησαν τῷ τε 1843 καὶ τῷ

1862 καὶ οὕτω ἐμείναμεν ἐγκάθετοι Φράγκων ἐν τῷ ἰδίῳ μας τόπῳ, ὥς τινες Βέλγοι ἢ Ὀλλανδοὶ ἢ Ἑλβετοί, ἐνῶ ὅλως διαφέρει ἡ ἡμῶν θέσις ἀπὸ τῆς ἐκείνων. Πρέπει λοιπὸν τώρα εἶπερ ποτε νὰ ἀνδρωθῶμεν καὶ νὰ τολμήσωμεν γενναίαν τινὰ μεταβολήν. Αὕτη δὲ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐπὶ τὸ λιτότερον τῆς διοικήσεως καὶ τὴν στρατιωτέραν (κυρίως ναυτικώτεραν) διοργάνωσιν τῆς ἐθνικῆς δυνάμεως μεταμόρφωσις. Ἡ Ἑλλὰς δύναται νὰ εἶναι ἐπιφοβωτάτη εἰς τοὺς ἐχθροὺς της, ἂν ἄλλως ὁργανωθῇ ἢ ὅπως νῦν. Ἄλλ' ἐπειδὴ τώρα πρέπει ταχέως τι νὰ γένῃ πρὸς ἄμυναν καὶ ἐκφόβισιν τοῦ Τούρκου, δὲν προτεινομεν σήμερον εἰμὴ τὰς δυνατὰς ἐν βραχεῖ χρόνῳ νὰ γίνωσι μεταβολὰς πρὸς στερέωσιν τῶν νῦν ὑπαρχόντων στοιχείων ἐθνικῆς δυνάμεως. Ἄλλοτε δὲ δύνανται νὰ προταθῶσιν ριζικώτεραι μεταρρυθμίσεις.

Καὶ διὴ πρῶτον ἐκ τῶν ταχέως δεόντων γενέσθαι εἶναι ἡ οἰκονομικωτέρα διοίκησις τοῦ κράτους ἵνα ὑπολείπωνται ἐκ τῶν ἐσόδων πόροι τινὲς πρὸς τε ἀπότισιν τόκων δανείων καὶ εὔρεσιν ἄλλων καὶ πρὸς παρασκευὴν δυνάμεως ναυτικῆς. Καὶ πρὸς τοῦτο συντείνοντα κρίνομεν τὰ ἑξῆς.

Κατάργησις ὅλων τῶν μισθῶν τῶν ἀρχιερέων, μόνον 100 δραχμῶν μηνιαίως διδομένων εἰς τὸν Πρόεδρον τῆς Συνόδου καὶ ἄλλων 200 διὰ τὸ γραφεῖον τῆς Συνόδου καὶ οὐδὲ ὀβολὸν πλέον.

Κατάργησις τοῦ μισθοῦ τῶν ἱεροκηρύκων.

Κατάργησις τοῦ ἐνὸς τρίτου τῶν ἐδρῶν τοῦ Πανεπιστημίου.

Κατάργησις τοῦ ἡμίσεος ποσοῦ τῶν γυμνασίων.

Κατάργησις ὅλων τῶν ἱερατικῶν σχολείων.

Κατάργησις 4 ὑπουργείων ὑπολειπομένων μόνον τριῶν ὡς ἑξῆς:

α' Ἑσωτερικῶν, Οἰκονομικῶν, Ἑξωτερικῶν.

β' Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν.

γ' Παιδείας καὶ Ἐκκλησιαστικῶν, Δικαιοσύνης.

Κατάργησις τοῦ ἡμίσεος τῶν Βουλευτῶν καὶ περιορισμὸς τοῦ μισθοῦ τῶν ὑπολειπομένων εἰς τὸ ἥμισυ.

Κατάργησις τοῦ ἐνὸς τρίτου τῶν ἐπάρχων.

Κατάργησις ὅλων τῶν Πρεσβειῶν πλην τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Κατάργησις ὅλων τῶν ὑποτροφιῶν μὲ δόσιν τῶν ἐξόδων εἰς ὑποτροφὴν πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ.

Κατάργησις πάσης συντάξεως διδομένης ἐκ τοῦ Κεντρικοῦ ταμεῖου μεζζονος τῶν 100 δραχμῶν. Οὐδεὶς ἔνεκα τούτου θ' ἀποθάνῃ καὶ τοῦτο ἀρκεῖ.

Περιορισμός της βασιλικῆς ἐπιχορηγήσεως εἰς 500 χιλ. δρ. κατ' ἔτος.

Δήμευσις πασῶν τῶν περιουσιῶν τῶν μοναστηρίων καὶ συντήρησις διὰ δημοσίας δαπάνης τεσσάρων μόνον μοναστηρίων (δύο ἀνδρείων καὶ δύο γυναικείων) διὰ τοὺς ἀληθῶς βαρυνθέντας τὸν κόσμον καὶ ἀπαρνηθέντας αὐτόν, ἂν καὶ ἐναντίον τῆς ἐντολῆς τοῦ θεοῦ.

Ἄν ταῦτα γίνωσιν, ὅχι μόνον οἱ ὁμογενεῖς κεφαλαιοῦχοι θ' ἀνοίξωσι τὰ βαλάντιά των νὰ μᾶς δανείσωσιν ἐπὶ μετρίῳ τόκῳ βλέποντες τὸν σωφρονισμόν μας, ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι τὸ αὐτὸ θὰ κάμωσι. Τότε δὲ θὰ ἔχομεν ἐντὸς τριῶν μηνῶν τὰ μέσα νὰ παρασκευάσωμεν στόλον ἀξιόμαχον προσλαμβάνοντες ἐν ἀνάγκῃ καὶ ἀξιωματικούς ἰθύντορας ἐκ τῆς Ἀμερικῆς, καὶ τότε ἂς ὀρίσῃ ὁ Τουρκικὸς στόλος νὰ κάμῃ ἀπόβασιν εἰς Φάληρον ἢ Πειραιᾶ, ὥς ἀπειλεῖ. Δὲν θὰ δύναται οὐδὲ πρὸ τῶν Χανίων τῆς Κρήτης νὰ ναυλοχῇ, ἀλλὰ θὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Προποντίδα καὶ ἡ Κρήτη μένει ἐδική μας.

Πρέπει ὅμως καὶ ἄλλα τινὰ νὰ γίνωσι.

Ἐμψύχωσις διὰ παντὸς τρόπου τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐθνοφυλακῆς.

Κατάργησις τῶν πολυτίμων στολῶν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ.

Κατάργησις τῶν νεοσυστάτων Πρωτοδικείων.

Ἀνάθεσις τῶν προξενείων τῶν ὅχι γενικῶν εἰς ὁμογενεῖς ἐμπόρους εὐυπολήπτους.

Κατάργησις τῆς διδομένης χορηγίας εἰς τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα, δόσις δὲ 10 χιλ. δρ. εἰς ἑλληνικὸν δράμα.

Μὴ πρόσκλησις εἰς τοὺς βασιλ. χοροὺς εἰμῇ τῶν σωματαρχῶν καὶ τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων.

Φόρος μείζων εἰς τὸν καφὲν καὶ τὰ πνευματικὰ ποτά.

Κατάργησις τῆς ἐπὶ τῶν βιβλίων ἐπικριτικῆς ἐπιτροπῆς.

Σύστασις πενταμελοῦς συμβουλίου τῆς παιδείας, λαμβανόντων τῶν μελῶν αὐτοῦ ἀνὰ 100 δρ. ἐπιμίσθιον.

Ἰδρυσις τριῶν ἐφοριῶν τῶν ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ κράτος μὲ μισθὸν γυμνασιάρχου.

Ἐπαναφορὰ τῶν μισθῶν τῶν ὑπαλλήλων εἰς τὸ ἀρχαῖον ποσὸν τὸ πρὸ τῆς ἐλαττώσεως.

Εἰσαγωγή διδάκτρων μετρίων εἰς τὸ πανεπιστήμιον καὶ τὰ γυμνάσια, κατάργησις δὲ τῶν ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις.

Κατάργησις ὅλων τῶν μὴ τελείων νῦν σχολαρχείων.

Ταῦτα πάντα νομίζω δύνανται νὰ γίνωσιν ἤδη νῦν ἀμεταβλήτου μένον-

τος τοῦ Συντάγματος καὶ ἐπ' ὠφελείᾳ παντὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἄς μὴ φοβηθῇ δὲ κανεῖς ἐκ τούτων ἐπανάστασιν ἐσωτερικὴν. Οἱ Ἕλληνες εἶναι φρόνιμοι. Σ.Α.Κ.

138. Τῇ 22 Αὐγούστου 1868. Πότε ἐν πολιτεῦμα ὀνομαστέον καλόν; Ἄρα ὅταν εἶναι ἰσχυρὸν ἅμα πρὸς τοὺς ἐκτὸς καὶ προάγον ἐν γένει ἐσωτερικῶς τὸν πολιτισμόν, ἥτοι τὴν ἐμπορίαν, τέχνας καὶ γράμματα, ἢ ὅταν παρέχῃ εἰς πάντα τὰ μέλη του ἐλευθερίαν ἴσην καὶ δικαιοσύνην καὶ διακρατῇ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν, χωρὶς νὰ εἶναι ἰσχυρὸν πρὸς τοὺς ἔξω καὶ χωρὶς νὰ δύναται νὰ διαπράττῃ μέγα τι ἐν τῇ βιομηχανίᾳ, γράμμασι καὶ τέχναις; Λ.χ. ὅταν εἶναι ὡς ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Βενετία καὶ ἡ Ῥώμη καὶ αἱ Ἀθῆναι κατὰ καιροῦς, ἢ ὅταν εἶναι ὡς ἡ Ἑλβετία καὶ οἰονδήποτε ἄλλο τῶν ἰδιοπραγούντων κρατῶν; Ἐγὼ μὲν ἤθελα τὴν ἔνωσιν τῶν δύο ἀνωτέρω ὅρων· ἀλλ' ὅταν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἔνωσις τῶν ἢ κατὰ τινα μόνον μέρη, ὡς λ.χ. ἐν τῇ νεωτέρᾳ Βορείῳ Ἀμερικῇ, ἔνθα φαίνεται ἰσχύς πρὸς τοὺς ἔξω μετὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἰκανῆς ἐλευθερίας καὶ ἐμπορίας πολλῆς, τότε ποῖος τῶν δύο προτιμητέος; Αἱ Ἀθῆναι, ἡ Ῥώμη, ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Βενετία ὅτε ἤκμαζαν, δὲν παρεῖχον ὁμολογουμένως ἰσονομίαν εἰς πάντα τὰ μέλη των καὶ ὁμῶς διέπραξαν μεγάλα ἐν γένει εἰς τὸν καθόλου πολιτισμόν, ἡ δὲ Ἑλβετία τί μέγα κατώρθωσε; Θὰ μὲ εἰπῇ τις ἦτο καὶ εἶναι μικρά. Δὲν τὸ δέχομαι· μικραὶ ἦσαν καὶ αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Ῥώμη καὶ ἡ Βενετία ἀλλὰ μεγάλα ἐτόλμησαν καὶ κατώρθωσαν. Ἡ δὲ Βόρειος Ἀμερικὴ ἕως μὲν χθὲς εἶχε δούλους, φαινομένη δὲ καὶ λεγομένη ἐλεύθερον κράτος, τί κατώρθωσεν ἐν τε ταῖς ἐπιστήμαις καὶ τέχναις δυνάμενον νὰ συγκριθῇ μὲ τὰ τῆς παλαιᾶς Εὐρώπης; Τώρα δὲ εἰς τὴν καθολικωτέραν ἐλευθερίαν τῶν πολιτῶν τῆς ἔκαμε μέγα βῆμα διὰ τῆς καταργήσεως τῆς δουλείας· ἀλλ' ἄρα γε θὰ δυνηθῇ νὰ συναγωνισθῇ εἰς τὰ μεγάλα ἐπιχειρήματα τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὰ γηραιὰ τῆς Εὐρώπης κράτη; Ἀμφιβάλλω. Τί λοιπόν; Εἶναι κατάρρα νὰ μὴ δύνανται τὰ μεγάλα συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος νὰ προαχθῶσιν, εἰ μὴ καθ' ὅσον αἱ ἐπιχειροῦσαι τὴν προαγωγὴν αὐτῶν πολιτεῖαι ἀφαιροῦσιν τι μέρος τῆς ἐλευθερίας τῶν ἰδίων πολιτῶν διὰ τῆς βίας; Σχεδὸν φαίνεται τοῦτο ἀναγκαῖον, ἢ τοῦλάχιστον οὕτω γενόμενον μέχρι τοῦδε. Καὶ τί ἄλλο συμβαίνει; Οἱ μὲν φιλελεύθεροι συγγραφεῖς ὕμνοῦσι τὴν ἰσονομίαν ἐν ταῖς πολιτείαις, δὲν παύουσι δὲ ἅμα ὑμνοῦντες ἢ τοῦλάχιστον μέσα των σεβόμενοι τὸ

κράτος τῶν ἀκμασασσῶν διὰ τῆς βίας πολιτειῶν καὶ τὴν μεγαλοπραγμοσύνην τῶν μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν ἀνδρῶν εἴτε βασιλέων ἤτοι δημαγωγῶν, τῶν διαπραξάντων τὰ μεγάλα. Ἐπειτα διατὶ ὑμνοῦνται οἱ νομοθέται, ὁ Μωϋσῆς, ὁ Μίνως, ὁ Σόλων, ὁ Λυκοῦργος, ὁ Νουμᾶς, ὁ Σέρβιος Τούλλιος καὶ εἴ τις ἄλλος; Δὲν ἔπρεπεν, ἂν ἡ ἰσονομία εἶναι τι ὄντως καλόν, νὰ ὑμνῶνται τὰ παρλαμένα καὶ αἱ ἐκκλησίαι αἱ ἐκ πολλῶν ψήφων συγκροτούμεναι, καὶ ὅμως δὲν παραβλέπομεν τοῦτο γινόμενον ἐν ταῖς ἱστορίαις καὶ αὐταῖς τῶν φιλελευθέρων συγγραφέων. Τί δίκαιον, παρακαλῶ, εἶχεν ὁ Σόλων νὰ μοι νομοθετήσῃ τὰ κατὰ τὰς Ἀθήνας ἢ ὁ Σέρβιος Τούλλιος τὰ ἐν Ρώμῃ; Οὐδέν, ἀλλ' ἡ τὸ τῆς βίας ἢ τῆς ἐκουσίας ὑποταγῆς τῶν συμπολιτῶν τῶν. Οὕτω λοιπὸν πρέπει πάντοτε ἡ βία ἢ ἡ ἐκουσία ὑποταγῇ νὰ ἐνεργῶσιν, ἵνα γίνῃ τι καλὸν καὶ μέγα, ἢ κατὰ τινες μόνον χρόνους καὶ περιστάσεις; Ποῖος δὲ θὰ μοι ὀρίσῃ ταύτας; Ἄν ἐγὼ εἴπω, ὅτι κάθε δέκατον ἔτος πρέπει νὰ ἔρχεται ἓνας βίαιος ἄρχων νὰ ρυθμίζῃ τὸ παραστρατοῦν ὠρολόγιον τοῦ κράτους, ποῖος θὰ μὲ ἀναιρέσῃ καὶ πῶς; Αὐτὰ ὅπου λέγω δὲν τὰ ἐπιθυμῶ καὶ δὲν τὰ εὐχομαι, χάριν τῆς τιμῆς ἢτοι τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Πολὺ ὅμως φοβοῦμαι μήπως ὄντως οὕτως ἔχουσιν, εἴτε θέλω ἐγώ, εἴτε μή.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 24, φ. IX σελ. 3-4 καὶ φ. X σελ. 1-2). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου σὺν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (24-26).]

139. Ἐν τῷ Συλλόγῳ Βύρωνι ἐπρόκειτο κατ' αὐτὰς νὰ συζητηθῇ τὸ «Διὰ ποίων μέσων δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ τὸ ἀληθὲς θρησκευτικὸν αἶσθημα παρ' ἡμῖν».

Ἐγὼ ἤθελα προτείνῃ κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν συζητήσεων ὡς πρῶτον βῆμα εἰς τὴν καλὴν διεξαγωγὴν τοῦ ζητήματος νὰ μεταβληθῇ τὸ ὄνομα τοῦ Συλλόγου, ἀποδιωκομένου τοῦ Βύρωνος ὡς ἀνδρὸς ἀθέου ἢ τουλάχιστον ὄχι χριστιανοῦ καὶ ὕστερον νὰ προταθῶσιν ἄλλα μέσα, ἐξ ὧν δεῦτερον νὰ εἶναι τὸ νὰ γράψουν παρακλητικὴν ἐπιστολὴν εἰς τὸν Σύλλογον Παρνασσόν, νὰ ἀλλάξῃ καὶ ἐκεῖνος τὸ ὄνομά του, ἐπειδὴ ὅζει Ἀπόλλωνος καὶ Πυθωνίσσης.

[Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου Π. Σ. Κουμανούδη. Χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1868, ἔτος ἰδρύσεως τοῦ συλλόγου.]

140. Φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικά μου δόγματα ἀναγεγραμμένα τῷ 1870. Οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει. = Nihil est in intellectu

quod non fuerit in sensu. Ἀποκάλυψιν θεῖαν τοῖς ἀνθρώποις ἅπαξ ἢ πλεονάκις γενομένην θεωρῶ ἄδικον πρᾶγμα, ἂν ὁ θεὸς θεωρηθῇ ὢν καὶ δίκαιος καὶ σοφὸς καὶ παντοδύναμος, καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀθάνατος, ἐκτὸς ἂν μόνον μίαν ἀποκάλυψιν ἔκαμεν ἐν ἀρχῇ τῆς πλάσεως. Θεὸν δέχομαι ποιητὴν τοῦ παντός, ἀναποδείκτως ὅμως. Πᾶσαι αἱ ἀποδείξεις μάταιαι. Ἰδιότηας αὐτοῦ δέχομαι μόνον τὸ παντοδύναμον, ὃ ἐγκλείει καὶ τὸ πάνσοφον, τὸ δὲ πανάγαθον αὐτοῦ δέχομαι μόνον, ἂν ὁ ἄνθρωπος θεωρηθῇ ὡς ὄχι κατ' εἰκόνα αὐτοῦ καὶ ὁμοίωσιν πεπλασμένος καὶ ἰδίως ἄλλοις συναισθήμασι καὶ ἄλλοιᾶ βουλήσει πεπροικισμένος· ἄλλως δὲ δύναμαι νὰ δεχθῶ τὸ πανάγαθον τοῦ θεοῦ πρὸς τὰ ὄντα τὰ ἔχοντα αἴσθησιν πόνου καὶ ἡδονῆς. Θαύματα δὲν δέχομαι, διότι τὰ θεωρῶ ἄδικα· πῶς ὁ πανάγαθος τινὰς μὲν ἐν οἷς θαυματουργεῖ, εὖ νοεῖ, τινὰς δὲ ὄχι; Ἀθανασίαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐλπίζω καὶ δέχομαι ἀναποδείκτως, διότι ἡ ἐν ἡμῖν ἔφεσις αὐτοῦ τοῦ πράγματος μεγάλη καὶ οἷον φυσικὴ. Ἀνάτασιν πρὸς τὸ θεῖον δέχομαι ὡς φυσικὴν καὶ ὠφέλιμον δὲ τοῖς ἀνθρώποις. Τῆς προσευχῆς μόνον τὰ δύο μέρη δέχομαι τὸν αἶνον καὶ τὴν εὐχαριστίαν, ὄχι δὲ τὸ τρίτον τὴν αἴτησιν, διότι μοὶ φαίνεται ἀναλλοίωτον τὸ θεῖον, ὅπως τοῦλάχιστον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ φαίνεται· λοιπὸν ἄσκοπος ἡ δέησις. Ἐλευθερίαν βουλήσεως ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δέχομαι κατὰ τὰ πλεῖστα καὶ μέγιστα τοῦ βίου, ἐν πολλοῖς δὲ δὲν εἴμεθα ἐλεύθεροι. Πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ δέχομαι, διότι τὸ μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία. Φιλανθρωπίαν μετὰ πατριωτισμοῦ δέχομαι, ὄχι δὲ κοσμοπολιτισμόν, διότι ὡς ἔχουσι τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων ὁ κοσμοπολιτισμὸς εἶναι θάνατος τῆς προόδου. Ἐπιστήμην θηρεύω, ὡς οἰκειότατον φύσει εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἥτις δὲν ἡξεύρω ποῦ θὰ τὸν καταντήσῃ. Τέχνην ἀσκῶ ὡς φυσικὸν πρᾶγμα καὶ προάγον τὴν ἐν γένει τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου. Τυραντίαν ἀποστρέφομαι, διότι τίποτε καλὸν δὲν ἔχει. Τὴν δι' ὀνείρων μόνον πρόγνωσιν κυρίως δέχομαι, κἄπως δὲ καὶ τὴν διὰ τῆς προαισθήσεως, ἀδυνατῶν νὰ τὴν ἐξηγήσω. Ἵσως δὲ δὲν ἀντίκειται αὕτη τῷ *Nihil est in intel.* κτλ., διότι ἀπόρροιαι τινες ὑλικάι ἴσως ἔρχονται εἰς τὰ αἰσθητήριά μας ἄφαντοι, καὶ αὐταὶ κατὰ τινα ἄγνωστον ἡμῖν τρόπον, φέρουν φαντασίας καὶ πρόγνωσιν. Οἱ τερατογενεῖς ἄνθρωποι καὶ οἱ βλάκες μοὶ εἶναι μυστήρια. Ἀνάμνησιν δὲν δέχομαι, οὔτε μετεμψύχωσιν· μόνον μάθησιν ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ. Αἰωνίαν κόλασιν δυσκολεύομαι νὰ παραδεχθῶ, ἀλλὰ καὶ δὲν τὴν ἀπορρίπτω ὅλως.

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (άρ. 17, φ. VII σελ. 1-3). Δακτυλόγραφο αντίγραφου στον φάκ. 53 (1167), άρ. 2 (18-19).]

141. Ἀναίρεσις μιᾶς ψευδοῦς προλήψεως. Ὅχι σπανίως ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ ἐπαναλαμβάνεται μεμπιμοίρως, ὅτι δὲν προστατεύονται παρ' ἡμῖν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ δὲν βραβεύονται οἱ καλλιεργοῦντες αὐτά. Καὶ δὴ καὶ ἐσχάτως ἐν τινι ἐφημερίδι, γινομένου λόγου μακροῦ περὶ τῶν ἐξετάσεων ἐνδὸς τῶν ἐν Ἀθήναις δημοσίων Ἑλληνικῶν σχολείων ἐγράφησαν ἄλλα τε καὶ τάδε· «τὰ γράμματα αὐτομάτως ὑπὸ τῶν πολιτῶν προάγονται, οὐδεὶς δὲ Μαικήνας τὰ ζωογονεῖ, οὐδεὶς Ῥιχελιεύς τὰ προστατεύει, οὐδεὶς Λουδοβίκος τὰ βραβεύει». Πρῶτον δὲν εἶναι ἀληθῆ ταῦτα· διότι καὶ κυβερνήσεις, δηλ. τὸ δημόσιον ταμεῖον ὅχι λυπρῶς τὰ ζωογονεῖ καὶ πλούσιοι ἰδιῶται πολλοὶ διὰ κληροδοτημάτων γενναίων τὰ ἀρδεύουν καὶ Βασιλεῖς οἱ πρῶν Ὅθων καὶ Ἀμαλία καὶ οἱ νῦν Γεώργιος καὶ Ὅλγα δι' ἐκτάκτων τινῶν προσφορῶν καὶ τακτικῶν ὑποτροφιῶν τὰ προστατεύουν καὶ βραβεύουν. Ἀλλὰ ἄρα γε εἶναι πάντως χρεῖα νὰ προστατεύονται τὰ γράμματα, καὶ μάλιστα παρὰ λαφ̄ φιλομαθεστάτῳ, ὁποῖος ὁ ἑλληνικός; Ἐκτὸς ὀλίγων περιπτώσεων, ὅτε πρόκειται ἐπστημονικόν τι ἔργον δυσεκτέλεστον ὑπὸ ἐνδὸς ἰδιώτου νὰ γίνη, ὅτε δὲν ἀπολείπουσι χορηγία ἐκ τῶν βουλῶν ἢ εταιριῶν ἢ ἰδιωτῶν πλουσίων, νομίζομεν δὲν εἶναι πολὺ χρεῖα. Ἄν ἦτο πάντως ὑπάρχουσα τοιαύτη χρεῖα καὶ πρὸς ἀπλὴν μόνον διάδοσιν τῶν κοινῶς χρησίμων τοῖς πολλοῖς γραμμάτων ὅπερ ἔχουσι δὲ κατὰ νοῦν οἱ συνήθως μεμπιμοιροῦντες, διὰ τί δὲν ἀνεφάνη αὕτη ἐπὶ τῶν καλῶν ἡμερῶν τοῦ πάλας Ἑλληνισμοῦ, τοῦ φυσικώτατα ἀναπτυχθέντος, ἀλλὰ μόνον τῶν τότε προήγοντο καὶ ἐπρόκοπτον τὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι; ...

Τὰ δὲ ἐν Ρώμῃ ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ καὶ ἐξῆς διαταχθέντα περὶ δημοσίας τῶν διδασκάλων μισθοδοσίας καὶ ὑποτροφιῶν καὶ βραβείων, ἅπερ εἶναι ἡ βάσις τῶν νεωτέρων Εὐρωπαϊκῶν ἐθίμων ἢ νομοθετημάτων, εἶχον κ' ἐκεῖνα πολλὰς τὰς ἀτελείας καὶ ἀτοπίας, αἵτινες ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐν ταῖς ἐπὶ τὸ δικαιότερον διοργανωθείσαις πολιτικαῖς κοινωνίαις τῶν ἡμερῶν ἡμῶν καθηρέθησαν ἢ διωρθώθησαν. Ταῦτα λοιπὸν ἔχοντες οἱ ἡμέτεροι ὑπ' ὅπιν ἤτοι μελετῶντες ὀλίγον τὴν ἱστορίαν καὶ προσέχοντες εἰς τὰ περὶ ἡμᾶς, ἄνευ δὲ ὑπερβολικῆς ἑκαστος ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ καὶ τῶν οἰκείων σπουδῆς διατελοῦντες, ἅς ἀποδέχονται τὰ παρόντα εὐγνώμονως, διότι εἶναι μὰ τὴν ἀλήθειαν ὅχι μεμπτὰ καὶ τοιαῦτα

καὶ τηλικαῦτα, οἷα οὐδὲ κατ' ὄναρ νὰ τὰ εὐχηθῶσι θὰ ἐτόλμων οἱ σύγχρονοι τοῦ Μαικήνα καὶ τῶν ἄλλων θαυμαζομένων τῆς παιδείας προστατῶν καὶ οἷα δὲν ἔχουσι τινὲς τῶν σημερινῶν λαῶν, δημοκρατικῶς πολιτευόμενοι λ.χ. οἱ ἐν τῇ Βορείῳ Ἀμερικῇ. Ἡ ἐν σιγῇ εὐγνώμονι ἀπόλαυσις τῶν ὑπὸ τῶν νόμων ἡμῶν καὶ τῶν ἔξω χορηγουμένων ὠφελημάτων ἄς τοὺς ἀρκέσῃ καὶ ἄς μὴ μεμψιμοιρῶσιν ἀδίκως· διότι τὸν κακοευχαρίστητον ἄνθρωπον, μὰ τὸ ναί, τὸν βαρύνεται καὶ ἡ γῆ καὶ ὁ θεός. Κ.

Υ.Γ. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1870 ταῦτα ἐγράφησαν· ἡδύναντο δὲ καὶ σήμερον (Ἰουν. 1881) νὰ γραφῶσιν ἀπαράλλακτα, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖ ἀδιαλείπτως τὸ παράλογον παράπονον ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ. Δι' ὃ καὶ ἡμεῖς τὰ παραδίδομεν εἰς τύπον ὡς ἔγκαιρα.

[Σχέδιο ἄρθρου. Σημείωσις Ν. Ι. Κουμανούδη: «Ἐχει δημοσιευθεῖ καὶ ποῦ; Ἐξεταστέον 27.6.61.»]

142. Μοὶ ἤλθε σήμερον, τῇ 30 Ἰανουαρίου 1870, ἐν τῷ ἀναγινώσκειν τὸν Σακεσπήρου *Ριχάρδον τὸν τρίτον* καὶ δὴ τὴν 4ην σκηνὴν τῆς 4ης πράξεως ἔνθα διαλέγονται αἱ δύο βασίλισσαι Μαργαρέτα καὶ Ἐλισάβετ, μία παραξενωτάτη ἰδέα τὴν ὁποίαν ἀναγράφω, ὅτι δηλ. ἐνδεχόμενον ὁ ἄνθρωπος ὁ διψῶν δικαιοσύνην καὶ ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ μὴ εὐρίσκων αὐτὴν νὰ εἶναι – μὴ τι βλάβημιον λέγω; – τελειότερόν τι ὢν τοῦ πιστευομένου ὡς προαιωνίου θεοῦ καὶ ἀγαθώτερον, ἅτε πλασθεὶς ἢ γεννηθεὶς ἐν ὕστερωτέρῳ χρόνῳ ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ ἀναπτυσσόμενος καθ' ἡμέραν κατ' ἐπιστήμην. Ἀλλὰ τότε πῶς ἡ φύσις, οὕσα τυφλὴ καὶ ἀνήθικος ἐν τοῖς καθόλου, ὑπῆρξε πρὸ ἡμῶν καὶ τόσον ἰσχυρά; Ἡ ἂν τοῦτο δὲν εἶναι, καὶ ὑπάρχει πρὸ αἰώνων καὶ πάσης φύσεως, θεός τις παντοδύναμος, καὶ πανάγαθος, πῶς ἀνέχεται τόσα κακὰ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ; Εἰς κόμβον ἔρχομαι.. Ἰσως καὶ ἄλλοι τινὲς τοῦτο διελογίσθησαν, κατ' ἄλλον τρόπον ἐκεῖνοι, οἵτινες εἶπον, ὅτι οἱ Ἕλληνες οἱ φιλοσοφήσαντες ἦσαν καλλίτεροι τῶν θεῶν των· τοῦτο νομίζω εἶπεν ὁ L. Brouver. Ὁ θεὸς λοιπὸν γίνεταί, δὲν εἶναι, καὶ φύσις μόνον εἶναι, φύσις τυφλὴ ἀνήθικος καὶ μεγαλodyναμος; Σκότος καὶ ὀλίσθημα τὸ πᾶν. Θέλω ὅμως νὰ πιστεύω ἓνα θεόν.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 15, φ. VI σελ. 2-3). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου σπὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (26).]

143. Ὁραϊσμοὶ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1862 καὶ ἔξῃς. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1862 οἱ ἔξω ὁμογενεῖς μανθάνουσι μᾶλ-

λον τὰς πολιτικὰς ἡμῶν μεταβολὰς τὰς ὄχι τόσον εὐφροσύνους ὥς περι-
στρεφόμενας σχεδὸν μόνον περὶ τὰ προσωπικὰ τῶν ὑπουργῶν κττ., πα-
ρὰ τὰς ἄλλας, τὰς περὶ τὴν ἐπιστήμην τέχνην καὶ βιομηχανίαν. Ὅθεν
ἡμεῖς σήμερον θέλοντές τι εὐχάριστον νὰ εἰπώμεν εἰς τοὺς μακρὰν τῶν
Ἀθηνῶν οἰκοῦντας, λέγομεν τὰ περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις γενομένων ὠραι-
σμῶν, αἵτινες καὶ ἂν ἐδηλώθησάν που ἐν ταῖς ἐφημερίσιν σποράδην ὁμῶς
καὶ ὄχι ἐντελῶς. Λοιπὸν πρῶτον πεζοδρόμια ἱκανὰ μαρμάρινα κατεσκευά-
σθησαν καὶ ὁδοὶ τινες νέαι ἀνοίχθησαν ἢ εὐθυγραμμήθησαν κάλλιον·
ἀλλὰ τὰ περὶ τούτων δυσκολώτερον ἐκτίθενται ἄνευ σχεδίου· ὅθεν τὰ
παρατρέχοντες. Ἐπεὶ καταστήματά τινα δημόσια εὐθὺς ἔκτοτε ἐθεμε-
λιώθησαν καὶ δὴ τὸ Στουρναροτοσίτσειον Πολυτεχνεῖον· τὸ ἀρχαιολο-
γικὸν Μουσεῖον χρήμασι τοῦ Βερναρδάκη. Δύω προτομαὶ μεγάλαι μαρ-
μάριναι ἢ τοῦ Καποδιστρίου καὶ ἢ τοῦ ἐν Γενεύῃ ποτὲ φιλέλληνος Ἐυ-
νάρδου ἰδρύθησαν ἐπὶ ὑψηλῶν βάσεων ἐν τῷ βασιλικῷ κήπῳ. Τὸ ὄρφα-
νοτροφεῖον τῶν ἀρρένων τοῦ Χατζῆ Κώστα ηὐξήθη κατὰ ἓν τρίτον. Τὸ
Τυφλοκομεῖον ὡσαύτως κατὰ ἓν πάτωμα ὑψηλότερον ἀπηρτίσθη καὶ ἡ
αὐλὴ ἢ κάτω ἐπὶ τὸ ἀρμονικώτερον πρὸς τὸ ὅλον κατεσκευάσθη. Τὸ
κατάστημα τοῦ πρώην Βασιλικοῦ Φαρμακείου ἐμεγεθύνθη κατὰ ἓν τρί-
τον καὶ ἐνιδρύθη ἐν αὐτῷ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν στρατιωτικῶν. Νέον κατά-
στημα ἀρχηγείου ἐκτίσθη. Νέον Ταχυδρομεῖον ὡσαύτως, ἐν ᾧ ἐνιδρύθη
καὶ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν. Ὁ κήπος τῆς πλατείας Ὁμονοίας
ἐφυτεύθη. Τὸ Πανεπιστήμιον ἐτελείωσε καὶ μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν αὐλῶν.
Ἡ Τοσίτσειος τῶν κορασίων σχολή. Τὰ κιγκλιδῶματα τοῦ Ἀρσακείου
Παρθεναγωγείου. Τὸ ἐν τῇ Ἀκροπόλει μικρὸν Μουσεῖον ἡμιτελές. Τὸ
σιδηρουργεῖον τοῦ Πολυτεχνείου ἰδρύθη καὶ προκόπτει. Ἡ ἐπιχειρήσις
τοῦ Σιδηροδρόμου ἀρξαμένη δὲν ἐπροχώρησε πολὺ. Ἡ Ἀκαδημία τοῦ
Σίνα σχεδὸν ἐτελείωσε. Ὁ κήπος τοῦ Πανεπιστημίου καὶ 2 ἀγάλματα. 2
παραπήγματα λίθινα μουσικῆς. Φυσιογραφικὸν ταμεῖον καὶ χημεῖον. 2
γαστραι μεγάλαι ἐπὶ τῆς ἄνω πλατείας ἀνακτόρων.

[Χρονολογεῖται τὸ 1872 ἢ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὰ δύο ἀγάλματα στὴν
πρόσοψη τοῦ Πανεπιστημίου ποὺ τοποθετήθηκαν τὸ 1871-1872, βλ. Κώστας Μπίρης,
Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα, Ἀθήνα 1996², 119-120.]

144. Τῇ 19 Σεπτεμβρ. 1874. Ἀνέγνων πάλιν τῆς *Γενέσεως* τὰ πρῶτα κεφά-
λαια μέχρι τοῦ κατακλυσμοῦ. Ὡς καὶ ἄλλοτε πολὺ εὔρον ἐν αὐτοῖς τὸ

σκότος καὶ ὀλίσθημα. Ἐπαναλήψεις καὶ ἀντιφάσεις δυσεξήγητοι πρὸ πάντων ... Πῶς τὰ ξεμπερδεύουν αὐτὰ οἱ ἐρμηνευταὶ οἱ ὀρθόδοξοι; Ἀλλ' ὑποθέτω πολλά [σημείωση Π. Σ. Κουμανούδη: «καλά;»] καὶ κακὰ. Πῶς δὲ τὰ ξεμπερδεύουν οἱ δυτικοβόρειοι λαοὶ ἴδε παρὰ τῷ Duncker ἐν τῇ *Geschichte des Alterthums*, κατὰ ὅμοιον τρόπον ὡς τὰ τοῦ Ὁμήρου, ἃν καὶ κατ' ἐμὲ κριτὴν οὐδαμῶς δύνανται τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τόσας ἀτοπίας καὶ ἀντιφάσεις καὶ συγχύσεις νὰ παρουσιάσουν, ὅσας τὰ βιβλία τὰ πρῶτιστα καὶ παλαιότατα τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς, τὰ ὁποῖα τῇ ἀληθείᾳ καὶ εἰς μὴ Οὐολφίους γίνονται ὡς τοιαῦτα (δηλ. ἀντιφατικὰ καὶ συγκεχυμένα) καταληπτά.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 14, φ. VI σελ. 1-2). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου σὺν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (30-31).]

145. 13 Δεκεμβρ. 1875. Ἦκουσα ὅτι ὁ Ν. Δαμαλᾶς ἔγραψεν ἄρθρον *Τὸ ζήτημα τῶν Μονῶν*. Δὲν ἠξερῶ ποίου πνεύματος. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἰκετεύει τὴν Κυβέρνησιν νὰ σκεφθῇ ὠρίμως, πρὶν ἢ προβῇ εἰς βῆμα δυνάμενον νὰ ἔχῃ οὐχὶ καλὰς συνεπείας διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἔθνος, φοβοῦμαι ὅτι δὲν θὰ ὀρθοφρονῇ. Πᾶς ὁ γράφων σήμερον περὶ μοναστηρίων πρέπει·

Αὐο νὰ μὴ ὀνομάζῃ τὰ καταγῶγια ταῦτα μονὰς ἱεράς, διότι δὲν εἶναι ἱεραὶ, ἀλλ' ἀνιέροι καὶ ἀντικρυς ἀντίθεοι ὡς ἀντιστρατευόμενοι κατὰ τοῦ θεοῦ θελήματος. Ὁ θεὸς εἶπεν· οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον· αὐταὶ δὲ ἰδρύθησαν παρ' ἀνθρώπων πιστευόντων ὅτι καλὸν τὸ εἶναι μόνον τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀποκαλούντων ἰσαγγελον τὴν τῶν μοναχῶν τάξιν.

Βοῦ, νὰ φρονῇ, ὅτι πολλῶν κακῶν αἵτιοι ἐγένοντο αἱ Μοναὶ κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας, καθὼς πᾶν ἴδρυμα ὃ ἐναντίον τῆς φύσεως καὶ τοῦ θεοῦ θελήματος ἰδρύεται. Ἔσβεσαν τὸ πῦρ τῆς οἰκογενείας, ἐπομένως καὶ τοῦ ἐν κοινωνίᾳ βίου τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἀνῆρσαν τὴν ιδέαν τῆς πατρίδος, στηρίζασαι τὴν τοῦ ἐγωῖσμοῦ, ὃν ἔχει ὁ μονήρης βίος.* πρὸ πάντων δὲ ἐπολέμησαν αἱ Μοναὶ τὴν ἐπιστήμην.

Γον, νὰ ζητῇ τὴν ἐν προσεχεστάτῳ μέλλοντι ἐξόντωσιν τοῦ ἀθέου τούτου ἰδρύματος.

Δον, νὰ παραχωρῇ ὡς ἐλάχιστα μέσα ζωτροφίας, ἐνδυμασίας καὶ κατοικίας εἰς τοὺς τυφλοὺς τὸν νοῦν τοὺς φθάντας νὰ ἀσπασθῶσι τὸν μοναστικὸν βίον καὶ ζώντας νῦν κατ' αὐτόν.

Εον, νὰ θεωρῇ τὰς διαθήκας τῶν εἰς μονὰς δωρησαμένων ἐγκόσμια ἀγαθὰ, ὡς γράμματα μαινομένων καὶ νὰ μὴ σέβηται αὐτὰς οὐδαμῶς, ἀλλὰ νὰ ζητῇ τὴν ἀκύρωσίν των.

ζον, νὰ ἀπαιτῇ νὰ μὴ κατοικῇ ἐν χωρίῳ, κώμη ἢ πόλει οὐδὲ εἰς μοναχὸς οὐδὲ τῶν ἀρχιερέων αὐτῶν ἐξαιρουμένων, ἐφ' ὅσον χρόνον διατελοῦσιν ἔτι ὄντες μοναχοί. Ὁ χρόνος δὲ οὗτος τὸ πολὺ νὰ ὀρισθῇ ἕως 25 ἔτη. Ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ὡς κατοικῶσιν οἱ ἀρχιερεῖς ἐν ἐξοχικῇ οἰκίᾳ πλησίον τῆς πόλεως τῆς ἐπισκοπῆς των καὶ ὡς ἔρχονται ἔσω εἰς τὴν πόλιν μόνον διὰ τινὰς θρησκευτικὰς ἱεουργίας ἐξαιρετικῶς, οὐχὶ δέ ποτε διὰ στεφάνωμα, βάπτισιν ἢ κηδείαν. Αἱ δὲ ἄδειαι εἰς γάμον νὰ ἐκδίδωνται παρὰ τοῦ ἐπισκοπικοῦ συμβουλίου συγκειμένου ἐξ ἐγγάμων κληρικῶν, ἄνευ τῆς τοῦ ἀγάμου ἐπισκόπου ὑπογραφῆς.

*βίος ὁ ἐκ συστήματος θρησκευτικοῦ πηγάζων (διότι πᾶς παντὸς ἀνθρώπου μονήρους ἢ ἀγάμου βίος δὲν εἶναι πάντως ἐγωϊστικός).

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 25, φ. Χ σελ. 2-4). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (31-33).]

146. 7 Δεκεμβρίου 1877. Ὁ Σ.Α.Κ. ἐξέφρασε γνώμην ὅτι ὁ ἐλεύθερος Ἕλλην λαὸς καὶ ὁ δοῦλος πλὴν τῆς Κρήτης ἀδιαφοροῦσι περὶ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ παρόντος πολέμου καὶ ἐν γένει περὶ τῆς τύχης τῆς Ἀνατολῆς, καὶ διὰ τοῦτο πόλεμος δὲν θὰ γίνῃ οὔτε ἀπὸ τῆς ἐλευθέρως οὔτε ἀπὸ τῆς δούλης Ἑλλάδος. Μάρτυρες Ἀνδρέας Χρυσικόπουλος, Σεμιτέλος, Κυρία Χρυσικοπούλου κτλ. Ἐγράφησαν ταῦτα τῇ 8 Δεκεμβρίου 1877, ἵνα ἐξελεγχθῶσιν ἐν χρόνῳ.

[Τὸ κείμενο δὲν εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Κουμανούδη].

147. Διορθώσεις μου εἰς τὰ Μ(ιχαήλ) Ψελλοῦ.

... Χειρότερος καὶ ἀχαρακτηριστότερος ἠθικῶς συγγραφεὺς καὶ ἀνοστούτερος εἰς τὸ λεκτικὸν καὶ παιδαριωδέστερος κατὰ τὴν ἐμὴν κρίσιν ἄλλος παρὰ τὸν ὕπατον τῶν φιλοσόφων τοῦτον τὸν Ψελλὸν δὲν ὑπάρχει, οἷος μάλιστα ἐν τῇ *χρονογραφίᾳ* του φαίνεται. Ἀπορῶ δὲ πῶς ὁ Πανταζίδης ἐν τῷ *Ἀθηναίῳ* μαλακῶς τὸν ἔκρινεν καὶ εἰς τὸ συγγραφικὸν εἶδος του κάπως καὶ τὸν ἐπαινεῖ. Κατ' ἐμὲ εἶναι καὶ σόλοικος ὁ Ψελλός. Τὰς τρέλλας τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ μονομάχου καὶ τῆς Βασιλίδος Ζωῆς τῆς μπαμπόγραιας (ἐνῶ αὕτη καὶ ἐτύφλωνε πολλοὺς καὶ φιλευσεβῆς ἦτο! καὶ ἐπαινεῖ αὐτὴν διὰ τοῦτο) διηγεῖται καὶ θαυμάζει καὶ ἐπαινεῖ καὶ ἐπικρίνει καὶ παντοῖος γίνεται ἀληθὴς Πρωτεὺς καὶ μασκαρᾶς ὁ Ψελλὸς οὗτος.

[Τὸ ἔγγραφο ἀναφέρεται στὴν ἔκδοσιν τοῦ Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* ἢ

συλλογή ανέκδοτων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τ. Δ΄, Παρίσι 1874. Χρονολογεῖται τὸ 1879 ἢ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀναφερόμενη βιβλιοκρισία τοῦ Πανταζίδου.]

148. Τῇ 13 Αὐγούστου 1879 μ' ἦλθε καθ' ὁδὸν εἰς τὸν νοῦν ὅτι ἡ ἀνδρεία, ἡ θεωρουμένη παρὰ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων καὶ ἰδίως τοῦ Πλάτωνος ὡς μία τῶν κυριωτέρων τοῦ ἀνθρώπου ἀρετῶν, ἡμπορεῖ ἴσως νὰ καταστῇ μὲ τὸν καιρὸν περιττὴ εἰς αὐτόν, καὶ ἴσως δὲν ἔπρεπε νὰ τεθῇ παρ' ἀνδρῶν, βαθέως σκεπτομένων, ἐν ταῖς κυρίαις ἀρεταῖς. Διότι, ἂν προχωροῦντος τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας γινομένης καλλίονος, οἱ ἄνθρωποι γίνωσι δικαιότεροι καὶ σωφρονέστεροι, τότε εἰς τί θὰ χρησιμεύῃ ἡ ἀνδρεία; Πόλεμοι διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πατρίδος κατὰ τῶν ἐκτὸς ἢ κατὰ τῶν ἔσω ληστῶν καὶ ἐπαναστατῶν δὲν θὰ εἶναι, μόνον κατὰ ζώων ἀγρίων, τὸ πολὺ. Ἀξίζει λοιπὸν τὸν κόπον νὰ ὑπάρχῃ ἰδίᾳ τις ἀρετὴ κατὰ τοῦτων; Θὰ εἴπῃ τις ὅτι καὶ ἄλλα κακὰ εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς ἃ τις πρέπει νὰ ἔχῃ ἀνδρείαν ψυχῆς, ἵνα μὴ καταβάλληται, οἷον σεισμοὶ καὶ κλύδωνες θαλάσσιοι καὶ ἐκρήξεις ἡφαιστειῶν καὶ ἐκ τούτων ἀπώλεια χρημάτων καὶ συγγενῶν καὶ συμπολιτῶν. Αἱ τότε λέγω, ὅτι καὶ χρησιμεύει ἡ ἀνδρεία. Ἄλλ' ἄραγε εἶναι καὶ ἰσαξία τότε αὕτη μὲ τὰς ἄλλας δύο, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν σωφροσύνην; Ἀλλὰ ῥητέον ἴσως καὶ τοῦτο ὅτι ἐν τῷ μέλλοντι, ὅτε θὰ εἶναι δίκαιοι καὶ σώφρονες οἱ ἄνθρωποι, θὰ εἶναι ἔτι χρεῖα νὰ ἐπιχειρῶμέν τινα ἔργα πρὸς ἃ χρειάζεται ἡ ἀνδρεία, οἷον περιοδεῖαι εἰς ἀκατοίκητα καὶ διὰ τὸ κλῖμα ἐπικίνδυνα μέρη τῆς γῆς, ἀναβάσεις εἰς τὴν ἀτμοσφαῖραν κτλ. πρὸς ἐξιχνίασιν πάντων τῶν μυστηρίων τῆς πλάσεως. Ὁμολογῶ ὅτι εἰς ταῦτα χρειάζεται ἀνδρεία ψυχῆς. Καὶ διὰ τοῦτο εἶπα ἐπάνω ἀρχόμενος τοῦ λόγου μου ὅτι ἴσως ἡμπορεῖ νὰ καταστῇ μὲ τὸν καιρὸν ἡ ἀνδρεία περιττή. Ἀλλὰ πάλιν τελειόνων τὴν σημείωσίν μου ταύτην λέγω, ὅτι ὁ πολιτισμὸς ἡμπορεῖ τόσο νὰ προχωρήσῃ ἐπὶ τῆς γῆς μετὰ τῆς ὀρθῆς παιδείας, ὥστε νὰ τελειώσουν καὶ τὰ ἔργα ἐκεῖνα τὰ ἐπιστημονικά, ἃ εἶπα νῦν δῆ, καὶ νὰ μὴ μένουν ἄλλα πρὸς ἃ νὰ χρησιμεύῃ τι ἡ ἀνδρεία, εἰ μὴ τὰ ἐκ φύσεως ἀπρόοπτα δυστυχήματα εἰς θανάτους τέκνων καὶ τὰ τοιαῦτα, ἵνα μὴ ἀπελπίζηται τις. Λοιπὸν δὲν ἐλαττοῦται οὕτω σημαντικῶς ἡ ἀξία τῆς ἀνδρείας; Ἄλλ' ἄραγε ἔχει οὕτως καὶ τὰ κατὰ τὰς τρεῖς λεγομένας θεολογικὰς ἀρετάς, τὴν πίσιν, τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἀγάπην; Τοῦτο τὸ ζήτημα ἄς ἀφήσω εἰς ἄλλοτε. Φαίνεται μοι δὲ πως ὅτι ἡ δικαιοσύνη πλησιάζει εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀγάπης, ἡ δὲ ἐλπίς

εἰς τὴν τῆς ἀνδρείας, ἡ δὲ πίστις; εἰς τί; Εἰς τὴν τῆς σωφροσύνης; Οὐ μάλα. Ὅταν ἡ γνώσις προβῇ τόσον πολὺ ὥστε τὰ πάντα τοῦ κόσμου νὰ γνωρίσῃ, θὰ εἶναι ἔτι τόπος διὰ τὴν πίστιν;

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 1, φ. I σελ. 1-3). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (33-34).]

149. Τῇ 19 Ἰουλίου 1880 ἔμαθα τὸν θάνατον τοῦ Ἑμμ. Βιβιλάκη ἐν Κρήτῃ ... Εἶδα τοῦ ἔθνους μου τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν αὐξήσιν. Συνετέλεσα μετριῶς εἰς τὸν πολιτισμὸν του. Πολὺ βεβαίως εὐτυχέστεροι ἦσαν οἱ χρόνοι μου, παρὰ οἱ τῶν πατέρων ἡμῶν. Καὶ ἰδιωτικῶς δὲ δὲν ἔπαθά τι βαρὺ κακόν ... Διὰ τί δὲ θέλομεν, ἐνῶ πιστεύομεν εἰς τὴν ἀθανασίαν, νὰ ἴδωμεν ἔτι ζῶντες ἐκεῖνα ἃ ἐπιθυμοῦμεν; Δὲν ἠξέυρω τοῦτο ἄλλως νὰ ἐξηγήσω, εἰμὴ ἐκ τοῦ, ὅτι περιορισμένοι ὄντες εἰς τὰ αἰσθητήριά μας ἐν τούτῳ τῷ βίῳ καὶ ἐξ αὐτῶν ὀδηγούμενοι εἰς σκέψεις καὶ βουλάς, δὲν παραπιστεύομεν εἰς τὴν ἄνευ αἰσθητηρίων μέλλουσαν ζωὴν, καὶ διὰ τοῦτο νομίζομεν, ὅτι θὰ χάσωμεν τὴν ἀπόλαυσιν ἐφετῶν τινων, ἂν ταῦτα γίνωσι μεθ' ἡμᾶς εἰς τὴν πατρίδα ἢ τοὺς οἰκείους ἡμῶν. Εἶναι δηλαδὴ ἡ πίστις ἡμῶν ἡ εἰς τὴν ἀθανασίαν ἀσθενὴς κᾶπως καὶ διὰ τοῦτο ἐπιθυμοῦμεν περισσότερον νὰ ζήσωμεν ἵνα αἰσθητῶς ἴδωμεν τὰ καλὰ ἃ θέλομεν. Πάντως κατ' αὐτὰς ἐν Ἀθήναις εἶπαν· δὲν ἔζησεν ὁ Φίλιππος Ἰωάννου καὶ ὁ Ζήσης Σωτηρίου νὰ ἴδουν ἐλευθερωμένας τὰς πατρίδας των. Τοῦτο δὲ βεβαίως δὲν θὰ ἔλεγον, ἂν ἐντελῶς ἐπίστευαν οἱ εἰπόντες, ὅτι καὶ μετὰ θάνατον οἱ δύο οὗτοι θὰ μάθουν καὶ θὰ χαροῦν ἐπὶ τῇ ἀγγελίᾳ τῆς προσεχῶς ἐλπιζομένης ἐλευθερώσεως τῶν βορείων τῆς Ἑλλάδος ἐπαρχιῶν. Οὕτως εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Περιορισμένοι αἱ γνώσεις τοῦ μέλλοντός του δι' αὐτόν, ἀκόμῃ καὶ μετὰ αἰῶνων πολλῶν πολιτισμὸν καὶ ἄσκησιν φιλοσοφίας. Ἄν ἡ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καταπληκτικὴ ἐν τῷ αἰῶνι ἡμῶν πρόοδος φέρῃ τι φῶς πλεόν καὶ εἰς τὰ πνευματικά, τὰ ὅποια ἴσως δὲν εἶναι ὅλως ἑτερογενῇ τῶν ὑλικῶν, δὲν ἠξέυρω· τὸ εὐχομαι ὅμως.

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 51, φ. XXVI σελ. 1-3). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (35-37).]

150. Εἰς τὴν ὀνοματοθεσίαν τῶν ὁδῶν καὶ πλατειῶν βλέπω, ὅτι δὲν κατήργησαν τὰ παλαιότερα ὀνόματα προσέθηκαν μόνον πολλὰ νέα, λαβόντες αὐτὰ ἐκ τῆς παλαιᾶς μέσης καὶ νεωτέρας ἱστορίας. Ἐκ τῶν νεωτέρων

ἡμῶν ποιητῶν ἔχουν θέσει τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀθ. Χριστοπούλου, Βηλαρά, Σολομοῦ, Ἀλ. Σούτσου, Ζαλοκώστα, Βαλαωρίτου. Ἐν τοῖς περιεργότεροις ὀνόμασι καταλέγω τὰ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου, Βησσαρίωνος τοῦ Λατινοφρονήσαντος, Καίρη τοῦ Θεοσεβοῦς. Ἐκ τῶν ζώντων ξένων τὸ τοῦ Γλάδστωνος. Ἐκ τῶν ἀποθανόντων Γάλλων τὸ τοῦ Γαμβέττα. Αὐριον δὲν θὰ βάλωμεν καὶ τὸν Μακράκη; Καὶ οἱ ὀνοματοθέται τίνες εἶναι; Οἱ Παρνασσίδαι, οἱ τοῦ Βυζαντινισμοῦ τοῦ ὀρθοδόξου ἐρασταί, οἱ λατρεύοντες τὸν Ἀκομινᾶτον καὶ τοὺς ἄλλους φωστῆρας τοῦ εὐκλεοῦς μεσαιῶνος.

[Προηγείται κατάλογος ὀνομάτων ὁδῶν καὶ πλατειῶν τῆς Ἀθήνας. Χρονολογεῖται γύρω στὸ 1880 ἢ ἀργότερα ἀπὸ τὸν ὑπαινιγμὸ κατὰ τοῦ Σπ. Λάμπρου καὶ τοῦ Κ. Σάθα σχετικά μὲ τὸν Ἀκομινάτο. Τὰ σχετικά ἔργα· Σπ. Λάμπρος, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, Ἀθήνα τ. Α' 1879, τ. Β' 1880. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη τ. Α', Βυζαντινὰ ἀνέκδοτα*, Παρίσι 1872. Ὁ Κουμανοῦδης δημοσίευσε βιβλιοκρισίαν γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Σπ. Λάμπρου στὸ *Ἀθήναϊον* 9 (1880) 201-206.]

151. Τῇ 11 Ἰουλίου 1880 ἡμέρᾳ τῆς κηδείας τοῦ Ζήση Σωτηρίου. Ὁ Ζήσης Σωτηρίου μοὶ εἶναι γνωστὸς προσωπικῶς ἀπὸ τοῦ 1847 ὅτε εἶχεν ἐν Ἀθήναις οἰκίαν ιδιόκτητον ἐν ὁδῷ Μητροπόλεως ἀντίκρυ τῆς νῦν οἰκίας τοῦ ἱατροῦ Μιλτ. Βενιζέλου, ἣν οἰκίαν εἰς τὰ Καλαμπακικά, νομίζω ἐπώλησεν διὰ νὰ κάμῃ χρήματα πρὸς στρατολογίαν εἰς τὸ ἔξω κίνημα, οὗ καὶ μετέσχε, ὡς ἀρχηγὸς ἐνὸς σώματος. Ὁ Ζήσης Σωτηρίου καὶ πρότερον καὶ ὕστερον πολὺ ἐνήργει εἰς πᾶν ἐθνικὸν κίνημα καὶ ἐξέδιδεν ἐκάστοτε φυλλάδια καὶ ἑαυτὸν ὡς παπποῦν τοῦ Ὀλύμπου παρίστανεν, ἀλλὰ καὶ ὁ παπποῦς τοῦ Ὀλύμπου ὡς ἐπιστέλλων εἰς τὸν Ζήσην φαίνεται συχνότατα. Σκοτεινὴ εἶναι ἡσχέσις τῶν δύο. Τὸ πλάσμα τῆς κεφαλῆς τοῦ Ζήση, ὁ παπποῦς συνταυτίζεται μὲ αὐτόν. Εἶναι ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ιδέας τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι ὁ Ζήσης τὸ στοιχεῖο τῆς Ἑλλάδος. Κάθε τόπος καὶ κτίσμα πρέπει κατὰ τὰ λαϊκὰ μυθεύματα νὰ ἔχῃ τὸ στοιχεῖο τοῦ ἴνα ζῇ καὶ ὑπάρχῃ. Ἀλλὰ καθὼς τὸ στοιχεῖο τὸ πιστεύουν μὲν πολλοὶ ὅχι δὲ πάντες καὶ ἐκεῖνοι δὲ οἱ ὁποῖοι τὸ πιστεύουν, δὲν τὸ παραγαγοῦν ἢ μᾶλλον τὸ φοβοῦνται ὅταν ἐμφανίζεται κάποτε, οὕτω καὶ τὸν Ζήσην πολλοὶ δὲν ἤθελαν καὶ τὰ καμώματά του· ὅταν ἐπρότεινε καὶ ἔδιδε τὸ παράδειγμα μὲ ἐν λεπτόν καθ' ἡμέραν νὰ πληρώσῃ διὰ κοινῆς συνεισφορᾶς τὸ χρέος τὸ Ἑθνικὸν τοῦ 1824, τὸν ἐμυκτήριζαν οἱ λόγοι καὶ οἱ πολιτικοί· ἀλλ' ὅτι τοῦτο ἦτο δυνατόν τις ἀμφιβάλλει, καὶ ὅτι πλεῖστον ἐν ἔτει 1879 μᾶς ὠφέλησεν εἰς τὴν κοινὴν γνώμην τῆς Εὐρώπης ἡ συνεννόησις περὶ τοῦ

δανείου εκείνου. Λοιπὸν ἂν ἐγίνετο πρότερον, θὰ ὠφελοῦμεθα περισσότερον καὶ προτῆτερα καὶ δὲν ἠθέλαμεν κινδυνεύει τώρα νὰ χάσωμεν τὴν Ῥωμυλίαν καὶ τὴν Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν. Εἶναι δὲ ἀξία προσοχῆς καὶ ἡ προορατικότης τοῦ ἀνδρὸς θέντος τὸν Ὀλυμπον ὡς προσεχὲς ὄριον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αὐτοῦ δηλ. ἐκείνου τοῦ ὅρου, ὅπερ ἐν ἔτει 1880 τέλος πάντων μᾶς ἐπεδίκασεν ἡ Εὐρώπη. Καὶ τοῦτο δὲ ἐν αὐτῷ ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ἡ Μοῖρα του τὸν κατήντησεν εἰς τὰ τέλη τῆς ζωῆς του ἀρχαιοφύλακα, δηλ. ἐκείνου τοῦ ὑλικοῦ μέρους τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον μᾶς παρουσιάζει ἀπὸ τὴν καλλίστην ἔποψιν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ πολιτισμένου κόσμου τῆς Εὐρώπης καὶ γενόμενος αὐτὸς γνωστὸς εἰς τοὺς Εὐρωπαίους, ἐφείλκυσε τὸ σέβας των ἐν γένει καὶ πρὸς ἡμᾶς, ὡς ὄχι ἀδιαφόρους κτήτορας τῶν καλλίστων κτημάτων τῆς παλαιᾶς τῶν Ἑλλήνων μεγαλοφυΐας. Κατὰ πάντα λοιπὸν μακαριστὸς ὁ ἀνὴρ καὶ ἄξιος μιμήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ δύο λόγοι τοῦ ἐξεφωνήθησαν. Εἰς δὲ τὸν Φίλιππον Ἰωάννου εἷς μόνος τυπικός.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. Δ' 7, ἀρ. 4 (ἀρ. 57, φ. XXX σελ. 1-3) καὶ δακτυλόγραφο ἀνταγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (34-35).]

152. Διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα συμπληροῦται ἱκανῶς ὁ κύκλος τοῦ παλαιοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ πρὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀκμάσαντος ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἰδίῳ χερσονήσῳ, ἐξαιρουμένων ἐννοεῖται νήσων πολλῶν τῆς Κυρήνης, τῆς Ἑλλάσσονος Ἀσίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ ἄλλων ἐν τῇ Μακεδονίᾳ, Θράκῃ καὶ ἄλλαις χώραις ἀποικίων. Πάντοτε μὲν θὰ μᾶς λείπουν καὶ νῦν οἱ τόποι οἱ γεννήσαντες τὸν Ὅμηρον, τὸν Πυθαγόραν, τὸν Ἀριστοτέλην, τὸν Δημόκριτον, τὸν Ἱπποκράτην, τὸν Ζήγωνα, τὸν Ἐρατοσθένην, τὸν Φιλητᾶν, τὸν Ἀπολλώνιον, τὸν Μίμνερμον, τὸν Καλλῖνον, τὸν Πυθέαν, τὸν Ἀλκαῖον, τὴν Σαπφώ, τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Ἑκαταῖον, τὸν Σώφρονα, τὸν Ἐπίχαρμον, τὸν Μίλωνα, τὸν Διαγόραν, τὸν Θεόδωρον καὶ Ροῖκον, τὸν Πιπτακόν, τὸν Κλεόβουλον, τὸν Βιάντα, τὸν Θάλητα, τὸν Ἀρχιμήδην, τὸν Κτησίβιον, τὸν Πάππον, τὸν Θεόφραστον, τὸν Μίνωα καὶ τὸν Ἰδομενέα καὶ τόσους ἄλλους ἀστέρας πρώτης τάξεως τοῦ διανοητικοῦ στερεώματος τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλὰ τοῦλάχιστον τώρα περιλαμβάνεται ἐν τῷ ἑλληνικῷ βασιλείῳ ἡ Ἰωλκὸς ἀφ' ἧς οἱ Μινύαι τὸν πρῶτον Ἀργοναυτικὸν στόλον ἐξέπεμψαν καὶ ἡ πατρίς τοῦ πρώτου ἥρωος Ἀχιλλέως καὶ ἡ πρωτίστη τῶν ἑλληνικῶν θεῶν ἔδρα ὁ Ὀλυμπος καὶ τὸ ἀρχαιότατον μαντεῖον ἡ Δωδώνη καὶ οἱ

ποταμοὶ Ἀχέρων καὶ Κωκυτὸς καὶ ἡ πατρίς τῶν Ἀλευαδῶν καὶ τοῦ Πύρρου καὶ τόσοι ἄλλοι τόποι οἱ γεννήσαντες πάλαι μὲν τὸν Ὡτον καὶ τὸν Ἐφιάλτην ἢ Ὅσσα καὶ τὸ Πήλιον ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις τοὺς Ζωσιμάδας καὶ Καπλάνας καὶ τὸν Ἀνθιμον Γαζῆν καὶ τὸν Δανιὴλ Φιλίππιδην καὶ τὸν Γρηγόριον Κωνσταντᾶν καὶ τοὺς Κούμαν, Οἰκονόμον, Ψαλίδαν, Φιλητᾶν, Ἀσώπιον, Φίλιππον Ἰωάννου, Χατζῆ Κώσταν, Τσοῖτσαν, Στουρνάρην καὶ λοιπούς. Ἄς ἔχωμεν λοιπὸν θάρρος καὶ ἐλπίδα ὅτι ἂν σωφρονώμεν θὰ γίνωμεν ποτὲ μέγα ἔθνος. Πρῶτον δὲ μέλημα ἡμῶν ἔστω ἡ στόλου ναυτικοῦ ἀπόκτησις καὶ σιδηροδρόμου μακροῦ κατασκευῇ καὶ ἡ τῶν γραμμᾶτων διάδοσις καὶ ἡ προσέλκυσις κατοίκων εἰς τὰς χώρας ἃς λαμβάνομεν νῦν ἡρημωμένας καὶ ἐν 25 ἔτεσιν διώκομεν τὸν Σουλτάνον ἀπὸ τοῦ Βυζάντιον. Οὕτως ἐγὼ πιστεύω.

[Τὸ κείμενο χρονολογεῖται τὸ 1881, ὁπότε ἐγίνε ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου, ἢ ἀργότερα.]

153. 17 Ἰουλίου 1883. Εἶχα ἀπὸ πολλοῦ συλλάβει τὴν ἰδέαν, ὅτι θὰ ᾔτο καλόν, ἂν πλούσιοι ἐσπούδαζον μόνον τὴν ἀρχαιολογίαν, ἵνα ἐπιδίδωνται εἰς αὐτὴν ἄνευ ἀπεκδοχῆς θέσεως ἐμμίσθου καὶ οὕτω ἡ πατρίς ἡμῶν δυνηθῇ, ἀποκτήσασα ἀρχαιολόγους ἐπιστήμονας, νὰ ἐξετάσῃ καὶ διασαφήσῃ τὰ πλεῖστα καὶ κάλλιστα αὐτῆς ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἔργα, τὰ ὁποῖα συναγόμενα καλῶς ἢ διατηρούμενα, θὰ παρέχουν καὶ ὑλικὸν ὄφελος εἰς τὸ ἔθνος. Ἄλλ' εἶναι καὶ ἄλλαι ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι, εἰς ἃς ὀλιγώτερον ἐπιδίδονται οἱ ἡμέτεροι, ἀναγκαιόταται ὅμως εἰς ἡμᾶς. Ὅθεν ἤθελα προτείνει νὰ συστηθῇ μία ἐταιρία ἐκ μελῶν πλουσίων, ὑπὲρ τὸ ἥμισυ ἑκατομμυρίων δραχμῶν (οὐδεὶς δὲ ἔλαττον ἔχων νὰ γίνεταί δεκτός) οἵτινες νὰ ὑποχρεῶνται, ἂν ἔχωσιν ἄρρενα τέκνα τρία, ἐν ἑξ αὐτῶν πάντως νὰ τὸ προσδιορίζωσι νὰ σπουδάσῃ ἢ ἀρχαιολογίαν, ἢ ἀρχιτεκτονικὴν, ἢ ζωγραφικὴν, ἢ πλαστικὴν, ἢ μουσικὴν, ἢ δραματικὴν (ὑποκριτικὴν) ἢ φυσικὴν ἱστορίαν, ἢ φυσικὴν πειραματικὴν, ἢ χημείαν, ἢ μηχανικὴν, ἢ ναυτικά, ἂν δὲ κανὲν τῶν τέκνων τῶν δὲν θελήσῃ νὰ σπουδάσῃ ταῦτα, νὰ δίδωσι τὴν ἐπὶ πενταετίαν τοῦλάχιστον ἀναγκαίαν χορηγίαν εἰς ἄλλον πέννητα, ὅστις διὰ διαγωνισμοῦ νὰ λαμβάνῃ τὴν ὑποτροφίαν. Ἐκ τοιαύτης ἰδιωτικῆς ἐπικουρίας γινομένης εἰς τὴν καὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἄλλων ἰδρυμάτων μέριμναν ὑπὲρ τῶν ἄνω ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐλπίζω ὅτι μέγα καλὸν θέλει ἔλθει εἰς τὸ ἔθνος.

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (άρ. 46, φ. XX σελ. 3-4). Δακτυλόγραφο αντιγράφου στον φάκ. 53 (1167), άρ. 2 (38-39).]

154. Τῇ 5 Ὀκτωβρίου 1885 ἔννοιά μοι ἐγένετο ὅτι καὶ ἂν εἰς οὐδὲν ἀπολήξουν αἱ πολεμικαὶ μας παρασκευαὶ ἄλλο ἢ εἰς θεατρικὴν παρὰ τὰ σύνορα παράστασιν, καὶ ἂν εἰς δευτέραν τινὰ ἔκδοσιν τῆς Δομοκείου προελάσεως καὶ ἐπιστροφῆς, καθὼς τινες προφητεύουν, πάλιν δίκαιον καὶ ὀρθὸν εἶναι νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἄριστον σύμπτωμα τῆς ὅχι μὲν τελείας ἀλλ' ἱκανῶς προκεχωρημένης ὑγιάνσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ὑπήκουσεν προθύμως εἰς τὴν Ἀρχὴν τὴν καλέσασαν αὐτὸ εἰς τὰ ὄπλα. Ἄν μὴ καρπωθῇ τι ἐκ τούτου, δὲν θὰ εἶναι ἄξιον νὰ περιγελασθῇ οὔτε ὑπὸ ξένων οὔτε ὑπὸ ἐγχωρίων κριτῶν, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ ἐπαινεθῇ ὡς δοκιμάσαν νὰ πράξῃ τι γενναῖον, καθὼς τὰ μικρὰ πτηνὰ τὰ ἀπὸ τῶν φωλεῶν τῶν τολμῶντα πρῶτον νὰ πετῶσιν, εἰς τὰς παρορμήσεις τῶν γονέων τῶν ὑπεῖκοντα. Εἰς πᾶν ἔργον χρεῖα εἶναι νὰ ὑπάρχῃ ἀρχηγὸς σοφὸς καὶ ἀνδρεῖος. Τοιοῦτον ἂν δὲν παρεσκεύασεν ἑαυτῷ ἀκόμη τὸ ἑλληνικὸν Ἔθνος, ἔχει μὲν λόγον νὰ αἰτιᾶται ἑαυτό, ὅχι δὲ καὶ νὰ ἀπελπίζεται. Τάχ' αὖριον ἔσσεται ἄμεινον, ἐκ τύχης ὅχι, ἀλλ' ἐκ προνοίας ἐθνικῆς, ἀφοῦ μίαν κἂν ἀρετὴν πολιτικὴν ἔδειξεν ὑπάρχουσαν ἐν ἑαυτῷ ὅτι ἐπίσταται νὰ ἄρχεται ὑπὸ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν νόμων. Θὰ εὐρεθῇ οὐκ εἰς μακρὰν καὶ ὁ σοφὸς καὶ ὁ ἀνδρεῖος ἄρχων. Ταύτην ἔχω τὴν γνώμην καὶ ἐλπίδα ἐν ἑμαυτῷ σταθεράν· ἵνα δὲ εἰς τὸ ἔθνος ἡμῶν ἐπιτραπῇ τὸ αὖριον ἄμεινον, πρέπει νὰ προσπαθήσωμεν πάντες ν' ἀποκτήσωμεν τὴν ὑπερτάτην τῶν πολιτικῶν ἀρετῶν τὴν δικαιοσύνην, τὸ μὴ ἐθέλῃν κερδαίνειν ἐξ ἀδίκων· δηλαδὴ πᾶς πολίτης νὰ θέλῃ τὸ γενικὸν καλόν, ὅχι τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ, καὶ οὕτω νὰ ἐκλέγῃ τοὺς ἀξίους βουλευτὰς καὶ ἄρχοντάς του. Τότε δὲ θὰ εἶναι ἡ φιλοπατρία ἡμῶν ἀληθὲς τι καὶ πανίσχυρον ὄν, ὅχι νεφελώδης καὶ ἀόριστος ἰδέα, ὁποῖα σχεδὸν εἶναι τώρα, ἐπιτηδεῖα μὲν εἰς τὸ νὰ μᾶς ἐνθουσιάζῃ, ἀδυνατωτέρα δὲ εἰς διάπραξιν ἔργων λυσιτελῶν.

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (άρ. 39, φ. XVII σελ. 2-3). Δακτυλόγραφο αντιγράφου στον φάκ. 53 (1167), άρ. 2 (40-41).]

155. Ἐκ τῶν τοῦ Schopenhauer, περὶ μουσικῆς ἦν εἷς τινα σχέσιν πρὸς τοὺς πλανήτας θεωρεῖ οὔσαν ... Ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι ὑλιστικά; ... καὶ ταῦτα ὑλιστικὰ ἢ πανθεϊστικά. Ἐν τοῖς περὶ μουσικῆς τοῦ Schopen-

h(auer) πολλοῖς οὔσι καὶ περιέργοις, ἐν μόνον δὲν εὔρον, ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος καὶ χωρὶς νὰ ᾄδῃ ἢ φυσᾷ ἢ κρούῃ ὄργανον, εἴμπορεῖ μὲ μόνην τὴν φαντασίαν του νὰ κάμνῃ ἢ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ μελωδίαν τινὰ καὶ κᾶπως νὰ τὴν αἰσθάνεται. Ἐγὼ τοιοῦτό τι πολλάκις ἐποίησα. Ἀπλῇ ἀνάμνησις τόνων καὶ συνεχείας αὐτῶν δὲν μοὶ φαίνεται, ἀλλὰ κᾶτι τι πλειότερον, φαντασίας ἔργον. Ἵσως δὲ καὶ οἱ Comptonisten οὕτω πρῶτον ἐπινοοῦσι ἢ φαντάζονται τὰ μέλη τὰ νέα ἃ αὐτοὶ εὐρίσκουσι καὶ ὕστερα τὰ γράφουσι ...

[Ἡ σημείωση χρονολογεῖται τὸ 1886 ἢ ἀργότερα ἀπὸ ἄλλες σημειώσεις γιὰ τὸν Schopenhauer, σὺς ὁποῖες ἀναγράφεται ἡ χρονολογία 1886.]

156. 7 Ἰουλίου 1886. Ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι πῶς εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι τινὲς ἄθεοι, ἔχοντες τὰς φρένας των σώας, καὶ πῶς δύνανται νὰ στηρίξωσι τὸ δόγμα των ὡς ἀληθές. Εἶναι αὐτὸ παρὰ φύσιν, τὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλα ὄντα νοερά ἂν ὑπάρχωσιν ἄλλοῖα τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὰ ἃς εἶναι ἄθεα, ἂν τυχὸν ἔχουν ἄλλους παρὰ τοὺς ἀνθρωπίνους νόμους τῆς νοήσεως. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος φύσει διὰ τοῦ νοῦ του αἰτίας ὄρᾳ, ζητεῖ καὶ βλέπει καὶ εὐρίσκει μετὰ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν. Λοιπὸν τῶν ὄντων καὶ ἑαυτοῦ ζητεῖ τὴν πρώτην ἀρχὴν καὶ ἀναγκάζεται νὰ δεχθῇ μίαν τινὰ ἀρχὴν, ἣν ἐν τοῖς ρέουσι πράγμασι δὲν εὐρίσκει, ἀλλὰ ἐννοεῖ πως τὴν ὑπαρξιν μιᾶς ὑπερουσίου ἀρχῆς. Τὴν ὕλην ὅσον λεπτὴν καὶ ἂν τὴν φαντασθῇ, πῶς θὰ τὴν ἐννοήσῃ αὐτοκίνητον; πῶς ἄνουν; Πῶς τὸ πᾶν τυχαῖον καὶ παίγνιον αὐθύπαρκτον; Καὶ διὰ τί, ἀφοῦ θέλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπάρχῃ, νὰ μὴ δεχθῇ καὶ τὴν ὑπαρξιν του αἰωνίαν καὶ τὴν ὑπαρξιν ἄλλου δυνατωτέρου ἢ αὐτὸς ὄντος, ἀφοῦ καὶ βλέπει τόσῃ ἐν τῇ φύσει βαθμολογίαν ὑπάρξεων; Πῶς νὰ θέλῃ τὴν ἐξόντωσίν του καὶ τὴν ὀρφανίαν του ἄνευ θεοῦ; Ἀδυνατῶ τοιοῦτον ἔρωτα νὰ καταλάβω. Ἀλλὰ θὰ μοὶ εἴπῃς, ὑπάρχουν τοιοῦτοι ἄνθρωποι. Δὲν τὸ ἀρνοῦμαι· πῶς ὅμως καὶ διὰ τί ὑπάρχουν ἔχοντες τοιαύτας φρένας νοσηρὰς καὶ διὰ τί ὑπάρχουν νοσηρεῖ ἐν τισιν ἀνθρώποις φρένες, τοῦτο δὲν τὸ ἤξεύρω. Ἐγὼ δὲν θέλω νὰ εἶμαι τοιοῦτος ...

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 6, φ. III σελ. 2-4). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου σὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (41-42).]

157. Τῆς Ἀκροπόλεως ἡ φιλολογικὴ ἐπιθεώρησις τῆς τοῦ Γεωργίου εἰκοσιπενταετηρίδος ἐλαφρὸν πρᾶγμα καὶ ἀτελές, ἵνα μὴ εἴπω καὶ μερολη-

πτικὸν ἐν τῇ ποιήσει. Τὸν Τερτσέτην λ.χ. καὶ τὸν Λασκαράτον δὲν ἀναφέρει. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πολέμης καὶ ὁ Παλαμᾶς, οὓς ἀναφέρει, ὡς καὶ ὁ Καρκαβίτσας εἶναι τάχα καλλίτεροι ἀπὸ τὸν Σκυλίτην καὶ τὸν Καρύδην καὶ τὸν Βιζυηνόν; Καὶ ἄλλα ἔχει τις νὰ παρατηρήσῃ ὀνόματα ἐλλείποντα, οἷον τὸν Τσακασιάνον καὶ τὸν Περβανόγλου καὶ εἴτινα ἄλλον, οὓς καὶ ἂν δὲν ἤθελε νὰ ἐπαινέσῃ, ἅς τοὺς κατηγοροῦσε, παρὰ νὰ τοὺς ἀποσιγήσῃ ὅλως διόλου, ἐνῷ ἀνέφερε τὸν Καρκαβίτσαν. "Ἄν τι πῶ καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν μου, δὲν σφάλλω ἴσως. Τὰ ἐν τῷ Παρασυράκη ἡμερολογίῳ ὡς καὶ ἐν τῷ τοῦ Βρετοῦ τυπωθέντα λυρικά μου δὲν ἦσαν τάχα μιᾶς κἂν λέξεως ἄξια ὡς καὶ ὁ *Στράτης* μου ὁ δεῦτερον τυπωθεὶς; Ἐπεὶ τὸν Κορομηλᾶν μνημονεύσας (ὅστις ἐποίησε ἄλλα τε καὶ τὴν *Κάμμαν*) πῶς δὲν ἐμνημόνευσε καὶ τὸν Κλέωνα Ραγκαβῆν τὸν ὁμοιά πως τῇ *Κάμμᾳ* ποιήσαντα τὸν *Ἰουλιανὸν* καὶ τὴν *Θεοδώραν*, ἵνα τοὺς ψέξῃ διὰ τὴν ἀφύσικην γλῶσσάν των;

Καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐπιθεώρησις ἔχει τὰ στραβά της ὅχι ὀλίγα. Λ.χ. λέγεται ἐν αὐτῇ ὅτι καθ' ὅλην τὴν 25ίδα διευθυντὴς ἦτο τοῦ Πολυτεχνείου ὁ Καφταντζόγλου, ἐν δὲ ταῖς ἐφορευτικαῖς αὐτοῦ ἐπιτροπαῖς δὲν ἀναφέρομαι ἐγώ, οὔτε ὁ Μελάς. Δι' ἄγνοίαν βέβαια.

158. Τῇ 29 Ἰουλίου 1889. Ὁ Ε. Engel γράφων ἐν τῇ *Gartenlaube* τῷ 1889 περὶ τῆς διατομῆς τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, λέγει ὅτι τελειουμένου τοῦ ἔργου τούτου, θὰ διορθωθῇ τὸ σφάλμα ὃ ἐγίνε, ὅτε αἱ Ἀθῆναι προὔτιμήθησαν ὡς καθέδρα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἀντὶ τῆς Κορίνθου ἢ τῶν Πατρῶν καὶ ὅτι δι' ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας μόνον προκόπτουν τὰ ἔθνη. Λανθάνεται μεγάλως ὁ Engel, ἂν νομίζει ὅτι ἐπ' ἄρτῳ μόνον ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, καὶ δὲν βλέπει ὅτι ἡ ἀνθρωπότης ὑπὸ ἰδεῶν κατὰ κληρονομίαν ἄγεται καὶ πρέπει νὰ ἄγεται. Δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος κάθε τόσο νὰ δοκιμάζῃ ὡς σκηνήτης ἄλλους τόπους ἐστίας καθολικῆς τοῦ ἔθνους του καὶ νὰ ἀλλάσῃ τρόπους βίου. Ἄν πρέπει τοῦτο νὰ γίνηται διὰ τὴν καθολικὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος, ἅς γίνηται μετὰ ἀπάροδον χλιετηρίδων. Ὅπως ἔχουσιν ἔτι νῦν τὰ τῆς ἱστορίας τοῦ ἡμετέρου πλανήτου δὲν ἡδύνατο προσφυέστερος τόπος τῶν Ἀθηνῶν νὰ εὑρεθῇ διὰ πρωτεύουσας παρὰ αἱ Ἀθῆναι διὰ πολλοὺς καὶ μεγάλους λόγους, ὡς οὐδὲ διὰ τὴν Ἰταλίαν ἄλλος ὁ τόπος παρὰ ἡ Ρώμη.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη (ἀρ. 29, φ. XII σελ. 2-3). Δακτυλόγραφο ἀντιγράφου στὸν φάκ. 53 (1167), ἀρ. 2 (52-53).]

159. Ἦθελα τόσας λίρας χρυσαῖς ἀγγλικὰς νὰ ἔχω πρὸς τῇ νῦν μου μικρᾷ καταστάσει, ὅσοι κίονες ὑπάρχουν μαρμάρινοι ἐν Ἀθήναις, ἀρχαίων τε καὶ νέων οἰκοδομῶν, δημοσίων τε καὶ ιδιωτικῶν. Ἄν δὲ ἤθελαν προστεθῇ καὶ τόσαι ἄλλαι λίραι ὅσοι τετράγωνοι κίονες μαρμάρινοι ὑπάρχουν ἐν τοῖς νέοις οἰκοδομήμασι, τότε κατὰ πολὺ ἔτι ἤθελεν αὐξήσῃ ὁ πλοῦτός μου. Γράφω λοιπὸν ἐδῶ πρῶτον τὸ ποσὸν τῶν στρογγυλῶν κιόνων, ἵνα καὶ τι ἄλλο φανῇ ἐκ ταύτης τῆς ἀναγραφῆς, ὅτι ἡ πόλις Ἀθῆναι δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀξιοκαταφρονήτων ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὸ ὑλικὸν τῶν οἰκοδομῶν... [Ἀκολουθεῖ κατάλογος ιδιωτικῶν οἰκῶν τῆς Ἀθήνας μετὸν ἀριθμὸ τῶν κιόνων.]

160. Περιπάτων ποικιλίαν ἔχουν πολλὴν αἱ Ἀθῆναι. Δύναται τις πᾶσαν τῆς ἐβδομάδος ἡμέραν ν' ἀλλάζῃ τὸν περίπατόν του, καὶ ἰδοῦ·

- Α. Εἰς τὰ Πατήσια καὶ ὀπίσω.
- Β. Περὶ τὴν ἀκρόπολιν.
- Γ. Εἰς τὸν βοτανικὸν κήπον καὶ ἄγ. Σάββαν.
- Δ. Εἰς τὰ θέατρα τοῦ Ἰλισσοῦ καὶ περὶ τὸν Βασιλικὸν κήπον.
- Ε. Πρὸς τὴν Ριζάρειον σχολὴν καὶ εἰς τοὺς ἀμπελοκήπους.
- Στ. Πρὸς τὸ Φάληρον ἦτοι τὰ λουτρά τοῦ Δαμασκηνοῦ.
- Ζ. Περὶ τὸν Λυκαβηττόν.
- Ἄλλὰ καὶ ἄλλοι ἀκόμη περίπατοι ὑπάρχουν.
- Η. Πρὸς τὴν Κολοκυθοῦ.
- Θ. Εἰς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὸν Ἄρειον Πάγον.
- Ι. Εἰς τὸ μνῆμα τοῦ Φιλοπάππου καὶ τὴν Πνύκα.
- ΙΑ. Εἰς τὸ Γυψέλι.
- ΙΒ. Εἰς τὸ ὑπὲρ τὸν Ἰλισσοῦ νεκροταφεῖον.
- ΙΓ. Πρὸς τὸν ἄγ. Ἡλίαν πέραν τοῦ Ἰλισσοῦ.
- ΙΔ. Εἰς τὴν Καισαριανήν.
- ΙΕ. Εἰς τὸ δυτικοβόρειον νεκροταφεῖον.
- ΙΣτ. Εἰς τὸν λόφον τῆς Ἀκαδημίας.
- ΙΖ. Εἰς τὸν ἀνακτορικὸν κήπον.

161. Αἱ ἀπὸ ἐνὸς αἰῶνος σημαντικαὶ ἀνακαλύψεις· ῥινοπλαστική – γαλβανοπλαστική – ἡλιοτυπία – ἀεροπορία – σιδηρόδρομοι – ἡλεκτρικὴ τηλεγραφία – ἀτμοπλοῖα – ἡλεκτρικὸς φωτισμός – παλαιοντολογία – ἀνάγνωσις ἱερογλυφικῶν καὶ σφηνοειδῶν καὶ Κυπριακῶν – μεσμερισμός καὶ

τὰ συγγενῇ – κωφαλάων διδασκαλία – ὑποθαλάσσιοι ἢ ὑποποτάμιοι σή-
ραγγες – φωταερίου παραγωγή – ραπτικά μηχαναί – κλωστικά μηχαναί
– ἀτμόμυλοι – ἀσφαλιστικά ἐταιρεῖαι πυρός, ζωῆς, συντάξεων – θαλασ-
σία ταχυδρομία – ἀναισθητικά ποτίσεις – ὑποδόρειοι ἐνέσεις – στομάχου
διατρήσεις – λύσεως ἐμβολιασμός – καλῶδια ὑποθαλάσσια – ναρκοβόλα.

162. Καὶ ὁ Κοσ Ξ. Ζωγράφος ἐν τῷ ἱατρικῷ συλλόγῳ ὁμιλήσας ἔλαβε
θέμα τὴν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινωνίᾳ ἀποστολὴν τοῦ ἱατροῦ παρασχόν νου-
θεσίας κατὰ τῆς πολυτελείας κατὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πηθικισμοῦ, τῆς κα-
ταχρήσεως τῶν μυθιστορημάτων μερικώτερον δὲ καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ μα-
λακῶφ, στηθοδέσμου καὶ πολλῶν ἄλλων γυναικείων συρμῶν ὑπὸ ἱατρι-
κὴν ἔποιν.

163. Τὸ στηθός μου βράζει, ἡ ὄψις μου πυροῦται κ' ἡ γλῶσσά μου σπα-
σμοδικῶς κινουμένη ν' ἀρθρώσῃ λέξεις ἐν τάξει δὲν ἰσχύει, τὰς ρίπτει
μόνον με ὀργήν ... Σεῖς δὲ τί; δι' αἰσχροῦ καὶ ποταπὰ συμφέροντα ἀργυρί-
ου καὶ διὰ τὰ ἔτι ὀλιγώτερον παραδεκτὰ τῇ ἠθικῇ πάθῃ φθόνου ὃν καθ'
ἡμῶν ἔχετε, ὡς κατὰ λαοῦ εὐφυοῦς καὶ εὐγενοῦς, ποιεῖτε τὰς ἀδικωτάτας
σας ἐπεμβάσεις καὶ κωλύσεις εἰς πᾶν ἡμέτερον πρὸς τὸν Τοῦρκον κίνη-
μα, ὃ αἰσχος τῆς παγκοσμίου ἱστορίας Φράγκοι! ὦ χεῖρονες τοῦ Ἰοκα-
ριώτου προδότου, διότι ἐκεῖνος ἂν προέβῃ εἰς ἔσχατον κακίας διὰ φιλο-
χρηματίαν καὶ φθόνον, δὲν ἐνέμεινε πολὺ εἰς τὸ κακὸν ἀλλὰ ταχέως μετα-
νοήσας ἀπήγγεστο· σεῖς δὲ ἑκατονταετηρίδας ὅλας, ἐξ ὅτου τὸ κερδοσκο-
πικὸν πνεῦμα Σας ἀνεπτύχθη διὰ τῶν Γενουηνοῦν καὶ Βενετῶν, διατε-
λεῖτε, πεπωρωμένην ἔχοντες τὴν καρδίαν, μάστιξ τῆς Ἑλληνικῆς ἀνα-
τολῆς ...

164. ... Μ' ἔρχεται μία ιδέα ἠθικολογική. Ὁ θεὸς τάχα ὅτι δὲν μᾶς ἔδωκε
καλὸν σχολεῖον ἀρετῆς τὸν κόσμον τοῦτον· διότι οὕτως εἶναι τὰ πλεῖστα
διατεταγμένα ἐνταῦθα, ὥστε νὰ μᾶς κάμνουν ἰδιοτελεῖς καὶ ἐγωῖστές ...
Ἐρχομαι τώρα ν' ἀποδώσω τέλος τῇ ἐννοίᾳ μου, καὶ λέγω ὅτι ὁ ἄνθρωπος
φροντίζει κάλλιον διὰ τὴν ἠθικὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων του, ὅταν τὰ
θέτῃ ἐν μέσῳ καλῶν ἀνθρώπων διδασκάλων, συμπακτόρων, ὡς καὶ μα-
χαλᾶ, συνοικίας τιμίας, καὶ κάμνει ὅ,τι δύναται διὰ νὰ σώσῃ τοὺς νέους
ἀπὸ τὰς παγίδας τῆς διαφθορᾶς; Διὰ τί δὲν κάμνει οὕτω καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς

δίκαιος θεός, διὰ τί δὲν μᾶς ἔθεσεν εἰς χώραν ἀπάγιδον καὶ ἀνεπίβουλον νὰ ζῶμεν; Ἰσως μὲ εἶπη τις διὰ νὰ νικήσωμεν δυσκολίας καὶ νὰ βραβευθῶμεν. Ἐ, τότε πρέπει καὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ στέλλουν εἰς τοὺς μεδρεσέδες καὶ εἰς τὰ πορνοστάσια καὶ εἰς τὰ καφφενεῖα νὰ παιδεύωνται τὰ τέκνα των διὰ νὰ νικῶσι πλειότερους ἠθικοὺς ἀγῶνας καὶ νὰ λαγαρίζωνται ἔπειτα μὲ τὴν ἰδίαν των ἀξίαν. Διὰ τί δὲν τὸ κάμνουν ὅμως οἱ ἄνθρωποι; Διότι προβλέπουν τὴν πτώσιν τῶν δυστυχῶν νέων καὶ τοὺς λυποῦνται ... ὁ ἄν(θρωπος) ἤθελε σηκωθῇ τὴν νύκτα νὰ σώσῃ τὸν ἐπιβουλευόμενον ἀπὸ φονέα, καὶ ἂν πρότερον τῷ εἶχε δώσῃ ὅλα τὰ προφυλακτικὰ μέσα καὶ συμβουλὰς. Ὁ θεὸς δὲν τὸ κάμνει! Σ' ἔδωκε, λέγουν, νοὺν καὶ χεῖρας!! λοιπὸν ἡμεῖς εὐσπλαγχνότεροι ...

165. Δύναται τις νὰ γράψῃ βιβλίον καὶ νὰ καταδείξῃ μετὰ συντομίας καὶ εὐκρινείας τὸ ἐξῆς θέμα, ὅτι ὁ θεὸς ὁ γενικὸς τῆς κτίσεως ποιητὴς ἔσωσε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δουλείας, οὐχὶ δὲ ποσῶς ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλη ἐκκλησία ἢ τὸ πνεῦμα αὐτῆς τὸ θεολογικόν.

Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ θέλει ἰδεῖ τὸ ἔθνος ἡμῶν ὅτι ὁ θεὸς ἐφώτισε τινὰς ἄνδρας ὡς τὸν Εὐγένιον, τὸν Ῥῆγαν, τὸν Κοραῖν, τὸν Δοῦκαν, τὸν Κούμαν, τὸν Γαζῆν, τὸν Βαρδαλάχον κλ. καὶ ἐδίδαξαν τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, τὴν ἰσότητα, καὶ τὴν δίωξιν τῶν προλήψεων καὶ μᾶς ἔκαμαν οὕτω νὰ ἐπιθυμήσωμεν καὶ πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν.

Ἡ δὲ μεγάλη ἐκκλησία καὶ οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς τοὺς ἀνωτέρω ἄνδρας κατέτρεχον καὶ ἐπισήμως ἔκαιον τὰ συγγράμματά των ἢ τὰ ἀνῆρουν μὲ λόγους σαθροτάτους, ὡς ὁ Κοδρικᾶς ὁ καγγελάριος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ ἄλλοι. Παραδείγματα. Κατὰ τοῦ Δοῦκα ἐξεδόθη τῷ 1817 φυλλάδιον ἐπιγραφόμενον *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος* ἐν ἔτει 1821 ἐκάησαν ἐν τῷ Πατριαρχείῳ. Ἰδε *Μέλισσαν* τοῦ ἔτους

Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης (υἱὸς ἀνθρακέως) τρόφιμος τοῦ Φλαγγιανοῦ φροντιστηρίου εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐλθὼν ἐπεχείρησε διδάσκειν ἄλγεβραν μὲ τὰ σχήματα τὰ συνήθη. Θεωρηθεὶς ὑπὸ τινων ὡς διδάσκων Σολομωνικὴν τούτοις τοῖς σημείοις κατεμηνύθη εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἣτις προσκαλέσασα αὐτὸν ἠρεύνησε περὶ τῶν σημείων καὶ μὴ δυνηθεῖσα νὰ πεισθῇ, ὅτι μαθηματικὰ εἰσὶ, ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ προφέρῃ τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ οὕτω τὸν ἀπέλυσεν, εἰποῦσα θεὸς καὶ ψυχὴ του. Ταῦτα ἤκουσα παρὰ τοῦ Γενναδίου ἢ καὶ εὐρόν που γεγραμμένα.

Σέργιος ὁ Μακραῖος ἔγραψε κατὰ τοῦ Κοπερνικείου συστήματος καὶ ὕμνους εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα. Πότε δὲ ταῦτα; τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ τίς ὢν; ---

166. Ἀνεγνώσθη μοι πάλιν ὁ *Ἑρμῆλος* τοῦ ... Περδικάρη (τρίτην ἴσως φοράν). Εἶναι κουραστικὸν ὅπως οὖν τὸ ποίημα διὰ τοὺς σημερινοὺς ἀναγνώστας. Καθὼς ὁ *Σιράτις* μου οὕτω καὶ αὐτὸ τὸ ποίημα δὲν εἶναι δι' ὅλας τὰς τάξεις τοῦ λαοῦ κατάλληλον ἀνάγνωσμα, ἀλλὰ μόνον διὰ τοὺς εὐπαίδευτοτέρους ... Εἶναι δὲ ὁ *Ἑρμῆλος* πολὺ ἐκτεταμενέστερος τοῦ *Σιράτι*, σχεδὸν τὸ διπλοῦν καὶ ὅμως, ὡς νομίζω, δὲν περιγράφει τόσον τὸν ὅλον βίον τοῦ ἔθνους ὡς ὁ *Σιράτις*. Ἀλλὰ εἰς τοὺς στέργοντας τὰ παρόντα δηλ. τὴν παροῦσαν θρησκευτικοκοινωνικὴν κατάστασιν καὶ μόνον τινὰ αὐτῆς σαθρὰ θέλοντας νὰ διορθώσῃ, αὐτὸ τὸ ποίημα ὁ *Ἑρμῆλος* πρέπει νὰ ἀρέσκῃ καὶ ὅχι ὁ ρίζοσπαστικὸς σχεδὸν *Σιράτις*. Ὅθεν καὶ ἀπορῶ πῶς δὲν τὸ τιμοῦν οἱ σύγχρονοί μου καὶ πῶς δὲν τὸ μετεξέδωκαν μετὰ τὸ 1817 ...

ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑΤΑ

167. Ἡ πρώτη Αὐγούστου (πρὸς τὸν ἀδελφόν μου).

Ἴδὲ τὸ νεωστὶ κλεισθὲν πτηνὸν εἰς τὸν κλωβόν του
 Νὰ ζῇ πῶς δὲν ἀνέχεται ὑπὸ χρυσᾶς ἀψίδας,
 Ἀλλὰ ἐδῶ κ' ἐκεῖ πηδᾷ, ὀρμᾷ πρὸς τὰς γιγγλίδας,
 Ἐλπίζον ἀπολύτρωσιν νὰ εὔρῃ τῶν δεινῶν του.
 Κ' ἀγωνιᾷ καὶ θλίβεται καὶ πάντοτε κινεῖται
 Καὶ δυσθυμεῖ τὸ στήθος του κι ἀκαταπαύστως πάλλει,
 Κ' εἰς θρήνους διαχέεται καὶ μὲ ὀδύνην ψάλλει
 Τὰ δάση του τὰ ὄρη του, διότι τὰ στερεῖται.

Τὸ πτηνὸν τοῦτο εἶσαι σύ· κλωβὸς τὸ Βελιγράδι,
 Αἱ δὲ ἀψίδες αἱ χρυσαῖ μύρια ὑποσχέσεις
 Καὶ ἔδρα διδασκαλικά καί, πλεῖστα ἄλλα θέσεις.
 Πλὴν δι' ἐσὲ εἶν' ἡ Ἑλλὰς τὰ δάση καὶ αἱ κλάδοι!

Καθὼς ἐκεῖνο προσδοκᾷ τὸ τέλος τῆς εἰρκτικῆς του,
 Καὶ μετ' ὀλίγον ν' ἀσπασθῇ ἐλευθερὸν ἄερα,
 Ὅποταν ἡ εὐφρόσυνος ἐπιφανῇ ἡμέρα
 Τῆς πρὸ πολλοῦ ἐρατεινῆς δολίου ἐκφυγῆς του.

Οὕτως, ὦ Στέφανε, καὶ σὺ μ' ἀνυπομονησίαν
 Τὴν πρώτην τοῦ Αὐγούστου σου ἡμέραν περιμένεις.
 Ἀλλὰ εἰς ρεῖθρον, φίλτατε, χαρᾶς ἐνῶ ἐμβαίνεις,
 Ἡμᾶς εἰς λύπην ἄφραστον ἀφίνεις κ' ἀθυμίαν.

[Στιχοῦργημα τοῦ Κωνσταντίνου Α. Κουμανοῦδη, 1845.]

168. Τὸ τραγοῦδι τοῦ δευτέρου πολέμου ποιηθὲν ἐν ἔτει 1848.

Μάιος γελᾷ καὶ ἔαρ, δρόσου πλήρης ἡ ἡμέρα,
 καὶ ἐβγαίνω ν' ἀναπνεύσω, πλὴν ἀκούω ἔς τὸν ἄερα·
 παλληκάρι, καιρὸς τώρα εἰς ἀργίαν νὰ δοθῆς
 διὰ σὲ δὲν εἶναι· τρέξε, τρέξ' εὐθὺς νὰ ὀπλισθῆς.
 Ἡ Εὐρώπη ἀναμμένη, καὶ ζητεῖ ἐλευθερίας,
 καὶ ὁ Τοῦρκος τρομαγμένος κ' εἰς βυθὸν ἀπελπισίας.
 Πρόσεξε, καὶ τοῦ πολέμου ἐκ δευτέρου ἀντηχεῖ
 τὸ τραγοῦδι, καὶ τοὺς πάντας λαμπροφώνως κατηχεῖ.
 Ἐπανάστασις δικαία! ἄλλην ὅαν αὐτὴν δὲν εἶδα·
 ὁ θεὸς προστάζει «μάχου διὰ πίστιν καὶ πατρίδα».
 Ἴδε παῖδας, ἴδε νέους, μὲ θυμὸν ἡρωϊκὸν
 πῶς τὰ ὄπλα των ἀρπάζουν καὶ ὀρμοῦν κατὰ Τουρκῶν,
 καὶ προβαίνοντες κραυγάζουν· ἂν εἰς τὰ εἰκοσιένα,
 ὅτε πρῶτον οἱ γονεῖς μας ἀσυνήθιστον αὐχένα
 ὕψωσαν κατὰ τοῦ Τούρκου κ' ἐπολέμησαν αὐτόν,
 ἐστερούμεθα ὡς βρέφη βραχιόνων δυνατῶν,
 σήμερ' ἄνδρες ὅμως ὅλοι εἰς τὸ μέσον προχωροῦμεν
 καὶ τὰ σπιβαρά μας μέλη εὐλυγίστως τὰ κινούμεν,
 κί' ἂν φωνὴν τοῦ Ὑψηλάντου δὲν ἠκούσαμεν μικροί,
 ἰδοὺ ζώντων στρατηγῶν μας ἄλλοι ἤχοι τρομεροί·
 Ἐμπρὸς τέκνα τῶν Ἑλλήνων, τοὺς γονεῖς σας ἐντραπήτε,
 Καὶ τὰς πράξεις τῶν γενναίων ὡς γενναῖοι μιμηθῆτε.
 Τῶν πατέρων σας τὸ ἔργον ὁποῦ ἄρχησαν ποτε

Νὰ τὸ φέρετε εἰς τέλος ὡς καλοὶ πολεμισταί.
 Τὴν Τουρκίαν ψυχομαχοῦσαν μὴν ἀφήτε ν' ἀναζήση,
 ἀλλὰ σβύσατέ την τώρα εἰς Ἀνατολὴ καὶ Δύσι!
 Ταῦτ' ἀκούων ἀντὶ δρόσου νὰ πλησθοῦν ἐαρινῆς,
 ἐπιστρέφω φλογισμένος καὶ ταράττομ' ἐμμανῆς.
 [Τὸ ἴδιο ὑπάρχει στὸν φάκ. 27 (1141), ἀρ. 2 (-).]

169.

Ἐπαναστάσεις.

Μαλακῶν ὀσμάτων φίλε, ἐκ καρδίας σὲ λυποῦμαι
 ἂν ἐνέχουσα ἀνίαν εἰς τὰ ὦτά σου· ἀλλ' ὅμως
 ἄλλα δὲν μ' ὑπαγορεύει τῶν καιρῶν αὐτῶν ὁ τρόμος,
 χορδὴν ἄλλην δὲν θὰ κρούσω καὶ συγγνώμην ἐξαίτουμαι.

Φωνὴ αἵματος βαρεῖα πρὸς τὸν οὐρανὸν ὑψοῦται
 τῶν ἀδίκως θλιβομένων ἀπὸ τοὺς κριτὰς τοῦ κόσμου·
 τὴν φωνὴν αὐτὴν ἀκούσας ἐλυπήθη ὁ θεὸς μου
 κ' ἡ βουλή του ἐν τῷ κόσμῳ κραταιῶς διατρανοῦται.

...

Ναὶ ὃ γένος τῶν Ἑλλήνων ἂν λατρεύσης θεὰν μόνον
 τὴν ἀνδρείαν, καὶ τοῦ Τούρκου κατεσύντριψας τὸν θρόνον
 βοηθὸν αὐτὴν ἂν ἔχῃς θὰ κραυγᾶσης στεντορεῶς
 Ζήτω ἡ ἐλευθερία εἰς τὴν γῆν μου αἰωνίως.

...

ὦ βαρύτιμον σὺ δῶρον τοῦ θεοῦ ἐλευθερία
 πόσῃν θέλξιν, πόσον κάλλος ἔχει 'ς ὅλους τοὺς αἰῶνας!
 Τοὺς λαοὺς ὅταν ὑπάγῃς νὰ καλέσῃς εἰς ἀγῶνας
 μυριάριθμοι δὲν τρέχουν εἰς τῆς μάχης τὰ πεδία;

[Δημοσιευμένο· Π. Ματαράγκας, *Παρνασσός, ἥτοι ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιημάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1880, 752, Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Ποιητὰ τοῦ 19 αἰῶνα*, Ἀθήνα 1954, 71-73. Βλ. ἐπίσης *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, Μεταγραφή· Στ. Ν. Κουμανούδης, ἐπιλεγόμενα· Ἀ. Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, 98 (ἐγγραφή τῆς 1ης Ἀπριλίου 1848), ὅπου σημειώνει: Ὑστεῖλα πρὸ ἑξ ἡμερῶν καὶ τὰς “Ἐπαναστάσεις” εἰς τὸν ἐκδότῃν τοῦ Φίλου τοῦ Λαοῦ Ἰ. Σαπουντζῆν ἀνωνώμως· ἀλλὰ δὲν εἰξεύρω ἂν τὰς ἐτύπωσε.]

170.

Πρὸς τοὺς Ἑλλήνας.

Ὅπλισθητε Ἑλληνες
 ὅσοι τυραννεῖσθε,
 ὀπλισθητε, τῶν Κρητῶν
 ἀδελφοὶ ἂν εἴσθε·
 τὴν εὐνοϊκὴν σιγμὴν
 ταύτην μὴ ἀφῆτε,
 τοὺς γενναίους μαχητὰς
 ὅλοι μιμηθῆτε.
 Θεσσαλία, Ἥπειρος
 καὶ Μακεδονία
 καὶ οὐ Θράκη γίνετε
 ὅλοι ψυχὴ μία.
 Ποίαν ἄλλην ὥς αὐτὴν
 θέλετ' εὐκαιρίαν;
 πότε θ' ἀποδείξετε
 τὴν φιλαδελφίαν;
 Τὰ ράβδια τὰ λειπτά,
 πλὴν συνδεδεμένα,
 δὲν θὰ σπάνει ὁ Ἡρακλῆς·
 μόνον χωρισμένα
 ἀπ' ἀλλήλων καὶ λυτὰ
 ἔν πρὸς ἔν τὰ θραύει
 καὶ ἡ χεὶρ τοῦ ἀσθενοῦς
 ἂν τυχὸν τὰ λάβῃ.
 Ὅθεν φίλοι Ἑλληνες
 οἱ λαμπρῶν προγόνων
 ἄξιοι ἀπόγονοι
 τὴν ἀπὸ αἰώνων
 φημισμένην δεῖξατε
 πάντες τῶρ' ἀνδρεῖαν,
 καὶ τοὺς Τούρκους πλῆξατε
 καὶ τὴν τυραννίαν.
 Ἡ σημαὶ' ἄς ὑψωθῇ
 ἢ κοινῇ τοῦ γένους,

νὰ συνάξ' ὑφ' ἑαυτὴν
 τοὺς τυραννουμένους.
 Τὸ τραγοῦδι ἄς ψαλθῇ
 τῆς ἐλευθερίας
 τὰ δεσμὰ νὰ συντριφθοῦν
 τῆς αἰσχροῦς δουλείας.
 Ὁ θεὸς μας ἄνωθεν
 θὰ μᾶς εὐλογήσῃ
 κ' ἡ Εὐρώπη σύμπασα
 θὰ ἐπικροτήσῃ.
 Τί φρονοῦν οἱ βασιλεῖς
 μὴ σᾶς μέλῃ τώρα,
 θὰ φροντίσουν τὰ ὀρθὰ
 ὅταν ἔλθ' ἡ ὥρα.
 Γεγονότ' αὐτοὶ ζητοῦν
 τὰ τετελεσμένα
 ἵνα τ' ἀναδείξωσι
 κ' ἐπικυρωμένα
 μὲ σφραγίδα ὕστερον
 τῆς διπλωματίας
 (δὲν τὸ εἶδετ' Ἑλληνες,
 κ' εἰς τὰ τῆς Βλαχίας;)
 Αἶμα, κόπους, χρήματα
 μὴ τὰ λυπηθῆτε,
 'ς τῆς πατρίδος τὸν βωμὸν
 ὅλοι ὀρκισθῆτε·
 «Νὰ μὴ ζήσω πλούσιος
 νὰ μὴ ζήσω πένης
 ὦ πατρίς, δουλεύουσα
 σὺ ἐν ὅσῳ μένεις!»
 Ἡ δὲ χεὶρ σας ἄς κτυπᾷ
 ἐν κοινῇ συμποῖα,
 καὶ θὰ ἔλθῃ τάχιστα
 ἡ ἐλευθερία.

Ναὶ θὰ ἔλθῃ, ἔρχεται
 ἦλθε νὰ ἵδουμένη
 ἐν καπνῷ πυρίτιδος
 κ' αἱματοβαμμένη.
 Τουρκοφόνοι ἥρωες
 τὴν ἀκολουθοῦσι
 καὶ μυρία στόματα
 ταῦτα μελοδοῦσι·
 ἡ δουλεία ἔδυσεν
 ἡ Τουρκία σβύνει,
 τὸ δὲ Πανελλήνιον
 λάμπει περὶ χύνει.
 Δὲν αἰσθάνεσθε βρασμὸν
 αἵματος ὀργίλον

ἵνα ἐκδικήσητε
 πάθῃ τὰ τῶν φίλων
 ὅσους οἱ αἰμοχαρεῖς
 Τοῦρκοι ἀνοσίως
 ἐν τῇ νήσῳ ἔσφαξαν
 ἢ θαρρεῖτε, ὁμοίως.
 Καὶ πρὸς οἷς ἐδῶ τ' αὐτὰ
 δὲν θ' ἀποτολήσουσιν
 ἄν, ὅπερ μὴ γένοιτο,
 τοὺς ἐκεῖ νικήσουν;
 Πρέπει πρέπει ἔγκαιρα
 νὰ συλλογισθῇτε
 λόγους παλαιῶν σοφῶν
 νὰ ὠφεληθῇτε.

[Πιθανῶς ἀναφέρεται στὴν ἐξέγερση τοῦ 1866 (ἀναφέρει τὴ στάση τῶν Δυνάμεων στὸ θέμα τῆς Βλαχίας, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχαν ἀποδεχθεῖ τετελεσμένα γεγονότα τὸ 1859). Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 31 (12).]

171. Σάτυρα Ἀκαδημίας ἡ τελευταία ἀντιγραφὴ τῇ 1871 ποιήματος ἐν ἔτει 1867 ποιηθέντος.

Μοῦσα, κελεύμεθ'· εἰ δέ ποτε Δίρκας παρὰ νάμαθ'
 ἐκοῦς' ὑπάκουσας ἀεθλοφόρων ἀθανάτιστᾶ,
 αὐτῷ τ' ἀθανάτῳ, κάμοι νῦν πάρεσο·
 τοῖος γὰρ φῶς ἐνὶ χρηστοῖσι χρηστὸς δὴν πολεόμενος,
 αἰῶνα δ' αὐτε νῦν ὕσταθ' ἀμέτερον ἀγλαΐαις ναδὸς περισμῆξαις,
 γάννυται μὲν κέαρ κατ' αἶσαν
 συνειδὸς τ' ἀμπαύει ψυχὰς βαθύφρονος,
 ἐὼν κατὰ κρᾶθ' Ἑλλάδα τὰν αὐτοῦ
 χαμετέραν φίλαν πάτραν κοσμέων,
 αὐτὰρ ἀοιδῶς δευόμενος μελιχογάρνος
 ἀδοξεῖ οὐ κατὰ κόσμον ...

Ἐκεῖνο δὲ ἔλαβε τὸ ἔργον δύο τροπὰς καὶ διελύθη ἡ ἐπιχείρησίς του ... ἀδόξως, παρακληθέντος ὕστερον καὶ τοῦ Ἀσωπίου, ἔτι δὲ καὶ ἄλλων, ὅτε καγὼ σὺν Β. Οἰκονομίδῃ καὶ τῷ Παύλῳ Καλλιγᾷ ἀπεχωρήσαμεν τῆς τελευταίας συνεδριάσεως ἐμφανῶς, ἀφοῦ ὁ ὑπουργὸς εἶπεν, ὅστις δὲν

συμφωνεῖ νὰ ἰδρυθῇ Ἀκαδημία, ἃς ἀποχωρήσῃ· καὶ ἡμεῖς τοὺς πῖλους
μας λαβόντες ἀπεχωρήσαμεν οἱ δύο. Σ.Α.Κ.

[Τὸ στιχοῦργημα ἀποτελεῖται ἀπὸ 230 περίπου (μὲ διορθώσεις) στίχους. Ἀντί-
γραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. Δ' 6, ἀρ. 6-8.]

172. 18 Σεπτεμβρίου 1868.

Τύμβος λιτὸς ὅδε Στέφανον κρύπτει Κομανούδην
κοσμοπολιτῶν ὃς δόγμα [[ἐμίσησε λίην]] τὸ παμμίαιρον
τὴν ἣν πατρίδ' αἰεὶ θέμενος προπάροιθεν ἀπάντων
καὶ ταύτην αὖξων ἤνυσ' ὁδὸν βιοτῆς.

[Επίγραμμα γιὰ τὸν τάφο του. Τὸ ἴδιο ὑπάρχει στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 25.]

173. Ὅταν ἔχω νὰ συνθέσω
πραγματεῖαν λόγον ἄρθρον
κάποτε κ' ἐπιστολὴν
τ' ἀναβάλλω ἐπὶ πολὺ·
ὄχι διατὶ ὀκνεύω
ἀπλῶς οὕτω καὶ χυδαίως,
ἀλλ' ὥς ἐν τῷ μεταξὺ
ἐξετάζων κατὰ νοῦν
πῶς νὰ τὸ καταχερίσω
ἵνα λάβῃ καλὸν τέλος,
κ' εἶν' ὁ τρόπος μου αὐτὸς
ὥσ' ἂν κλώσσημα αὐγοῦ

Ἀλλὰ ἡ ὥρα ὅταν ἔλθῃ
καὶ τὸ σύνθεμα ζητῆται,
εἰς μιὰ ὥρα μιὰ στιγμή
τὸ τελειώνω μιὰ χαρά.
Τὸ ἰδίωμά μου τοῦτο
δὲν τὸ νοιώθουν οἱ δικοί μου
ὥς κ' οἱ ξένοι καὶ θαρρόυν
ὅτι εἶμαι ὀκνηρός.
Ἀλλὰ ὄχι· ὀκνηρίαν
ὀνομάζω ἐγὼ μόνον
ὅταν ἡ ἀναβολὴ
διαρκιᾷ παντοτεινῇ.

[Χρονολογεῖται τὸ 1869 ἢ ἀργότερα ἀπὸ ἄλλο ἔγγραφο, πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι
γραμμένο τὸ στιχοῦργημα. Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ.
31 (7).]

174. Ἡ τῶν εἰκοσιένα
ιδέα ἡ μεγάλη
ποὺ δὲν εἶχ' ἀποθάνει
ἐξύπνησε καὶ τώρα
τὰ πλήθη τῶν Ἑλλήνων
εἰς τὰς Ἀθήνας μέσα
'ς τὴν ὑστερνὴ τὴν ὥρα
κ' εὐθὺς ἀπεφασίσθη

τὸ κίνημα ἐμπράκτως.

Καὶ μιὰ καὶ δύο βδομάδες
ἀρχίτερα ὁ τόπος
τῆς Ζαγοράς καὶ πέρα
εἶχ' ἐπαναστατήσει
καὶ εἰς τοὺς ἐντοπίους
αὐτοὺς κατόπι πῆγε

ὁ τακτικὸς στρατὸς μας
ὡς δέκα χιλιάδες
πεζοὶ ἵππεῖς κανόνια
βοήθεια νὰ τοὺς φέρῃ
καὶ ὅς τὸν θεὸν φωνάζει
Σὺ ὦ θεὲ μεγάλε
σὺ εἶσ' ἐλπίς μας μόνη.

Ἐς τὰ ἔβγα τοῦ Γενάρη
καὶ Σάββατο ἡμέρα
ὀποῦχ' εἰκοσιμία
ὁ πόλεμος ἐπάσθη
ποῦ ἔκαμαν τῶν Τούρκων
οἱ Ἕλληνες μὲ τάξιν.
Στρατεύματα ἐμβῆκαν
βασιλικά μ' ἀνδρείαν
ὅς τὴν γῆν τῆς Θεσσαλίας
ἐλευθεριὰ νὰ φέρουν
ὅς τοὺς δούλους ἀδελφούς μας
κ' ἐλπίζω νὰ ἐπιτύχῃ
ἡ ἐπιχείρησίς μας,
γί' αὐτὸ τοὺς στίχους γράφω,
ἐκεῖνοι ποῦ θὰ ζήσουν
νὰ ξεύρουν τί ἐγένη
καὶ πότε κιὰπὸ ποίους.
Ὁ Κουμουνδοῦρος ἦτο
πρωθυπουργὸς μας τότε

καὶ στρατηγὸς ἐβγήκε
ὁ Σοῦτσος ὁ Σκαρλάτος
κ' ἐγένηκαν τὰ πάντα
μὲ τῆς βουλῆς τὴν γνώμην
ὡς καὶ τοῦ Βασιλέως
τοῦ Γεωργίου πρώτου
βοήθειαν δὲν εἶχε
τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων
ἀνθρώπους ξένους ὄχι,
τὴν ἐδικήν του μόνην
ἀνδρείαν κ' ἀπ' ἐπάνω
θεὸν τὸν ἀγαπῶντα
τοὺς δυναστευομένους.
Καὶ ἄλλον δὲν ζητοῦμεν
παρὰ τοῦ σώματός μας
τὴν χεῖρα τὴν ἀνδρείαν.
Κι ἂν σήμερα ποῦ εἶναι
μηνὸς εἰκοσιδύο
ἀκοῦμεν ὅτι γίνῃ
ἀνακωχὴ πολέμου
Τουρκίας καὶ Ρωσσίας,
αὐτὸ δὲν μᾶς ταραττεῖ,
ἡμεῖς τὸ δίκαιόν μας
καὶ τὴν ἐλευθερίαν
ἀκολουθοῦμεν μόνον
κ' εἰς θρίαμβον ἐν τέλει
θὰ φθάσωμεν αἰσίως.

Ἐγραψα ταῦτα αὐθημερὸν τῇ 22 Ἰανουαρίου 1878 μετὰ μεσημβρίαν
Σ.Α.Κ. Τῇ δὲ 23 Ἰαν. κατέβην εἰς Πειραιᾶ καὶ εἶδα τὸ ἐν τῶν τριῶν κατα-
σκευαζομένων κανονιοστασίων μὲ σάκκους πλήρεις χρώματος ὀπίσω τῆς
οἰκίας τοῦ Ziller καὶ τὸν παπᾶν Ἀθανάσιον Πάλλην ἐργαζόμενον, ἐξ οὗ
ἐνθουσιασθεὶς καὶ ἐγὼ ἐκουβάλησα μετὰ 3 παιδίων τρεῖς σάκκους χρώμα-
τος. Τέλη δὲ Ἀπριλίου, ἀφοῦ πρότερον εἰς 2-3 μάχας καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ
καὶ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἐν Ἠπείρῳ δυστυχῶς συνεκρούσθησαν οἱ ἄτακτοι,
ἂν καὶ τινες καλῶς ἐπολέμησαν, ἐδιχονόησαν ὅμως πολλάκις καὶ τέλος

πάντων δι' ἀποστολῆς ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ Merlin καὶ τοῦ Μανέτα ἐπείσθησαν πάντες νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα καὶ νὰ διαλυθοῦν κακὴν κακῶς!!

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 31 (11).]

175. Τῇ 15 Αὐγούστου 78 ἐστιχοῦργησα.

Εἴμ' Ἑλλην· φιλομάθεια μετὰ φιλοκαλίας
καὶ τρίτης ἄλλης ἀρετῆς, τῆς φιλελευθερίας,
μ' ἐγέννησαν μὲ συντηροῦν ὥσ' ἀβύθιστον φελλὸν
εἰς τὸ τοῦ βίου πέλαγος ἐν μέσῳ τόσων θυελλῶν.
Εἴμ' Ἑλλην· ἀλλὰ ἤθελα νᾶμαι Μαυροβουνιώτης
νὰ μ' ἐμψυχῶνῃ ἤθελα μόνη ἡ γενναϊότης.
Εἰς τοῦτόν μας τὸν σιδηροῦν αἰῶνα αὐτ' ἡ ἀρετὴ
πρὸ πάντων τοὺς μικροὺς λαοὺς νὰ σώσῃ εἶναι δυνατὴ.
Ἀκούσατέ μ' ὁμογενεῖς, κιάφήσατε πρὸς ὦραν
τὰς ἄλλας προσπαθείας σας. Τὴν Ἑλληνίδα χώραν
δείξατε πολυδύναμον μ' ἔγκαιρον τώρα προσφορὰν
σωμάτων καὶ τοῦ πλούτου σας· φωνὴν δὲ ῥήξατ' ἡχηρὰν
νὰ τρεμουλιάξῃ ἡ Τουρκιὰ κ' ἡ φίλη τῆς Ἀγγλίας
ὁμοῦ κ' ἡ Βουλγαρία
κ' ἡ φίλη τῆς Ρωσσίας
ἀκούουσαι καὶ βλέπουσαι, πῶς δύνατ' ἡ ἀνδρεία
νὰ καταρρίψῃ εὐθαρσῶς διπλωματίας τοὺς φραγμοὺς
καὶ καταισχύνῃ τοὺς κακοὺς αὐτῆς προὑπολογισμοὺς.
Πρόελθε, Πανελλήνιον, μὲ τοῦ Εἰκοσιένα
τὴν ἔνδοξον σημαίαν σου καὶ μὴ φοβοῦ κανένα
Γίγας εἰς ὅλους θὰ φανῇς καὶ ἀπροσμάχητος Τιτάν,
ἂν σύμπας πρόσω κινήθῃς φωνῶν ἢ τὰν ἐπὶ τάν.

Ἐπιδέχονται διόρθωσιν, ὥς βλέπω τῇ 19 Μαΐου 1895, ὅτε τοὺς ἀντέγραψα ἐκ παλαιοῦ μου χαρτίου καὶ τοὺς ἀνέγγων πάλιν τῇ 30 Μαΐου 1896, καὶ τῷ 1897, ὅτε ἔνεκα τῶν Κρητικῶν δεινῶν ἐκινήθησαν πάλιν τὰ τοῦ κοινοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις αἰσθήματα.

[Οἱ συμπληρώσεις γίνονται τὸ 1896.]

176. Ἀρχὰς Σεπτεμβρίου 1879.

Μωρ' γιὰ οἷς Ἀφγάνοι·
καλὸ ποῦ μοῦ κάνει

αὐτὸ τὸ μανδάτο,
ποῦ σήμερ' ἀφράτο

μᾶς ἦλθε καὶ λέγει,
 πῶς ἔχει νὰ κλαίγῃ
 κ' ἐγγλέζικη μάννα,
 αὐτὴ ποῦ τυράννα
 ὡς χθὲς καὶ ἀκόμα
 Ἑλλάδος τὸ σῶμα
 πατεῖ τυραννεῖ
 καὶ δὲν τὸ πονεῖ.
 Ἡ Κύπρος φωνάζει
 καὶ δῶρο σᾶς τάζει
 πλάφ' εἰς Ἑδέμ,
 ἐὰν τοὺς Γκοδεμ
 'ς τὸ αἶμα κυλῆστε

καὶ ἂν δὲν ἀφῆστε
 ψυχὴ Ἀγγλική
 'ς τὸν τόπο σας 'κεῖ,
 νὰ μάθῃ ἡ γρῆα
 αὐτὴ Βικτωρία
 τὸ τί θεὸς νὰ 'πῇ,
 νὰ θέλῃ Τουρκία
 τρανὴ δυνατὴ.
 Ἑμπρὸς ὧ Ἀφγάνοι
 πιστοὶ Μουσουλμάνοι,
 τελεῖτε σφαγὰς,
 νὰ χαίρ' ἡ Ἑλλάς.

[Σημείωση Ν. Ι. Κουμανούδη: «Ἀρχεῖον Σ. Α. Κουμανούδη. Γραφικὸς χαρακτήρ ἰδίου. Μᾶλλον. Εἶναι ἰδικόν του. Ἔχει δημοσιευθῇ; Μᾶλλον ὄχι.»]

177. Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1879 ἐστιχούργησα·

Ἐξηκοντούτης γεγονῶς πρῶτον στιχοποιεῖν
 ἀρχαῖκοις ῥυθμοῖς ἀμβαλόμην, ἐθέλων .
 Κόντῳ ἀμιλλᾶσθαι, δι' ἑνὶ ὄντι ὡς νεανίσκοις
 φροντιστηριακῶν ἐξεφάνη μελετῶν
 ἡμετέρῃ ἐπὶ λώβῃ ἐν ἄστεϊ κεκροπιδάων
 ὀπλότερός περ ἐὼν, ἀλλὰ χαριζόμενον
 εὐρῶν οἱ τὸν ὑπουργὸν παιδείης, νέον ἄνδρα
 *μαύρης τ' ἐκ χορδῆς οὖνομ' ἔχοντα γένους.
 Καὶ δὴ καὶ δύναμιν πειρώμενος οὐ μὲν ἄμεμπτα
 (εἰρήσθω γάρ·) ἔπη ταῦτ' ἐγὼ ἀρμολογῶ,
 ἔμπης δ' οὔτι χερεῖον' αἰείδω Κόντου ἀοιδῆς·
 ἀπλῶς γὰρ κεῖνος οὐδὲν ἄεισέ ποτε.

[*Σημείωση Ν. Ι. Κουμανούδη: «λογοπαῖγνιον· Μαυροκορδάτος ἐκαλεῖτο ὁ ὑπουργός.»]

178. Ἐστιχούργησα τῇ νυκτὶ τῆς 8 πρὸς τὴν 9 Σεπτεμβρίου 1880.

Φροντιστηρίου, ὃς μελέτας κάσκήσις ἠϋθὺν' ἐφήβοις
 τοῖσι φίλοις λόγων οἷος ἦ μετ' ὀλίγων

πλείστους δὴ λυκάβαντας ἐν ἄστεϊ Παλλάδος, οὗτος
κλῆσιν ἔχει Στέφανος Κουμανιδῶν γενεῆς.

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 30 (1).]

179. Ἐστιχούρησα τῇ 25 καὶ 26 Ἰουλίου 1880.

Ζήσῃν ἔθαψαν τῇδε τὸν Σωτηρίου
φίλοι θανόντα, πρεσβύτην ἐκ Κοζάνης
Ἑλλῆσι πᾶσι γνωτόν, οὐνεκ' ἐσθλὸς ἦν
ἀνὴρ, φρόνημα τ' ἔτρεφεν τοῦλεύθερον
ἐν τοῖσι δουλεύουσι τῶν ὀμηγενῶν
ἄγγελμα χαρτὸν ἐξ Ὀλύμπου δειράδων
ἐκάστοτ' ἐκδιδούς ἐπ' ἐλπίσιν καλαῖς
αἱ δὴ τελοῦνται νῦν, ἐφ' ᾧ καὶ χαίρομεν
ἀολλέες, φωνήν τε τήν δ' ἐκπέμπομεν·
Ἑλλήνες εἵπερ πάντες ὁμοιοῦμεθα
τῷ δ' ἀνδρὶ πάμπαν, οὐκ ἂν Εὐρώπης ποτὲ
συνεδρίων βουλευμάτων τ' ἐχρήζομεν.

[Τὸ ἴδιο ὑπάρχει στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 13.]

180. Τῇ 12 Ἰουλίου 1880 ἔγραψα:

Ἄν ὅλοι ἐμιμούμεθα τὸν Ζήσῃν Σωτηρίου,
δὲν θᾶχε χρεῖαν ἢ Ἑλλάς Εὐρώπης συνεδρίου,
μόνοι μὲ τὰς δυνάμεις μας ἡμεῖς ἐλευθερίαν
θὰ ὀρίδαμεν ἑστὴν Ἡπειρον καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν
καὶ τοῦ Ὀλύμπου ὁ παποῦς ὃν σήμερον θρηνοῦμεν
σήμερον τὴν μπομποτάν
θὰ μᾶς ἐμοίραζεν ἐκεῖ ἑστὴν κορυφὴν ἐπάνω
κτλ.

Τῇ 14 Ἰουλίου 1880 εἰκάζω ἐκ τῶν γινομένων ὅτι ἀδύνατον εἶναι νὰ
λάβωμεν κατὰ τὴν Βερολίνειον συνδιάσκεψιν τὴν Ἡπειρον καὶ Θεσ-
σαλίαν, ἀλλὰ ἰσχυρίζομαι, ὅτι θὰ συρράγῃ πόλεμός τις ἐν τῇ ἀνατολῇ
μεταξὺ ποίων καλῶς δὲν ἡξεύρω, εἰς ὃν ὅμως πιθανὸν καὶ ἡμεῖς νὰ λάβω-
μεν μέρος, καὶ μετὰ τὸ τέλος του, ὅπερ θὰ εἶναι ἐπιβλαβὲς τοῖς Τούρκοις,
θὰ λάβωμεν πλείοτερα ἢ κατὰ τὴν Βερολίνειον Συνδιάσκεψιν, ἴσως ὅμως
χαθῇ ἢ Ῥωμυλία διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Ταῦτα ἰσχυρίζομαι.

181. Ἱστορία παράξενη τοῦ Ζήση Τσαρουχοπούλου ἀπὸ τὴν Καλαμάτα
(ἐστιχουργήθη τῇ 25-26 Φεβρουαρίου 1880).

Ἵ τὰ χίλια ὀκτακόσια ὀκτὼ ἀκόμη κ' ἐβδομηντα
ὁ τσαρουχᾶς Ἀλεξανδρῆς ἀπὸ τὴν Καλαμάτα
παιδὶ μὲ ἀστεφάνωτη ἐγέννησε γυναῖκα·
Ἑλλάδα τὴν ἐλέγανε, Ἵ τὰ χρόνια περασμένη,
καὶ ὅσο πῆς ξεραγκιανή· ἔτση καὶ τὸ παιδί της,
πετοὶ μόνο καὶ κόκκαλο, Ἵσα γέρικο ἐφαινότουν.
Ὅμως σὲ μιὰ γειτόνισσα, τὴ Μακροθοδωροῦλα
ἐμίλησεν ὁ τσαρουχᾶς, βυζάστρα νὰ τοῦ εὔρη,
γιατ' εἶχε πόθον ἡγαρδιακὸ εἰς τὰ γεράματά του
χώρια ἡ πὸ τᾶλλα του παιδιὰ ἡ ποῦ γέννησε ὡς τὴν ὥρα
ἀπὸ τὴν εὐλογητικὴν γυναῖκα του Εὐθυμία,
νὰ ἀναστήσῃ κ' ἕνα δὰ γέννημα τῆς ἀγάπης,
καὶ ἀπ' αὐτὸ νὰ δοξαστῇ γιὰ πάντα εἰς τὸν κόσμον,
τόσο ἡ ποῦ κιό Ἀλέξανδρος κείνος ὁ Μακεδόνας
νὰ εἶναι δευτερώτερος ἀπὸ αὐτὸν στὴ φήμῃ ...

Τῇ 21 Φεβρουαρίου 1884 καὶ τῇ 23 Φεβρ. 1887 μετὰ ἔτη ἀπὸ τῆς στι-
χουργήσεως τὸ ἐδιάβασα πάλιν καὶ λέγω ὅτι διὰ πολλοὺς λόγους πρέπει
ποτὲ νὰ ἐκδοθῇ. Ναὶ μὲν ὅλως δι' ὅλου δὲν ἔμεινεν ἄγονον τὸ Ἑλληνικὸν
ζήτημα, ἀλλὰ πόσον καλλίτερον θὰ ἦτο διὰ τὸ ἔθνος, ἂν ἀλλέως τὰ πάντα
ἐγίνοντο καὶ ὅχι μὲ τὴν ζητειανιὰ καὶ τὰς παρεπομένας προπηλακίσεις
καὶ ἐξευτελισμούς. Θὰ εἶχομεν τὸ μέτωπον ὑψηλά. Σ. Α. Κ.

καὶ ὅχι καθὼς εἰς τὰ 1885 καὶ ἀρχὰς τοῦ 1886 τὴν ἐπάθαμεν αἰσχίστα
ἔχοντες τέτοια μυαλά.

[Ἀποτελεῖται ἀπὸ 293 στίχους. Πρῶτῃ μορφῇ στὸν φάκ. 26 (1140), ἀρ. 80, 82.
Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανοῦδῃ στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 32 (1-6) σὲ 309 στίχους.]

182. Τὰ ὀπίσθια τοῦ 1821, ἤτοι τὸ 1881.

Ζυθοποσίαις θέατρα ὁ Ἕλλην τώρα θέλει,
γιὰ λευθεριά καὶ γιὰ τιμὴ καθόλου δὲν τὸν μέλει·
γιαὐτὸ καὶ ὅσα ἡ πρόσταξαν αἰσχροὶ αἱ ἔξ δυνάμεις
τὰ δέχετ' ὅλα λέγωντας· ἡμπορεῖς ἀλλέως νὰ κάμῃς;
Μπενὶ ζοῦκ ζοῦκ καὶ Φάληρον καὶ Τσιόχαν ἡ γὼ ν' ἀφήσω,
γιὰ νὰ πιασθῶ μὲ τὴν Τουρκιά, τὸ αἷμά μου νὰ χύσω; ...

[Βλ. εἰκ. σελ. 273. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 26+2+8 στίχους (γράφονται σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς). Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη 26 στίχων στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 31 (7).]

183. Τῇ 9 καὶ 10 Ἰανουαρίου 1881 ἐστιχοῦργησα.

Ἐπιγραφῶν μὲν πλῆθος ἐξέδωκ' ἐγὼ
 τύποις ὅπόσσον οὔ τις ἄλλος τις προτοῦ,
 Ἑλληνικῶν τε λέξεων συνήγαγον
 σμῆνος πολύθρουν ἡμελημένον κακῶς
 ἐν ταῖσι δέλτοις, αἱ πάλαι γνωστὰι πέλον,
 Σιμωνίδην τ' ἐφώρασα πλαστογραφοῦνθ',
 ὃς ἠπάτησεν Δινδόρφιον μόνον,
 τὸ δ' ὃ μέγιστον ἠράμην κλέος, φίλοι,
 τοῦτ' ἔστι· τέχνης ἔργα τῆς παλαιφάτου
 ὡς πλεῖστα καὶ κάλλιστα τῇ μῇ φροντίδι
 πόνοισί τ' ἀθροισθέντα καὶ τάξιν τινα
 εἰληχόθ' οἶαν οὔ ποτ' ἐν τῇ Παλλάδος
 πόλει, τὸ τῆς Ἑταιρίας κεκλημένον
 πρῶτον συνεκρότησα Μουσεῖον καλόν.
 Ταῦτ' εἶπον οὐ καυχήσεως κενῆς χάριν,
 θέλων δὲ τοῖς νεωτέροις προσωφελεῖν
 +ἐκθεῖς+ ἀληθῶς τάργα τῶν γεραιτέρων,
 πρὸς οὓς καθήκει τοὺς νέους ἀγῶν' ἔχειν.

184. Ἱστορικοὶ στίχοι, χωρὶς ἄλλης ἀξιώσεως πλὴν τῆς πιστῆς τῶν πραγμάτων ἀντιλήψεως καὶ ἐκφράσεως. Τῇ 28 Ἀπριλίου 1886.

Ἀνήμερα τοῦ Πάσχα 'ς τὰ ὀγδῶντα ἔξ
 ὁ στόλος τῆς Εὐρώπης εἰς τὸ Φάληρον
 ...
 Νὰ ἔχῃ μόνον θέλει τὸ χουζοῦρι του
 ὁ τωρινὸς Ῥωμιός μας 'ς τὰ καφέσιαντάν,
 καὶ δὲν τὸν μέλει γιὰ πατρίδα, γιὰ τιμὴ.
 Αὐτά γὼ βλέπω καὶ ἀκούω καὶ πικρὰ
 τὰ δάκρυά μου ρέουν, ἐνῶ τὰ καρπα
 αὐτά μου λόγια γράφω εἰς στιχίδια ...

[Ἀποτελεῖται ἀπὸ 45 στίχους. Στὸ ἔγγραφο ἐπίσης καταγραφὴ ἀρνητικῶν σχολίων τῶν ἐφημερίδων γιὰ τὸν Χ. Τρικούπη τὸ 1894.]

185. Ἐσπιχούργησα ταῦτα τῇ 28 Δεκεμβρίου 1887.

Τὸν δρόμον τοῦ σταδίου του τελέσας ὅπως ὅπως,
ἀδιδασκώριτος αὐτός, διδασκώριτας δ' ἄλλους
καὶ μελισθεὶς καὶ σταυρωθεὶς καὶ λαξευθεὶς ἐν λίθῳ
ὁ Κουμανούδης Στέφανος ὦν ἐβδομηκοντούτης
νὰ κάμη ἔχη ἄλλο τι; Οὐδὲν ἢ ν' ἀποθάνῃ.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 15.]

186. Τῇ 13 8βρίου 1889 τὸ μεσημέρι μὲ ἥλιον καλὸν ἰδὼν τοὺς ἐν τῇ πόλει
Ἀθηνῶν παντοίους ἐξωραϊσμοὺς ἰδιωτῶν τε καὶ τοῦ κοινοῦ, ἐνεθυμήθην τὸ
ἐπίγραμμά μου ὃ ἐποίησα πρό τινων ἐτῶν.

«Ἄν ὅλοι ἐμιμούμεθα τὸν Ζῆσιν Σωτηρίου
δὲν εἶχε χρεῖαν ἢ Ἑλλὰς Εὐρώπης συνεδρίου»,
ὃ καὶ τις ἢ καὶ τινες τότε ἐφημερίδες ἀνέφεραν καὶ ἐπήνεσαν. Λοιπὸν
εἶπα κατὰ νοῦν καὶ τώρα· ἂν ὅλοι ἀντὶ τούτων τῶν διὰ τὰς ὑποδοχὰς δα-
πανῶν ἐδαπανῶμεν διὰ πόλεμον μὲ ἴσιν προθυμίαν, ἰδιῶται καὶ δῆμοι,
δὲν θὰ ἐτόλμα ἢ Εὐρώπῃ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει τύ-
ραννον τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῆς Κρήτης. Στέφανος Α. Κουμανούδης.

187. Τῇ 20 Δεκεμβρίου 1889 νύκτωρ τάδε ἐποίησα.

Εἰς τὴν ἐμὴν γυναῖκα.

Ἦ δε γυνὴ παρακοίτη ἐφ' καὶ τετράδι τέκνων
πλεῖστον δὴ στέρχθη, τῆς ἀρετῆς ἔνεκα·
Οὐ πολλοὺς δ' ἄλλ' ἐξ καὶ πεντήκοντ' ἐνιαυτοὺς
πλήσας· οὓς ἐφίλει προὔλιπεν ὀρφανικούς.
Αἰκατερίνη, γαῖαν ἔχοις ἐλαφράν.

188. Τῇ 20 Αὐγούστου 1889 ἐσπιχούργησα καὶ ὕστερον διώρθωσα ὅπως οὖν.

Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως πολὺ φέρτερος ἔσκε
Ῥωμαῖδος Μούσης ἐρμηνεὺς Θετταλομάγνης
ὄζος Ἰωάννοιο Φίλιππος, ὃν ἤνεσεν Ἑλλὰς
πᾶσα, πλὴν Κόντου τοῦ Ἑ Ἀμφίσσης λογοθήρα.

[Ἀφιερωμένο στὴ μνήμῃ τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου.]

- 189.** «Διηνύσαμεν ἔξοχον πλόον»
 ἀσυναίρετον πλοῦν δηλονότι
 εἴπ' ἔλθοῦσα τὸ πρῶτον ἡ νύμφη Σοφία
 εἰς Ἀθήνας πρὸς λύπην μεγάλην
 τοῦ Ψυχάρη, χαρὰν δὲ μεγίστην
 τινῶν ἄλλων, οὓς δὲν καταλέγω,
 ἐπειδὴ ἀναρίθμητοι εἶναι
 καὶ δὲν ἔχω τοῦ Στέντορος στήθος.

[Ο γάμος τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου ἐγίνε τὸ 1889. Τὸ κείμενο ἔχει γραφεῖ ἐπομένως τὸ 1889 ἢ ἀργότερα.]

- 190.** Ἐστιχοῦργησα ταῦτα καθ' ὁδὸν πορευόμενος εἰς τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἐπιστρέφων τῇ 19 Αὐγούστου 1891.

Ἀδελφέ, μήτερ καὶ γυνὴ καὶ θύγατερ
 οἱ κείμενοί μοι τῷδ' ἐν ἡρίῳ φίλοι,
 καὶ σήμερον προσῆλθον ἐκ ποθῆς ὑμῶν
 σπείσων ἄμετρον αὐθις δακρύων ροὴν
 ζηλῶ δὲ πότμον οὗ τυχόντες ἤδ' ὑμεῖς
 ὡς ἄλλοι' εὐχομαι δὲ μὴ παλίνστροφος
 ἐς οἶκον ἔλθω
 ἐν χαίρετε.

[Τὸ ἴδιο σὲ 5 στίχους ὑπάρχει στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 24 (1).]

- 191.** Τῇ νυκτὶ τῆς 9-10 Δεκ. 1891 ἐστιχοῦργησα τοὺς ἐξῆς δύο στίχους ἀτελῶς· ἦτο δὲ ἡ ἡμέρα τῆς ἀγ. Ἑθνικῆς, ἣν ἐώρταζέ ποτε ἡ θυγάτηρ μου, ἥς τὸ μνήμα ἐπεσκέφθην τὴν ἐπαύριον 10ην ... Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐπεσκέφθην καὶ τὸ μνήμα τοῦ Σπύρου, οὗ τὴν ἐπιγραφήν ἐγὼ εἶχα δώσῃ ...

Ἦθελον θανεῖν ἐγὼ Χάρωνος εὐδοντος βαθὺν
 καὶ αὐθις ἐξαναστὰς ἰδεῖν, τίς με πενθεῖ τῶν φίλων
 ὡς μετάφρασιν δηλαδὴ τοῦ καλλίστου ἐκείνου δημοτικοῦ διστίχου·
 Ἦθελα ἄν' ἐγὼ ν' ἀπόθνησκα, κίό Χάρος νὰ κοιμᾶται,
 καὶ πάλι ν' ἀναστήνομαι νὰ 'δῶ, ποιός μὲ λυπᾶται.

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 30 (3).]

192. Τῇ 27 Ἰανουαρ. 1891.

Μάλιστα μέν σε θύγατερ Ἄννα φιλάτη
 ζῆν εὖχομαι φρονοῦσαν, ὥσπερ ἦς πάρος,
 τούτου δ' ἀπόντος, ὡς τάχιστα κάπόνως
 θανεῖν σ' ἐκεῖ περ ἐν Βιέννῃ τῇλ' ἐμοῦ
 δέχεσθ' ἐτοῖμος εἰμί, δοξάζων θεόν.

Οὕτω δὲ καὶ ἐγένετο τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1891.

193. ὦ κόρη μου, θανοῦσα ἐν τῇ ξένῃ
 καὶ ὕστερον ἐδῶ κεκηδευμένη,
 μνημόσυνόν σου σήμερον τελοῦμεν
 καὶ εἰς αὐτὸ γνωρίμους προσκαλοῦμεν,
 τί τάχα διὰ τούτου ἐκδηλοῦντες;
 ὅτι διατελοῦμεν σὲ πενθοῦντες;
 παράξενον· καὶ εἶναι τούτου χρεία

.....

[Ἡμιτελές. Ἡ κόρη του πέθανε τὸ 1891.]

194. Εἰς τὸν χρόνον, τῇ 16 Ἰουλίου 1891, ὅτε δύσθυμος ἤμην ἐπὶ τῷ ὅτι τὰ τῆς
 Ἀρχαιολογικῆς ἡμῶν ἐταιρίας δὲν ἔβαινον καλῶς, συνταρασσόμενα ὑπὸ τινων
 ἀλογίστως.

ὦ χρόνε πανταλαιοτά· ἂν τοῦτο μόνον ἦσο,
 δὲν θ' ἀπετόλμων βέβαια νὰ σὲ κακολογήσω,
 βλέπων ἐν τῇ παρόδῳ σου πῶς ἐν μορφῇ ποικίλῃ
 καινοπρεπῶς ἐργάζονται τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ὕλη
 καὶ οὕτω μὲ καθοδηγοῦν τὰς τῆς δημιουργίας
 νὰ διοπτρεύω ὅπως οὖν μεγάλας ἀληθείας.
 Ἀλλὰ συχνάκις εἶσαι σὺ καὶ παντοφθόρος
 πραγμάτων, ὧν καλῶς ποτε ἐρρίζωσεν ὁ σπόρος,
 ἐφ' ᾧ καὶ πένθος ἄμετρον μὲ κατακυριεύει
 καὶ στίχους ὡς αὐτοὺς ἐδῶ τώρα μ' ὑπαγορεύει,
 ἐνῶ συγχρόνως προσπαθῶ νὰ σώσω μετὰ βίας
 τὸ δόγμα μου τὸ παλαιὸν τῆς αἰσιοδοξίας.

Ἐληξε δὲ ἡ τότε κακὴ ἐπιχείρησις τῶν ἀλογίστων ὅπως ἤρχισε καὶ
 χεῖρον ἔτι τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1894.

195. Τῇ 19-22 Μαρτίου 1893 ἐστιχούργησα.

Εἰκοσιπενταετηρίδ' ἑορτὴν Κόντῳ ἄγοντι,
 ἐξ οὗ γραμματικῆς δημόσιος διδάχος
 ἐξεφαάνθη ἐν ἄστει Ἀθήνης, κᾶκτοτε κομψαῖς
 λέξεσι τὴν λυγρὴν παῦσε κακοφραδίην,
 σήμερον Ἀβδηρῖται ἐναλλάξ γλωττοκοποῦντες
 συγχαίρουσι. Βαβαὶ τῆς ματαιοσχολίης!
 Αὐτὸς δ' ἐν πρώτοις αὐτεκτίμησιν ἑαυτοῦ
 ἐκθεῖς ἐν προπόσει ὥρσε γέλωτα πολύν.

[Αναφέρεται στὴν ἐπίσημη συνεδρία (17 Μαρτίου 1893) τῆς Ἀρχ. Ἐτ. γιὰ τὰ εἰκοσιπέντε χρόνια καθηγεσίας τοῦ Κόντου. Ἡ πρόσκληση τοῦ Κουμανούδη ὑπάρχει στὸν φάκ. 18 (1132), ἀρ. 78.]

196. 1894 Ἀπριλίου 12-17 ἐστιχούργησα.

Πολὺ πολὺ παράδοξον τὸ νὰ ἐγκαινιάσῃ
 τὴν καλλιμαρμαρόχρυσον τοῦ Σίν' Ἀκαδημία
 ἐκὼν ἀέκων γέρων τις, καὶ νὰ προοιμιάσῃ
 μελέτης συναδέλφου του, ἔχων αὐτὸς ἀλλοίαν
 περὶ τῶν Ἀκαδημιῶν καὶ ὅλως ἐναντίαν
 τὴν γνώμην, ὅτι δηλαδὴ 'ς τὸ ἔθνος μας ἀκόμῃ
 διὰ τοιαῦτα πράγματα δὲν ἄνοιξαν οἱ δρόμοι·
 πρῶτον σπουδῆς κ' ὑπομονῆς καὶ ἀφιλοδοξίας
 ἔχομεν χρεῖαν περισσὴν, οὐχὶ Ἀκαδημίας.

Ἄς γράψω δὲ καὶ τοῦτο, πὼς ἐτοῦτα τὰ ἐγκαίνια,
 καὶ μετὰ πενταήμερον, καμμιὰ ἐφημερὶς
 τῆς πρωτευούσης μας ἐδῶ δὲν ἔσχε τὴν εὐγένεια
 νὰ τ' ἀναφέρῃ κἂν ἀπλῶς ἢ καὶ μὲ μέμψεις δύο τρεῖς.

Ἀξιότιμοι κύριοι, Ἐπειδὴ ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρίας Σπ. Φιντικλῆς προεδήλωσεν, ὅτι δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν δημοσίαν ταύτην συνεδρίασιν, τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐταιρίας ἀνέθεσεν εἰς ἐμὲ νὰ ἀναπληρώσω αὐτὸν σήμερον. Ὅθεν καλῶ τὸν ἐν τῷ Συμβουλίῳ ἡμῶν συνάδελφον Γεώργιον Νικολαΐδην, ἵνα ἀναγνώσῃ τὴν προαγγελθεῖσαν αὐτοῦ ἀρχαιολογικὴν μελέτην.

Εἶπα τ' ἀνωτέρω ὅχι μὲν ἀπὸ χαρτίου τῇ 13 Ἀπριλίου 1894, ἀλλὰ μὲ ἐν λάθος, εἰς τὴν Σιναίαν Ἀκαδημίαν, ἀφοῦ τὸ Συμβούλιον μ' ἐφορτώθηκε νὰ ἀναλάβω τὸ δυσάρεστον ἔμοι τοῦτο ἔργον, ὅποιον καθ' ὅλην μου τὴν ζωὴν δὲν ἔκαμα.

197. Ἀτελείωτόν μου στιχοῦργημα.

Ἦλθες ἡμέρα ποθητή, εὐλογημένη ὥρα,
καὶ ἡμπορῶ ἐλεύθερος νὰ ἀναπνέω τώρα,
ἐλεύθερος, καθὼς ποτε εἰς τ' ὄνειρόν μου εἶδα
νὰ πέτωμαι 'ς τὰ χαμηλά, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλπίδα
κ' εἰς μέρη ὑψηλότερα χωρὶς πτερὰ νὰ φθάσω,
ἂν τὰ τελώνια τοῦρανοῦ μ' ἄφιναν νὰ περάσω·
τελώνια ὅμως καὶ ἐδῶ ἐπὶ τῆς γῆς ἄλλοῖα
ὅτι σταθμεύουν ἄγρυπνα, ὁ φθόνος, ἡ κακία
τῶν ὁμοτέχων μας, αὐτὸ δὲν ἐνθυμούμην τότε·
τώρα τὸ εἶδα, κ' ἔπαυσαν αἱ πλάναι μου αἱ πρῶται.

Τῇ 29 Δεκεμβρίου 1894, ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἔδωκα γραπτὴν τὴν παραίτησίν μου ἀπὸ τῆς γραμματείας τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἀθηνῶν ἐταιρίας (μετὰ 35 ἐτῶν ὑπηρεσίαν μου ἐν αὐτῇ) ἔγινε συνεδρίασις τοῦ Συμβουλίου καὶ ὁ Τσιβανόπουλος καὶ ὁ Καββαδίας εἶπαν (μακρότατα ὁ πρῶτος) τὸν πανηγυρικόν μου, οἷόν ποτέ μου δὲν ἤκουσα, ὡς ἐπιτάφιόν μου, ἐπὶ δὲ καὶ ὁ ἄθλιος Παπαναστασίου ὁ συνεδρεύων τώρα!!! Μετὰ δὲ 9 ἡμέρας τὸ προκομμένον τοῦτο Συμβούλιον ἐψήφισε διάδοχόν μου ἐν τῇ γραμματείᾳ τὸν Καββαδιάν!!, ἐδέχθη δ' εὐθὺς ὕστερον καὶ τὴν παραίτησιν τοῦ υἱοῦ μου Ἀθανασίου, τοῦ ὑπηρετήσαντος 18 σχεδὸν χρόνους τῇ Ἐταιρίᾳ μετὰ ζήλου καὶ πίστεως!!

[Ἀντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη στὸν φάκ. 28 (1142), ἀρ. 31 (5). Εἶναι δημοσιευμένα· Β. Χ. Πετράκος, Ὁ Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης καὶ τὰ γεγονότα τοῦ 1894, *ΕΔΑΕ* 8 (1989) 29-30.]

198. Ἀντιγεγραμμένα ἐνταῦθα, ἀλλ' ἐν ἀταξίᾳ, ὅχι τακτικῇ πινὶ σειρᾷ. Εἶναι δέ τινα μὲν εἰς παλαιὰν γλῶσσαν καὶ μέτρα καὶ εἰς νεώτερα μέτρα ἄλλα καὶ ὕφος, ἀναμῖξ, πρωτότυπα καὶ μεταφράσεις ἐκ πέντε γλωσσῶν τῆς ἀρχ. Ἑλληνικῆς, Λατινικῆς, Γαλλικῆς, Γερμανικῆς, Τουρκικῆς. Λεῖπουν δὲ καί τινα, οἷον τὸ ποιηθέν μοι εἰς φραγκ. Λενορμάντ, τὸν ἀρχαιοκλόπον, ἡ μετάφρασις τοῦ μονολόγου τοῦ *Ριχάρδου* *3ου* τοῦ Σαίξπηρ (ἀ' πρά-

ξεως α^η σκηνή, ἐκ τοῦ Γερμαν.) ἃ δὲν ηὐκαίρησα ν' ἀναζητήσω ἐν τοῖς χαρτίοις μου) ὁ δὲ *Σιράτης* μου εἶναι ἐδῶ ὁλόκληρος, καθὼς ποθῶ νὰ τυπωθῇ ποτε, ζῶντος μου ἢ μετὰ θάνατον. Ὅσα δὲ ἄλλα στιχουργήματά μου ἐτύπωσα πρὸ καιροῦ εἰς ἐφημερίδας πολιτικές, εἰς ἡμερολόγια, εἰς περιοδικά, ἐδῶ δὲν τὰ ἀντέγραψα πλὴν ὀλίγων. Σ. Α. Κ. τῇ 22 Νοεμβρ. 95. Τὰ ἔχοντα ἐμπρὸς σταυρίδιον κρίνω ἐπιτυχέστερα τῶν ἀσταυρώτων.

[Σημείωση σὲ ἀντίγραφα στιχουργημάτων του.]

199. Τοὺς στίχους ὁποῦ ἔγραψες, ἄ! ὄχι, Σολομέ μου
 'ποῦ μὲ καῦμοὺς ἔθρηνώδησες γιὰ τὴν φαρμακωμένη
 τὴν κορασιὰ 'ς τὴν Ζάκυνθον, ὥς τώρα ἐγὼ ποτέ μου
 ποτὲ δὲν τοὺς ἐδιάβασα χωρὶς μὲ δακρυσμένη
 ὄψι νὰ σκύψω κατὰ γῆς καὶ νὰ εἰπῶ τί εἶναι
 ὁ κόσμος τοῦτος! αἱ χαρὰὶ αὐτοῦ λῦπαι κ' ἐκεῖναι!

[Αντίγραφο Π. Σ. Κουμανούδη.]

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1	φάκ. 1558Α', άρ. 1-11	39	φάκ. 36 (1150), άρ. 64, 65
2	φάκ. 1559, άρ. 2 (1-12)	40	φάκ. 22 (1136), άρ. 27
3	φάκ. 1559, άρ. 14 (1-10)	41	φάκ. 34 (1148), άρ. 162
4	φάκ. 1559, άρ. 16 (1-12)	42	φάκ. 34 (1148), άρ. 86
5	φάκ. 1559, άρ. 17	43	φάκ. 35 (1149), άρ. 139
6	φάκ. 1559, άρ. 9 (1-7)	44	φάκ. 1559, άρ. 18 (11-12)
7	φάκ. 1559, άρ. 12 (1-10)	45	φάκ. 27 (1141), άρ. 2
8	φάκ. 1 (1103)β', άρ. 131	46	φάκ. 32 (1146), άρ. 8 (1)
9	φάκ. 40 (1154), άρ. 21α'	47	φάκ. 32 (1146), άρ. 8 (1-3)
10	φάκ. 43 (1157), άρ. 4	48	φάκ. 36 (1150), άρ. 150
11	φάκ. 2 (1104), άρ. 90	49	φάκ. 32 (1146), άρ. 12
12	φάκ. 43 (1157), άρ. 7	50	φάκ. 24 (1138), άρ. 3β' (29-30)
13	φάκ. 43 (1157), άρ. 1	51	φάκ. 36 (1150), άρ. 138
14	φάκ. 2 (1104), άρ. 149	52	φάκ. 31 (1145), άρ. 4
15	φάκ. 4 (1118), άρ. 6	53	φάκ. 17 (1131), άρ. 21
16	φάκ. 9 (1123), άρ. 1	54	φάκ. 18 (1132), άρ. 34
17	φάκ. 4 (1118), άρ. 2 (1)	55	φάκ. 21 (1135), άρ. 56
18	φάκ. 16 (1130), άρ. 145	56	φάκ. 39 (1153), άρ. 82
19	φάκ. 4 (1118), άρ. 5	57	φάκ. 16 (1130), άρ. 62
20	φάκ. 16 (1130), άρ. 131	58	φάκ. Δ' 2, άρ. 15
21	φάκ. 2 (1116), άρ. 93	59	φάκ. 21 (1135), άρ. 210
22	φάκ. 16 (1130), άρ. 62	60	φάκ. 32 (1146), άρ. 24
23	φάκ. 8 (1122), άρ. 1(86, 89)	61	φάκ. 39 (1153), άρ. 34
24	φάκ. 16 (1130), άρ. 118	62	φάκ. 16 (1130), άρ. 56
25	φάκ. 10 (1124), άρ. 5	63	φάκ. 39 (1153), άρ. 70
26	φάκ. 31 (1145), άρ. 6	64	φάκ. 39 (1153), άρ. 55
27	φάκ. 16 (1130), άρ. 1	65	φάκ. 39 (1153), άρ. 50
28	φάκ. 16 (1130), άρ. 8	66	φάκ. 35 (1149), άρ. 16
29	φάκ. 16 (1130), άρ. 30	67	φάκ. 19 (1133), άρ. 83
30	φάκ. 16 (1130), άρ. 103	68	φάκ. 34 (1148), άρ. 32
31	φάκ. 16 (1130), άρ. 127	69	φάκ. Δ' 6, άρ. 2
32	φάκ. 35 (1149), άρ. 204	70	φάκ. Δ' 6, άρ. 5
33	φάκ. 1 (1115), άρ. 164	71	φάκ. 36 (1150), άρ. 130
34	φάκ. 34 (1148), άρ. 25	72	φάκ. 20 (1134), άρ. 10
35	φάκ. Δ' 7, άρ. 4	73	φάκ. 1 (1103)β', άρ. 101
36	φάκ. 34 (1148), άρ. 8	74	φάκ. 5 (1107), άρ. 31
37	φάκ. 34 (1148), άρ. 159	75	φάκ. 35 (1149), άρ. 39
38	φάκ. 34 (1148), άρ. 50	76	φάκ. 34 (1148), άρ. 97

- 77 φάκ. 45 (1159), άρ. 13
 78 φάκ. 18 (1132), άρ. 3
 79 φάκ. 22 (1136), άρ. 24
 80 φάκ. 35 (1149), άρ. 59
 81 φάκ. 5 (1107), άρ. 96
 82 φάκ. 35 (1149), άρ. 41
 83 φάκ. 35 (1149), άρ. 79
 84 φάκ. 18 (1132), άρ. 8
 85 φάκ. 27 (1141), άρ. 1 (23)
 86 φάκ. 28 (1142), άρ. 4
 87 φάκ. 1 (1103)α', άρ. 22
 88 φάκ. 37 (1151), άρ. 21
 89 φάκ. 17 (1131), άρ. 20
 90 φάκ. 4 (1106), άρ. 9
 91 φάκ. 4 (1106), άρ. 16
 92 φάκ. 37 (1151), άρ. 2
 93 φάκ. 37 (1151), άρ. 7
 94 φάκ. 28 (1142), άρ. 44
 95 φάκ. Δ' 2, άρ. 6
 96 φάκ. 36 (1150), άρ. 14
 97 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 98 φάκ. 2 (1104), άρ. 6α'
 99 φάκ. 16 (1130), άρ. 164
 100 φάκ. 17 (1131), άρ. 32
 101 φάκ. 37 (1151), άρ. 34
 102 φάκ. 21 (1135), άρ. 2γ'
 103 φάκ. 21 (1135), άρ. 208
 104 φάκ. 21 (1135), άρ. 2β'
 105 φάκ. 21 (1135), άρ. 2α'
 106 φάκ. 36 (1150), άρ. 56
 107 φάκ. 21 (1135), άρ. 1 (α'-η)
 108 φάκ. 21 (1135), άρ. 13
 109 φάκ. 1559, άρ. 12 (2β)
 110 φάκ. 1558B' Δίφυλλο-εξώφυλλο
 111 φάκ. 16 (1130), άρ. 86
 112 φάκ. 36 (1150), άρ. 66
 113 φάκ. 36 (1150), άρ. 106
 114 φάκ. 36 (1150), άρ. 41
 115 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 116 φάκ. 36 (1150), άρ. 152
 117 φάκ. 17 (1131), άρ. 22
 118 φάκ. 20 (1134), άρ. 77
 119 φάκ. 35 (1149), άρ. 112
 120 φάκ. 34 (1148), άρ. 33
 121 φάκ. 36 (1150), άρ. 140
 122 φάκ. 36 (1150), άρ. 58
 123 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 124 φάκ. 17 (1131), άρ. 3
 125 φάκ. 36 (1150), άρ. 61
 126 φάκ. 21 (1135), άρ. 133
 127 φάκ. 36 (1150), άρ. 153
 128 φάκ. 36 (1150), άρ. 118
 129 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 130 φάκ. 36 (1150), άρ. 62
 131 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 132 φάκ. Δ' 2, άρ. 13
 133 φάκ. 36 (1150), άρ. 4 (5)
 134 φάκ. 4 (1118), άρ. 4 (3)
 135 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 136 φάκ. 34 (1148), άρ. 48
 137 φάκ. 17 (1131), άρ. 28
 138 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 139 φάκ. 53 (1167), άρ. 1 (7)
 140 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 141 φάκ. 36 (1150), άρ. 146
 142 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 143 φάκ. 35 (1149), άρ. 44
 144 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 145 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 146 φάκ. 36 (1150), άρ. 105
 147 φάκ. 20 (1134), άρ. 6
 148 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 149 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 150 φάκ. 34 (1148), άρ. 116
 151 φάκ. 36 (1150), άρ. 112
 152 φάκ. 36 (1150), άρ. 57
 153 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 154 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 155 φάκ. 36 (1150), άρ. 159
 156 φάκ. Δ' 7, άρ. 4
 157 φάκ. 39 (1153), άρ. 48
 158 φάκ. Δ' 7, άρ. 4

- 159** φάκ. 34 (1148), ἀρ. 68
160 φάκ. 36 (1150), ἀρ. 136
161 φάκ. 35 (1149), ἀρ. 137
162 φάκ. Γ' 8, ἀρ. 12
163 φάκ. 36 (1150), ἀρ. 87
164 φάκ. 24 (1138), ἀρ. 3ε'(21-22)
165 φάκ. Δ' 2, ἀρ. 14
166 φάκ. 21 (1135), ἀρ. 122
167 φάκ. 25 (1139), ἀρ. 2
168 φάκ. 27 (1141), ἀρ. 25
169 φάκ. 27 (1141), ἀρ. 1 (3)
170 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 30
171 φάκ. 27 (1141), ἀρ. 13
172 φάκ. 17 (1131), ἀρ. 36
173 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 49
174 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 14
175 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 28
176 φάκ. 27 (1141), ἀρ. 9
177 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 20 (1)
178 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 3
179 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 3
180 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 9
181 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 81
182 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 9
183 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 36 (2)
184 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 39
185 φάκ. 36 (1150), ἀρ. 27
186 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 13
187 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 27
188 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 24 (4)
189 φάκ. 35 (1149), ἀρ. 66
190 φάκ. 32 (1146), ἀρ. 25
191 φάκ. 25 (1139), ἀρ. 15
192 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 36 (1)
193 φάκ. 35 (1149), ἀρ. 197
194 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 25
195 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 20 (2)
196 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 2
197 φάκ. 26 (1140), ἀρ. 1
198 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 1
199 φάκ. 28 (1142), ἀρ. 30 (5)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΑΚΕΛΛΩΝ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Φάκ. Α': Ήμερολόγια άνασκαφών Σ. Α. Κουμανούδη άρ. 1-19.

Φάκ. Β': Ήμερολόγια άνασκαφών Σ. Α. Κουμανούδη άρ. 20, 21.

Φάκ. Γ': Σ. Κουμανούδη κατάλοιπα

1. Άγορές ή δωρεές αρχαίων
2. Σχέδια
3. Διοικητικό Συμβούλιο - Συνελεύσεις Άρχ. Έτ.
4. Άλληλογραφία πρὸς Σ. Α. Κουμανούδη
5. Έπιστολές άλλων γιὰ θέματα τῆς Άρχ. Έτ.
6. Άλληλογραφία Άθανασίου Σ. Κουμανούδη
7. Από Σ. Α.Κουμανούδη καὶ Άρχ. Έτ. πρὸς διαφόρους
8. Διάφορα. Μέλη, οικονομικά, πρωτόκολλα παραδόσεως αρχαίων κτλ.

Φάκ. Δ': Σ. Κουμανούδη σημειώματα από τὸ ἀρχεῖο Γεωργίου Οικονόμου

1. Διάφορα σημειώματα
2. Διάφορα σημειώματα
3. Περὶ ιδρύσεως Μουσείου
4. Μουσείο. Μεταφορὰ ἀρχαίων 1875-1876
5. Φωτογραφία 1872
6. Περὶ ιδρύσεως Άκαδημίας
7. Αντίγραφα Π. Σ. Κουμανούδη
8. Σημειώματα Π. Σ. Κουμανούδη

ΑΡΧΕΙΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

368Α' - 368Β' - 368Γ': Χειρόγραφο *Έλληνικῆς Βιβλιογραφίας*

ΤΜΗΜΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΟΜΟΙΟΤΥΠΩΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Άρχεῖον Φιλολογικόν

1558Α', 1558Β', 1559

Άρ. ΕΒΕ 4098

Άρχεῖον Στεφάνου Α. Κουμανούδη

1 (1103)α', 1(1103)β', 2 (1104), 3 (1105), 4 (1106), 5 (1107), 6 (1108), 7 (1109), 8 (1110), 9 (1111), 10 (1112), 11 (1113), 12α' (1114α), 12β' (1114β), 12γ' (1114γ), 12δ' (1114δ), 12ε' (1114ε').

1 (1115), 2 (1116), 3 (1117), 4 (1118), 5 (1119), 6 (1120), 7 (1121), 8 (1122), 9 (1123), 10 (1124), 11 (1125), 12 (1126), 13 (1127), 14 (1128), 15 (1129), 16 (1130), 17 (1131), 18 (1132), 19 (1133), 20 (1134), 21 (1135), 22 (1136), 23 (1137), 24 (1138), 25 (1139), 26 (1140), 27 (1141), 28 (1142), 29 (1143), 30 (1144), 31 (1145), 32 (1146), 33 (1147), 34 (1148), 35 (1149), 36 (1150), 37 (1151), 38 (1152), 39 (1153), 40 (1154), 41 (1155), 42 (1156), 43 (1157), 44 (1158), 45 (1159), 46 (1160), 47 (1161), 48 (1162), 49 (1163), 50 (1164), 51 (1165), 52 (1166), 53 (1167), 54 (1168).

- Βενετία 54, 201, 243· Βενετοὶ 260
 Βενθόλος Ἰωάννης 31, 49, 61.156, 158, 189
 Βενιαμὶν Λέσβιος 214
 Βενιζέλος Ἰ. 139
 Βενιζέλος Μιτιάδης 168, 171, 176, 253
 Βεργωτῆς Μαρῖνος 64, 164· *Δοκίμιον περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* 64, 65, 164, 165
 Βερναρδάκης Δημήτριος Ν. 38, 51, 78.203, 107, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 176, 196· *Μαρία Δοξαπατρή* 107· *Εἰκασία* 160
 Βερναρδάκης ἢ Μπε(ρ)ναρδάκης Δημήτριος, ὁμογενὴς 154, 230, 248
 Βερολίνο 18, 19, 22.19, 24.25, 31.54, 111, 195, 201, 207, 214· Συνέδριο 76, 105, [198]· Συνδιάσκεψη 271
 Βεσπασιανός, αὐτοκρ. Ρώμης 246
 Βηλαράς Ἰωάννης 166, 253
 Βηρυτὸς 224
 Βησσαρίων, ἀρχιεπίσκοπος Νικαίας καὶ καρδινάλιος Τοῦσκλων 253
 Βίας Πριηνεὺς 254
 Βιβλάκης ἢ Βιβυλάκης (Βυβυλάκης) Ἑμμανουὴλ 22.19, 206, 252
 βιβλιοθήκη Ἀδριανοῦ (ἀνασκαφή) 80.209
 βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου - Δημοσία - Ἑθνικὴ 173, 193, 196, 220, 230
 Βιέννη 277
 Βιζυηνὸς Γεώργιος Μ. 258
 Βικέλας Δημήτριος· *Ὁδυσσεὺς Παφωδία Ζ* 163
 Βικτωρία Α', βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας 270
 Βιργίλιος (Publius Vergilius Maro) *Αἰνείας* (*Aeneis*) 92, 147, 148, 149, 153
 Βλαστός Ἀντώνιος Π. 178
 Βλαχία 265, 266· Βλάχοι 219
 Βλάχος Ἄγγελος Σ. 87, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 176
 Βόλνεϋ (Volney C. F.) *Τὰ εἰρεῖνα* (*Les Ruines*) 190
 Βόνιτσα 216
 Βόσπορος 238
 Βοτανικὸς κήπος 216, 259
 Βουβουλίνα 212
 Βούλγαρης Δημήτριος Γ. 77
 Βούλγαρης Εὐγένιος 203, 214, 215, 261, 275
 Βουλγαρία 18, 227, 269· Βούλγαροι 227
 Βουλευτήριον (ἀνασκαφή) 183
 Βουλπιώτης Δημήτριος 145
 [Βοῦρος] Δεκόζης (Σταμάτιος;) 223
 Βουσάκης Κωνσταντῖνος 35
 Βουτσαῖος ποιητικὸς διαγωνισμὸς 65, 87, 88, 90, 161, 196
 Βουτσινᾶς Ἰωάννης 87, 87.223
 Βράϊλας Ἀρμένης Π.· *Περὶ μουσικῆς* 237
 Βρασιλία 198
 Βυζάντιο 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 125, 126, 202, 220· Βυζαντινοὶ 141, 190, 211, 212, 216· βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες 125· βυζαντινὰ κείμενα 120, 121, 216· βυζαντινὲς ἐπιγραφαὶ 121· βυζαντινισμὸς 253
 Βυζάντιον (=Κωνσταντινούπολη) 255· βλ. καὶ Κωνσταντινούπολη
 Βυζάντιος Σκαρλάτος Δ. 59.152, 120, 126, 155, 172, 176, 195· *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως* 109, 109.293, 120, 123
 Βύρων Λόρδος (Byron G.) 211, 244
 βωμὸς τῶν Πεισιστρατιδῶν 195
 Γαβαλάς Ζαφείριος Δ. 184
 Γαζῆς Ἀνθίμος 214, 221, 255, 261
 Γαλλία 76, 77, 220, 226, 227, 243· Γάλλοι 77, 168, 182
 Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ 184
 Γαλλικὴ ἐπανάσταση 115
 Γαμβέττας Λέων (Gambetta) 253
 Γαριβαλδῖνοι 104.284
 Γενεύη 26, 248
 Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Αὐγούστου (Augsburger Allgemeine Zeitung) 44.102, 102.276, 206
 Γεννάδιος 261

- Γεννάδιος Γεώργιος 30, 155, 195, 221
 Γενουήνσιοι 260
 Γεράκης Γεώργιος Α. 193, 194
 Γερμανία 21, 23, 31, 41, 42, 59.153, 65, 71.182, 76.197, 79, 115, 142, 180, 228·
 Γερμανοί 76.197, 77, 186, 198, 224
 Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο 90
 Γερμανικός (Germanicus Iulius Caesar) 151
 Γεώργης, ὑπηρέτης οἰκογ. Στ. Κουμανού-
 δη 187
 Γεωργική Σχολὴ Τίρυνθος 217, 220
 Γεώργιος Α', βασιλεὺς 24.27, 27, 33, 169, 190, 191, 195, 198, 236, 239, 240, 246, 257, 268
 Γκινάκας 172, 173
 Γλάδστον (Gladston William Ewart) 253
 Γλαυκωπίδης Σπυρίδων 129, 129.357
 Γότθοι 213
 [Γούζαρης] Σπυρίδων 276
 Γουζέλης Δημήτριος· *Ἡ Κρίσις τοῦ Πάρι-
 δος 165· Ἱερουσαλὴμ ἐλευθερωμένη* (μτφ) 165
 Γούναρης Δημήτριος Τριπολίτης· *Πλά-
 τωτος Κρίτων εἰς τὴν καθωμιλημένην γλῶσ-
 σαν μεταβλημένος καὶ πολλαχοῦ διὰ ση-
 μειώσεων διενκρινημένος* 63.163
 Γραβιάς χάνι 121.332
 Γρηγόριος Ε', πατριάρχης Κωνσταντινου-
 πόλεως 232
 Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς 212
 Γυμνάσιον Πατρῶν 29.51
 Γυμνάσιον Πτολεμαίου (ἀνασκαφή) 230
 Γυψέλι 259

 Δαμαλᾶς Νικόλαος Μ· *Τὸ ζήτημα τῶν μο-
 νῶν* 249
 Δαπόντες Καισάριος 196
 Δείναρχος 137
 Δεκιστάλ(λ)ας Ἰωσήφ 171, 232
 Δεληγεώργης Ἐπαμεινώνδας 24.27
 Δελφοὶ 67, 76, 141· μαντεῖο 119· ἀνα-
 σκαφὲς τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης 76, 78, 195

 Δεσύλλας Συγοῦρος (Διονύσιος;) 190
 Δεσύλλας Συγοῦρος (Σπυρίδων;) 189
 Δῆλος 201· ἀνασκαφὴ Γάλλων 183
 Δημητρίου Ἰωάννης· συλλογὴ 198
 Δήμιτσας Μαργαρίτης Γ. 184, 185
 δημοκράται 105.287, 202
Δημοκρατικὴ Ἀνατολικὴ Ὁμοσπονδία, ἐφημ.
 (Γενεῦη) 26
 Δημόκριτος Ἀβδηρίτης 254
 Δημοσθένης 201, 212
 Διαγόρας Ρόδιος 254
 Διαμαντόπουλος, ὁ ὑπερασπίσας τὴν Ὀ-
 λυμπακὴν σύμβασιν 183
 Διανομεὺς τῆς *Νέας Ἑλλάδος* (= Στέφανος
 Α. Κουμανούδης) 52
 Διανομεὺς τοῦ *Φιλίστορος* (= Στέφανος Α.
 Κουμανούδης) 52
 Διαφωτισμὸς 107, 109, 128, 130
 Διδασκαλεῖον 216
 Δινδόρφιος (Dindorf Wilhelm ἢ Ludwig)
 274
 Διογένειον γυμνάσιον (ἀνασκαφὴ) 183
 Διόδωρος ὁ Σικελιώτης 157
 Διομήδης Κυριακὸς Ἀναστάσιος 48.109
 Διονυσιακὸ θέατρο (ἀνασκαφὴ) 80.209, 87.223, 230
 Δίπυλον (ἀνασκαφὴ) 183
 Δοκὸς Γκίκας 201
 Δομόκειος προέλασις 256
 Δούκας Νεόφυτος 18, 214, 261
 Δραγάτης Ἰάκωβος Χ. 184, 185
 Δραγούμης Ἐμμανουὴλ 104.283
 Δραγούμης Νικόλαος Μ. 190, 232
 Δραγούμης Στέφανος Ν. 76.197, 78.202, 95, 96, 185
 Δύση 114, 202, 235, 239, 264
 Δωδώνη 254

 Ἑβραῖοι 211· Ἑβραῖος 226
 Ἑθνικὴ Ἀμυνα, σύλλογος 104
 Ἑθνικὸν τυπογραφεῖον 174
 Ἑθνοφυλακὴ 106, 217, 229, 237, 242
 Εἰρηνικὸς ὠκεανὸς 239
 Ἑκαταῖος Μιλήσιος 254

- 'Ελβετία 243· 'Ελβετοὶ 241
 'Ελευσίς 196
 'Ελισάβετ, βασίλισσα τῆς 'Αγγλίας 247
 'Ελληνας Διονύσιος, θεῖος Αἰκ. Κουμα-
 νούδης 26.33, 187
 'Ελληνικὴ αὐτοκρατορία 103.281
 ἑλληνικὴ ἐκκλησία 202
 'Ελληνικὴ ἐπανάσταση 113, 211, 224, 263,
 [272]
 'Ελληνικὸν 'Εκπαιδευτήριον 27, 43
 'Ελληνικὸν Φιλολογικὸν Συνέδριον ἢ 'Ελ-
 ληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 62.160,
 63, 169-176
 'Ελληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος 92.250
 'Ελληνικὸς φιλολογικὸς Σύλλογος Κων-
 σταντινουπόλεως 92.252, 190
 'Ελλησποντος 239
 'Εξάδιος 167· βλ. καὶ Ξάδης
 'Επιδαυρία 132· 'Επίδαυρος 201· ἀνασκα-
 φὴ 183
 ἐπιτροπές· γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ νέου δα-
 σμολογίου 59· γνωμοδοτικὴ περὶ ἀγο-
 ρᾶς συλλογῆς νομισμάτων 'Επτανή-
 σου 196· ἐξεταστικὴ διδακτικῶν ἐγγει-
 ριδίων 92.245, 112.303, 196· ἐξεταστι-
 κὴ διδασκάλων 196· ἐξεταστικὴ τῆς
 βιβλιοθήκης 196· ἐπὶ τοῦ Συνοικισμοῦ
 τῶν Θρακοβουλγάρων καὶ Σέρβων
 103.280· ἐποπτείας γυμνασίων 92.245,
 196, 198· θεάτρου 92.245, 196· κα-
 θορισμοῦ ἀρχαιολογικῶν θέσεων 196·
 'Ολυμπιακῶν ἀγώνων (1859, 1870) 196·
 'Ολυμπιακῶν ἀγώνων (1896) 98, 200·
 ὀνοματοθεσίας ὁδῶν 'Αθηνῶν 59, 196·
 πραγματογνωμοσύνης γιὰ τὴ γνησιό-
 τητα παλαιῶν χειρογράφων 92.245·
 πρὸς γνωμοδότησιν περὶ πονήματος
 τοῦ Καيسαρίου Δαπόντε 196· πρὸς
 ἐξέτασιν τῶν Σιμωνίδου χειρογράφων
 196· πρὸς καθορισμὸν ἀγορᾶς οἰκιῶν
 ἐν 'Ελευσίνι 196· τοποθετήσεως ἀρ-
 χαίων ἐν τῷ 'Εθνικῷ Μουσείῳ 196·
 ὑπὲρ ἀγορᾶς ἀρχαίων 196· βλ. καὶ
 Μεσαιῶν
 'Επίχαρμος 254
 'Επτάνησα – 'Επτανήσος 64, 159, 164, 224,
 231, 236· 'Επτανήσιοι 159, 166· ἑπτα-
 νησιακὴ σχολὴ 55, 64
 'Ερανιστής, περιόδ. 141
 'Ερατοσθένης 254
 'Ερευθαλίων 167· βλ. καὶ Ρεφτάλιος
 'Ερίβια 167· βλ. καὶ 'Ηερίβιοι
 Εὐαγγελινὸς 154
 Εὐαγγελισμοῦ ἐκκλησία 193
 Εὐάνδρος (Evander) 153
 'Εὐνάρδος (Eynard Jean Gabriel) 248
 Εὐρυπίδης 149, 150, 195· *Ρήσος* 137
 Εὐρώπη 18, 68, 75, 85.218, 101, 105, 117,
 118, 137, 150, 208, 214, 216, 217, 220,
 223, 224, 226, 229, 232, 235, 238, 240,
 243, 253, 254, 263, 265, 271, 274, 275·
 Εὐρωπαῖοι 104, 131, 177, 182, 186,
 203, 204, 205, 223, 254· εὐρωπαϊκὸς
 πολιτισμὸς 116· εὐρωπαϊκὲς ἐπανα-
 στάσεις 102
 Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας 212
 'Εὐσώρου υἱὸς 167
 Εὐσταθίου Δημοσθένους 189
 Εὐστρατιάδης Παναγιώτης 67.174, 71,
 71.182, 73, 80.207, 168, 176, 177, 199
 'Εφεσος 201
 'Εφημερίς 76.197, 145, 201
 'Εφημερίς τοῦ Λαοῦ 51.123
 'Εφημερίς τῶν Φιλομαθῶν 231, 232
 'Εφιάλτης, πρόσωπο τῆς μυθολογίας 255
 Ζαγορά 267
 Ζάκυνθος 27, 67, 187, 189, 280
 Ζαλοκώστας Γεώργιος 253· *Μεσολόγγιον*
 51.123· *Ἦραι Σχολῆς* 50, 50.120
 Ζαμπέλιος Σπυρίδων 60, 111, 125· *Ἄσμα-
 τα δημοτικὰ τῆς 'Ελλάδος ἐκδοθέντα μετὰ
 μελέτης ἱστορικῆς περὶ Μεσαιωνικοῦ ἑλλη-
 νισμοῦ* 125, 171, 201, 202· *Βυζαντινὰ με-
 λέται* 207
 Ζάνος Πέτρος 128, 129.354
 Ζάππειον 'Ολυμπίειον 240
 Ζαχαριάδης Γεώργιος 17

- Ζήνων (Ελεάτης) 254
 Ζήσιος ἢ Ζησίου Κωνσταντίνος Γ. 184, 185
 Ζωγίδης, ἀρχαιολογῶν 185
 Ζωγράφος Ξ. 260
 Ζωή, σύζ. Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονο-
 μάχου αὐτοκρ. Βυζαντίου 250
 Ζωσιμάδα 221, 255

 Ἡγεμονίες παραδουνάβιες 17.5
 Ἡερίβοια = Ἐρίβια 167
 Ἡετίων 167· βλ. καὶ Ἀϊτιδὸς
 Ἡπειρος 76, 201, 254, 255, 265, 268,
 271· ἀρχαία 157
 Ἡρακλῆς 265
 Ἡρόδοτος 149, 195, 254
 Ἡσίοδος 147, 149

 Θαλῆς Μιλήσιος 254
 Θεμιστοκλῆς 116, 121
 Θεόδωρος Σάμιος, ἀρχ. τεχνίτης 254
 Θεοτόκης Νικηφόρος 214
 Θεόφραστος Ἐρέσιος 254
 Θερμοπύλαι 113
 Θεσσαλία 76, 201, 221, 254, 255, 265,
 268, 271· ἀρχαία 157
 Θεσσαλονίκη 140, 201, 224
 θετικισμὸς 43
 Θήβα 48
 Θήρα - Σαντορίνη 171· ἀνασκαφὴ Γάλ-
 λων 183
 Θίσβη Βοιωτίας 67.174, 196
 Θουκυδίδης 138, 157, 163, 195
 Θράκη 102, 221, 254, 265· Θράκες στήν
 Ἀθήνα 103· ἀρχαία 254· Θράκια στε-
 νὰ 227
 Θρακικὸς Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος
 Ραιδεστοῦ 104, 104.283
 Θωμᾶς Παλαιολόγος 209
 Ἰανδὸς 156, 240
 Ἰατρικὸς Σύλλογος 260
 Ἰάφεθ 123
 Ἰδαῖος 167· βλ. καὶ Νιδαῖος
 Ἰδομενεὺς 254
 Ἰερὰ Σύνοδος 241

 Ἰερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαυρίᾳ 132
 Ἰθάκη 201
 Ἰκάριος πόντος 167· βλ. καὶ Νικάριο πέ-
 λαγος
 Ἴκετᾶς = Ἴκετῶν 167
 Ἰλισσὸς 259
 Ἰμβρασος 167· βλ. καὶ Νίμπρασος
 Ἰόνιον κράτος 208
 Ἰόνιον πέλαγος, νῆσοι 208· ἀρχ. 157
 Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης 260
 Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης 37, 253
 Ἰπποκλείδης 199
 Ἰπποκράτης 254
 Ἰππόλοχος 167· βλ. καὶ Ἀπόλοχος
 Ἰριάρτε Ἰωάννης ντέ (Iriarte Juan de) 216
 Ἰριδα = Ἴρις 167
 Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης Ι. 258
 Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς
 Ἑλλάδος 53, 55
 ἱστοριονομικὴ ἐπιστήμη - ἱστοριονομία
 202, 206
 Ἰταλία 23, 104.284, 258· Ἰταλοὶ 168, 177
 Ἰωάννης Γ' Βασιλειάδης, Μέγας Δοῦξ τῆς
 Ρωσσίας 209
 Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος 212, 213
 Ἰωαννίδης Ἐμμανουὴλ 190, 191
 Ἰωάννινα 261
 Ἰωάννου Φίλιππος 31, 35, 38, 44.102, 49,
 73, 104.283, 155, 158, 169, 171, 173,
 174, 175, 176, 196, 212, 252, 254, 255,
 275
 Ἰωλκὸς 254

 Κ. (= Στέφανος Α. Κουμανούδης) 46,
 54.138, 62.159
 Κ. Σ. (= Στέφανος Α. Κουμανούδης)
 48.112
 Καββαδίας Παναγιώτης 94, 95, 96, 97,
 184, 185, 279
 Καίρης Θεόφιλος 128, 129, 129.355, 140,
 212, 214, 215, 221, 253· Θεοσεβῶν
 Ἀδελφότης, Θεοσεβικὴ ἐπιτροπὴ 129·
 χειρόγραφο θεοσεβείας 140, 215· Λέ-
 σχη ὁπαδῶν τοῦ Καίρη 129

- Καῖσαρ Ἰούλιος (Gaius Iulius Caesar) 151, 153
 Καισαριανὴ 259
 Καλαμάτα 272
 Καλαμπακικὰ 253
 Καλλιγᾶς Παῦλος 62, 168, 266
 Καλλίνος Ἐφέσιος 254
 Καλλιφορνᾶς (Καλλιφρονᾶς) Δημήτριος 72
 Καλλίφρων Β. Δ.· *Ἐγχειρίδιον ἐλληνικῆς γραμματικῆς* 201
 Καμπούρογλου(ς) Δημήτριος Γρ. 15.2, 184, 185
 Καπλάναι 255
 Καπνικαρέα 172
 Καποδίστριας Ἰωάννης 124, 124.341, 182, 211, 248
 Καραγιαννάκης Δημήτριος 128, 129
 Καραμάνος Γεώργιος 72, 73
 Καραμούζη Δέσποινα, σύζ. Ἀθανασίου Δ. Κουμανούδη 25, 26, 143, 190, 276
 Καραμούζης Δημήτριος Ι., θεῖος τοῦ Στ. Κουμανούδη 17.5, 142
 Καραπᾶνος Κωνσταντῖνος 185
 Καρβελᾶς 189
 Καρκαβίτσας Ἀνδρέας 258
 Καρολίδης Παῦλος 123.335, 182
 Καροῦσος Θεόδωρος 232
 Καρύδης Σοφοκλῆς 258
 Καρχηδόνιοι 153
 Καστόρχης Εὐθύμιος 22, 30-31, 31.53, 32, 32.57, 40, 71, 73, 75, 80.207, 104.283, 168, 169, 171, 173, 175, 176, 181, [192]
 Καστρωμένος ἢ Καστριώτης Παναγιώτης 184, 185
 Κατήνα 188
 Κατραμῆς Νικόλαος 173, 174
 Καφτάντζογλους (Καυταντζόγλου) Λύσανδρος 38.81, 72, 73, 258
 Κεραμεικός (ἀνασκαφή) 80.209
 Κεράτιος Κόλπος 239, 240
 Κέρκυρα 201
 κήπος Πανεπιστημίου 248
 Κηφισοῖα (Κηφισοῖα) 222, 223
 Κικέρων (Marcus Tullius Cicero) *Ὑπὲρ Μίλωνος* (*Pro Milone*) 151
 Κλείδης Γεώργιος 17
 Κλειῶ Τεργέστης, ἐφημ. 92.252, 191
 Κλεόβουλος Ρόδιος 254
 Κλεόπας Διονύσιος, ἀρχιμανδρίτης 232
 Κοδρικᾶς Παναγιώτης 261
 Κοζάνη 271
 Κόκκινη Μηλιά 153
 Κόκκινος Ἐρμανουήλ 168, 171, 176
 Κολοκυθοῦ 259
 Κομανούδης ἢ Κομνηνίδης (= Στέφανος Α. Κουμανούδης) 31.55
 Κόμνος Σπυρίδων 183, 184
 Κοντογόνης Κωνσταντῖνος 168, 176, 189
 Κοντολέων Ἀλέξανδρος Ἐμμ. 185
 Κοντόπουλος Νικόλαος· *Ὁ βασιλεὺς Οἰδίπους, τραγῳδία μεταφρασθεῖσα ἐμμέτρως* 63.163, 64.166, 163
 Κόντος Κωνσταντῖνος 28.44, 36, 39, 39.84, 40, 41, 41.90, 61, 145, 154, 167, 195, 270, 275, 278
 Κοντόσταυλος Ἀλέξανδρος Α. 96, 181, 184
 Κοραῆς Ἀδαμάντιος 45.103, 130, 164, 166, 186, 211, 221, 261· *Ἐπιστολαὶ* 140
 Κόρινθος 258· Ἰσθμὸς 258
 Κορομάντζος Ἐπαμεινώνδας 185
 Κορομηλᾶς Δημήτριος Α.· *Κάμμα* 258
 Κορυδαλὸς 232
 κοσμοπολιτισμός - κοσμοπολιτῶν δόγμα - κοσμοπολιταὶ 99, 245, 267
 Κουμανούδη Ἀθανασίου Δ. οἰκογένεια 17.3, 24.27
 Κουμανούδη Ἄννα Στ. 27, 200, 276, 277
 Κουμανούδη Καντίτσα ἢ Καντήτζα Δ., γιὰ τοῦ Στ. Κουμανούδη 15
 Κουμανούδη Πολυξένη Α. 24
 Κουμανούδη Στεφάνου Α. οἰκογένεια 28.47
 Κουμανούδης Ἀθανάσιος Δ. 17, 24.25, 29.50, 143
 Κουμανούδης Ἀθανάσιος Στ. 27, 28, 80,

- Μελίρρυτος Κυριακός 215
Μέλισσα, περιοδ. 261
 Μελισσινός Σπυρίδων· *Ἰεφθάε, τραγῳδία* 159
Μέριμνα, ἐφημ. 232
 Μεσαιών 117, 121, 213, 253· ἐπιτροπή μεσαιωνικῶν χειρογράφων 175
 Μεσόγειος 224, 226, 227, 228, 240
 Μεσολόγγι 138, 140
 Μεσσηνέζης Ἰωάννης 183
 Μεσσήνιοι (ἀρχ.) 178
 Μηδικὰ 124.340
 Μηλιαράκης Ἀντώνιος 185
 Μῆλος 196
 Μητροφάνης, ἱεροκῆρυξ 221
 Μητόπουλος Ἡρακλῆς 21, 30, 71, 144, 145, 168, 176, 177, 189, 222
 Μικρὰ Ἀσία 208, 221· Ἑλλάσων Ἀσία 254
 Μίλων Κροτωνιάτης 254
 Μίμνερμος Κολοφώνιος 254
 Μινύαι 254
 Μίνως 244, 254
 Μίσιος Πανταζῆς Ἰωάννης 17
 Μιστράς 176
 Μιστριώτης Γεώργιος 122.334
Μνημοσύνη, περιοδ. 109.293, 198
 μοναστικὴ ζωὴ - μοναστήρια 127, 209, 216, 242, 249, 250· δυτικὰ 217
 Μοναφέντης = Ἀστυάναξ 167
 Μόναχο 18, 20.12, 22.19, 30.52, 39.82, 142, 201, 214· Βασιλικὴ Ἀκαδημία 142
 Μοντενεγρίνοι 227
 Μουσεῖα ἀρχαιολογικά· Ἐθνικὸν 104, 190, 191, 196, 216, 230, 248· Βαρβακείου 36, 173, 196· στὸ Πανεπιστήμιο 36· τικὰ 216· Μουσεῖον (1852) 219· βλ. καὶ Ἀκρόπολις, Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία
 Μουσεῖο Βερολίνου 181
 Μουσεῖον Φυσικῆς Ἱστορίας 216
 Μουσουλμάνοι 270
 Μουστοξύδης Ἀνδρέας 184, 186
 Μυκάλη 113
 Μυκῆναι 131, 201· ἀνασκαφὴ 183
 Μυλωνᾶς Κυριάκος Δ. 80.207, 184, 185
 Μυτιλήνη 140
 Μωρέας 203· βλ. καὶ Πελοπόννησος
 Μωϋσῆς 244
 Ναζωραῖος 37
 Νάξος 217
 Ναπαῖοι 202
 Ναυαρίνον (ναυμαχία) 221
 Ναύπλιο 71.182
Νέα Ἑλλάς, ἐφημ. 30.52, 44, 44.102, 46, 52.126, 72.186, 103.281, 129
Νέα Ἡμέρα, ἐφημ. 78, 184
 Νεάπολις Ἰταλίας 173, 201
 νεκροταφεῖα Ἀθηνῶν· δυτικοβόρειον 259· ὑπὲρ τὸν Ἰλισσὸν 259
 Νεροῦτσος Ἀναστάσιος Δ. 184
 Νεστορίδης Κ. 185
 Νίδαῖος = Ἰδαῖος 167
 Νικάριο πέλαγος = Ἰκάριος πόντος 167
 Νικηφόρος Βοτανειάτης 220
 Νικόδημος Ἀγιορέτης 221
 Νικολαΐδης Γεώργιος 184, 185, 278
 Νικολαΐδης, λογιστὴς τοῦ Πανεπιστημίου 193
 Νικολαΐδης Μύρων· *Ὁ Ἕλλην τῆς Ἰδης* 160
 Νικόλαος Α', αὐτοκρ. Ρωσσίας 227
 Νικολοπούλου Αἰκατερίνη, οὐζ. Στεφάνου Α. Κουμανούδη 27, 187, 275, 276
 Νικολοπούλου Ρωξάνδρα, ἀδελφὴ Αἰκατ. Κουμανούδη 189
 Νίμπρασος = Ἱμβρασος 167
 νομισματικὴ ἐπιστήμη 119
 Νοταράς 223
 Νουμᾶς (Numa Pompilius) 244
 Ξάδης = Ἐξάδιος 167
 Ξανθόπουλος Κωνσταντῖνος Σ. 80, 82, 182
 Ξενοπούλος Γρηγόριος 65.170
 Ὁ Πολίτης, ἐφημ. 107
 Ὁ Φίλος τοῦ Λαοῦ, ἐφημ. 46, 102.276, 277, 264
 ὁδοὶ Ἀθηνῶν· Ζαλοκώστα 28· Μητροπόλεως 253

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Α. (= Στέφανος Α. Κουμανούδης) 46
 'Αβάλα, ὄρος στὸ Βελιγράδι 16
 'Αβδηρίται 278
 [Ἀβδουλαζίζ] σουλτάνος 239
 'Αγγλία 77, 226, 227, 228, 243, 269· "Αγγ-
 γλοι 177, 208, 221, 270
 'Αγγλογάλλοι 153
 'Αγγλογαλλορῶσσοι 224
 ἁγία "Αννα 276
 'Αγία γραφή 140
 ἅγιος 'Ηλίας 259
 ἅγιος Σάββας 259
 'Αδριανούπολη 15, 17, 23, 92, 201· συν-
 θήκη 'Αδριανουπόλεως 17.5
 "Αδριον ὄρος 227
 'Αθανάσιος ὁ Μέγας, πατριάρχης 'Αλε-
 ξανδρείας 212
 'Αθήνα 71.182, 75, 99, 101, 101.272, 103,
 103.279, 203, 204, 247, 248, 258, 259·
 Δῆμος 'Αθηναίων 59· 'Αθῆναι - 'Αθη-
 ναῖοι (ἀρχ.) 122, 124.340, 157, 158,
 243, 244
 'Αθηνᾶ, γυναικαδέλφη τοῦ Γενναδίου 189
 'Αθηνᾶ, ἐφημ. 46, 140
 'Αθήναιον, περιόδ. 40, 78, 78.203, 84.217,
 85, 117, 198, 247, 250, 253
 'Αθήναιον, σύλλογος 92, 148, 149, 198
 'Αθήναιος 139, 141
 Αἰγαῖον πέλαγος, νῆσοι 208, 216
 Αἶγινα 18· Ὀρφανοτροφεῖον 212
 Αἶγιον 196
 Αἴγυπτος 114· Αἰγύπτιοι (ἐλληνιστικῆς
 ἐποχῆς) 141
 Αἰσχίνης 137
 Αἰσχύλος 149
 'Αἰτιός = 'Ηετίων 167
 Αἰτωλία - Αἰτωλοί (ἀρχ.) 157, 178
 Αἰών, ἐφημ. 48.109, 108.291, 129, 145
 'Ακαδημία 'Αθηνῶν, Σιναΐα 46, 61, 62,
 62.159, 63, 164, 168, 169, 172, 174,
 196, 209, 230, 248, 266, 267, 278, 279
 'Ακαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολί-
 νου 90, 195
 'Ακαρνανία (ἀρχ.) 157
 'Ακράγας 201
 'Ακρόπολις 78, 183, 198, 259· ἀνασκα-
 φὴ 183· μουσεῖο 104, 248
 'Ακρόπολις, ἐφημ. 117, 125, 257
 'Αλεξάνδρεια 212, 224
 'Αλέξανδρος, πατριάρχης 'Αλεξανδρείας
 212
 'Αλέξανδρος τῆς Μακεδονίας 115, 116,
 118, 119, 122, 141, 221, 254, 272
 'Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, αὐτοκρ. Βυζαν-
 τίου 212, 220
 'Αλέξιος Β΄ Κομνηνός, αὐτοκρ. Βυζαν-
 τίου 220
 'Αλέξιος Γ΄, αὐτοκρ. Βυζαντίου 220
 'Αλέξιος Δ΄, αὐτοκρ. Βυζαντίου 220
 'Αλέξιος Ε΄, Μούρτζουφλος αὐτοκρ. Βυ-
 ζαντίου 220
 'Αλευάδαι, ἀρχαῖο θεσσαλικὸ γένος 255
 'Αλικαρνασσός 201
 'Αλκαῖος 254
 'Αλλάτιος Λέων 216
 'Αμαλία, βασίλισσα 246
 'Αμερικὴ ἢ Βόρειος 'Αμερικὴ 85.218, 182,
 226, 227, 242, 243, 247
 'Αρμιανὸς Μαρκελλῖνος (Ammianus Mar-
 cellinus) 153
 'Αρμελόκηποι 259
 'Αμφικτυονικὸ συνέδριο 119
 "Αμφισσα 67, 154, 275
 'Αναγνωστάκης 'Ανδρέας 74
 'Αναγνωστόπουλος, ἐφημεριδογράφος 198
 'Ανακρέων 205
 'Ανατολὴ 114, 179, 221, 227, 232, 238,
 239, 250, 264· ἀνατολικὴ στασιμότης
 48· ἀνατολικὸν ζήτημα 238· ἀνατολι-
 σμὸς 79, 180

- Ἀνδρίτσα 178
 Ἄνδρος 217
 Ἀνδρουτσός Ὀδυσσεύς 121.332
 Ἀνθρακίτης Μεθόδιος 261
 Ἄννα 188
 Ἀντωνιάδης Ἀντώνιος Ι.· [*Ἐπιτομή τῆς Γενικῆς Ἱστορίας*] 201· [*Σύνοψις τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας ... Ἱστορία τοῦ Μεσαίωνα*] 201
 Ἀντωνιάδης Κωνσταντῖνος, ἐκδότης 27.43
 Ἀπόλλων 244
 Ἀπολλώνιος Ρόδιος 254
 Ἀπόλοχος = Ἱππόλοχος 167
 ἀποστολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους 110, 110.299
 Ἀποστολίδης Β.· Ὀμήρου Ἰλιάδος ἐξάμετρος ἀπλοελληνικὴ μετάφρασις 167
 Ἀποστολίδης Μισαήλ 49, 158, 232
 Ἀργολίς 203
 Ἀργυρόπουλος 188
 Ἄρειος Πάγος 259
 Ἄρειος, πρεσβύτερος Ἀλεξανδρείας 212
 Ἀριστάρχης (Σταυράκης;) 184, 185
 Ἀριστοτέλης 115, 137, 254· *Περὶ ποιητικῆς* 190· *Πολιτικά* 137, 172
 Ἀριστοφάνης 140, 149· Ὀρνίθες 156
 Ἀρκαδία 203
 Ἀρσάκειον Παρθεναγωγεῖον 248
 Ἀρσένης 198
 Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 24.26, 28, 33, 36, 37, 38, 39, 39.82, 63, 69, 69.178, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 76.197, 77, 78, 78.202, 79, 80, 82, 87.223, 88.228, 94, 95, 96, 97, 104, 108, 111, 119, 144, 172, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 190, 192, 198, 200, 230, 277, 279· Σύλλογος τῶν βουλευομένων μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 69.178, 71, 174, 177, 178· Μουσεῖο 190, 192, 274· *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 80
 Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 174, 176, 198
 Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία 69, 72.188· Ἐφορεία ἀρχαιοτήτων 216
 Ἀρχίλοχος 205
 Ἀρχιμήδης 254
 Ἀσία 85.218, 116, 141, 208· Ἀσιανοὶ (ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς) 141· Ἀσιατικὰ ἔθνη 219· Ἀσιανὴ ἀποκλειστικότης 47, 109· Ἀσιανὴ στασιμότης 47, 109· Ἀσιατικὸς 114
 Ἀσκληπιεῖον (ἀνασκαφή) 80.209
 Ἀσπασία 117
 Ἀστεροσκοπεῖον 219, 221
 Ἀστυάναξ 167· βλ. καὶ Μοναφέντης
 Ἀσώπιος Κωνσταντῖνος 20.10, 29, 31, 35, 35.70, 49, 61.156, 107, 120.329, 144, 155, 158, 168, 169, 176, 195, 255, 266· οἱ περὶ τὸν Ἀσώπιν 107
 Ἀτυκὴ 67
 Ἀτυκὸν Ἡμερολόγιον Εἰρηναίου Ἀσωπίου 54.138
 Αὐστρία 227, 228
 Ἀφγάνοι 269, 270
 Ἀφρικὴ 85.218, 208
 Ἀχέρων ποταμὸς 255
 Ἀχιλλεὺς 221, 254
 Βαδδινγκτὼν (Waddington W. H.) 182, 195
 Βαλαωρίτης Ἀριστοτέλης 253· Ἀσπρανόγιαννος 171
 Βαλκανικὴ Ὀμοσπονδία 26
 Βάμβας Νεόφυτος 214, 221
 Βαρβάκης Ἰωάννης 221
 Βαρδαλάχος Κωνσταντῖνος 261
 Βάσης Σπυρίδων 44.102, 131.361
 Βασιάδης Ἡρόκλης 182, 190
 βασιλεία τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου 119
 Βασίλειος ὁ Μέγας 209, 211, 212
 Βασιλικὴ Τυπογραφία 215
 Βασιλικὸν Φαρμακεῖον 248
 Βασιλικὸς κήπος 248, 259
 Βάσος Τιμολέων, διαγγελεὺς τοῦ Βασιλέως 185
 Βαυαροὶ 212· Βαυαροκρατία 176
 Βέλγοι 241
 Βελιγράδι 15, 16, 29, 214, 215, 262

- Ὀδυσσεὺς 167, 207
 Ὀθωμανοὶ 208
 Ὄθων, βασιλεὺς 24.27, 32, 143, 177, 229, 240, 246
 Οἰκονομίδης Βασίλειος Τρ. 62, 71, 71.182, 168, 266
 Οἰκονομόπουλος Ι. 184
 Οἰκονόμος Ἀντώνιος 185
 Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Οἰκονόμων 155, 177, 227, 255· *Λόγος εἰς τὸν Κολοκοτρώνην* 141, 214
 Οἰκονόμος Σοφοκλῆς 173
 Ὁκταβιανὸς Αὐγούστος (Octavianus Augustus) 151
 Ὀλγα, βασίλισσα 27, 33, 191, 195, 198, 246
 Ὀλλανδία 40· Ὀλλανδοὶ 241
 Ὀλυμπία 76, 77, 78, 79, 107, 132, 178, 201· ἀνασκαφὲς γερμανικῆς κυβέρνησης 76, 76.197, 77, 78, 79, 79-80.207, 107, 116, 117, 121, 122, 180, 181, 183, 195· βλ. καὶ Σλάβοι
 Ὀλύμπιος Ἰωάννης 176
 Ὀλυμπος 253, 254, 271
 Ὀμηρος 147, 149, 164, 195, 205, 249, 254· *Ἰλιάς* 149, 167· *Ὀδύσσεια* 149, 163, 167
 Ὀράτιος (Quintus Horatius Flaccus) 146, 147, 164· *Ἐπῳδοί* (*Iambi*) 146, 148· *Ἐπιστολαί* (*Epistulae*) 145, 148· *Ἐπιστολαί* (*Epistulae* - *Ad Albium Tibullum*) 148, 149· *De arte* 190· *Σάτυραι* (*Saturae* ἢ *Sermones*) 145· *Ὡδαί* (*Carmina*) 146, 148
 ὀρθοδοξία 128
 Ὀρφανίδης Θεόδωρος Γ. 50, 168, 169, 171, 175
 Ὀρφανοτροφεῖον Χατζηκώ(ν)στα 248
 Ὀρχομενὸς 201
 Ὄσσα 255
 Οὐλερίχος Ἐνρίκος (Ulrichs Heinr. N.) 27, 30, 195
 Οὐόλφιος (Wolf Fr. A.) 249
 Π. (= Στέφανος Α. Κουμανοῦδης) 46
 Παλαιὰ Διαθήκη· Βασιλειῶν 167· *Γένεσις* 248, 249
 Παλαιολογίνα Ζωὴ ἡ Σοφία, θυγάτηρ Θωμᾶ Παλαιολόγου 209
 Παλαιολόγος Γεώργιος 184, 185
 Παλαιστίνη 114
 Παλαμᾶς Κωστής 258
 Παλιγγενεσία, ἐφημ. 52, 64, 76.197, 78.203, 117, 141, 171
 Παλιουρίτης Γρηγόριος 214
 Πάλλας (Pallas) 153
 Πάλλης Ἀθανάσιος, παπᾶς 268
 Πάλλης Ἀλέξανδρος 64· *Ἡ Ἰλιάδα μεταφρασμένη* 167
 Παναγία ἡ Πυργιώτισσα· βλ. Στοὰ Ἀττάλου (ἀνασκαφή)
 Παναγιωτόπουλος Σπ. 184
 Πανδώρα, περιοδ. 54.138, 60.154, 191, 232, 237
 Πανελλήνιον, ἐφημ. 54.138, 222
 Πανεπιστημιακὴ Φάλαγξ 106, 198
 Πανεπιστήμιον Ἑθνικὸν 23, 24.26, 26, 29, 31, 31.53, 32, 32.60, 33, 35, 36, 37, 37.76, 38, 38.81, 39, 39.82, 40, 41, 44.102, 46, 59.153, 71.182, 74, 85, 88, 104.282, 105, 107, 109, 117, 143, 144, 145, 173, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 206, 219, 221, 237, 241, 242, 248· ἀνατομικὸν θέατρον 36, 144· φυσιογραφικὸν ταμεῖον 248· χημεῖον 248
 Πανταζίδης Ἰωάννης 172, 173, 184, 250, 251
 Πανταλέων Νικόλαος 103
 Παπαβασιλείου Γ. 185
 Παπαγεωργίου Πέτρος Ν. 184
 Παπαδάκης (Α. Φ.) 103.281
 Παπαδάκης Ἰωάννης Γ. 38, 39.82, 73
 Παπαδόπουλος Βρετὸς Ἀνδρέας 28, 53, 54· *Νεοελληνικὴ φιλολογία* 201
 Παπαδόπουλος Βρετὸς Μαρῖνος 54.137· *Διάλογοι (εἰς τέσσαρας γλώσσας)* 201· *Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον* 163, 258
 Παπαδόπουλος Κεραμεὺς Ἀθ. 184
 Παπαδόπουλος Χρήστος 35.69, 146

- Παπαμιχαλόπουλος Νικόλαος [88.228]
 Παπαναστασίου Παναγιώτης 95, 96,
 97.263, 279
 Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος 31.53,
 35, 38, 78, 78.203, 104.282, 106.289,
 290, 107, 108, 111, 112, 116, 117, 121,
 122, 122.334, 122-123.335, 123.338,
 125, 168, 176, 206, 207· *Ιστορία τοῦ*
ἐλληνικοῦ ἔθνους 108, 111.301, 112,
 121.332, 209-213· *Ιστορία τοῦ ἐλληνι-*
κοῦ ἔθνους (μικρή) 108.291, 111, 112,
 112.303, 305, 121.332, 125, 208· *Λόγος*
περὶ τοῦ ἀλφαβητικοῦ ζητήματος 108, 206· *Τὰ*
διδασκικώτερα πορίσματα τῆς ἱστορίας τοῦ
ἐλληνικοῦ ἔθνους 122, 122.335
 Παπασιωτῆς Γεώργιος Κ. 193
 παπισμός 213
 Παππαδόπουλος Γρηγόριος Γ. 27, 30.52,
 43, 73, 103.281
 Πάππος, Ἀλεξανδρινὸς μαθηματικὸς 254
 Παρασυράκης Σωκράτης Α.· *Ἡμερολόγιον*
 258
 Παράσχος Ἀχιλλεὺς 198
 Πάργα 138
 Παρίσι - Παρίσιοι 18, 23, 128, 129.353,
 143, 174, 182, 195, 201, 214
 Πασπάτης Ἀλ. Γ. 184
 Πατήσια 259
 Πάτραι 183, 258
 Παυλίδης Σπυρίδων Α. 208
 Πausanias 190
 Παχυγιάννης 188
 Πειραιεὺς 188, 223, 229, 242, 268
 Πεισθέταιρος 156
 Πελοπόννησος 65, 66, 67, 131, 140, 141,
 162, 180, 203, 216, 217· ἀρχαία 154
 Πεντελικὸν ὄρος 232
 Περβανόγλου Ἰωάννης Η. 258
 Πέργαμος 201
 Περδικάρης Μιχαῆλος· *Ερμῆλος* 262
 Περικλῆς 116, 117
 Πέτα μάχη 211
 Πετρῆς Ν. 232
 Πετρίδης Ἀθανάσιος 78.203
 Πέτρος Β΄ τῆς Βρασιλίας 198, 199
 Πήλιον 255
 Πήλληκας Σπυρίδων 232
 Πηνελόπη 137
 Πίνδαρος 149, 205
 Πιπτάκης Κυριακὸς Σ. 69, 71, 72, 72.188,
 73, 184
 Πιπτακὸς Μυτιληναῖος 254
 Πλαταιαὶ 113
 πλατεῖαι Ἀθηνῶν· Ἀνακτόρων 248· Ὀμο-
 νοίας 248
 Πλάτων 137, 138, 157, 212, 251· *Ἰων* 147
 Πλίνιος ὁ νεώτερος (Gaius Plinius Cae-
 cilius Secundus) 149
 Πλοῦμος, φαρμακοποιὸς 222
 Πλούταρχος· *Περικλῆς* 138
 Πνὺξ 259
 Πολέμης Ἰωάννης 258
 Πολίτης Νικόλαος Γ. 96, 184, 185
 Πολυδεύκης 209
 Πολυτεχνεῖον 191, 196, 216, 219, 221,
 230, 240, 248, 258· βλ. καὶ Σχολεῖον
 τῶν Τεχνῶν
 Πομπηΐα 201
 Πονηρόπουλος Δημ., λοχαγὸς τοῦ πυ-
 ροβολικοῦ 189
 Ποστολάκκας Ἀχιλλεὺς Δ. 184
 Ποτλῆς Μιχαῆλ 103.281
 Προποντὶς 242
 Πρωσοία 226, 227, 228· Πρωσοὶ 180
 Πρωτόδικος Ἰωάννης 57.150, 59.153, 185
 Πτωχοκομεῖον Ἀθηνῶν 87.223
 Πυθαγόρας 172, 254
 Πυθέας Μασσαλιώτης 254
 Πυθώνισσα 244
 Πύργος τῆς βασιλείας 187, 188
 Πύρρος, βασιλεὺς τῆς Ἠπείρου 221
 Πύρρος ἢ Πυρρός, πρόσωπο τῆς μυθολο-
 γίας 255
 Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος Ρίζος 30, 51.123,
 62.159, 69, 71, 71.181, 98.266, 103.281,
 172, 178, 184
 Ραγκαβῆς Κλέων Α.· *Θεοδώρα* 258· *Ιου-*
λιανὸς 258

- Ραιδεστός 104, 104.283
 Ρακίνας 138
 Ράλλειος ποιητικός διαγωνισμός 49, 49.113, 87, 107, 158, 159, 160, 161, 196· *Ιστορικά ποιήσεις* (1856) 160· *Φλώρος* (1856) 159· *Η Βοσκοπούλα* (1856) 159· *Ο Καραλής* (1856) 159
 Ράλλης Ἀμβρόσιος 49, 158
 Ρενιέρης Μάρκος 103.281, 168, 175, 176, 186
 Ρεφτάλιος = Ἐρευθαλίων 167
 Ρήγας Φεραίος 50, 117, 261
 Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική Σχολή 27, 32.57, 48, 187, 220(;), 259
 Ριχελιεύς (Richelieu) 246
 Ροέζερ Βερνάρδος 174
 Ροίδης Ἐμμανουήλ 63.160, 64, 64-65.170
 Ροϊκος Σάμιος, ἀρχ. ἀρχιτέκτων 254
 ρομαντισμός 43, 49, 50
 Ρουσιάδης Γεώργιος· *Ὀδυσσεΐας ἀκριβῆς παράφρασις* 167
 Ρουσόπουλος Ἀθανάσιος Σ. 38, [171], 172, 173, 183, 185
 Ροῦφος Μπενιζέλος 183
 Ρουχτσούκι 18
 Ρωμαϊκή Ἀγορά (ἀνασκαφή) 80.209
 Ρωμαῖοι - Ρωμηοί - Ρωμιοί 149, 150, 274· Ρωμαϊκή γλώσσα 150
 Ρώμη (ἀρχαία) 243, 244, 246· Ρωμαιοί 147, 148, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 190, 191, 192, 217· Ρώμη (νεώτερη) 201, 258
 Ρωμυλία 254, 271
 Ρωσσία 77, 124, 209, 219, 224, 227, 228, 268, 269
 Ρωσσοὶ κόμμα 106.288
 Σάθας Κωνσταντῖνος Ν. 235· *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* 250, 251, 253
 Σαίξπηρ ἢ Σακεσπιήρος (Shakespeare William)· *Ριχάρδος Γ* 247, 279
 Σακελλάριος Ἀθ. Α.· *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* 165
 Σακκελίων Ἰωάννης 184
 Σαλαμὶς 113
 Σαλλούστιος (Gaius Sallustius Crispus) 146· *Περὶ τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατρίνα* (*De Catilinae coniuratione*) 146
 Σαμαρτζίδης Χριστόφορος Σ. 171
 Σαμοθράκη 201
 Σάμος 196, 201, 237
 Σαπουντζῆς Ἰωάννης 264
 Σαπφώ 254
 Σαρίπολος ἢ Σαριπόλος Νικόλαος Ι. 104.283, 122.334, 168, 171, 175, 176, 186, 187, 221
 Σαριπόλου Χρυσῆς Ν. 187
 Σβορώνος Ἰωάννης 96, 184
 Σβορώνος Ν., ἀρχαιολογῶν 185
 Σελινοῦς 201
 Σεμιτέλος Δημήτριος Χ. 38, 172, 185, 250
 Σενέκας (Lucius Annaeus Seneca) 148
 Σερβία - Σέρβοι 15, 24, 24.27, 26, 195, 219, 227· σερβική κυβέρνησις 24.27
 Σερβική Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν 90
 Σέρβιος Τούλλιος (Servius Tullius) 244
 Σῆμ 123
 Σικελία 154
 Σιλίστρια 17, 142
 Σῆμος Εὐστάθιος Α. 103.281· *Περὶ ἰδιοκτησίας*, μτφ. τοῦ ἔργου τοῦ Thiers 171
 Σῆμος Σῆμος Α. 187
 Σιμωνίδης Κωνσταντῖνος 44, 46, 195, 196, 274
 Σίνας Σίμων Γ. 61, 62.159, 209, 230
 Σκεντέρμπεης 221
 Σκιᾶς Ἀνδρέας 185
 Σκόκος Γεώργιος 160
 Σκυλίτης 223
 Σλάβοι 116, 139· σλαβισμός 227· σλαβικά τοπωνύμια 140· σλαβικά κτίσματα στὴν Ὀλυμπία 78, 107, 116, 121· Σλαβωνικὸν ἔθνος 206
 Σμύρνη 201, 224· Εὐαγγελικὴ Σχολή 59.153
 Σολωμὸς ἢ Σολομὸς Διονύσιος 50, 64, 166, 169, 186, 253, 280· *Ὕμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν* 139

- Σόλων ὁ Ἀθηναῖος 244
 Σορβόννη 23
 σοσιαλισμός 105.287
 Σουεζ πορθμός 239
 Σουητώνιος (Gaius Suetonius Tranquil-
 lus) 151
 Σούνιον 196
 Σουρμελής Διονύσιος 172
 Σούσα Περσίας 159
 Σούτσος Ἀλέξανδρος 171, 221, 253
 Σούτσος Γρηγ. ἡ Δημ. 189
 Σούτσος Ἰωάννης Α. 101.273, 221
 Σούτσος Παναγιώτης 221· *Νέα Σχολή τοῦ*
γραφομένου λόγου - Σούτσειος σχολή
 60-61.156, 159, 163
 Σούτσος Σκαρλάτος 268
 Σοφία, σύζ. τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου
 276
 σοφιστὲς 85
 Σοφοκλῆς 149, 235· *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*
 179
 Σοφοκλῆς Γαβριήλ· *Υπὲρ Κτησιφῶντος περὶ*
τοῦ Στεφάνου λόγος Δημοσθένους 201
 Σοφούλης Θεμιστοκλῆς 184, 185
 Σπανδωνῆς Νικόλαος Ι. 65.171
 Σπάρτη 161· ἀρχαία 122, 157
 Σπάτα 183
 Στάγειρα 115
 Στάδιον 191
 Στάης Βαλέριος 184, 185
 Σταθόπουλος Ἡλίας 73, 223
 Σταθόπουλος Νικόλαος 223
 Σταθόπουλος Σταῦρος 30, 30.52· *Ἐγχει-*
ρίδιον γεωγραφίας διηρημένον εἰς τρία μέ-
ρη καὶ περιέχον τοπογραφίαν, φυσικὴν γεω-
γραφίαν καὶ πολιτειογραφίαν 30, 201· *Στοι-*
χειώδης σειρά γεωγραφικῶν μαθημάτων
 30.52
 Σταματάκης Παναγιώτης 94
 Σταματέλος Ἰωάννης Ν. 171, 173
 Σταματιάδης Ἐπαμεινώνδας Ι. 184· *Μῶ-*
μος ὁ Ἐλικῶνιος, κωμῳδία εἰς πρᾶξιν μίαν
 90, 90.234
 Σταματιάδης Χριστόφορος 232
 Σταυρόπουλος Δ. Σπ. 185
 Στέντωρ, πρόσωπο τῆς μυθολογίας 276
 Στερεὰ Ἑλλάς 140, 216, 217
 Στέφανος Κλῶν 166, 184
 Στεφάνου Διονύσιος 188
 Στοᾶ Ἀδριανοῦ (ἀνασκαφή) 230
 Στοᾶ Ἀττάλου 183, 195· ἀνασκαφή
 80.209, 183
 Στοᾶ, ἔφημ. 181
 Στοᾶ τῶν Γιγάντων (ἀνασκαφή) 230
 Στουρνάρης Νικόλαος 230, 255
Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος 261
 Στροῦμπος Δημήτριος Σ. 38
 σύλλογοι· βλ. Ἀθηναῖον, Ἑθνικὴ Ἄμυ-
 να, Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλ-
 λογος, Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς Σύλλο-
 γος Κωνσταντινουπόλεως, Θρακικὸς
 Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Ραιδε-
 στοῦ, Ἱατρικὸς Σύλλογος, Φιλεκπαι-
 δευτικὸς Σύλλογος ἐν Ἀδριανουπό-
 λει, Φιλολογικὸς Σύλλογος Βύρων,
 Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς
 Συνέδριο τῶν συλλόγων (1879) 104
 Συνέσιος Κυρήνης 138, 212
 Σχινᾶς Βασίλειος 172, 173
 Σχινᾶς Κωνσταντῖνος Δ. 30
 Σχολεῖον τῶν τεχνῶν 198· ἐφορεία 92.245·
 βλ. καὶ Πολυτεχνεῖον
 Σχολὴ Εὐελπίδων ἐν Πειραιεῖ 30.52, 217
 Σωκράτης 85, 150
 Σωτηριάδης Γεώργιος 185
 Σωτηρίου Ζήσης 104, 104.284, 105, 198,
 252, 253, 271, 275
 Σώφρων Συρακόσιος 254
 Τάκιτος (Cornelius Tacitus) 149, 153, 192·
Χρονικά (Annales) 149, 150
 Τάναγρα ἢ Τανάγρα 201· ἀνασκαφή 183
 Ταχυδρομεῖον 248
 Τερτσέτης ἢ Τερτζέτης Γεώργιος 64, 169,
 258· *Κόρινθα καὶ Πίνδαρος* 50, 50.119·
Οἱ γάμοι τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου 51, 159
 Τζίμας 188
 Τιβέριος αὐτοκράτωρ (Tiberius Claudius
 Nero) 151

- Τίβουλλος, Ρωμαῖος ποιητής βλ. Ὀράτιος
 Τίρυνς 131, 132
 Τιτὰν 269
 Τομμασέος (Tommaso N.) 186
 Τοσίτοας Μιχαὴλ 223(:), 255
 Τοσίτοειος Σχολὴ 248
 Τουρκικὸ κράτος - Τουρκία 224, 227, 228, 237, 239, 240, 264, 266, 268, 269, 270, 272, [275]· Τοῦρκοι 109.295, 110, 138, 153, 182, 184, 219, 241, 260, 263, 264, 265, 266, 268, 271
 Τουρκοκρατία 107, 113, 115, 116, 117
Τραμποῦκος ὁ Σκαπανεύς, περιοδ. 240
 Τριανταφύλλης Σ. Π. 103.281
 Τριέστιον - Τεργέστη 190, 191
 Τρίκερι ἐκστρατεία 212
 Τρικούπης Σπυρίδων 212· *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως* 111.302
 Τρικούπης Χαρίλαος 39.84, 76, 94, 274· κόμμα 78.202
 Τρίπολις 216
 Τριῶν Ἱεραρχῶν ἑορτὴ 193
 Τροία 153
 Τρωὰς 201
 Τσακασιάνος Ἰωάννης Γ. 258
 Τσιβανόπουλος Σωκράτης Ι. 240, 279
 Τσιπουριάς, υπάλληλος τῆς δημοσίας βιβλιοθήκης 193
 Τσοκάνειος διαγωνισμὸς 59, 111, 207
 Τσουντας Χρῆστος 184, 185
 Τυφλοκομεῖον (Ὁφθαλμιατρεῖον) 248
 Ὑπερείδης 195
 Ὑπουργεῖα· Δικαιοσύνης 241· Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαίδευσέως 31, 35.69, 37, 37.76, 39.82, 44.102, 53, 54, 92, 95, 143, 145, 168, 175, 176, 181, 192, 216, 229, 241· Ἐξωτερικῶν 241· Ἐσωτερικῶν 92, 217, 241, 248· Ναυτικῶν 241· Οἰκονομικῶν 59, 71, 182, 200, 241· Στρατιωτικῶν 241, 248
 Ὑψηλάντης Ἀλέξανδρος 263
 Φαβρίκιος Ἰωάννης Ἀλβέρτος (Fabricius Johan Albert) 215-216
 Φάληρον 187, 242, 259, 272, 274
 Φαλλμεράϋερ (Fallmerayer Jakob Philipp) 22, 22.19, 78, 121, 140, 203, 206· *Fragmente aus dem Oriente*, Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἀγγούστης 206
 Φαναριῶτες 109.295
 Φαρμακίδης Θεόκλητος 44.102, 212, 221
 φατρία τῶν κοκκίνων 107
 Φατσέας Ἀντώνιος 61.156
 Φέξης Γεώργιος 55
 Φιγάλια - Φιγαλεῖς (ἀρχ.) 178
 Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία 92, 198
 Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος ἐν Ἀδριανουπόλει 92
 Φιλήμων Τιμολέων 198
 Φιλητᾶς, ἀρχ. μιμογράφος 254
 Φιλητᾶς Χριστόφορος 255
 Φιλικὴ Ἑταιρεία 117
 Φίλιος Δημήτριος 96, 184, 185
 Φιλιππίδης Δανιὴλ 255
 Φίλιππος τῆς Μακεδονίας 115
Φιλίστωρ, περιοδ. 40, 52.126, 59.153, 80, 111.301, 163, 164, 165, 198, 233
 Φιλολογικὸν Φροντιστήριον 28.44, 33, 34, 35, 35.68, 36, 39, 41, 144, 145, 150, 191, 192, 195, 196, 270
 Φιλολογικὸς Σύλλογος Βύρων 244
 Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς 88, 90, 91, 92.250, 104, 244
 Φιλοπάππου μνημῆμα 259
Φιλόπαρις, ἐφημ. 46, 48, 52.126, 54.138, 60.154, 62
 Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου 29, 35, 38, 38.79, 39, 191, 192
 Φιντικλῆς Σπυρίδων 62, 63, 67.174, 73, 145, 168, 193, 222, 278
 Φλαγγινιανὸν Φροντιστήριον 261
 Φλωρεντία 201
 Φοντριέρος Ἀργοτέλης 185
 Φράγκοι 190, 207, 220, 224, 238, 241, 260
 Φρεαρίτης Κωνσταντῖνος 36, 37, 38, 39, 144, 145, 173
 Φωριέλ (Fauriel Claude) 186

- Χαιρώνεια (μάχη) 115
 Χαλκωδοντιάδης 167
 Χανιά 242
 Χαντζερής Γρηγόριος Α. 173
 Χαραμής Δημήτριος 30, 30.52, 71, 177
 Χάρων - Χάρος 276
 Χασιώτης Γεώργιος Χρ. 184
 Χατζηαναργύρου 'Ανάργυρος Α. 230
 Χατζηκώ(ν)στας Γεώργιος 248, 255
 Χιώτης Παναγιώτης 171, 173, 184
 Χορτάκης Νικόλαος 233
 Χρηστομάνος 'Αναστ. Κ. 171
 Χριστιανική 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία 78-79.205
 χριστιανισμός 114, 125, 126, 127, 127.351, 128, 140, 213, 214, 215, 229, 231
 Χριστόπουλος 'Αθανάσιος 166, 221, 253·
Ιλιάδος ραψωδία Α μεταφρασθείσα 167
 Χριστόπουλος Χαράλαμπος 62, [63], 73.189, 168, 169, 171, 173-176, [266]
 Χρυσήδης Γεώργιος 184
Χρυσάλλης, περιοδ. 64, 191, 235
 Χρυσικόπουλος 'Ανδρέας 250
 Χρυσικοπούλου, σύζ. 'Ανδρέα 250
 Χωνιάτης Μιχήλ 'Ακομινάτος 253
 Ψαλίδας 'Αθανάσιος 255
 Ψελλός Μιχαήλ· *Χρονογραφία* 250
 Ψυχάρης Γιάννης 64, 64-65.170, [167], 168, 182, 276· *Τὸ ταξίδι μου* 64.167
 Ψυχάρης Δημήτριος Ι. 20.12
 Ψωροκώσταινα 212
 'Οδρεϊόν 'Ηρώδου 'Αττικού (ἀνασκαφή) 183
'Ωρα, ἐφημ. 78.203, 145
'Ωτος, πρόσωπο τῆς μυθολογίας 255

- Académie des Inscriptions et belles-lettres 90, 195
- Altertumswissenschaft 42
- Asociacion Artistico-Arqueológica Barcelonense 90
- Augsburger Allgemeine Zeitung* βλ. Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἀγοῦστης
- Bernhardy G. 150
- Böckh August 18, 18-20.10, 42, 68· *Corpus Inscriptionum Graecarum* 20.10
- Brouwer L. 247
- Brunet de Presle Charles Marie Wladimir 154
- Châteaubriand François René· *Génie du Christianisme* 141, 215
- Collège de France 23
- Corpus scriptorum historiae Byzantinae* 120.329
- Duncker Max· *Geschichte des Alterthums* 249
- Duruy Victor 208
- Duvillard J. 232
- Engel E. 258
- Ziller E., οἰκία στὸν Πειραιᾶ 268
- Zimmermann (Ludwig;) 105.287
- Fallmerayer Jakob Philipp βλ. Φαλλμεράϋερ
- Franz Johann 18
- Gartenlaube* 258
- Görres Joseph 18
- Grote G. 150
- Guimet Émile 85, 85.218
- Henning, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων 1896 200
- Heyne Chr. Gottl. 147, 148, 155
- Hopf Carl 123
- Hotho H. G. H. 18
- Instituto di Corrispondenza Archeologica di Roma 90
- Kiepert H. 182
- Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 90
- Krüger Karl Wilhelm 163
- Lasaulx Peter Ernst von 232
- Merlin 269
- Morning advertiser* 181
- Müller K. O. 155
- Neigebaur J. F. 207
- Neumann K. Fr. 18
- Panofka Theodore S. 18
- Pape W. - Bensler G. E.· *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen* 27, 194, 201
- Pashley Robert 140
- Pauly August Friedrich von 154
- Potter 141, 215
- Pouqueville F. C. H. L.· *Voyage dans la Grèce* 138
- Quinet Edgar· *Le Christianisme et la révolution française* 128.352
- Ranke Leop. von 18
- Reinach 168
- Reinach Salomon 77, 182, 184
- Revue des deux Mondes*, περιοδ. 77, 184
- Ritter Carl 18
- Saint Félix Jules de· Ἐφημία 162
- Saint Pierre Bernardin de Jacques Henri· *Études de nature* 215
- Saintine· *Picciola* 141
- Sanders Daniel 139
- Schelling Fr. Wilhelm Joseph 18
- Schliemann Heinrich 183
- Schmidt (Adolf;) 18
- Schopenhauer Arthur 256, 257
- Schubert Got. Heinrich von 18
- Seymour Frederick 227
- Siebert 18
- Société Impériale Archéologique Russe 90
- Société Odessienne d'histoire et d'antiquités 90
- Société pour l'encouragement des Études grecques 83, 85
- Society for the Promotion of Hellenic Studies 90
- Spengel Leonard 18
- Tafel Theoph. L. Fr.· *Historia Thessalonicae* 140
- Thiers A. 171
- Thiersch Friedrich 18, 20.10

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ (1818-1899)
ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΑΤΘΑΙΟΥ
ΑΡ. 190 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1999
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΕΡΠΙΝΙΑ»
ΠΙΝΔΟΥ 48 ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Ε. ΑΝΔΡΟΒΙΚ